

Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie.

Deel 3A *De kleine collaboratie*

Adriaan Venema

bron

Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 3A De kleine collaboratie*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1990

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/vene001schr03_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / erven Adriaan Venema

Voorwoord

In het eerste deel van *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* troffen we een duidelijk omliggende situatie aan: het systeem van autoriteiten en autoriteitjes die elkaar bevochten, de ambtenaren die de Nieuwe Orde aanhingen en vanuit hun nieuwe scheppingen, het DVK, de Kultuurkamer, de Kultuurraad, aan hun culturele ideeën gestalte probeerden te geven. En daarnaast het 'systeem' van de geschiedverdraaiing, dat heel wel aantoonbaar is omdat de geschreven bronnen uit de tijd vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog niet zelden op gespannen voet staan met de herinneringen van de betrokkenen later, waarbij ik nu in het midden laat of die verdraaiing bewust of onbewust gebeurde.

In deel II behandelde ik de zogenaamde 'harde kern' van de nationaal-socialisten: schrijvers die zich in hun handelen en in hun (literaire) werk rabiate aanhangers van de Nieuwe Orde betoonden, waarbij ook steeds sprake bleek te zijn van een fel antisemitisme. Fout is fout, daarover is geen discussie mogelijk en ook ten aanzien van dit deel lagen de kaarten duidelijk op tafel.

In deel III van deze studie, waarvan het onderhavige boek de eerste band vormt-de tweede band (deel III b) zal in zijn geheel zijn gewijd aan Simon Vestdijk-, komen we in de grijstonen terecht. Nog steeds is de collaboratie het onderwerp, maar we zullen merken dat zij in allerlei gradaties naar voren trad. Veelal is die collaboratie niet of niet ondubbelzinnig terug te vinden in het werk, waardoor het voor latere lezers niet meer te herkennen is als het werk van een collaborerend auteur.

De beweegredenen voor deze collaboratie verschilden sterk. Het kan geldzucht zijn geweest, maar ook pure angst. Of onverschilligheid voor wat er gebeurde. Opportunisme was een motief. Overigens zijn die beweegredenen heel vaak niet meer te achterhalen. Nemen we als voorbeeld *De Groene Amsterdammer*, een blad met in de jaren dertig een duidelijke antifascistische traditie. Op 11 mei 1940, een dag na de Duitse inval, verscheen het met een emotioneel hoofdartikel dat opriep tot weerbaarheid. Ook maakte het gewag van de principiële uitgangspunten van de strijd: 'Ons bezielen gevoelens van verbondenheid met de geallieerden, wier hulp in aantocht is. Het democratisch ideaal waarvoor zij in September den handschoen hebben opgenomen, is het ideaal van het Nederlandsche Volk.'

Het is vier-en-zestig jaren lang het ideaal geweest van dit blad. Wij zullen het getrouw blijven tot den laatsten ademtucht.'

Dat laatste was heel duidelijk en volkomen in de lijn der verwachtingen, ge zien het verleden van het blad. Een nummer later echter, de capitulatie was inmiddels een feit, was het blad radicaal omgeslagen: 'De uiterste consequentie van wat bij talloos velen in den lande leefde, is getrokken en manmoedig aanvaard in een strijd met de wapenen. Nu deze eervol en terecht is gestaakt, past het ons geheele volk slechts het voorbeeld, dat ons is gegeven door hen, die hun leven veil hadden, te volgen in een volmaakt loyale aanvaarding van de thans geschapen nieuwe verhoudingen. Met den realiteitszin, die door de eeuwen heen een van de grootste Nederlandsche krachten was, zullen wij in moeten zien, dat iedere voortzetting, direct of indirect, van politieke strijd onder de gegeven omstandigheden slechts redeloos en voor ons volk schadelijk kan zijn. Ook deze strijd dient loyaal te worden opgegeven, zooals de militaire strijd is opgegeven.'

Wat kunnen we anders concluderen dan dat een verbijsterende salto mortale had plaatsgevonden? Was het angst voor de broodwinning of angst dat het blad onder de nieuwe machthebbers zou worden verboden? Gissingen slechts. En dat is precies het probleem waarmee we in dit deel vrij vaak zullen worden geconfronteerd. Motieven zijn niet meer te achterhalen. Eens te meer is het dringend noodzakelijk dat we ons richten op de overgeleverde bronnen, of die geschreven zijn, gepubliceerd wellicht, of ons zijn overgebracht door mondelinge getuigenis.

Steeds opnieuw werd ik bij het onderwerp schrijvers en hun collaboratie geconfronteerd met de macht van het eenmaal ingenomen standpunt, het eenmaal geschapen beeld waarvan geen verandering wordt geduld. Men wil nu eenmaal graag horen wat al zo vertrouwd is en wenst daar ook, of het nu waarheid is of leugen, geen afstand van te doen. Het doet denken aan een gebeurtenis die in 1831 in Rouen plaatsvond. Daar werd het toneelstuk *Antony* van Alexandre Dumas opgevoerd. Het is het verhaal van een verboden liefde. Als de echtgenoot van de vrouw in de kamer wil komen waar de twee gelieven zich bevinden, smeekt de vrouw haar minnaar haar te doden. Hij doet dat, uit liefde voor haar. Om de eer van de vrouw te redden zegt hij als de man binnenkomt: 'Ja, zij is dood. Zij weerde me af. Ik heb haar vermoord!' De slotwoorden werden een legende. Wat gebeurde er die avond? Het doek viel nadat de vrouw was gedood. De acteur die de beroemde woorden moest uitspreken, rende woedend het toneel af en was niet tot terugkeer te bewegen. Het doek werd weer gehesen en de beroemde actrice Marie Dorval stond uit de dood op, liep tot vooraan het toneel en sprak: 'Ik weerde hem af. Hij heeft mij vermoord.'

Het publiek was gelukkig.

Gelukkig is het publiek ook met het beeld dat in de naoorlogse jaren werd geschapen van de Nederlandse schrijvers die zich massaal van de bezetter af-

wendden en bleken te behoren tot de beroepsgroep die zich vooral bezighield met illegale en clandestiene publikaties. Dat laatste is niet geheel onwaar. Het aantal illegale en clandestiene publikaties in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog is inderdaad ongekend. Maar er mogen vraagtekens worden gezet bij de werkelijke motieven van veel van deze clandestiene auteurs. De ‘dubbele pannebakkers’, zoals Erwich en Gabriël Smit, waar ik in deel I op wees, waren talrijk. Met de nederlaag in het nabije verschiets wilden velen zich op de valreep nog een onkreukbaar verleden-het liefst een verzetsverleden-aanmeten.

Schrijvers willen koste wat het kost publiceren. Jean Guéhon schreef in 1940: ‘De “soort” letterkundigen is niet een van de vooraanstaandste menselijke soorten. Hij is niet niet capabel om lang in het duister te blijven leven; hij zou zijn ziel nog aan de duivel verkopen als zijn naam maar in druk verschijnt.’ Dat Guéhon het hier over Franse auteurs heeft, maakt geen verschil. Ook het in 1988 verschenen *La vie quotidienne des écrivains et des artistes sous l'occupation* van Gilles en Jean-Robert Ragache toont aan dat de Franse schrijvers zich ten tijde van de Tweede Wereldoorlog niet wezenlijk anders hebben gedragen dan hun Nederlandse vakbroeders, hoe verschillend de omstandigheden verder ook waren (Frankrijk kende bijvoorbeeld niet de instelling van de Kultuurkamer, het instituut dat zo duidelijk toonde hoe de kaarten waren geschud). Dat moge een troost zijn: de mens, dus ook de auteur heeft zich elders even miserabel gedragen als hier. Voor Nederland én voor Frankrijk gold, wat zo duidelijk wordt samengevat in de regels van Marquis d'Argenson in diens *Pétain et le Pétinisme, essai de psychologie* (door professor Geyl in 1953 in een recensie over deze studie in *Vrij Nederland* tot ons gebracht): ‘De bevrijding van het Franse grondgebied ging gepaard met verrassende onthullingen. Van overal zag men dubbel klandestiene verzetslieden opduiken: de leiders van de ondergrondse hadden van hun bestaan zomin iets geweten als de Duitsers. Men vernam tevens dat een menigte van personen bij de regering van Vichy om baantjes had gevraagd, ja gebedeld hadden met geen andere bedoeling dan om de vijand beter te misleiden en zijn nederlaag voor te bereiden. Zelfs de agenten van het commissariaat voor Joodse zaken waren enkel in dienst gegaan om de arme vervolgte Israëlieten te helpen. Kortom, vier jaar lang had er een algemene vergissing geheerst omtrent wie werkelijk het personeel van het Verzet hadden gevormd.’

Deze verschijnselen traden in de eerste twee delen van deze studie al navrant aan het licht. In dit derde deel zal het niet anders zijn.

1 Het volksche boek

‘De scheppende verbeelding van het volksche levensgevoel.’¹ Deze kenschets van Jan van der Made in *Groot Nederland* is wellicht de meest treffende die de nationaal-socialistische kunstkritiek zelf voor de literatuur van de Nieuwe Orde heeft: kunnen bedenken. Het begrip ‘volksch’ is nauw met het Nederlandse nationaal-socialisme verbonden. ‘Volksch’ moet dan vertaald worden als ‘eigen aan het volk’, maar omdat het volk daar zelf niet over kon beslissen (democratie was uit den boze, gehoorzaamheid aan de Leider ging voor alles) moeten we constateren dat het een eufemisme was voor ‘nationaal-socialistisch’, en als zodanig heel geschikt om de aarzelaars binnen het kamp te trekken.

Het begrip kan daarnaast ook gekoppeld worden aan ‘bloed en bodem’ en daarmee komen we al dicht bij de door nationaal-socialisten verheerlijkte ‘boerenromans’. Deze ‘bloed en bodem’-gedachte werd met veel ijver opgelegd door Goebbels’ propagandaministerie. In 1938 bijvoorbeeld financierde Goebbels het *Spiel von Job dem Deutschen*, een toneelspel van Kurt Eggers dat in tientallen Duitse steden werd opgevoerd en waarin de hoofdpersoon ondermeer declameert: ‘Deutscher, Dein Land soll die Quelle der Welt sein.’ ‘Land’ heeft hier ontegenzeggelijk een dubbele betekenis. Duitsland, de natie dus, maar óók de Duitse bodem zouden uiteindelijk de hele wereld tot inspiratiebron moeten zijn.

In Nederland echter ontstond een eigen versie daarop: het land was wel inspiratiebron, maar dan niet het Duitse land, doch de eigen bodem. Van Ham noemde het de ‘weg naar het verloren vaderhuis’, een weg die de mens telkens weer zou gaan. Maar Van Ham had ook zijn reserves²: ‘Uit een wereld van ontaarding en overcultuur verlangt de mensch terug naar den staat der eenvoud en onschuld, waaruit hij oorsprong nam. Omdat deze zuiverheid in de landelijkheid het best bewaard is, wordt de opwekking tot terugkeer naar de natuur vanzelf een aanprijzing van het boerenleven. Deze belangstelling voor het boerenbestaan draagt echter vaak de kenmerken van onnatuur, omdat de lofzang op het buitenleven niet wordt aangeheven door hen, voor wie hij een vanzelfheid is, maar door hen, die van de natuur vervreemd bij de natuur genezing zoeken voor hun verziekt bestaan.’

In feite viel Jan de Vries hem bij³: ‘Wanneer men de literatuur beschouwt als een der geestelijke uitingen van de intellectuele bovenlaag der maatschappij,

dan zou men, telkens als de streekroman weer de belangstelling wekt, kunnen spreken van een symptoom voor de vermoeidheid der kultuur.'

De Vries had zo zijn eigen ideeën over de moderne romankunst⁴: 'De kinderachtige babbelsucht van moderne schrijvers (vooral -schrijfsters), die ons tot in de kleinste bijzonderheden vertellen wat er alzoos staat op een ontbijttafel, waaraan wij zelf eiken morgen de lusteloosheid van het ontwaken overwinnen, heeft het karakter onzer kunst verwaterd.' De Vries zag overigens ook gevaren opdoemen voor de streekroman. Hij beschouwde dit genre als een reactie op 'de burgerlijkheid van onze literatuur. Zij is even burgerlijk in de beschrijving der grauwe middenstanders als in de uitdagende hoon der bohème-achtige literaten. Wij willen weg uit de maffe atmosfeer van steedsche sloppen en bedompte achterkamertjes. Daar is een kromgegroeide geest grootgewassen, die ons met deernis vervullen kan, maar ons niet tot een voorbeeld van den nieuwen herboren mensch strekt, waarnaar onze tijd verlangt, maar de wijde hemel, waarlangs van horizon tot horizon de machtige wolkengevaarten zeilen, de breed-zwellende akker, die zich naar alle kanten in lichte golvingen uitstrekt, de groene vette weiden, waarop in onbewogen rust het ingekeerde vee graast, dat is de wereld waarin een frank en frisch menschengeslacht groeien kan, daar heerscht de ruimte, de felheid, de natuurlijkheid, die in de burgerlijke samenleving verstikt zijn. Maar dan moet het ook hier gaan om den heelen mensch, die juist van zijn levenshouding uit ons op andere waarden wijzen kan, dan dat de literatuur van burgers en proletariërs placht te doen. Blijft de streekroman echter steken in het folkloristische detail, dan zal zij tot mislukking gedoemd zijn. Gaat zij de beschrijving van het platteland misbruiken voor de teekening van sociale conflicten, dan beantwoordt zij evenmin aan de eischen, die wij nu aan hem stellen.'

De Vries formuleerde die eisen overigens niet. Dat kon ook moeilijk want binnen de gelederen van de Nieuwe Orde heerste geen overeenstemming over de eisen die men aan de nieuwe literatuur moest stellen. Alleen het begrip 'volksch' bleek al zeer problematisch. Het was zo artificieel dat gemakkelijk onenigheid over de werkelijke inhoud kon ontstaan. Van der Made bijvoorbeeld zou de criticus van *Het Nationale Dagblad*, N.H. den Hertog, verscheidene malen ernstig kapittelen over het verkeerd gebruik van dit begrip. 'Het gaf niets,' constateerde Van der Made mismoedig in *De Waag*.⁵ 'Hij ging net zoo door. Hij bazelde over volksch, oer-Germaansch, oer weet ik wat. Met de kunst had het niets meer van doen. Tenslotte maakte hij het al te bont. In een artikel: "Volksch of Germaansch" verdedigde hij, onder invloed van een toen opkomende particularistische strooming, het "intiem volksche" tegenover het wijdere Germaansche. Toen heb ik dat in een artikel "Intiem volksch binnenhuisje" gehegeld. Zijn antwoord was een adembenemend gebruik van het epitheton "rassische" in zijn critieken en een wederwoord in "Het Nationale Dagblad", waarin hij mij

hoofdzakelijk verweet, lid te zijn geweest van het liberale (sic) genootschap “Oefening kweekt kennis”. Van mijn betoog had hij niets begrepen. Het een en ander was zoo beneden de maat, dat ik van repliek afzag.’

‘Volksch’ en ‘Germaansch’. Beide begrippen zullen we in de komende pagina's veelvuldig tegenkomen. Met het begrip ‘Germaansch’ werd de combinatie bedoeld van het Duitse volk en het onder de voet gelopen ‘broedervolk’, in ons geval het Duitse en Nederlandse volk samen. De onderdrukking moest daarmee worden goedgepraat. Het ging namelijk niet om onderdrukking, meer om samensmelting. Daarnaast werd ook het begrip ‘Grootgermaansch’ gebruikt, met name in ss-kringen, een niet te verwaarlozen bestand deel in de nationaal-socialistische literatuur in ons land, zoals we al zagen. ‘Grootgermaansch’ was de optelsom van de eerder genoemde samensmelting van de Germaanse volkeren, een samensmelting zoals ss-voorman Henk Feldmeyer die in 1942 verwoordde toen hij het had over de verovering van de Russische steppen⁶: ‘Deze zoo gevormde ruimte met al deze miljoenen en nog eens miljoenen van dezelfde bloede en dan weer met dezelfde roeping, gedragen door hetzelfde nieuwe geloof, in het Grootgermaansche Rijk van morgen, waarvan wij zingen in het ss-lied der Trouwe.’

De grote aandacht voor ras en bloed vinden we terug in de literatuur, met daarnaast een grote voorkeur voor onderzoek en beschrijving van de ‘sibbe’. De Germaanse ss beschouwde de sibbe als de kleinste eenheid binnen het ras. Er werden sibbe-bureaus geopend waar iedere ss-man zijn sibbe kon inschrijven. Zijn nakomelingen konden dan automatisch tot de ss toetreden. De sibbe werd zo serieus genomen, dat er een aparte sibbekunde ontstond, een pseudo-wetenschap, die op haar beurt weer nauw verbonden was aan de heemkunde. Binnen deze discipline zou de Nieuwe Orde gemakkelijk zieltjes winnen. Na 1940 valt dan ook een opbloei te constateren van tijdschriften die zich met deze zaken bezighielden, waaronder als belangrijkste: *Hamer*, *Valk en Bodem* en *Volltsche Wacht*. Zoals we in deel II zagen, speelde Nico de Haas bij de totstandkoming van dit soort tijdschriften een belangrijke rol. Ook S.J. van der Molen, over wie ik nog uitvoerig kom te spreken, heeft op dit gebied veel werk verricht.

In deel I merkten we op dat de nationaal-socialisten voortdurend hebben gepoogd het werk van schrijvers die buiten de Nieuwe Orde stonden te annexeren. Met name is dat gebeurd met werk van Henriëtte Roland Holst, Marsman, Gorter en in mindere mate met dat van Verwey. Frank van den Bogaard constateerde een ander frappant staaltje van annexatiedrift in samenhang met de theorieën van Van der Made ten aanzien van ‘volksche literatuur’: ‘Een hoge concentratie van al deze aspecten die Van der Made aan het volkse levensgevoel verbond in een werk van een niet-nazi-auteur treft men-bijvoorbeeld-ook aan in het volgende gedicht van J.C. van Schagen, dat sommigen destijds als geen ander gedicht als de manifestatie van de Vikinggeest beschouwden en dat

door een collega-literator van Van der Made, Nico de Haas, vaak werd voorgedragen bij het afscheid van Nederlandse Oostfrontsoldaten.⁷

Sterker nog: Nico de Haas publiceerde het bewuste gedicht, 'Voor Rogiertje's Moeder', in zijn blad *Hamer*⁸, alsof Van Schagen het voor het blad geschreven had, terwijl het bijna twintig jaar eerder, in 1925, in zijn bundel *Narrenwijsheid* het levenslicht zag! Het Auteursrechtenbureau van Loman zal aan deze kwestie weinig hebben kunnen doen. De nationaal-socialisten hadden er nu eenmaal een gewoonte van gemaakt om te roven. Van Schagen was trouwens een gemakkelijk slachtoffer. Hij had in de jaren twintig geflirt met het op Italië gerichte fascisme en na 1942 had hij zich aangemeld bij de Kultuurkamer; van hem hoefden de nationaal-socialisten dus weinig protesten te verwachten.

De laatste strofen van 'Voor Rogiertje's Moeder' luiden⁹:

een heiden zal hij zijn, dan zal hij zwijgen en verwerpen
niemand zal hem onderwerpen, niemand zal hem kennen

een heiden zal hij zijn, dan zal hij God herkennen
hij zal veracht zijn

een heiden zal hij zijn, dan zullen de dieren naar hem toe komen
hij zal doden zonder schuld

een heiden zal hij zijn, dan wordt de wind zijn broeder
en zijn zachte zuster zal de regen zijn
hij zal de heilige verhalen verstaan

een heiden zal hij zijn, dan wordt de zee zijn vader en
zijn moeder zal de diepe nacht zijn
zijn hart zal kloppen met de grote polsslag

een heiden zal hij zijn, dan zal een licht hem verblinden,
dan zal een stem hem verdwazen
hij zal de weg gaan, waarvan geen terugkeer is

een heiden zal hij zijn, dan zal hij verzinken
hij zal in zee steken en vergaan

dan zal hij suizen in de bladeren, dan zal hij spreken in de zee
dan zal hij ademen in de nacht, dan zal hij roepen in de wind
dan zal hij wezen over tijd en wereld.

Zo'n gedicht in *Hamer* schept verwarring. Kees Fens bijvoorbeeld werd geheel op het verkeerde been gezet: 'Ik hoorde de taal van de nieuwe orde, ik zag de stoere beelden van een nieuwe jeugd, optrekkend naar het oosten, de toorts van de nieuwe tijd in de hand. Ik walgde van de retoriek van heidendom, bloed en aarde. Ik las terug naar boven de geciteerde tekst. En schrok. Ik zag de naam J.C. van Schagen staan. Ineens wist ik, dat ik de tekst kende uit diens in 1925 verschenen bundel *Narrenwijsheid*,¹⁰

In deel I hebben we gezien hoe de nationaal-socialisten niet alleen het werk, maar ook de auteur binnen hun kring trachtten te krijgen. Bij Anton Coolen bijvoorbeeld mislukte dat; bij Felix Timmermans daarentegen slaagde men hierin wel. Ook Theun de Vries heeft men trachten in te lijven, hetgeen niet lukte. Toch stond er voor 4 mei 1941 in *De Luistergids* geprogrammeerd: '14.45. VOOR DEN BOER: LANDMAN'S LUST. "Winterstorm". Een spel van boerenland en boerenleed door Theun de Vries.'¹¹ Onmiddellijk na dit spel van drie kwartier was er een 'Wünschkonzert des Grossdeutschen Rundfunks für die Wehrmacht'.

Het spel van De Vries werd onder auspiciën van de Afdeeling Ernstige Muziek van de genazificeerde Nederlandsche Omroep uitgezonden in de rubriek *Landman's Lust* van Ger H. Knap, een nationaal-socialist die op de golven van de nieuwe tijd de omroep binnen kwam drijven en daar tot hoge posten klom. Hij was erg geïnteresseerd in de boerenmystiek en in dat kader was hij doorlopend op zoek naar luisterspelen die deze thematiek behandelden. Het spel van Theun de Vries viel daaronder. De Vries had het in 1939 geschreven en naar de Vara gestuurd, maar deze omroep had het niet uitgezonden. Zonder toestemming van Theun de Vries kreeg Knap het, vermoedelijk via Willem van Capellen, in handen.¹² Hij zond het uit. Eind mei kreeg De Vries wel keurig het honorarium van zestig gulden toegestuurd.

Het verging De Vries dus al weinig beter dan Van Schagen, zij het dat hij, in tegenstelling tot de laatste, op geen enkele wijze welke band dan ook met de Nieuwe Orde wilde en zich daarom ook niet meldde bij de Kultuurkamer. De luisteraar die op de hoogte was van de politieke denkbeelden van De Vries zal wel opgekeken hebben toen zijn spel in een bloed-en-bodemkader werd uitgezonden. Een kwaadwillige kon aan een tweede Martien Beversluis denken.

Theun de Vries publiceerde tot aan kerst 1941 ook regelmatig bijdragen in *De Luistergids*. Vanaf de Duitse invasie in de Sovjetunie in juni 1941 echter was De Vries, die communist was, ondergedoken¹³, reden voor Simon Vestdijk om hem vanaf dat moment in zijn brieven 'Beste Tjalling'¹⁴ te noemen. De Vries schreef mij hierover: 'Ik was na de inval van nazi-Duitsland in de USSR aanvankelijk op de Veluwe ondergedoken, later in Utrecht. Vandaar ging ik elke woensdag naar Hilversum en ontmoette daar in een café de medewerker van de

AVRO, Mr. J.W. Acda, die mij het programma voor het volgend nummer van het radioblad voorlegde. Samen zochten wij dan een “onderwerp” uit. Ik schreef het nog diezelfde dag, dan ging het naar J.F. Doeve in Laren, die er meteen een tekening bij maakte. Wat de betalingen betreft denk ik, dat Acda mij rechtstreeks het honorarium uitbetaalde. Met Kerstmis 1941 was de zaak afgelopen, omdat toen de nazificatie van de AVRO compleet was en de Kultuurkamer in werking trad. J.W. Acda verliet de AVRO en ging in het Gooise verzet.¹⁵

Formeel is het juist wat Theun de Vries schrijft. Wel moet de aantekening worden gemaakt dat *De Luistergids* de opvolger was van de *Radiabode* van de Avro en dat al ver voor de ‘nazificatie’ van de Avro dit blad, waar Theun de Vries in publiceerde, een diepe buiging had gemaakt voor de Nieuwe Orde. Eerder genoemde Ger H. Knap publiceerde veelvuldig zijn bloed-en-bodemverheerlijking en op 14 februari 1941, elf maanden voordat De Vries zijn medewerking staakte, kreeg hij een collega-auteur in de *Radiabode* in de persoon van Marcel van de Velde, een notoire nationaal-socialist die lang voor de oorlog al, in *Het Nationale Dagblad*, een literaire rubriek had en in de oorlogsjaren in allerlei nationaal-socialistische periodieken zou publiceren.

Een andere poging om het werk van De Vries binnen de ‘volksche’ literatuur te halen werd ondernomen in *Het Nationale Dagblad*. Het betrof *Stiefmoeder Aarde*. Volgens de NSB-krant was deze roman van Theun de Vries in de beste ‘volksche’ tradities geschreven. Gelukkig voor De Vries kwam het communistische *Volksdagblad* hem te hulp, zij het met een terminologie die niet veel afwijkt van wat de nationaal-socialisten in hun bladen te melden hadden: ‘Met de onvervaarde brutaliteit, den nazi's eigen, werpen zij zich thans op dit werk, verklaren het, althans voor zover het zich niet met arbeiders en sociale bewegingen als de veenstaldngen in de 90-er jaren ophoudt, tot een “goed boeren-boek”, vol “volkse trekken”, geïnspireerd op “eigenlands geschieden” (ja, ja, lezers, het Nederlands is een moeilijke taal voor deze grens-duitsers!) en zouden het daarom maar het liefst voor zich opeisen als een rasechte bijdrage tot de “bloed-en bodem” kunst, die helaas uit hun eigen midden nog niet welig op wil schieten...

Het is een gehuichelde lof, die hier uit de fascistemondd komt, en we zijn er zeker van dat Theun de Vries hem met verachting afwijst.¹⁶ De basis voor het boek is, volgens *Het Volksdagblad*, dat de aarde ‘niet enkele meesters en machten, maar aan hen [de boeren, Av] zal behoren, die haar bewerken’. En zo ‘wil het boek van Theun de Vries verstaan worden’, besloot het artikel; ‘en als Nederlandse Hitleragenten hun handen naar dit werk uitstrekken, omdat het zo treffend de “sterke, stoere, koppige” boerenstand beschrijft, dan mogen wij weten, dat het van de samenwerking van boer en arbeider *tegen* hen zal afhangen, of deze “sterke, stoere koppigheid” wordt bewaard en eerlang het economische

juk der landheren afschudt, dat onder het fascisme duldelozer en schandelijker zal zijn dan ooit.'

We kunnen stellen dat volgens de normen van Jan de Vries de roman van De Vries in elk geval niet tot de 'volksche' literatuur behoorde, want 'gaat zij de beschrijving van het platteland misbruiken voor de teekening van sociale conflicten, dan beantwoordt zij evenmin aan de eischen, die wij nu aan hem stellen'. Blijft staan dat de medewerking van De Vries aan *Radiobode* en *De Luistergids* niet verstandig is geweest. Hij had het verder nogal ongelukkig getroffen omdat een luisterspel van hem, jaren nadat hij het had ingeleverd bij een ander, door de nationaal-socialisten werd uitgegeven. Iets dergelijks overkwam hem, zoals in deel III b nog zal worden gereveleerd, toen de nationaal-socialistische *Uitgeverij Boot* in 1942 een vertaling van De Vries uitbracht, terwijl hij die naar eigen zeggen jaren her, en niet voor *Boot*, had gemaakt.

In de bundel *Elf, Het land vertelt, Elf van de beste verhalen uit de elf gewesten van Nederland*, samengesteld door Max Wolters en in juli 1943 bij *De Arbeiderspers* verschenen, kwam De Vries in ieder geval niet voor. Dat kon ook moeilijk, want hij had geweigerd zich bij de Kultuurkamer aan te sluiten.

Max Wolters, als redacteur aan *Het Volk* verbonden, was een man die met groot gemak van het socialisme naar het nationaal-socialisme zwenkte en die in april 1944 profetisch getuigde van de naderende invasie van de geallieerden. Dat gebeurde naar aanleiding van het gedicht 'Het bosch heeft ooren...' dat Nico de Haas in februari 1944 in *Groot Nederland* publiceerde. Het gedicht eindigde met de regels¹⁷:

En in de tarnkap van zijn woorden,
dwaalt door dit land de dichter rond.
Hij schouwt het spel der snel bekoorden
en rukt het zegel van zijn mond.

O volk!-maar ach, het wil niet hooren,
het kan geen tijdig teeken zien.
Geen mensch kan deze traagheid storen,
alleen het teistrend zwaard misschien.

Wolters zag de profetie in het gedicht van De Haas en hij wees naar de naaste toekomst, waarin niet gelet werd op het woord van deze 'Cassandra, die het onheil naken zag, maar die haar waarschuwend woord in de wind geslagen wist tot het bittere uur der ontgoocheling'.¹⁸

In zijn inleiding bij *Elf* schreef Wolters onder meer: 'Het land vertelt heel anders dan de steeds beroepsschrijvers. Het land vertelt trager en eenvoudi-

ger. Het is soberder. Het koestert geen twijfel aan de grondwetten van het zijn en het aanvaardt het zó-zijn van de gemeenschap, zoals het de natuur, de regen, de buien, de droogte en de kou of de hitte aanvaardt. Het stelt in laatste instantie ook altijd de gemeenschap boven het individu.¹⁹ En nog belangrijker: 'De eerbied voor tradities, de handhaving van het gezins- en familieverband, de hardnekkige worsteling voor een bij elkaar houden van kalmpjes-land-die een stadsrealisme wel eens voor tekenen van sociale achterlijkheid en bekrompenheid wil houden... waren motieven die hier bleven leven en die men ook in dit boek ontmoet.'²⁰

Deze elementen vond Wolters terug in het werk van coryfeeën als J. Nienhuis uit Groningen, S. Ulfers uit Overijssel en L. Jonker uit Drente.

Er waren er meer. Hendrik Odink bijvoorbeeld, die in 1944 *zijn Middewinteraovend, Vertelsels oet den Achterhoek* uitgaf bij Uitgeverij *De Tijdstroom* in Lochem. Hij was een belangrijk schrijver in het Drents dialect. Er waren in die jaren meer schrijvers die in het Drents schreven. Dr. J. Naarding was een groot voorvechter van het Drentse dialect. Van hem krijgen we in een artikel 'Wat oover Drense taal' in de *Nieuwe Drentsche Volksalmenak* van 1940 het nodige te horen over de rijkdom van dit dialect: "n Mooie riege woorden hef 't Drents veur *kwaod*. Prekkeseer er maor is oover, wat of't verschil is. Doar hej 'n stuk of wat: bel, brok, brokkel, brokkelig, brommerig, brommig, bromstig, deis, dellig, deloorig, doenarig, duvels, donders, frantig, franterig, glaen, gluunig, grammierig, grel, hieckellig, heilig, hoornhellig, kört, kört veur de kop, körtkop, kwaod, lelk, lillijk, narrig, neïig, neilik, nortig, nusterig, remp, roeg, roeg in de kop, snors, stiems, stor, storrig, tiezig, tirzig, titteltopt, venienig, vergreld.

'n Aorige riege, die lang niet volledig is!'

Na de oorlog werd een instituut naar Naarding genoemd, maar toen bleek dat de man behoorlijk had gecollaboreerd, werd dit, na een felle polemiek in de plaatselijke pers, toch maar weer ongedaan gemaakt.

Ook J.J. Uilenburg was een collaborateur. We hebben hem in deel I leren kennen als Lector bij het DVK en als de schrijver van de radioserie *De familie de Boer* voor de Nederlandsche Omroep. In 1943 verscheen van hem *In 'tschemeruur bij 't knappend vuur, een bundel Drentsche volksvertellingen voor jong en oud*. J.A. Boreel de Mauregnault, die Uilenburg van het omroepwezen kende, schreef er een aantal lovende zinnen over in *De Schouw*²¹: 'Ik kan niet anders zeggen, dan dat het boekje, zooals het daar ligt met zijn verklarende noten, inderdaad een boekje is geworden, dat men buiten Drenthe ook jong en oud in handen kan geven, omdat het prettig leest en volkomen verstaanbaar is, ook voor niet-Drenten.'

Een min of meer verwante figuur is Ger Griever, een vooraanstaand Gronings literator. Ook hij was Lector bij het DVK en zijn naam duikt verscheidene

malen op in *De Schouw*, Zo schreef hij over 'De Groningse letterkunde' en het is aardig om te zien hoe Griever zichzelf in het verhaal betreft en dan de 'hij'-vorm gebruikt²²: 'Het is wellicht typeerend dat het voor de jongere generatie der letterkundigen is weggelegd, om aan de andere Nederlandsche gewesten meer bekendheid te geven van Groningerland, door hun werk geheel of gedeeltelijk te schrijven in de landelijke voertaal.

Het was vooral de bekende Groninger literator Herman Poort, die ijverde voor het Groningsche letterkundig leven, en daarvoor waardeering zocht in de andere provincies.

Hij was het ook die zijn leerling Ger Griever in deze richting beïnvloedde, waardoor deze zijn meeste werken schreef in het Nederlandsch. Wij noemen de romans: *De Geluksmid*, *De meester van Veldwierde*, *Opgesloten kracht*, *Zorg om den jongen*, *Hij leefde om te bouwen* en het tooneelspel *Om het geluk van den jongen*.'

Griever, in 1900 geboren, was een eenvoudige man, die zich opwerkte tot de eigenaar van een groothandel. Ad. Sassen, die in 1942 aan het Oostfront sneuvelde, tekende vlak voor zijn dood uit de mond van Griever op: 'De schrijver moet in de eerste plaats zich *dienaar* voelen van zijn volk.'²³

Het zal Chris de Graaff, hoofd kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad*, ongetwijfeld hebben aangesproken, want hij was verzot op dit soort literatuur en hij aarzelde niet om te pas en te onpas in zijn kolommen voor het 'boeren-boek' te pleiten. Hij zag het als een waardevol bestanddeel van de nieuwe 'volksche' literatuur. Hij zette zich nadrukkelijk af tegen de 'pseudo-psychologie' waarmee in het verleden veelal boeren- en historische romans werden verknoeid. Dat moest niet meer voorkomen. 'Aan den anderen kant bestaat,' waarschuwde hij,²⁴ 'het gevaar dat de afkeer van het psychologische-doch ook een hinderlijk gebrek aan menschenkennis-de schrijvers ertoe brengt, mensen te teekenen, die alleen maar *handelen*, zonder tevens te *zijn*. De boer in dergelijke boeken begint dan weer bedenkelijk veel te gelijken op den proletariër van het naturalisme: hij wordt een hard werkende automaat, een slaaf, wel niet van den fabrikant, maar dan toch wel van zijn eigen bedrijf.

Meer dan eens heb ik, schrijvend over *Nederlandsche* boerenromans op dit gevaar voor een terugkeer tot het naturalisme gewezen, omdat bij vele Nederlandsche boerenschrijvers-in tegenstelling vooral tot de Duitsche-de horizon al te beperkt bleek. Wat de Nederlandsche boerenroman uiteraard aan ruimte moet missen, kan hij echter door diepte vergoeden.'

Dat vereist menschenkennis, want, volgens de theorieën van Chris de Graaff is 'ook voor den boerenroman de harmonie tusschen het innerlijke en het uitwendige onmisbaar. Alleen met een opeenvolging van tafereelen uit het boerenleven komt men er niet. Een boer is in menig opzicht een vollediger mensch dan

vele stedelingen, het weergeven van het boerenleven eischt daarom een diepgaande mensenkennis waaraan het bij menigen schrijver van Nederlandsche boerenromans zeer veel ontbreekt.²⁵

De Graaff constateert dat veel schrijvers van boerenromans uit de boerenstand zelf afkomstig zijn. Toch proberen ze als schrijver de 'groote stads intellectueel' na te doen.²⁶

Al het geschrijf van De Graaff cum suis, want ook *De Waag* stond vol met dit soort verhalen, had wel tot gevolg, dat de boerenroman enigszins in aanzien steeg. De Graaff waarschuwde er echter voor dat een schrijver van slechte boeken natuurlijk niet opeens een schrijver van 'goede boeken [werd], wanneer hij zijn vroegere mode-onderwerpen plotseling verwisselt voor de nieuwe mode: den boerenroman'.²⁷ Immers, zo houdt hij de vrienden van het boeren-boek voor, 'wanneer men van meening is, dat het landleven alleszins de aandacht van goede schrijvers verdient, dan is er alle reden om er tegen te waken, dat ook dit onderwerp weer ten prooi valt aan talentloozen, die met alle winden meedraaien'. De Graaff schreef deze woorden naar aanleiding van de eerder genoemde bloemlezing van Wolters. Door de bank genomen oordeelde hij positief over deze bundel, zij het dat hij het niet kon nalaten opnieuw een waarschuwing te laten horen: 'Men gelieve de benaming "boerenboeken" hier in ruimeren, bijna symbolischen zin te nemen, als: alle literatuur waarin gebroken wordt met problemen, die alleen voor de groote-stadsmensch kunnen bestaan, evenwel zonder dat de schrijvers daarom in het ándere onheil van de oude wereld: het botte materialisme, vervallen.'

Een belangrijk vertegenwoordiger van het genre waarover De Graaff de loftrumpet stak was Ben van Eysselsteijn, die in 1898 in Hellevoetsluis was geboren. Hij debuteerde in 1923 met de dichtbundel *Om 't Hooge Licht*. Van Eysselsteijn was in de eerste maanden van de bezetting betrokken bij de oprichting van de *Nederlandsche Organisatie van Kunstenaars*, waarmee hij en een aantal andere kunstenaars de oprichting van een door de Duitsers in te stellen organisatie hoopten voor te zijn, een streven dat op niets uitliep. Van Eysselsteijn stemde in met de denkbeelden van de in deel II al ter sprake gekomen, pro-Duitse Hein von Essen. Van Eysselsteijn zou zich nooit bekeren tot het nationaal-socialisme, maar hij meldde zich wel aan bij de Kultuurkamer en toonde zich niet erg afkerig van de Nieuwe Orde. Hij publiceerde onder meer in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, waar hij in de rubriek 'Volk und Kultur' zijn ideeën spuide over 'Theater als Völkische Aufgabe'.

In 1942 verscheen van hem *Dorre Grond*, een boerenroman die in Drenthe speelde. Opmerkelijk genoeg staat in het *Lexicon van de Nederlandse Letterkunde*, een *Elsevier*-uitgave, dat deze roman in 1948 verscheen, als eerste van een Drentse trilogie. Dat is dus onjuist. Van der Made zou de roman in *De Waag* in

1943 al uitvoerig bespreken, overigens tamelijk negatief. Hij stelde dat de roman niet gelukt is en dat Van Eysselsteijn dat zelf ook wel zou weten, 'en "Dorre Grond" [zou] bezien met de pijn, die wij allen kennen, wanneer wij een sinds jaren gedroomd onderwerp eindelijk te lijf zijn gegaan en weten, dat het ver beneden onze conceptie is gebleven. Een tweede poging bestaat er bij ons werk en ons scheppingsproces niet. Zóó is het geworden en vorm en inhoud zijn voortaan nimmermeer te scheiden. En als het dan te kort schiet, dan doet dat barre pijn, dan is het meer dan enkel een "occasion manquée"-het is iets blijvends en onherroepelijks: het is een kind onzer ziel, dat niet welgeschapen ter wereld kwam, dat niet schoon en niet goed is, terwijl wij het met zooveel liefde en hoop en zooveel dromen droegen en met zooveel zorgen en leed en met zoo kloppend hart ter wereld brachten. Zoo is het met "Dorre Grond".'²⁸

Van Van Eysselsteijn verschenen in 1943 nog *De getemde brontosaurus* (dat door het eerder vermelde *Lexicon* in het geheel niet wordt genoemd), geïllustreerd door de antisemiet Karel Thole, en in 1944 *De Dubbelganger* (en niet in 1942, zoals het *Lexicon* bericht).

Cor Bruijn was een (vijftien jaar) oudere tijdgenoot van Van Eysselsteijn. In deel I meldden we dat hij een literaire prijs die hem door het DVK was toegekend had geweigerd. Lisette Lewin stelt dat hij deze prijs in 1944 'vastbesloten' van de hand had gewezen.²⁹ Dat moge zo zijn, maar dat is dan wel de eerste keer dat hij vastbesloten was tijdens de bezettingsjaren. Ook uit het aan Cor Bruijn gewijde lemma blijkt de onbetrouwbaarheid van het *Winkler Prins Lexicon* weer. Het wekt de indruk dat Cor Bruijn in de bezettingsjaren niets heeft uitgegeven. Het enige vermeldenswaardige (volgens het *Lexicon*, wel te verstaan) is kennelijk dat Bruijn in de oorlogsjaren bezig was aan een trilogie, *Stad onder Bourgondië*, dat in 1948 verscheen en waarin het overheersende thema de strijd tegen de dictatuur is. Dat Cor Bruijn zich in die strijd tegen de dictatuur aansloot bij de Kultuurkamer, wordt niet vermeld, evenmin als de publikatie van *Arjen*, in 1944, met toestemming van het DVK.

In zijn eigen omgeving werd Bruijn wel doorzien, door Anton Pieck bijvoorbeeld, die daarover aan Barend Rijdes vertelde, die dat onmiddellijk in zijn dagboek noteerde³⁰: 'Cor Bruijn is niet zozeer fout geweest, [...] als wel een "bang mannetje", te aanpapperig, te soepel, zodat Anton vreesde, dat hij bij een eventuele overwinning van de Duitsers had kunnen meedraaien.' Bruijn lag dan ook direct goed bij de nieuwe machthebbers. Max Wolters bijvoorbeeld zag in Bruijn de toekomst³¹: 'Wanneer eens de intellectualistische ban, die nu nog onze letterkundige geschiedschrijving beheerscht, volledig zal zijn gebroken en wanneer schrijver noch lezer zich meer zal schamen over den band van de zuivere vertelkunst, die het boek voor het kind en het boek voor de groote mensen verbindt, wanneer men zich althans zal mogen aanduiden in een over-

zicht van de Nederlandsche literatuur, dat er ook nog kinderboeken werden geschreven-en welke voortreffelijke vaak!-wanneer Nynke van Hichtum en de vijf of zes voortreffelijke schoolmeester-vertellers, die haar opzij streefden, de eer zullen krijgen, die hun toekomt-de eer van *het volk te hebben leeren lezen*, dan zal ook de naam van Cor Bruijn genoemd worden.'

De 'zuivere vertelkunst'. Daaronder vielen natuurlijk niet alleen de schrijvers van de zogenaamde boerenromans. Ook Arend Tael, pseudoniem voor A. Krul, kon onder deze noemer geplaatst worden. We hebben in deel I gezien dat hij furore maakte met *Martijntje* (1941) en *Frontlijn* PTT (1944) en dat hij in 1942 van het DVK de Aanmoedigingsprijs ontving. Ook mr. A. Roothaert kreeg een prijs. Roothaert liet zich het nationaal-socialisme behoorlijk aanleunen en hij presteerde het zelfs om zijn roman *De vlam in de pan* (een dolkstoot in de rug van het Nederlandse leger dat in 1940 moest capituleren) in een grote oplage verspreid te krijgen bij de Nederlandse Oostfront-strijders. Roothaert en zijn *Dr. Vlimmen* waren zo populair dat de Duitsers er ook wat in gingen zien. In ieder geval besloot de UFA in het voorjaar van 1945 een film te maken van *Dr. Vlimmen*. George Koch was in februari en maart bij de opnamen aanwezig. Hij waarschuwde wel voor te hoog gespannen verwachtingen³²: 'Zij, die het boek, simpelweg, terug willen en denken te zien in den vorm van film, worden zonder twijfel teleurgesteld, moeten dat ook wel worden krachtens deze veronderstelling. Film stelt nu eenmaal andere wetten. Zij zal die elementen uit Roothaerts werk absorbeeren, die kunnen bijdragen tot een filmische (= film-dramatische) realisatie van leven en werken van een Brabantschen veearts:' Koch besloot optimistisch: 'Het lijdt geen twijfel of men verbeidt de film-Vlimmen met gespannen belangstelling.'

De belangstelling in Duitsland voor *Dr. Vlimmen* was mede te danken aan Nico de Haas, die via lezingen veel propaganda maakte voor het werk van Roothaert, die hij als een belangrijke vertegenwoordiger van de 'volksche' literatuur zag. Die propaganda voor Roothaert schoot de veel gematigder Hans Klomp, die een veel beter inzicht had in de hiërarchie in de Nederlandse letteren, in het verkeerde keelgat. In *Die Weltliteratur* van november 1940 had Nico de Haas een uitvoerige, al in deel II gememoreerde, beschouwing gewijd aan de Nederlandse literatuur. Klomp had die gelezen en hij reageerde met³³: 'Het allervreemdste is echter, dat bijna de helft van het artikel in beslag wordt genomen door een aanbeveling om het "Volksche" boek "Dr. Vlimmen" van Mr. A. Roothaert te vertalen in het Duitsch. Dat is toch zoo'n meesterwerk! De heer De Haas kan geen geestdrift genoeg leveren om dit zijn Duitsche lezers duidelijk te maken. Op Nederlanders die in hun literatuur van de laatste twintig jaar thuis zijn, maakt het echter een bevreemdenden indruk, ongeveer gelijk aan dien, welke zou ontstaan, wanneer men hun zou komen vertellen, dat Hans Fallada zulk een geniaal schrijver is.'

Het artikel van Klomp is een produkt van de heftige strijd tussen twee nationaal-socialistische richtingen, die tussen de fanatieke SS-richting en de veel gematigder richting die zich vooral bij de NSB had aangesloten. Klomp was binnen dit complex nog een van de 'fatsoenlijksten'. Vandaar een wat uitvoeriger citaat om een duidelijke indruk te krijgen op welke wijze de partijen oorlog voerden: 'Het feit dat in het artikel van Nico de Haas de volgende namen zelfs niet worden genoemd, mag een idee geven van de voorlichting, welke deze auteur aan het buitenland geeft over Nederlandsche romankunst: Slauerhoff, Marsman, Coolen, Kuyle, Van Randwijk, Crone, Beb Vuyk, Van Wessem, ontbreken op het appèl. Van Bordewijk, de schrijver van een aantal werken, die bepalend zijn voor de huidige vaderlandsche literatuur, en die de auteur is van de eerste Nederlandsche "fascistische" roman, n.l. "Bint", wordt gezegd, dat hij wel eenige bekendheid geniet. De toon van de geheele bijdrage is zoo, dat de Duitsche lezer wel moet gaan gelooven, dat de beoefenaars van de literatuur in Nederland een stelletje geboorneerde democraten zijn, dat nooit iets heeft begrepen van de problemen, welke met volk en kunst zijn verbonden.

Onaangenaam doet het ook aan, dat de schrijver met geen woord melding maakt van den hevigen strijd, die hier in Nederland jarenlang in de door hem zoo gesmade literaire kringen is gevoerd tusschen de voor- en tegenstanders van "het nieuwe". De nieuwe orde en de nieuwe ideeën hadden onder de literatoren verwoede, eerlijke en niet te onderschatten tegenstanders. Wie over de Nederlandsche romankunst schrijft, zonder te vermelden de rol, die, bijvoorbeeld, Ter Braak en Du Perron én als creatieve kunstenaars én als critici hebben gespeeld, en zonder gewag te maken van den tegenstand, dien zij hebben ontmoet, doet beter zich met iets anders te occupeeren. Met folklore of zoo iets.'

Het artikel van Klomp stond in *De Waag*. Met verbazing kunnen we daar ook in lezen dat 'op verzoek van verschillende lezers' een overdruk is gemaakt, 'tegen kostenden prijs'. Dat is wel heel rap, want deze aankondiging in een kadertje stond nota bene in hetzelfde nummer als het artikel zelf.

Ook van Peter van Andel hadden de nationaal-socialisten grote verwachtingen. Hij kreeg in 1942 dan ook de Aanmoedigingsprijs.

'Hij is geen gróót schrijver, deze Peter van Andel, misschien nóg geen groot schrijver,' schreef Van der Made in 1944 naar aanleiding van de bij *De Arbeiderspers* verschenen roman *Frans Eldkom, Een Dwaas*.³⁴ 'Hem ontbreken daartoe nog verschillende onontbeerlijkheden [...]. Maar deze roman van hem kreeg mij plotseling bij de keel aan het eind, zoo hevig bij de keel, dat ik een paar blokken op mijn bijna uitgedoofde vuur heb gelegd en achter mijn papier ben gaan zitten: hij laat mij niet los.'

Ook N.H. den Hertog was enthousiast³⁵: 'Omdat de Germaansche mensch eeuwig den onstuimigen drang in zich voelt om dit recht [de ontplooiing van

werkkraft, av] op te eischen, is voor hem het leven vol schoonheid, daarom ruischen voor hem de boomen. En omdat hij niet begreep, dat er een macht *mocht* zijn, die hem dit kón beletten, daarom was Frans Eldkom een dwaas én een held.'

De figuur en het werk van Van Andel vormden weer een bron van conflicten binnen de nationaal-socialistische letteren. Evert Zandstra kreeg in 1942 de Aanmoedigingsprijs die hij moest delen met Van Andel. Daar was hij boos over. Hij schreef een woedende brief aan Van Ham waarin hij stelde dat hij het geld niet nodig had en een aanmoediging evenmin. Bovendien wenste hij niet op 'een lijn gesteld te worden met een, laat ik het voorzichtig zeggen, zwakke schrijversfiguur als de Heer van Andel is'. Hij vond het 'hoogst onaangenaam, om niet te zeggen, kwetsend'.³⁶ Zijn prijzengeld werd vervolgens aan Winterhulp geschonken.

Van Andel debuteerde in 1941 met de roman *Zeven Dagen Arbeid*. Hij is een typisch produkt van de nationaal-socialistische letterkunde. Van Andel, een bakkersknecht, hield zich in zijn boeken vooral bezig met de arbeid. In *Zeven Dagen Arbeid* gaat het om een werkloze die na veel strijd er weer in slaagt aan de slag te komen. Zijn stijl van schrijven is af te lezen uit het volgende fragment³⁷:

'De ovens. Schouder aan schouder, vast tegen elkaar staande, diep verankerde, zengende gloed uitstralende monsters.

Mannen ervoor. Klein en nietig, groot en sterk. Naakte, lenigbewegende, vochtig glimmende armen en schouders. Grote, zilte zweetdruppels barstend uit alle poriën, Smalle, streng getrokken gezichten. Harde, tartende lichtpuntjes, diep ingespannen, wat sterkijkende ogen. "Ja, bàk ze maar!" Zwaaiende contragewichten. Uitdagend geklik van ijzeren haken. Een grimmig voldaan lachje uit de felle, blauwe walm tussen twee volgeladen vloeren. "Ik snap niet wat jullie aan die gloeiende mirakels zien...!"

Zoals uit dit fragment ook blijkt hanteerde Van Andel de nieuwe spelling. Zoals veel nationaal-socialisten zag hij in het gebruik daarvan een revolutionair aspect. Wolters ontlokte aan hem de uitspraak dat hij de invoering van de nieuwe spelling begroette.³⁸ Wolters vervolgt daarop met: 'Mogelijk zijn er tegenstanders van de nieuwe spelling, die nog te weinig denken aan schrijvers uit het volk, voor wie het vechten-met-de-taal inderdaad ernstig verzwaaard wordt door het in stand houden van de oude spelling. Na het lezen van "Zeven dagen arbeid" gevoelen zij wellicht meer voor een vereenvoudiging, die de beste krachten van het volk bij het gevecht met de taal spaart voor den strijd-om-den-stijl.'

Peter van Andel kreeg na de oorlog van de Eereraad voor Letterkunde enkel een berisping en ontving daarmee de geringste straf.

Zoals Van Andel bakkersknecht was, was Jan Mens van huis uit meubelmaker en ook hij, zo blijkt uit zijn debuutroman *Rafels* (uit 1934, onder het pseu-

doniem J. Rebel) koos als thema de werkloosheid. *Menschen zonder geld* uit 1938, dat hij onder eigen naam publiceerde, ging eveneens over de werkloosheid.

Hij was drieënveertig jaar toen hij doorbrak met *De gouden reael*, het eerste deel van wat later de *Griet Manshande*-tetralogie zou heten. Jan Mens komt in de nationaal-socialistische literatuurkritiek nauwelijks voor. Ik heb alleen in *De Schouw* een recensie kunnen vinden van George de Sévooy.³⁹ Deze vond *Waterland* een mooi boek: 'Verheugend is het ook te kunnen vaststellen hoe Mens heeft gewerkt aan zijn prozastijl, die in dit boek krachtig is en gespierd.' Om dit boek bij *Uitgeverij Kosmos* in 1943 gepubliceerd te krijgen, diende Mens zich wel aan te melden bij de Kultuurkamer. Maar verder bemoeide hij zich met niemand en de nationaal-socialisten hebben hem links laten liggen. Vermoedelijk vond hij de aanmelding bij de Kultuurkamer zelf ook wel beschamend want toen *Waterland* in 1949 werd herdrukt, veranderde hij de titel in *Goud onder golven*.

De in 1897 geboren Klaas Smelik daarentegen genoot met volle teugen van alle mogelijkheden die de Nieuwe Orde hem bood. In 1941 gaf hij bij *De Arbeiderspers* de roman *Een vloot geeft zich over* uit, waarvan in 1942 de tweede druk verscheen. Bij *De Nederlandsche Uitgeverij* in Baarn verscheen in 1942 *Een vloot voedt het volk*, in 1944 gevolgd door *Achter den boeg*, dit boek overigens bij de nationaal-socialistische uitgeverij *Opbouw*. Zijn stijl van schrijven kunnen we goed aflezen uit een fragment als het volgende⁴⁰: 'En de nacht'blééf koud. God's wijde deken over God's eigen, lief land dekte onze schamelheid onvoldoende, om ons tegen koude te beschermen. Honger, gelukkig, kenden we niet. Dit vond zijn reden in het feit, dat we ons al eenige dagen principiëel tegen deze dierlijke uiting hadden verzet, en door hardnekkig vasten onze magen een gecultiveerd zwijgen konden opleggen. Dit is geen gering voordeel in God's eigen, liefland.'

Het waren de lezers van *De Nieuwe Gids* die dit knoestige proza te consumeren kregen.

Klaas Smelik was van oorsprong trotskist. Hij schreef onder meer voor *De Tribune* en met Marden Beversluis komen we hem in de jaren dertig ook tegen bij *Boekenvrienden Solidariteit*, de uitgeverij van de Duitse immigrant Heinz Kohn. Evenals Beversluis werkte Smelik voor de oorlog voor de Vara, maar hij bleef ook na de Duitse inval bij de omroep en werd een gewaardeerde kracht van de Nederlandsche Omroep. Hij schreef vele hoorspelen en was tevens regisseur. Begin 1943 werd hij hoofd van de afdeling Algemeene Uitzendingen. Niemand sprak in die periode meer over het linkse verleden van Smelik. Hij schreef nu hoorspelen waar de nationaal-socialisten zeer tevreden over waren, zoals *Eens komt een blijde dag*: 'Ein derart positiver Vortrag über das neue Europa, wie es nur von einem klaren Anhänger des nationalsozialistischen Gedankengutes

geschrieven werden kann. Ausgezeichnet!!' meldde Oberingenieur E. Taubert, Sondcrführer über Z, plaatsvervangend Sendeleiter over het spel van Klaas Smelik.⁴¹

Smelik trad ook toe tot het corps Lectoren van de Afdeeling Boekwezen van het DVK. Er bestonden geen politieke bezwaren tegen hem. Jan van Ham kon in zijn eigen archief opzoeken dat in september 1941 over Smeliks *Een vloot geeft zich over* gunstig werd geoordeeld.⁴² Het boek ging over de Russisch-Japanse oorlog van 1904. 'Voorkeur voor een van de beide partijen wordt niet getoond,' meldde de rapporteur. 'Een liefdesgeschiedenis ontbreekt ook in dit werk niet en deze bladzijden vormen het onbeduidendste deel van dit boek. Daar schrijver een marine-deskundige is, worden veelvuldig maritiem-technische termen gebruikt, hetgeen het lezen niet gemakkelijk maakt.' Maar toch: 'Een boek, dat zekere litteraire qualiteiten toont en waartegen in politiek opzicht geen bezwaren zijn aan te voeren.'

Smelik had zich dus duidelijk snel binnen de Nieuwe Orde genesteld. Maar zoals bij elk rechtgeaard opportunist, en dat was Smelik zeker, was er een tweede leven. In 1934 had Smelik een halfjaar een verhouding gehad met de veel jongere Etty Hillesum. Nadat de verhouding in harmonie werd beëindigd, hield Etty Hillesum veel contact met de dochter van Klaas Smelik, Johanna. In haar dagboek schrijft Etty Hillesum op 4 augustus 1941 over een voorval waarbij Smelik zijn dochter had geslagen 'omdat ze geen vergif voor hem had meegenomen'.⁴³

In een noot bij de uitgave van Etty Hillesums dagboek kunnen we lezen⁴⁴: 'Etty refereert in deze passage aan de ruzie tussen Smelik en zijn dochter vlak na de capitulatie. Smelik was in woede ontstoken nadat Johanna had geweigerd vergif voor hem mee te brengen. Hiermee had hij zich het leven willen benemen, omdat hij voor Duitse represailles bevreesd was.'

Etty Hillesum weigerde onder te duiken; haar lot is bekend. Smelik en zijn dochter konden haar weigerachtigheid niet accepteren en hadden het plan opgevat om haar te ontvoeren en mee te nemen naar een huis in Hilversum om haar daar te laten onderduiken, een plan waaraan Etty Hillesum in een brief ook vaag refereert.⁴⁵

Was Smelik nog een min of meer bekend auteur, die ook na de oorlog bleef schrijven, geheel anders lagen de zaken bij dat leger van 'vertellers' en 'volksche' auteurs, die éven hun kans kregen, om vervolgens weer in de vergetelheid weg te zakken toen de nationaal-socialistische bescherming was weggefallen.

Agnes Surie publiceerde in 1944 bij *Strengholt* haar *Licht valt op den weg*, een verhaal over een vooroorlogse liefde. In de aanbiedingstekst van *Strengholt* maakt Agnes Surie duidelijk dat haar banden met de aarde stevig zijn, want ze wijst een algemene ontreddeiding die dreigde toen de oorlog uitbrak van de

hand⁴⁶: 'Neen, zegt Agnes Surie [...] zelfs in de zwartste duisternis, als we slechts in ootmoed het leven aanvaarden, dat ons gespaard bleef. Kracht puttend uit de onveranderlijke veerkracht en gulheid van Moeder Aarde!'

M. Dessel-Poot publiceerde bij de nationaal-socialistische nv *De Residentiebode-Uitgeverij* in de zomer van 1944 haar roman *Visschers voeren uit*. Het boek zou eerst verschijnen bij *De Amsterdamsche Boek- en Courantenmaatschappij*. Toen de uitgever het manuscript ter goedkeuring zond aan het DVK, kreeg hij te horen dat het op een aantal plaatsen gewijzigd moest worden. Het woord 'Oranje' moest eruit en ook een passage waarin de koningin voorkwam.⁴⁷ De uitgever ging akkoord. Waarom het boek toch bij een concurrent verscheen, is onbekend.

W.P. van Stockum & Zoon in Den Haag dacht een goede zet te doen met *Tar, een eenvoudige roman van het boerenleven* van H.J. Homan. Het boek verscheen najaar 1943 in een oplage van 3000 exemplaren, maar op de een of andere wijze wilde geen boekhandel het boek kopen, zodat aan het einde van de oorlog de zolders nog steeds kreunden onder de immense voorraad.

Van Boekan Saja werden twee drukken verkocht van zijn *In de woning der geesten*, dat in november 1943 verscheen bij *Uitgeverij W. van Hoeve* in Deventer. Het kan zijn dat de lezers achteraf teleurgesteld waren want Boekan Saja was vooral bekend als detective-schrijver en in dit geval ging het om een novelle van 157 pagina's.

De Zwervende Houtvoeters van Bas Bouwman, dat bij *De Combinatie* in Rotterdam verscheen (eerste druk in september 1942) was zo'n succes dat een maand later de tweede druk al van de persen rolde. Het was een roman in de stijl van *Hollands Glorie*. Bouwman beschreef de heroïek van de Sliedrechtse baggeraars.

Ook historische romans waren erg in trek, zoals *Markward Portenga* van H.J. Popping dat bij *Uitgeverij Storm* verscheen. Het boek handelt over de strijd van de Saksen rond 1500. 'In den hoofdpersoon worden de stoere raskenmerken van dit volk belichaamd,' was de wervende tekst van *Storm*.⁴⁸

Bij *Bruna & Zoon* verscheen in december 1943 *Een Stichtse Sleutelroman uit de Zeventiende Eeuw* van W. Graadt van Roggen. Bij *Strengholt* verscheen in oktober 1942, zonder wervend gebral maar wel onder de goedkeurende blikken van de Kultuurkamer en het DVK, *De moord op Rogma-State* van H. Hettema jr., dat zich afspeelde in de achttiende eeuw, tijdens de vierde Engelse oorlog. Wie mocht denken dat in het boek anti-Engelse propaganda werd gegeven, kwam bedrogen uit: het ging om een gecompliceerde liefdesgeschiedenis met de oorlog alleen als achtergrond.

NENASU gaf in oktober 1943 *De zee trekt* van Reinier van Weert uit. Het boek was binnen twee maanden uitverkocht.

Over het algemeen werden de debutanten toch wel goed verkocht en dat bracht *J.H. Gottmer & Co.* er toe om eens te zien of men door middel van een prijsvraag veelbelovende debutanten kon winnen. De Haarlemse uitgeverij maakte er veel werk van, maar de jury kon toch, door gebrek aan kwaliteit, niet tot het uitreiken van een eerste prijs komen. De tweede prijs ging naar L. de Ridder voor diens historische roman *De Schuldenaar*. De derde prijs werd gedeeld door Jaap Kolkman met *Aikee*, mevrouw Schuttevaer-Velthuys met *De gouden draad*, Willem Capel met *Glück auf kompeltje* en Jan Ubink met *Ruiters voor de poort*. G.H.J.W. Janssen kreeg voor zijn *Lands end voor orders* een aanmoedigingsprijs. Geen van de auteurs kreeg na de oorlog bij *Gottmer* zijn boek nog gepubliceerd. En wie de andere, niet bekroonde inzenders waren, is onbekend.

De Ermelose auteur Willem van Santen had twee boeken bij *Uitgeverij Westland*, geplaatst gekregen, *De eed van René Dufour* en *Dr. Oppenheim's medicinale baden*, dat het zelfs tot een tweede druk had gebracht. Eind 1941 was Van Santen bijna klaar met zijn volgende boek, *Kruis in den mist*. In de anderhalf jaar die hierop volgde, ontpopte hij zich tot een schoolvoorbeeld van een koppige nationaal-socialist die, hoe dan ook, zijn produkten uitgegeven wil krijgen. Dat dat betekent dat hij diep in het stof moet buigen, neemt hij dan ook op de koop toe. 'Met een voorspoedig 1942 en een 100 Pct. voor Duitschland. Heil Hitler!'⁴⁹, besloot Van Santen opgewekt zijn laatste brief uit het jaar 1941.

De uitgeverij reageerde snel. Men had nog niet het gehele manuscript ontvangen maar Van Santen was bij *Westland* een gearriveerd auteur en de uitgeverij had al wat hoofdstukken van de nieuwe roman ingezien. Men achtte het dus raadzaam een schot voor de boeg te lossen⁵⁰: 'Wij leggen nogmaals de nadruk erop, dat eerst als het compleete manuscript in ons bezit is, wij U zullen mededeelen of wij Uw boek al of niet zullen uitgeven.'

Pas in maart kwam het complete manuscript. Van Santen had pech gehad⁵¹: 'Ruim veertien dagen hebben we zonder kolen gezeten, omdat onze leverancier ze niet aankreeg, moest dus hout in den tuin kappen, liep daarbij een stevige verkoudheid op en moest een week in bed blijven-waar ik tenminste geen kou had. Enfin, dat leed is alweer voorbij!' Hij wilde *Westland* voor promotiedoeleinden ook een opgave doen van zijn vroegere publikaties, maar hij vroeg zich af of daar ook de boeken bij moesten die hij onder pseudoniem had gepubliceerd.

Ja, graag, antwoordde *Westland*⁶², want de uitgeverij had natuurlijk het liefst dat het publiek kon zien dat men met de bijna zestigjarige auteur een man in het fonds had die voor de oorlog al zijn sporen had verdiend. Van Santen zou in de daarop volgende correspondentie op die pseudoniemen maar niet terugkomen, want erg wervend voor nationaal-socialisten waren ze niet. Wij kennen ze: Guy Hamilton, Percy King en Arthur Edward Stratton.

Kruis in den mist had een sterk propagandistische waarde. Maar daarom zag *Westland* nog wel wat zwakke plekken.⁵³ Vrome Ermeloërs uitten in het boek kritiek op de Führer, dominee Folders was met een jodin getrouwd en in een discussie aan het slot weigerde mr. Theesing lid te worden van de NSB op grond van de volgende bezwaren: 'Dat deze het gevaar der joden te laat ingezien heeft, in haar bronnen Godsvertrouwen aangeeft, dat ze bang is onomwonden haar houding tegenover het huis Oranje te bepalen.'

Je kon veel van Van Santen zeggen, maar niet dat hij niet inschikkelijk was. Een maand later was het manuscript terug. De kritiek op de Führer was eruit gehaald, dominee Folders was niet meer met een jodin getrouwd en het slot, waarin kritiek op de NSB werd geuit, was ook geheel verdwenen. 'Belangstellend zie ik Uw oordeel tegemoet,' schreef Van Santen hoopvol.⁵⁴

Ruim een maand later lag het manuscript wéér in zijn bus. 'Wij gaven Uw manuscript "Het Kruis in de Mist" ter lezing aan een Dr. in de letteren, welke verschillende bemerkingen maakte,' schreef de uitgeverij hem.⁵⁵ 'Wij sturen U derhalve het manuscript terug en zien gaarne Uw meening over deze bemerkingen tegemoet en of U voor een hernieuwde bewerking iets voelt.'

Die 'Dr. in de letteren' was dr. M.H. Werther en die kreeg 13 augustus 1942 een herziene versie door *Westland* toegestuurd, want lui was Van Santen in ieder geval niet. Werther vond dat Van Santen een eind in de goede richting was: 'Toch kan nóg 50% geschrapt worden,' voegde hij er streng aan toe.⁵⁶ *Westland* stuurde het boek daarop weer naar Van Santen met de opmerking: 'Met potlood is hier en daar commentaar geleverd en zouden wij gaarne zien, dat U ons Uw meening over dit commentaar wilde mede deelen.'⁵⁷

Nu werd Van Santen voor de eerste maal kwaad⁵⁸: 'Volksgenoot! Ofschoon ik niet van nakaarten houd, moet ik U toch even zeggen, dat het U naar alle waarschijnlijkheid is ontgaan, hóé mijn manuscript door den heer Werther is beklad geworden. Het betreft niet hier en daar een op- of aanmerking, neen, heele pagina's naast den tekst zijn volgekrabbeld en vaak geeft deze lector zijn meening te kennen op een wijze, welke ik allesbehalve kiesch vind.'

Van Santen moest het hele boek dus opnieuw schrijven en het zou dus niet voor Kerstmis 1942 uitkomen, 'àls het bij "Westland" ooit tot een uitgave komt', voegde hij er mismoedig aan toe.

Dat was niet aardig, vond *Westland*⁵⁹, want het onderwerp van het boek was zo belangrijk dat de kritiek geen enkele kans mocht hebben 'tot een schijnsuccesje door de entourage'.

Het werd januari 1943. Van Santen was inmiddels verhuisd naar Vollenhove en hij had zijn pension *Bosch en Zon* in Ermelo moeten verkopen 'tengevolge van terreur van "christelijke" en "echt nederlandse" zijde', schreef hij *Westland*⁶⁰ 'Enfin,' vervolgde hij, 'thans is het boek in derde instantie gereed

gekomen, waarbij ik een dankbaar gebruik van dr. Werther's opmerkingen maakte, zoodat het thans naar de officieële instanties kan.'

Zover was het nog niet, stelde *Westland* een maand later. Nag een paar details en dan pas zou alles gereed zijn⁶¹: 'Eenige keeren werd het woord "ramponeeren" gebruikt; dit is geen gangbaar woord. Beter ware: vernielen, vernietigen, kapot maken of zwaar beschadigen.

Eveneens: "schokschouderen". Beter is "de schouders ophalen".

De joden komen er in het boek al te gemakkelijk af. Waarom is de figuur van een jood niet wat langer in het boek gebleven? Was het niet beter geweest aan deze figuur enkele opmerkingen vast te knopen, die het jodendom kenmerken als het allergrootste kwaad in deze wereld? Vooral omdat het doen en laten van den jood tegenover de levenshouding b.v. van de vrouw van de dominee of den dokter van het dorp zou kunnen staan.

Op pag. 99 (4e regel van boven) schrijft U: "Mohammed kan niet naar den berg komen, dus moet de berg wel naar Mohammed komen". Dit is niet juist; het moet zijn: "De berg kan niet naar Mohammed komen, dus moet Mohammed wel naar den berg".'

Niets leek nu de uitgave meer in de weg te staan, maar wat gebeurde er? Een van de medewerkers van de uitgeverij had het manuscript voor de zekerheid ook laten lezen aan Martien Beversluis en die liet er geen spaan van heel.⁶² 'Plat en vulgair', waren zijn kwalificaties. En ook: 'Ik heb de idee, dat de schrijver het uitstekend bedoelt, maar dat hij heelemaal niet onderlegd is in de beginselen van Natsoc.' En het allerergste: 'Voorts is het anti-semitisme op een hopeloos kinderlijke manier verdedigd. Man zou er bijna pro-joodsch door worden.'

Dus stuurde *Westland* het manuscript met deze opmerkingen, zonder overigens de naam van Beversluis te noemen, naar Van Santen en zag onmiddellijk van uitgave af.⁶³

Van Santen was furieus. 'Ik ben een prul van een nationaal-socialist. Voor kennisgeving aangenomen,' schreef hij.⁶⁴ 'Slechts dit: als puntje bij paaltje komt, kon weleens blijken, dat ik in 1935 voor mijn overtuiging heel wat zwaarder offer heb moeten brengen dan misschien ooit van dezen goedkoop en criticaster zal worden geveerd.'

Van Santen wist niets anders te bedenken dan een opsomming te geven van de uitgeverijen waar hij had gepubliceerd. Maar hij had de slag verloren en hij wist het.

Westland kon er niet veel meer van maken dan⁶⁵: 'Wij betreuren het ook, dat U in deze met *Westland* zoo'n onaangename ervaring heeft opgedaan. Wij waren het echter over Uw manuscript niet eens en hebben daarom besloten een vooraanstaand auteur om zijn meening te vragen. Het resultaat deelden wij U mede.' En daarom dus is Van Santens roman niet opgenomen in de reeks lite-

raire uitgaven, die werden gepubliceerd door nationaal-socialistische uitgeverijen (voor een beknopt overzicht van die uitgaven zie Bijlage 1).

Een aparte plaats in deze literatuur neemt het werk van Friese schrijvers in. Ook hier de 'boerenromans', de 'vertellers'. Wölters erkent dat ook in zijn voorwoord bij de bloemlezing *Elf*, als hij het verhaal van Abe Brouwer, 'Tsjalling Wierts Rodenburg', inleidt. Brouwer zullen we nog tegenkomen als een van de succesvolste Friese auteurs buiten het Friese taalgebied (hij werd uitgegeven daar *De Arbeiderspers*, waar trouwens ook *Elf* verscheen). Wolters schreef⁶⁶: 'Zijn verhaal "Tsjalling Wierts Rodenburg" laat zien dat de Fries niet alleen een nuchtere noorderling is, maar dat zijn gevoel voor rechtvaardigheid de motor kan zijn van een grote emotionaliteit, die tot bezetenheid kan groeien en die hardnekkig worstelt om de ziel van zijn medemens. Slechts wie den Fries zó kent, kan begrijpen dat sociale en ethisch-religieuze idealen in zijn land eerder en dieper wortel sloegen dan in welk ander gewest van ons land dan ook.'

Bestaat er werkelijk een verschil tussen Friesland en de andere gewesten, zoals Wolters suggereert?

Het illegale *Trouw* had hier een duidelijke mening over. Misschien waren de Friezen wel een beetje anders, maar *Trouw* wilde wel zo snel mogelijk het idee uit de wereld ruimen dat dat 'anders-zijn' te maken had met politiek⁶⁷: 'Natuurlijk, er zijn Friezen, die rare ideeën hebben, die "apart willen", enz. Laat ze praten! Wie ernstig en zonder vooroordeel kennis neemt van wat de Friezen wensen, die zal begrijpen, dat zij geen verbinding willen, maar ontplooiing. Het is er hen om te doen, het Friesche element de ruimte te geven. Dat is slechts voor een gering deel een politieke kwestie. Het betreft in hoofdzaak culturele ontplooiing, die in vrijheid moet plaats hebben.'

Het was *Trouw* er in de zomer van 1944, toen de illegaliteit zich in toenemende mate bezighield met de naderende naoorlogse situatie, om te doen de Friezen een toekomstvisie te geven, die zo ver mogelijk stond van het imago van collaboratie dat was gaan kleven aan dat Friese streven naar 'ontplooiing'.

Trouw en ook Wolters spraken dan nog steeds over de Friezen die in Nederland woonden. Voor de harde kern der nationaal-socialisten ging het om veel meer. In *Friesland Friezenland* van ir. W.F. van Heemskerck Düker en S.J. van der Molen, lezen we dat 'zoowel in het Westerlauwers- als in Oost- en Noordfriesland nog heden het Noordras het hoofdbestanddeel van de bevolking uitmaakt en dat vooral de Oost- en Noordfriezen in raskundig opzicht in geen enkel wezenlijk kenmerk verschillen van de overige Nederduitschers langs de Noordzeekusten, met wie zij ten nauwste verwant zijn. Duidelijker nog dan lange redeneeringen bewijzen de foto's in dit werk, dat overal in het Friesche kustgebied mensen wonen van hetzelfde bloed. Meer dan eens hebben wij foto's van een

Westfriesche boer, een Oostfrieschen schipper en een Noordfrieschen zeevaarder naast elkaar gelegd en den beschouwer laten raden, waar deze menschen wonen. Prompt vergisten zij zich en lieten den Noordfries bij Andijk, de Andijker op Sylt wonen.⁶⁸

Het is duidelijk dat *Trouw* niet Van der Molen cum suis op het oog had toen het blad schreef over 'ontplooing'. J.B. Charles echter doelde zeer bepaald wèl op mensen als Van der Molen⁶⁹: 'De liefde van veel Friezen voor hun taal is natuurlijk en respectabel, maar het fries autonomisme, dat achter hun talenstrijd schuilgaat is geen minder bedenkelijk nationalisme dan alle andere nationalismen. En hier, op deze kleine schaal, kunnen wij duidelijk het diabolische daar in zien. Dat is niet hierin gelegen, dat iemand die een streektaal spreekt, deze taal niet zou mogen willen conserveren. Eerder daarin, dat een groep drijvers het toevallige collectief van genenhouders, dat zij vormen en dat uit minstens, drie oudere van deze collectieven (stammen) gevormd is, opeens fixeren willen. Zij maken van hun volk een mythe en laten zich door deze mythe bezeten houden.'

Charles ziet in de satire nog het enige wapen⁷⁰: 'Als deze beweging doorzet en volledig succes zou hebben, dan zal er, maar dat ziet men niet, een tijd komen waarin het volk van Rotpökkeweers zich met tranen in de ogen tegen het a.b. fries zal keren en rotpökkeweers op de scholen en de verkeersborden wensen. Deze zullen willen zweren in het rotpökkeweers en met kleine terreurtjes een, naar zij denken, heilige strijd willen voeren. Maar zij zullen tegen over zich hebben de opposanten van gisteren, die dan conservatief zullen zijn. Want elk nationalisme is een conservatisme en derhalve demonisch.'

'Demonisch' kunnen we de collaboratie in de Friese letteren eigenlijk nauwelijks noemen. 'Opgewonden', dat typeert de zaak al beter, en ook 'kleinburgerlijk'. Het doet bijna komisch aan als we lezen dat Tobi Goedewaagen na de oorlog in zijn memoires een man als Reinder Brolsma een 'pionier' noemde⁷¹ van de opleving van de streekroman, een opleving die volgens Goedewaagen voortkwam 'uit het hart van het volk'.⁷²

Daar was weinig demonisch aan, om maar te zwijgen van de 'heilige strijd' van Charles.

'Dezelfde nationaal-socialistische tendenz bracht ons tot de oplevende friese letterkunde,' aldus Goedewaagen. 'In ons cultuurblad *De Schouw* verschenen regelmatig beschouwingen over dit onderwerp van S.J. van der Molen: Sybesma, Obe Postma, Douwe Hermans Kiestra en Brolsma trachtten wij tot nederlandse figuren te maken.'⁷³

Van der Molen zou in deze beschouwingen vaak wijzen op de folkloristische elementen binnen het werk van deze schrijvers. Hans Mulder, aan wie ik de zojuist aangehaalde citaten van Goedewaagen ontleen, merkte hierover op: 'Folk-

lore, dat had veel met bloed en bodem te maken.’⁷⁴ Goedewagen hierover: ‘Vandaar dat het Friese “cultuuridealisme”⁷⁵ aan de Nederlandse bevolking ten voorbeeld werd gesteld. (Friese) nationalisten en folkloristen hebben te kritiekloos (misschien speelt de vermeende tenachterstelling bij “Holland” mee) van de gelegenheid gebruik gemaakt hun cultuurbezit te propageren onder nationaal-socialistische vlag.’

Nationalisme, folklore, heemkunde, sibbekunde, volkskunst: het zijn alle elementen, die troebel lijken te worden zodra de nationaal-socialisten er zich meester van maakten. Ze werkten voor velen ook vertroebelend. Voor de schilder Johan Dijkstra bijvoorbeeld, die op 22 juni 1941 een lezing over volkskunst hield in de

Volkshogeschool van Bakkeveen en toen opmerkte⁷⁶: ‘Dat wij ons tegenwoordig met het begrip volkskunst bezig houden, betekent immers nog iets meer, dan dat we alleen een veredeling van het ambacht nastreven. Het is te zien als een teken van nationale bezinning na een tijd van internationalisme, die naast veel goeds, ook veel vervlakkends heeft.’

Zo'n opmerking zou, vóór of ná de bezetting gemaakt, onschuldig zijn, of hooguit voor discussie vatbaar. Midden in de bezettingsjaren echter klinkt zij toch verdacht. En zo is er veel binnen de Friese letteren dat, gekoppeld aan de Friese nationalistische beweging, tussen 1940 en 1945 een extra beladenheid kreeg. ‘De Friese beweging is vaak vergeleken met de Vlaamse beweging, waarmee ze inderdaad altijd enige trekken gemeen heeft gehad.’ Met deze vaststelling begon Sj. van der Schaaf zijn voordracht ‘De Friese beweging in de bezettingstijd’ in 1985 op de vierde *Studiedag-Friesland*.⁷⁷ Volgens Van der Schaaf gaat deze vergelijking maar ten dele op⁷⁸: ‘Beide waren emancipatiebewegingen, voortgekomen uit een toestand waarbij een maatschappelijke bovenlaag zich bediende van een andere taal dan die van het volk.’ Maar verder waren de verschillen groot⁷⁹: ‘In de bitterheid van de strijd was onder de Vlamingen een zekere pan-Germaanse idee werkzaam geworden, als tegenhanger van de hoogmoedige Fransgezindheid van de Walen. Men voelde zich wel verwant met de Duitsers. Bij de Friezen is dat nooit het geval geweest. Sinds de tijd van de Romantiek achtten zij zich veel meer verwant met de Engelsen.’ Dat is waar, moeten we hier aan toevoegen, zij het dat er vanaf 1918 meer gerichtheid te zien was op Nederland en op de Friese elementen in het Duits.

In zijn ‘Vlaamse en Friese beweging. Een vergelijking’ constateert Gjalte Zondergeld overigens nog een belangrijk verschil tussen beide nationalistische bewegingen, zonder dat hij zich daarbij beperkt tot de periode rond de Tweede Wereldoorlog⁸⁰: ‘Maar ook de Friezen hadden het niet gemakkelijk. Weliswaar was het een steeds zwakker wordende staat, waarin een eigen krachtig Nederlands nationalisme vrijwel ontbrak (waarmee zij te maken hadden), maar het getal bewegingsmensen was op zich al te gering om tot een beweging van bete-

kenis te kunnen komen. Het Fries is altijd een uitgesproken minderheidstaal geweest. Momenteel spreken zo'n 350.000 mensen in het dagelijks leven Fries op een totale bevolking van 14 miljoen. [Zondergeld schreef dit in 1981, Av.] In de provincie Friesland spreken zelfs aanzienlijke minderheden niet-Friese dialecten of het officiële Nederlands.

In Duitsland spreken thans nog ongeveer 20.000 mensen Friese dialecten, die overigens zeer verschillen van het Fries in Nederland. Anders dan de Friezen en hier ligt meteen een van de voornaamste verschillen tussen de Vlaamse en de Friese beweging-zijn de Vlamingen nooit een minderheid in België geweest, al werden zij dat dan wel in Brussel. Op dit zo voor de hand liggende verschil in pure getalsmacht kunnen de meeste onderlinge verschillen wel worden teruggevoerd: het latere doorbreken van folkloristisch regionalisme naar politiek geladen nationalisme in Friesland (tijdens w.o.i. en het Interbellum), het veel eerder ontstaan van politieke partijen in Vlaanderen, het veel later verbreken van de band tussen beweging en literatuur (in Friesland pas eind vijftiger jaren), het veel eerder behalen van beschermende wettelijke regelingen in Vlaanderen; de strijd voor een eigen universiteit is in Friesland zelfs nauwelijks op gang gekomen. Kortom: een enorm verschil in tempo en betekenis.'

Waarom gebruik ik als inleiding tot een beschouwing over de collaboratie van Friese schrijvers deze teksten van Van der Schaaf en Zondergeld? Omdat zeer snel duidelijk wordt gemaakt waar overeenkomsten en verschillen lagen tussen Friese en Vlaamse nationalisten. Maar tegelijkertijd ook waarom het voor de nationaal-socialisten zo interessant was meer dan normale aandacht te besteden aan de Friese letteren, de motor van de Friese beweging. Van der Schaaf wijst terecht op de verschillen tussen Fries en Vlaams nationalisme, maar men bedenke wel dat de Duitse nationaal-socialisten die verschillen indertijd níét zagen. Met de herinnering aan de Vlaamse bereidwilligheid tot samenwerking met de Duitsers gedurende de Eerste Wereldoorlog in het achterhoofd, probeerden ze in Friesland vanaf mei 1940 hetzelfde spel te spelen.

Ze begonnen in ieder geval snel. Op 12 mei 1940 was praktisch geheel Friesland bezet; een dag later, op 13 mei, kreeg een aantal vooraanstaande leden van de Friese beweging al bezoek van Arend Lang, een nationaal-socialist van het zuiverste water die binnen de Friese beweging bekend was. Drie jaar eerder, in 1937, was in Medemblik een Grootfries congres gehouden, waaraan bijna honderd mensen deelnamen, onder wie zo'n twintig Duitsers. Een van hen was Lang, die contacten probeerde te leggen tussen wat hij zag als Westfriezen en Oostfriezen. Hij zag zichzelf als vertegenwoordiger van de laatste groep. Ruwweg liep de grens tussen West- en Oostfriezen parallel met de grens tussen Nederland en Duitsland. De Nederlandse opvatting van het verschil tussen Westfriezen en Friezen werd daarbij genegeerd.

Lang kwam niet zomaar naar Friesland in de meidagen van 1940. Hij was Obersturmführer bij de ss en leider van de *Abteilung für Erb- und Rassepflege* van het *Hauptgesundheitsamt* in Wenen, een onderafdeling van het *Rasse- und Siedlungshauptamt*. In feite had Lang niets te bieden. De droom van een onafhankelijk Friesland konden de Friese nationalisten wel vergeten: daarover kon pas ná de oorlog worden gepraat. Hetzelfde verhaal kregen overigens ook de Vlamingen te horen.

De meeste nationalisten reageerden niet afwijzend op Langs lokkende woorden. Maar de nationaal-socialisten onder hen waren enthousiast. Alleen de aanblik van die stoere Germaanse soldaten in het stadsbeeld al! In *Fryslân*, dat vlak na de Duitse inval verscheen, kon men dan ook van ene Akke de Vries in mei 1940 al regels lezen als⁸¹:

Drege keardels-Friesen as wy-
jeije mei kûgelsfeart ús foarby.
Frysk is hjar wêzen, Frysk de namme
Twa leaten út deselde stamme
Moatte nou fjuchtsje op libben en dea
Yn it hjar eigen, Fryske gea...

In de Nederlandse vertaling van G.R. Zondergeld luiden deze regels:

Flinke kerels-Friezen als wij-
Jagen met hun sneltreinvaart ons voorbij.
Fries is hun wezen, Fries de naam
Twee loten uit dezelfde stam
Moeten wij nu vechten op leven en dood
In het hun eigen Friese land...

Het was een enthousiasme dat op niets stoelde. Seyss-Inquart en Rauter hadden besloten dat Nederland verdeeld zou worden in vijf gouwen, zodat er van Friesland, laat staan van een onafhankelijk Friesland, in het geheel geen sprake zou zijn.

Zoals overal in de bezette gebieden spitsten de conflicten tussen de verschillende nationaal-socialisten zich toe op de vraag of er een Grootgermaans rijk moest komen, waarin de ss een leidende rol zou spelen, of dat het nationaal-socialisme kansen moest bieden op een zekere zelfstandigheid binnen Germaans verband.

Een vertegenwoordiger van die laatste groep was Tjalling Terpstra. Hij was in september 1940 oprichter van het *Frysk Nasjonaal Front*, Terpstra was toen

zesentwintig jaar. Voor de oorlog was hij al betrokken geweest bij verscheidene pogingen een Friese nationalistische beweging van de grond te krijgen. In deze periode raakte hij sterk onder de invloed van Zwart en later Nationaal Front van Arnold Meijer. De naam van het Front, die door Terpstra was bedacht, lag niet voor niets dicht tegen die van de Leider uit Oisterwijk aan. Die duidelijk fascistische signatuur was dan ook de reden dat velen niet tot de beweging van Terpstra toetraden. Terpstra moest zijn heil dan ook meer binnen Nationaal Front zelf zoeken, waarin hij een bescheiden rol speelde.

In het blad van Nationaal Front, *De Weg*, wordt slechts enkele malen aandacht besteed aan de noordelijke provincie. Het zwaartepunt van Nationaal Front lag nu eenmaal beneden de rivieren. Het was aan Gabriël Smit om met een wervend gedicht te proberen wat zieltjes te winnen. Het resultaat was 'Wind over Friesland',⁸²:

Hoort naar mijn stem, naar het fiere lied
hoog door de dagen,
stijgende uit het suizende riet,
wuiwende over het wijde verschiet,-
lied van dit land,-het eindigt niet,
't zal niet versagen,

wanneer gij allen manmoedig luistert
en volgt en staat:
licht van mijn land, door niemand verduisterd,
lied van mijn volk, door niemand gekluisterd,
stem, in de wijde winden ruischend,
stem van de daad!

Een belangrijker figuur in *De Weg* was dominee J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, een neef van zijn beroemde naamgenoot. Hij had zich tijdens de Eerste Wereldoorlog als predikant in Gent gevestigd, waar hij zich als een fel activist ontpopte. Hij moest dan ook na de Duitse nederlaag van 1918 Snaar Nederland vluchten. In België werd hij bij verstek ter dood veroordeeld. 'Trots als hij was op zijn Friese afkomst, zijn verwantschap met de grote socialistische oom, zijn oude Wikingennaam en zijn verworven doodvonnis, kon hij het niet laten rastheorieën, die zijn eigen adel van bloed en geest moesten bewijzen, in het weekblad "De Weg" te publiceren,' aldus Schöffers.⁸³ 'Op zichzelf verre van belangrijk zijn deze theorieën in zoverre curieus, dat zij, uitgaande van het rasprincipe, juist tot de omgekeerde conclusie van de geijkte nazi's komen. Als bijzondere "variant" van het Germaanse ras had n.l. het Nederlandse volk recht

op een eigen plaats!’ Los van het feit dat Domela Nieuwenhuis, de oom, eerder als anarchistisch dan als socialistisch gekenmerkt moet worden, kan ik de conclusie van Schöffers niet geheel delen. Het ‘bijzondere’ van de theorieën van Domela Nieuwenhuis Nyegaard was niet zo bijzonder: het recht van het Nederlandse volk op een eigen plaats was het uitgangspunt voor geheel Nationaal Front en de rastheorieën van de bejaarde predikant pasten uitstekend binnen dat beleid.

Arnold Meijer was ook blij een vertegenwoordiger van het protestantisme binnen de gelederen te hebben, zoals Hans Schippers vaststelde.⁸⁴ Toen Valckenier Kips zich te oud verklaarde om de oprichtingsvergadering van Nationaal Front in 1940 voor te zitten, vroeg Meijer aan Domela Nieuwenhuis Nyegaard zijn plaats in te nemen, wat deze ijdele man deed.

Domela Nieuwenhuis Nyegaard koketteerde niet alleen graag met zijn naamgenoot, ook zijn contacten met Abraham Kuyper zou hij graag naar voren brengen, om daarmee zijn vooraanstaande plaats binnen het protestantisme te benadrukken. Zo bijvoorbeeld in september 1940 in *De Weg*⁸⁵: ‘Dr. Abraham Kuyper zeide in 1915-toen ik, als stichter van het Vlaams Activisme (jong Vlaanderen) ten zijnen huize was: “De Nederlanden zijn de wang van Duitsland en ‘t is lastig om niets over je wang te zeggen te hebben.” Op mijn woord “En Denemarken dan?” antwoordde hij: “O, dat is de kroon van Duitsland dat ziet gij evenzeer op de wereldkaart, maar gij en ik en allen, kunnen heel goed leven zonder kroon op ‘t hoofd.”

Ik zeide toen: “In dat geval beschouwt gij het Skandinaafs schiereiland zeker als de zich over Duitsland zegenend, neerbuigende hemel.” “Ja”-gaf hij ten antwoord, “want daar wonen veel echte Germanen en Duitslands toekomst hangt evenals die van Engeland en ons land van de geest en ontwikkeling van het Germanenras af.”

Boven het artikel van Domela Nieuwenhuis Nyegaard staat: ‘Op verzoek van de schrijver in nieuwe spelling.’ Het is daarom verwonderlijk bij Schöffers dit citaat ook terug te vinden, met verwijzing naar *De Weg*, waarbij deze spellingsvoorkeur van Domela Nieuwenhuis Nyegaard wordt genegeerd. Het gehele citaat is overigens vervormd.⁸⁶ In de eerste regel schrijft Schöffers enkel ‘Kuyper zeide’, waarna hij vervolgde zonder aanduiding dat hij een fragment wegliet met ‘De Nederlanden zijn de wang...’ Dan laat hij het woordje ‘om’ zonder aanduiding weg en spelt ‘Duitsland’ consequent als ‘Deutschland’. Na ‘kroon van Duitsland’ schuift hij het woord ‘en’ in de tekst. ‘Skandinaafs’ wordt dus ‘Skandinaafsch’. Ten slotte: waar Domela Nieuwenhuis Nyegaard schrijft ‘zegenend neerbuigende hemel’ verandert Schöffers deze tekst eigenmachtig in ‘zegenend neerbuigende hand’. We kunnen er dus van uitgaan, dat citaten bij Schöffers niet te vertrouwen zijn.

J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, die zich in Friesland had gevestigd, werd door Meijer gevraagd zijn licht te laten schijnen over Friesland. Hij gaf zijn artikel een duidelijk motto⁸⁷: ‘Wij hebben de roeping om in eendracht en saamhorigheid onze gemeenschappelijke moeder, Heel Nederland, te redden en voor haar toekomst te werken. Wij moeten elkaars fouten vergeven en gezamenlijk de Nederlanden in 't leven houden. Die eendracht geve ons God.’

Dat was fraai gesteld en diende om zijn artikel een nationalistisch sausje te geven. Bovendien wilde zijn artikel de Friezen paaieren, want⁸⁸: ‘De Friezen zetten hun merk op de geschiedenis der Nederlanden; onze grote mannen en vrouwen hebben grootendeels Friese gelaatstreken, denk aan Oldebarneveldt, de Witt, Tromp en een menigte van andere Vlamingen, Brabanders en Hollanders. Wat Holland betreft, denken wij aan 't woord van de kroniekschrijver Melis Stoke

“zijt dies seecker an ghewis,
dat de graafskap van Hollant is
Een stick van Vrieslant ghenomen”.

Als zij geen zuivere Friezen van afkomst waren, hadden onze leiders toch Fries bloed door voorouders-denk bijv. aan de echt Friese koppen van Thorbecke en Groen!’

Domela Nieuwenhuis Nyegaards stelling was dat het er niet meer toe deed tot welk stam men behoorde, Fries, Saks of Frank. ‘Wij hebben nu in deze geweldige tijd de roeping om in eendracht en saamhorigheid onze gemeenschappelijke moeder “Heel-Nederland” te redden en voor haar heden en toekomst te werken, te worstelen, te waken en te winnen-met de blik op onzer Vaders God.

“Het verschil is te klein om verdeeld te blijven”, zegt onze Willem tot ons.’

Voor de veel fellere Terpstra was dit natuurlijk pure ketterij. Dat bleek niet lang na het verschijnen van de zojuist aangehaalde artikelen van Domela Nieuwenhuis Nyegaard. Terpstra reageerde in *De Waag* op de belangstelling van hele en halve fascisten voor Friesland. Als, aldus Terpstra⁸⁹, ‘wij lezen in de Hollandsche tijdschriften, of noem ze Dietsche, als U dat welluidender in de ooren klinkt, die vele artikelen over Friesland, de Friezen en het Friesch, hoewel beschouwingen over het laatste dun gezaaid zijn, dan kan men, neen, dan moet men tusschen de regels door lezen dat de Dietsche schrijvers alleen belang koesteren voor dit Noordenland, óm Dietschland. En dat lijkt mij het fatale in deze liefdesuiting. Want dan verandert er wezenlijk niets aan den toestand omdat daardoor het Friesch-eigen niet wordt erkend.’

Terpstra wond er aan het slot van zijn artikel geen doekjes om. Zijn natio-

naal-socialistische gezindheid kwam, veel opvallender dan bij de oudere en verwardere Domela Nieuwenhuis Nyegaard, zonder omwegen naarvoren: 'Dit kleine Germaansche volk mag niet door een grooter worden opgeslokt, het zal alleen, op eigen wijze, zonder anderer overmacht, zich moeten kunnen ontplooien tot levensgrootheid; indien het verlaagd werd tot een der facetten van de cultuur van een ander, zij het ook verwant volk, het zou niet tot ontplooiing komen, maar het opbloeiende en rijke vruchtbelovende leven, zou verdorren voor het tot vrucht zou kunnen rijpen.

Evenmin als Vlaanderen Waalsch kan worden, of Zuid-Afrika Engelsch, of Dietschland Duitsch, evenmin kan Friesland Hollandsch of Dietsch worden, het zal moeten zijn en blijven Frij, From, Frysk!

Als Friesland en Dietschland dit verstaan en begrepen hebben, kunnen beide volkeren elkaar de germaansche broederhand geven en marcheeren naast elkaar als gelijkberechtigd naar Germanje's groote heerlijke toekomst.'

Zijn artikel werd misverstaan. In ieder geval door C.C. Küpfer die er in *De Weg* venijnig op reageerde, Het kan zijn dat Küpfer elk artikel in *De Waag* extra kritisch bekeek want de eerste tweejaar van het bestaan van het tijdschrift was hij er de hoofdredacteur van geweest, tot hij zich bekende tot Nationaal Front.

In *De Weg* zag Küpfer in het artikel van Terpstra een oproep tot separatisme. Een glimlach had hij, naar eigen zeggen, over voor het denkbeeld van een onafhankelijke staat Friesland, 'welke dan uit den aard der zaak alleen *onze* procincie Friesland zou omvatten. Zou de gezonde volkschnationale idee, voortgedreven door een in hoofdzaak historische gegriefdheid, die richting uit moeten gaan?

De Fries zal wel redelijker zijn. Zijn geschiedenis is een van een zeldzame tragiek-hij zal haar niet willen beëindigen door van het kleine landschap, waar de Friesche taal nog wordt gesproken, een belachelijk zwakken miniatuurstaat te maken, die bij den eersten stoot toch weer zal moeten verdwijnen.⁹⁰

Een week later kwam Küpfer uitvoerig op dit thema terug zonder iets nieuws aan zijn betoog toe te voegen.⁹¹ Pas op 8 maart gaf hij toe dat hij Terpstra's woorden verkeerd had begrepen: Friesland streefde niet naar afscheiding. Maar toch: Terpstra eiste zoveel zelfbeschikking op het gebied van het culturele, sociale en economische leven, dat Küpfer er naar eigen zeggen niet vrolijker van werd, want 'dan schijnt mij, dat de beide genoemde punten (Friesche zelfvoorziening en Friesche vakgroepen) de eenheid van den Nederlandschen totalitairn staat op minstens even ernstige wijze doorbreken als de wenschen, welke speciaal den naam zelfbestuur dragen'.⁹²

Vijf dagen later mocht Terpstra in *De Waag* in een interview met Willem Beernink nog eens uitvoerig uitleggen wat hij nu bedoelde met zijn Fries-nationalisme, waarbij Terpstra heel duidelijk als de leider der Friese nationalistn (wat hij niet was) werd opgevoerd. Hij stak zijn afkeer van Holland, en van Den

Haag in het bijzonder, niet onder stoelen of banken en zag daarin ook een oorzaak van de geringe aantrekkingskracht van Nationaal Front en NSB op de Friezen. 'Men staat hier in Friesland niet meer onverdeeld sympathiek tegenover hetgeen "Hollân" (Holland) brengt,' aldus Terpstra.⁹³ Maar hij wist ook: 'Fryslân libbet! (Friesland leert). Dan zal geboren zijn een nieuw Friesland in een nieuw Europa. Ik ben blij, dat ik dezen strijd mag voeren.'⁹⁴

Door zijn moeilijke karakter en toenemende radicalisering raakte Terpstra binnen de Friese nationale beweging steeds meer geïsoleerd zodat bij verder in de bezettingsjaren geen enkele rol van betekenis meer zou vervullen.

Op 21 februari 1941 werd de *Fryske Rie* opgericht, een reactie op de oprichting, een maand eerder, van het Fries-Saksische Genootschap *Saxo-Frisia* onder leiding van de Groningse hoogleraar J.N.M. Kapteyn. *Saxo-Frisia* was in feite een ss-organisatie, onderdeel van de *Volksche Werkgemeenschap*, de Nederlandse afdeling van de Duitse ss-organisatie *Ahnenerbe*. Kapteyn cum suis waren absoluut niet in voor welke vorm van zelfstandigheid voor Friesland dan ook. De ss-wilde alleen een Grootgermaans rijk waarin Nederland inclusief de provincie Friesland op zou gaan.

In de ideeën sloot Kapteyn nauw aan bij ir. J.B. de Vries, die ook ervoor pleitte dat Friesland op zou gaan in het Reich. Hij deed deze oproep in het blad van de NSNAP, *Het Nieuwe Volk*.⁹⁵ Tegen dat streven verzette zich de *Fryske Rie*, waarvan Douwe Kiestra de leider werd. Kiestra, geboren in 1899, oorspronkelijk propagandist geweest van de SDAP, publiceerde veel, zij het anoniem in *It Fryske Folk*, een uitgesproken nationaal-socialistisch en ook antisemitisch blad. Na de dood van Jan Melles van der Goot, oprichter van het *Frysk Faksiste Front* (verdwijnt na 1933 en wordt in 1938 heropgericht als *Fryske Folkspartij* eind juli 1940), werd Kiestra de leider van het kleine partijtje, dat in een hoog tempo radicaliseerde en van het op Italië gericht te fascisme naar het Duitse nationaal-socialisme zwenkte. Ook Kiestra stelde zich fel op tegen de leer van mensen als Kapteyn en De Vries en dat leidde eind 1944 tot een breuk, waarbij men van Duitse zijde meer heil zag in *Saxo-Frisia* en Kapteyn dan in de *Fryske Rie* en Kiestra.

Kiestra zou ook pogingen ondernemen om buiten de grenzen van Friesland enige bekendheid (en daardoor ook enige invloed) te verkrijgen, maar die pogingen liepen op niets uit. Voor *De Schouw* schreef hij een doorwrocht artikel over de populaire schrijver Reinder Brolsma, maar dat artikel werd, doordat *De Schouw* later dan bedoeld uitkwam, niet geplaatst, zoals Henri Bruning hem mededeelde⁹⁶: 'Ik betreur het zeer dat een en ander zoo gelopen is, doch ik vertrouw dat wij ook voor de toekomst op Uw zeer gewaardeerde medewerking mogen blijven rekenen.' Van dat laatste kwam niets terecht en nadien had Kiestra het te druk met zijn ruzies, zowel met Kapteyn en diens *Saxo-Frisia* als met de

ss, waarvoor hij zich eerst had gemeld, maar waarvoor hij later toch maar bedankte. Dat kwam omdat hij weigerde de eed op de ss af te leggen. 'Ik wil en kan niet boven mijn innerlijke kracht gaan leven,' schreef hij aan ss-voorman Henk Feldmeyer.⁹⁷ 'Ik heb altijd nogal moeite gehad met de onderscheiden punten in de ss-levensbeschouwing; mijn natuur verdraagt zich slecht met de geweldstrijde. Ook met vele maatregelen van de bezettingsautoriteiten kan ik mij de laatste tijd niet verenigen.'

Kiestra trad in 1942 tot de Landstand toe. In januari 1944 werd de *Fryska Rie* opgeheven.

Van Kiestra zijn uit de bezettingsjaren weinig literaire produkten overgebleven; alleen in *It Fryske Folk* treffen we gedichten aan. Kiestra had het te druk met zijn organisatorische bezigheden en daarbij had hij ook nog een boerderij te bestieren, stelde Van der Molen in *De Schouw*⁹⁸: 'Dat van deze werkzaamheid het scheppende werk helaas ook den invloed ondergaat, ligt evenzeer voor de hand. Te zeer heerscht er in de rijen van hen die de nieuwe orde voorstaan, een gebrek aan kader, dan dat het den schrijver vergund zou zijn alleen te *schrijven*. Hij is in den regel eerst redacteur, organisator, betoogger, getuiger en colporteur en dan pas schrijver,' Van der Molen zou in zijn artikel over Kiestra vooral aandacht besteden aan diens realistische proza, zoals *De Fryske Rige*, een novelle van maar liefst 167 pagina's: 'een stuk boerenrealisme dat den lezer toont, hoe liberalisme en verstedelijking, rationalisme en materialisme op het Friesche platteland hun trieste werking niet zonder gevolgen hebben uitgeoefend.'⁹⁹

Van der Molen zag in deze novelle een waarschuwing en daarmee besloot hij zijn beschouwing¹⁰⁰: 'Wat echter duidelijk naar voren komt in deze novelle, dat is de stijlloosheid, de ongebondenheid, de grilligheid en het verlies van normen dat een groot deel der jongeren (en niet alleen der jongeren) ten plattelande kenmerkt. Dat tenslotte nog betrekkelijk veel terecht komt, is te danken aan den boerenaard die in wezen gezond bleef en slechts aan de oppervlakte aangetast is. Deze aard zorgt er ook voor, dat moeilijkheden overwonnen en misslagen ten deele hersteld worden. Als zoodanig spreekt er uit Kiestra's novelle een geloof in de gezonde krachten waarover het Friesche platteland ondanks alles nog beschikt. Moge het een nieuwe tijd gegeven zijn de fouten van het verleden te herstellen, de jeugd een doel en haar bestaan den zin te hergeven. Latente krachten sluimeren gelukkig overal.'

Deze laatste zinnen zijn kenmerkend voor de wijze waarop in het nationaal-socialistische kamp literatuurkritiek werd bedreven. In alles school een boodschap en er werd niets nagelaten om de lezer de positieve toekomst (en dan natuurlijk onder de Nieuwe Orde) voor te schotelen. Kenmerkend is ook de verheerlijking van het boerenleven ten opzichte van de grote stad. Dit speelde, zoals we al zagen in de artikelen van Chris de Graaff, zeker binnen de Friese lette-

ren een grote rol. ‘De stad trekt alle slechte elementen aan,’ typeert Schöffers deze nationaal-socialistische theorieën¹⁰¹, ‘handel en verkeer bevorderen contact met andere rassen en stimuleren oneerlijkheid, het ongezonde stadsleven verslapt met zijn luxe de gezonde Germaan, de mechanisch-industriële arbeid bederft en vervormt de ware Germaanse ijver en zijn instinctieve artistieke gevoel, enz... Voor Goebbels is “Asphalt” het afschrikwekkende symbool van deze vorm van verbastering. De werkelijke Germaan vindt men daarentegen terug bij de boer, die onverbasterd van vader op zoon zijn land verbouwt, die naar de regelmaat van de seizoenen zijn arbeid indeelt en verricht, die nog dichtbij de natuur staat, en steeds koppig en trouw met zijn land worstelt. Heel de romantiek van “En de boer, hij ploegde voort...” (Werumeus Buning) gaat hierin schuil. De boer heeft familiezin (sibbebesel) zowel naar het verleden voor zijn voorvaderen als naar het heden ten opzichte van zijn verwan ten, zijn dialectgemeenschap etc. De boer voelt zich één met de grond. Het verband tussen “Blut und Boden” wordt door Walther Darré in het bijzonder als mythe van de gemeenschap verheerlijkt. De werkelijke aard van het “Volkstum”, het “Völkische”, is hier op de eeuwenoude bodem te vinden. Juist bij de boer zijn de gewoonten, de folkloristische en historische gegevens nog typisch Germaans.’

Met name bij Van der Molen kunnen we dat volop constateren, want geen der Friese letterkundigen is zo actief geweest als hij. De planken van de boekhandels in de bezettingstijd moeten welhaast bezweken zijn onder de vracht van zijn publikaties. En tot op de dag van vandaag zijn de boekhandels in Friesland trouwens flink gevuld met een doorlopende stroom van nieuwe titels van Van der Molen, wiens gedrag in de bezettingsjaren geen enkele invloed heeft gehad op de waardering van zijn lezers voor zijn geschriften. Eenmaal heilig, altijd heilig: wat dat betreft verschilt Friesland in niets van de rest van Nederland.

Van der Molen behoorde met Kiestra, Douwe Kalma, Reinder Brolsma, Rintsje Sybesma en vele anderen tot de schrijvers die, zoals Zondergeld me schreef, ‘net zoals bij Gabriël Smit, Bert Voeten of Werumeus Buning [...] ook na de oorlog bij allerlei gelegenheden [werden] geëerd enz. In het nóg kleinere Friese wereldje sloeg mijn boek dan ook in als een bom, al was het zo, dat een enkele andere publicist ook wel eens en detail een of meer schrijvers had becritiseerd; van die zijde ondervond ik uiteraard steun, zoals ik van de overgrote meerderheid alleen maar haat en tegenwerking ondervond. [...] Toen jaren later een andere Friese publicist, Durk Nota in een tijdschriftartikel op mijn stellingen voortborduurde, leidde dat zelfs tot zijn ontslag bij de Fryske Akademy, die b.v. “unverfroren” inmiddels het verzameld werk van Douwe Kiestra had uitgegeven. Douwe Kalma leeft zelfs in verschillende straatnamen voort, terwijl van J.D. de Jong een gedicht staat op het monument voor het station van Leeuwarden. Kortom, het is in Friesland net zo als in de rest van Nederland.

[...] Het is in dat verband ook nog aardig om te melden, dat in 1984 de Friese romanschrijver Trinus Riemersma over de Friese roman een proefschrift publiceerde (*Proza van het Platteland. Een onderzoek naar de nonnen en waarden in het grotere Friese proza van 185-1945*) zonder daar ook maar enigszins uitgebreid in te gaan op het collaboratie-verleden van een aantal van zijn schrijvers!¹⁰²

De strijdbare Jaap Meijer reageerde op eigen wijze op deze verhulling van het oorlogsverleden van Friese schrijvers, zeker toen Van der Molen nog geëerd werd ook¹⁰³: ‘Vaste medewerker van zowel “Het Noorderland” als “It Fryske Folk” was S.J. van der Molen, toentertijd nog woonachtig in Groningen. Hij publiceerde paginalange, eigenhandig geïllustreerde artikelen over gevelstenen, terpen, windhanen en meer van dit heem kundig stukgoed, benevens kunstzinnige beschouwingen als die over de tentoonstelling “Schilderkunst uit het Noorden”, gehouden te Groningen t.e.m. 28 juni. “De Friese schilder,” aldus S.J. van der Molen, “werkt, zonder het vaak te beseffen, geïnspireerd door die krachten van volk en grond, die men in de nieuwe tijd als de hoogste waarden tegemoet treedt.” Waardevolle bijdragen, die S.J. van der Molen eind 1941 beloond zag met zowel het secretariaat van de “Fryske Rie Fen Saxo-Frisia” als het eindredacteurschap van “It Fryske Folk”. Hij gaf het blad, dat tot dusverre een wat saai karakter had gehad, een iets fleuriger aanzien, door wat meer poëzie (“Soldategrêf”, “Brief fen it Front”), sprekende citaten van deskundige Duitse stamverwanten als Goethe en Hitler en enige fraaie illustraties, zoals de foto waarop men twee dozijn Grootgermanen met opgeheven rechterarm de Slag bij Warns-1342-1942-zag herdenken. Bijzonder illustratief was echter de voorpagina d.d. “15 Sellemoanne 1943” van “It Fryske Folk”, waarop men boven het onderschrift “Frysk Bloed yn Amearika” een statig familieportret zag van een Amerikaans “arbeidersgezin van Friese afkomst”. “Het harde, oppervlakkige leven in de USA, dat slingert tussen dollars en filmhelden, ijskasten en negermuziek, heeft ook dit gezin reeds getekend. Zo’n meisje als de tweede van rechtsboven, dat is al helemaal “make up”, dat is al helemaal “Amerika”. En die jonge kerel daar links? Zal die aanstonds het geweer opnemen om Europa “safe” te maken voor de cultuur van joodse filmmagnaten, kauwgumfabrikanten en wolkekrabberarchitecten en zal hij tégen zijn eigen bloed gaan vechten?” Verantwoordelijk redacteur was S.J. van der Molen te Groningen, zo meldde het colophon.

“Door bijdragen aan de stichting “Saxo-Frisia” wordt blijk gegeven van een nationaal-socialistische gezindheid,” zo vonniste het Asser tribunaal op 9 februari 1946. S.J. van der Molen werd bestraft met 12 jaar ontzegging uit beide kiesrechten en werd, blijkens de Heerenveense Koerier van 31 oktober 1945, door de Eerraad voor de Letterkunde, tot 1 januari 1951 “van publicatie en openbaar optreden” uitgesloten i.v.m. zijn “onvaderlandsche houding, gedu-

rende de bezetting aangenomen". Een kwart eeuw later werd hem door een driekoppige jury, bestaande uit lieden met stuk voor stuk een brandschoon verleden, een der belangrijkste culturele prijzen van Friesland toegekend voor het werk waarvan een deel eens door de nazi's werd gebruikt om hun Blut und Boden-theorieën te schragen. S.J. Van der Molen is nu eindelijk gerehabiliteerd.'

Van der Molen was bij deze 'rehabilitatie' een plaatselijke grootheid. In de bezettingsjaren echter vinden we zijn werk ook buiten de grenzen van Friesland terug. Hij publiceerde veelvuldig in bladen als *De Schouw*, *De Waag*, *Groot Nederland*, *Hamer*, *Volk en Bodem*, *De Dietsche gedachte* en het Duitse blad *Westland*. Sytze Jan van der Molen was voor de oorlog al buiten de grenzen van Friesland getreden. In het Vlaamse blad *Dietbrand*, in 1932 door Wies Moens opgericht, en voorzien van de ondertitel *Tijdschrift van hel Dietsche Geslacht*, had hij in de jaren dertig al gepubliceerd. De in 1912 geboren Van der Molen was toen jong en fel, maar in de bezettingsjaren zou de felheid niet luwen. Hij kreeg landelijke bekendheid, zij het dan alleen binnen de kring der nationaal-socialisten, door zijn niet aflatende stroom van publikaties over heemkunde. Het lukte hem steeds om in zijn geschriften de band tussen Friesland en welk onderwerp dan ook te benadrukken, zoals in zijn artikel 'Hebei en Friesland' in *De Schouw*¹⁰⁴, dat hij begon met de veelzeggende regels¹⁰⁵: 'Hebei en Friesland: een op het oog nogal zonderlinge combinatie. Immers, welke gemeenschap kan er zijn tusschen landschap en mensen in Zuidwestelijk Duitschland en in ons Friesland?' Het lukte Van der Molen om die band te leggen. Het was niet de overeenkomst in landschap, 'doch die gelijkheid in levensgevoel waarvan Hebels werk op iedere bladzijde spreekt en welk levensgevoel ook die Friezen bewoog door wie Hebei nader tot Friesland gebracht werd.'

Naast de promotie van Friesland tot ver buiten de provinciale grenzen, was er ook de bevordering van de aandacht voor de Friese letterkunde. Zowel in *De Schouw* als in *Groot Nederland* zijn daar voorbeelden van te vinden. In een van de eerste nummers van *De Schouw* zou hij een balans opmaken van twee jaar Friese letterkunde onder Duitse bezetting. Positief was Van der Molen over de groeiende aandacht voor de provincie, zij het met reserves¹⁰⁶: 'Friesland staat de laatste jaren volop in de belangstelling. Het ijsvermaak bij den laatsten Elfstedentocht heugt nog menigen "Hollander", het oelebord met de raadselachtige zwanen verlaat van verwaandheid bijna de schuurvorst, zóóveel wordt er tegenwoordig over geschreven, en de romans, welke ons als "Friesch" worden voorgezet en zwaar met Friesch e namen doorspekt zijn, zijn al haast niet meer te tellen. Het is mogelijk, dat dit alles uit werkelijke belangstelling en waardeering voortspuit, maar op vele Friezen maakt een en ander den indruk, dat het meer op een mode begint te gelijken, waarbij komt, dat menige schrijver Friesland en het Friesche volk in een onjuist licht plaatst door er voorstellingen van

te geven welke stellig de voorwaarden vormen voor een “best-seller”, maar die niet in overeenstemming zijn met de werkelijkheid.’

Daarnaast was er de literatuur in het Fries zelf. Die was minder talrijk. Van der Molen had daar een verklaring voor: ‘In tegenstelling met deze literatuur *over* Friesland is die welke *in* Friesland in denzelfden tijd ontstaan is, bescheiden te noemen. Men dient echter in aanmerking te nemen, dat het Friesche taalgebied weinig uitgestrekt is en dat helaas nog niet iedere Fries in staat is de volkstaal te lezen, eenvoudig omdat het hem op de schoolbanken niet geleerd is. Intusschen leidt deze toestand tot een vrij strenge schifting, zoodat hetgeen er in het Friesch verschijnt doorgaans den toets der critiek zeer wel doorstaan kan. Niet-Friezen die de Friesche cultuur kennen, hebben daar meer dan eens op gewezen.’

Van der Molen gaf vervolgens een kort overzicht van de in Friesland verschenen werken om dan te besluiten met¹⁰⁷: ‘Onvermeld bleven vele brochures en kleinere geschriften, de vele tooneeluitgaven, doch uit het bovenstaande blijkt reeds voldoende, dat de Friesche volkscultuur in haar letterkunde de beide afgelopen jaren weer een verrijking en versterking heeft ondergaan, welke, het weinig uitgestrekte taalgebied in aanmerking genomen, tot voldoening stemt. Een beter bewijs dat het Friesche volk meer en meer naar het Friesche boek grijpt, zal men moeilijk vinden, dunkt ons.’

Een overzicht van die letterkunde was, in de vorm van een bloemlezing, ook te vinden in *Fiif en tweintich Fryske dichters*, door Fedde Schurer in 1943 samengesteld voor *Bigot en Van Rossum* NV in Amsterdam. Van der Molen zou een korte recensie schrijven en zich daarin zelf niet sparen¹⁰⁸: ‘Wat bij het beschouwen van deze derde afdeeling [de jongere Friese dichters, AV] opvalt, is de betrekkelijke kortademigheid, waarvan de meeste dezer jonge dichters hebben blijk gegeven. Joh. de Jong, Scholten, Van der Molen bijv. kwamen ieder omstreeks 1937 met een bundel verzen uit; sindsdien heeft geen van hen meer iets van beteekenis gepubliceerd.’

In het overzicht dat Van der Molen van de Friese letterkunde gaf, noemde hij geen cijfers. Nu zijn het ook geen cijfers die de lezer erg imponeren. Van mei 1940 tot het eind van dat jaar verschenen er twintig boeken bij erkende uitgeverijen; evenals Van der Molen laat ik de publikaties in eigen beheer buiten beschouwing. In 1941 verschenen er negenentwintig boeken. In 1942 zakte dit aantal, duidelijk als gevolg van de papier beperking en de instelling van de Kultuurkamer, tot elf. In 1943 verschenen veertien boeken, in 1944 slechts vijf en in de eerste vier maanden van 1945 nog drie.

Twee jaar na de publikatie in *De Schouw* van zijn artikel over de Friese letterkunde was Van der Molen, ondanks het dalende aantal uitgaven, nog redelijk optimistisch over de Friese letterkunde, al zag hij ook wel problemen: door

de instelling van de Kultuurkamer hadden een aantal vooraanstaande Friese literatoren weliswaar niet de pen neergelegd, maar toch hun scheppingen niet meer getoond. In *Groot Nederland* schreef Van der Molen dan ook bij de aanvang van 1944 voorzichtig kritisch¹⁰⁹: 'Zo is er alom op het Friesche literaire veld ontluiken en bloei, al mist men nog teveel wat de jaren van den eerste wereldoorlog beteekenis gaf: het gewaai van Friesche winden en het plotseling oprijzen van jonge, veelbelovende krachten. Maar ook dit zal komen. De grijze stam is nog ieder jaar opnieuw uitgebot en zoo zal hij onverwachts, op en blozenden voorjaarsmorgen, voor onze verbaasde oogen uitbreken in een moedigen, stralenden bloei!'

Het meeste succes zou Van der Molen zelf hebben met zijn bij *Uitgeverij Hamer* verschenen boek *Friesland, Friezenland*, dat hij samen met ir. W.F. van Heemskerck Düker schreef. *Friesland, Friezenland* verscheen in 1942. Eenjaar eerder had Van Heemskerck Düker voor dezelfde uitgeverij, nu in samenwerking met P. Felix, een boek gepubliceerd onder de titel *Wat aarde bewaarde. Vondsten uit onze vroegste geschiedenis*. Dit boek werd uitgegeven in opdracht van de *Volksche Werkgemeenschap*. Daarvan maakte ook Van der Molen deel uit, evenals, zoals we zagen, Kapteyn, die ook bij *Hamer* publiceerde en die voor *Friesland, Friezenland* een voorwoord schreef. 'Het worde inderdaad een huisvriend in den besten zin de woords,' gaf hij het als motto mee.¹¹⁰ Het boek werd binnen de nationaal-socialistische gelederen, maar ook daarbuiten, geapprecieerd. Dat kwam met name door de foto's. Het was in feite een gepopulariseerde beschouwing over Friesland, opgehangen aan bijna tweehonderd foto's van onder anderen Nico de Haas, H.A. Rollema, H. Faber, H. Heukels, E. Folkers, L. Plate, S.J. van der Molen en Van Heemskerck Düker. Daarnaast waren er verscheidene archieffoto's. Was het een wonder dat uitgerekend fotograaf Nico de Haas (die ook nog medewerker was) uitvoerig zijn licht liet schijnen over *Friesland, Friezenland*? Hij deed dat in zijn blad *Werkend Volk*, waarin hij zich overigens angstvallig onthield van enig commentaar op de kwaliteit van de foto's. Hij zag meer de propagandistische waarde van het boek, zeker voor de Friezen zelf, want De Haas vond dat uit het boek bleek dat 'Friesland als Friezenland heel wat méér dan een eigenwijze volksstam [is], die zich maar niet voor "Haagsche Heeren" wil buigen. Het is een middelpunt van Germaansch leven, dat uit onze geschiedenis en onze kultuur niet weg is te denken. Friesland zóó, als karaktervol Germaansch volksgebied, te hebben gezien en verbeeld, is de groote verdienste van de samenstellers van het boek "Friesland-Friezenkind", dat een eereplaats verdient op het boekenplankje van iederen rechtgeaarden Nederlander.'¹¹¹

Op de keerzijde van de titelpagina van *Friesland, Friezenland* was als motto een fragment uit een gedicht van Rintsje Piter Sybesma geplaatst. Dat Van der

Molen zijn motto aan Sybesma ontleende was niet zo verwonderlijk, want Sybesma was een vriend van hem en daarbuiten ook een vooraanstaand dichter binnen de kring der Friese nationaal-socialisten.

De in 1894 geboren veearts Sybesma hield zich vanaf 1915 bezig met literatuur. Hij was in de jaren twintig enkele jaren redacteur van het literaire tijdschrift *De Holder*. Hij raakte door zijn vriendschap met de eerder genoemde Jan Melles van der Goot snel in fascistisch, daarna in nationaal-socialistisch vaarwater. In maart 1933 werd hij lid van de NSB. Een jaar eerder had hij meegewerkt aan de oprichting van de bijna fascistische boerenbond, de FAB (Friesche Agrarische Bond). Hij werd in 1940 lid van de NSNAP.

Sybesma was de enige Friese dichter die door Henri Bruning waardig werd gekeurd om opgenomen te worden in zijn bloemlezing *Gelaat der dichters*, waarin 'Joun oer Ingeland' werd geplaatst.¹¹² Op de daaropvolgende pagina hetzelfde gedicht, maar nu als *Abend über England*¹¹³ in de Duitse vertaling van Willy Krogmann. Het gedicht stamde uit 1940:

Dies ist der Abend über England, Welten
Gehn im gebrochener Schein des Zwielihts unter.
Noch spiegelt sich im Meer des Spättags Wunder
Um Teile eines Reichs, gleich was sie gelten.

Dies ist em schwerer, ewger Schatten, drunter
Bricht völlig ein Imperium in Speken.
Ein Thron, um den die Groszen sich gesellten,
Steht wankend, glanzlos da, nur noch ein Plunder.

Einmalig ist der Nacht endloses Gähnen,
Wo Weltenstädte brennen, Küsten schwinden
Und Anker brechen in des Sturmes Dröhnen.

Die Mächte weichen, die die Völker schinden.
Mit morgen rot sich bald die Wogen kronen.
Ein groszer Tag wird Welt und Zeit ent binden.

Van der Molen zou vaststellen dat met dit sonnet Sybesma afscheid nam van deze dichtvorm, waarmee hij in Friesland een zekere bekendheid had gekregen.¹¹⁴

In 1940 zou Sybesma ook de bundel *Der zehnte Mai* publiceren, waarin 'Joun oer Ingeland' eveneens was opgenomen plus nog tien andere gedichten, alle betrekking hebbend op de inval, van de Duitsers. Het was een uitgave van *Verlag*

Grenze und Ausland uit Berlijn. Van een Friese uitgave kwam niets. ‘Overigens is de bundel in Friesland niet onbekend gebleven,’ noteert Van der Molen¹¹⁵, ‘en heeft hij zelfs heel wat deining veroorzaakt in verband met het feit, dat de gebeurtenissen in en na de Meidagen van 1940 rechtstreeks geleid hebben tot het ontstaan dezer verzen. Daarbij is Sybesma door zure dagbladcritici veel onrecht aangedaan. Ik, die van nabij den groei van deze poëzie heb medegemaakt, weet, dat de tiende Mei voor Sybesma evenzeer een “grime” (grimmige) was als voor vele anderen en dat ook zijn hart bloedde “om ‘t farsk soldategrêf” (om het pasgedolven soldatengraf), zooals hij in het gedicht, waaraan de bundel zijn titel ontleent, getuigt.’

Maar: ‘Wat Sybesma geheel deed opgaan in de machtigen stroom der gebeurtenissen welke zich over Europa uitstortte, was niet leedvermaak over het wegspoelen van veel wat hij als een der eerste Friesche nationaal-socialisten reeds jarenlang als belemmerend zag, doch vooral de gloed van het getuigenis, het bruisen van het jonge leven, de Friesche wind van vernieuwing en Germaansche hergeboorte welke met één krachten stoot doorbrak en die hij in het kleine, dikwijls ook klein zielige, in het zelfvoldane duffe Nederland met hartstocht, toch tevergeefs verbeid had.’

Onder de ‘zure dagbladcritici’ zal Van der Molen zeker F.L. Tjalma hebben verstaan.¹¹⁶ Deze noemde de bundel een ‘keurig gedrukt boekje met elf verzen van den Frieschen schrijver Rintsje Sybesma en een vertaling daarvan in het Duitsch van dr. Willy Krogmann, dat blijkbaar zal hebben dienst te doen voor politieke propaganda. De verzen moeten getuigen van “germanischen Ausbruch”.’ Tjalma nam hier-we schrijven augustus 1941-bepaald geen blad voor de mond. Daar was durf voor nodig. Ook verderop in zijn recensie noemt hij de bundel ‘uit Friesland afkomstig propaganda-materiaal’. Verder was zijn kritiek gemengd. Tjalma beluisterde een enkele maal ‘den dichterlijken wiekslag’, soms ‘knappe versregels met soms een fijn taal-détail’, maar zijn conclusie is toch dat de poëzie van Pieter Jelles Troelstra, de socialistische voorman, vijftig jaar eerder geschreven heel wat ‘foscher’ dichter taal liet horen en bovendien ook heel wat meer ‘Folksk’ was.

Veel Friezen zagen de gedichten van Sybesma als een lonken naar de gunsten van de Duitse bezetter. Neem het in juli 1940 in *De Hollandsche Post* gepubliceerde gedicht ‘De Falskermers’¹¹⁷:

Eala! Wy falskermjagers
En wiffe wapendragers,
Drystmoedich, drok en jong
Yn daverjende motoaren
Omheech, it fierst nei foaren
Ré ta de liepe sprong.

In liet giet oer de wolken,
 er seeën, lannen, folken.
 In stoarm raest him to'n ein
 Oer ginnerale stêven
 En oer jongfeinte-grêven
 Hawn'wy fiktoarje flein.

In de Nederlandse vertaling van G.R. Zondergeld luiden deze regels:

Heil! Wij valschermjagers,
 En wankele wapendragers
 Overmoedig, druk en jong
 In daverende motoren
 Omhoog, het verst naar voren
 Klaar voor de schuine sprong.

Een lied gaat over de wolken,
 Over zeeën, landen, volken.
 Een storm raast zich ten eind,
 Over generale staven
 En over jongens graven
 Hebben wij al vliegend de overwinning behaald.

Het was dit gedicht waaraan Keuchenius refereerde in *De Nieuwe Gids* toen hij over de bundel van Sybesma schreef¹¹⁸: ‘Sybesma, wie zou hem niet kennen, althans onder de volksche strijders is hij overbekend. Want Sybesma is de aardrechte, staalharde Fries én volksche strijder voor zijn geliefd Friesch volk, dat reeds zoo lang door volksvijandige systemen werd verguisd en onderdrukt. Van het bijgevoegde portret leest men zijn strijdersaard af uit de scherpe trekken en de priemende oogen van zijn echt noordsche gelaat. Ik kan me zoo levendig voorstellen, dat deze hard koppige Fries en rasechte Germaan, den ioden Mei als een dag van verlossing beleefde, een verlossing uit de kleinnederlandsche omklemming van zijn volk. “De grinzen om us hinne falie wei” (De swetten utlein). Want Sybesma is geen “Nederlander”, maar een Fries en een Germaan. Ik kan het begrijpen hoe het bloed in hem gepopeld heeft bij het gezicht der germaansch-duitsche soldaten en hoe de jubel zijns harten behoefte had, om zich in gedichten uit te spreken. “Zonnekameraden”, zoo juicht hij de valschermjagers toe, die niet als vijanden komen, maar zijn friesche volk komen bevrijden.’

Ook Sybesma zou in toenemende mate gemangeld worden in de strijd tussen Fries nationalisme en de ss-richting. Hij trad toe tot de ss en werd in 1944 ook

nog lid van de gehate Land wacht. Eerder, in 1942, was hij door zijn vriend Van der Molen uitbundig in *De Schouw* bejubeld.¹¹⁹ En zelf had hij in 1943 in *De Waag* nog mogen fulmineren tegen de bloemlezing van Fedde Schurer waarover Van der Molen juist zo positief geschreven had. Voor Sybesma zijn 'de pleitbezorgers [...] van het amorse, vorm- en structuur loze Friesland, te zwak, te week om het volkseigen karakter een gave en gezonde spreek en uitdrukking te geven. In deze dichtkunst zijn het de liquidateurs van de Friesche volkskracht. Neen, het strijdbare element zal men tevergeefs in deze gedichten zoeken.'¹²⁰ Als voorbeeld van echt revolutionaire poëzie geeft hij een gedicht van Gehard Schumann, die we in het aan Vestedijk gewijde deel III b nog zullen tegenkomen, om dan te vervolgen met¹²¹: 'Heeft men in Friesland wellicht minder begrip voor de verbijsterende dynamiek van deze poëzie, het kan ons nog al te zeer verwonderen, maar hoe in Godsnaam kan men daar diametraal tegenover een dichtkunst proclameeren, die alle kwaliteiten in zich draagt van een seniele levensconceptie, door Friesche dichters beoefend wordt in de volle kracht huns levens? Hoe het ook zij, toch zal ook in Friesland om een volkseigen levensvorm hard en bitter gestreden moeten worden. Deze levensvorm zal soldatesk moeten zijn in plaats van zelfvoldaan en sentimenteel. Maar wee de dichtkunst, die aan dit alles eigennuttig voorbij meent te kunnen gaan.'

De laatste publikatie van Sybesma treffen we aan in een Friesland-nummer van het blad *Sibbe*, dat hij maakte met Van der Molen, Klaas Sierksma, Johan Theunisz en Sybe Sybesma, zijn zoon. Dat was augustus 1944. Daarna vielen de geallieerden Nederland binnen en stortte het gehele systeem van nationaal-socialistische publikaties ineen.

Hiermee ging Sybesma voorgoed de vergetelheid in. We komen hem alleen nog tegen bij Van der Zee, als deze Sybesma de 'Friese ss-hofdichter' noemt¹²² en de volgende, in oorspronkelijk Nederlands gestelde regels van hem citeert:

Een strijd dringt zich aan ons op. Wij gespen
onze scherpste wapenen vaster om.
Wij worden gedreven door een heilig vuur.
ss, trouw op je voorpost! Daar hoor je!

Sybesma was een van de drie Friese schrijvers die de eer waardig werden gekeurd om de Harmen Sytstraprijs toegekend te krijgen. Hij kreeg hem over het jaar 1942. De eerste die de prijs kreeg, die over het jaar 1941, was Reinder Brolsma. Zoals we in deel I zagen was deze prijs door het DVK ingesteld om de Friese letteren te eren, maar ook om duidelijk te maken dat het hier om een apart taalgebied ging. De prijs was genoemd naar de negentiende-eeuwse dichter Sytstra (1817-1862). Deze was bakkersknecht, maar hij wist zich door zelf-

studie op te werken tot een gevierd Fries schrijver die debuteerde met *Tsien Tuwsen uwt de Lottery oaf Jouke Rommers scriften*. Hij was ook de man die zorgde voor een uniforme spelling van het Fries.

Deze prijs was overigens aanleiding tot een opmerkelijke, bijna amusante briefwisseling, die heel wat onthult over hoe binnenskamers gekonkeld werd over de mogelijke winnaars. In juli 1941 schreef N. Aartsma een brief aan Henri Bruning in diens functie van ambtenaar bij het DVK.¹²³ N. Aartsma zou later een gewaardeerd medewerker van *De Schouw* worden, waarin hij bijvoorbeeld in april 1943 een artikel publiceerde onder de titel 'Frieslands bijzondere positie binnen het Nederlandsche Kultuurgebied'.¹²⁴ Hij gaf daarin een overzicht van alle goede werken die de nationaal-socialisten in Friesland hadden verricht om het Friese volk op te stoten in de vaart der volkeren en hij kwam tot slot met een oproep¹²⁵: 'Wanneer zelfs vele Friezen, die, hetzij uit wanbegrip voor dezen tijd, hetzij uit misplaatste verknochtheid aan vroegere gezagsdragers geen goed woord voor de "nieuwe orde" over hebben, volmondig erkennen, dat slechts een overheid, die zich op het volksche standpunt plaatst, in staat geacht mag worden het Friesche vraagstuk onder eerbiediging van het Friesche wezen en Frieslands belangen op te lossen, dan is het niet anders dan vanzelfsprekend, dat de Friezen, die zich reeds lang tot het nationaal-socialisme hebben bekend, de toekomst voor hun land en volk met vertrouwen tegemoet zien.

En het is thans aan hen, om door hun voorbeeld en arbeid ook bij hun nog afwachtende en afwijzend staande volksgenooten eenzelfde vertrouwen te wekken, waarbij zij van de volledige medewerking van overheidswege overtuigd mogen zijn.'

Aartsma zou verder ook een aantal artikelen in *De Waag* publiceren, naast een populair-wetenschappelijk werkje over Michiel de Ruyter, verschenen in 1942. Hij was Lektor bij de Afdeling Boekwezen van het DVK. Henri Bruning heeft hij ongetwijfeld leren kennen in de rijd dat beiden zich hadden aangesloten bij het *Verdinaso* van Joris van Severen, de organisatie waarbij ook, zoals we in de beide vorige delen zagen, mensen als Ernest Michel en Pierre Dubois zich aansloten. *Verdinaso* zou in de bezettingsjaren opgaan in de NSB.

Aartsma schreef Bruning dat hij een gesprek had gehad met Sybesma en van hem had gehoord dat het DVK plannen had voor de instelling van een literaire prijs. 'Deze geste zal in bepaalde Friesche kringen zeer veel waardeering ontmoeten,' schreef hij, 'daar het een eerste symptoom is van een zich wijzigende opvatting van Holland t.o.v. de Friesche kultuur.'

Aartsma maakte zich ook druk over de vraag wie de prijs zou krijgen. 'Volgens S. komt hiervoor in de eerste plaats de schrijver Brolsma in aanmerking voor zijn boek "Groun en Minsken", welk werk-hoewel reeds ca. 10 jaar gele-

den geschreven-eerst een jaar geleden is uitgekomen en als “the best seller” van den laatsten tijd beschouwd mag worden. Ook dhr. Kiestra (schrijver) bleek dezelfde meening toegedaan.’

Aartsma zelf had echter een andere kandidaat op het oog: dezelfde Sybesma met wie hij had gesproken. Hij kwam met zwaar geschut om deze dichter naar voren te schuiven: ‘Een Duitsche instantie, die zeer goed met de Friesche literatuur bekend is en waarmede ik deze kwestie besprak, stond op het standpunt, dat Sybesma feitelijk de eenige kandidaat is, daar alleen S. iets in en voor den nieuwen tijd geschreven heeft (nl. een bundeltje gedichten op 10 Mei 1940 betrekking hebbende, dat in Dld. tegelijk in Friesche en Duitsche tekst is verschenen). Dit is ook volgens mij geheel juist, al zou men dan de positieve houding van S. zeker even sterk moeten waardeeren als zijn laatste werk, dat in verhouding tot zijn vroegere oeuvres slechts als “matig tot goed” kan worden aangeduid. Wil men echter in “Der zehnte Mai” een aanleiding vinden om S. tevens voor zijn vroegere prestaties te beloonen, dan lijkt mij dit alleszins op zijn plaats.’

Aartsma kreeg prompt een uitnodiging om op het Departement met Van Ham de kwestie te komen bespreken.¹²⁶ Aartsma kwam naar Den Haag en ging daarna op verzoek van Van Ham naar Friesland om aldaar de stemming met betrekking tot de te vergeven prijs te peilen. Van zijn bezoek maakte hij ruim een week later een verslag waarin hij stelde dat Sybesma moest afvallen¹²⁷: ‘Gisteren had ik te Leeuwarden een onderhoud met twee heeren van de “Fryske Rie” van Saxo Frisia, terwijl ik telefonisch met den heer Kiestra heb gesproken. Alle drie heeren staan op het standpunt dat h.i. Brolsma op dit oogen blik de eenige juiste kandidaat voor den prijs is. Terloops heb ik nog even Sybesma gepousseerd, doch, ofschoon men de persoon Sybesma en zijn werk geenszins minder waardeert dan Brolsma, achtte men het uit zuiver tactische overwegingen funest Sybesma den prijs toe te kennen, daar S. een uitgesproken politieke figuur is en als zoodanig meer bekend in Friesland dan als dichter en schrijver. De Fryske Rie, die zich tot taak heeft gesteld via het bevorderen der Friesche cultureele belangen het Friesche volk toegankelijk te maken voor dezen tijd, zou bij een bekroning van S. het vertrouwen van het grootste deel van het Friesche volk, dat thans mee begint te komen of althans niet direct vijandig staat, verspelen, d.w.z. hij zou zijn werk practisch vernietigd zien, althans in die mate, dat dit werk eerst weer na jaren zou kunnen worden ingehaald. Hoewel ik in dezen, zooals ik U reeds gezegd heb, vrij “neutraal” sta, kan ik het standpunt van den Fryske Rie volkomen begrijpen. In dit verband gezien zou ik het ook op prijs stellen, als Brolsma den prijs kreeg.’

Aartsma vroeg ook nog financiële steun voor het hele project. De begrote kosten waren f 5000. Daarvoor moest hij bij de provincie zijn, deelde Van Ham

hem mee¹²⁸, maar om deze subsidie-aanvraag meer kans van slagen te geven was het Goedewaagen zelf die zich tot de Commissaris van de provincie Friesland, P.A.V. van Harinxma thoe Slooten, wendde¹²⁹: ‘Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten zal bij deze gelegenheid een subsidie verleen van f 1.000.- voor het organiseren der tentoonstelling van Friesche volkskunst, die aan de ontvangst verbonden is. Het kan dit alleen doen op voorwaarde, dat ook Provincie en Gemeente deze zaak, die van groot cultureel belang voor Friesland is, willen steunen. Het verleen van het door Saxo-Frisia bij U aangevraagde subsidie wil ik dan ook dringend bij U aanbevelen.’

De Provincie weigerde¹³⁰, omdat men de ‘Fryske Rie’ ‘een weinig bekende vereniging’ vond, ‘die, voor zoover is gebleken, ten hoogste 25 à 30 leden telt en in dezen moeilijk als vertegenwoordigster van de bevolking van Friesland kan worden beschouwd, terwijl toch, indien het inderdaad hier een groot cultureel belang betreft, verwacht zou mogen worden, dat een groot aantal inwoners der provincie in dezen achter de “Fryske Rie” staat’. Bovendien had de Provincie uitgevonden dat de subsidie bestemd was ‘ter dekking van de kosten van vergadering, diner en tooneelavond’ en dus ‘het provinciaal subsidie niet zou strekken tot bevordering van culturele belangen, maar slechts aangewend zou worden voor consumptieve en ontspanningsdoeleinden’ en dat daarom ‘tegen het toekennen van een subsidie uit de provinciale kas voor laatstgenoemde doeleinden een ernstig bezwaar moet worden gemaakt’.

Het DVK zat met het geval in de maag en omdat het evenement al was aangekondigd, moest Den Haag zuchtend alle kosten op zich nemen.

In de week voorafgaand aan de prijsuitreiking ontstond een heftige discussie over de vraag of het passend was dit zo duidelijk nationaal-socialistische onderonsje bij te wonen. De Friese nationaal-socialisten deden een duit in het zakje door huis aan huis een overdruk van een artikel uit *Volk en Vaderland* van twee jaar eerder in de bus te doen, waaruit degenen die nog mochten aarzelen zonneklaar konden opmaken dat het in deze kring voor weinig fatsoenlijk doorging om naar de uitreiking te gaan. ‘Wie door Friesland gaat en de groene weiden ziet,’ besloot de oproep¹³¹, ‘den eeuwigen hemel, de stralende zon en de lachende blonde kinderen, voor hem is de toekomst van het volk van Frieschen stam geen probleem en geen mysterie meer. Hij weet, dat een volk met zooveel bloedreserve wel eeuwen lang kan sluimeren, maar dat even vast en zeker de morgenster van dit volk zal opgaan-nu, bij de wenteling van dezen geweldigen tijd, dien wij mogen beleven. Dan zal ons volk van Frieschen stam weer treden op de plaats, die het toekomt. Niet bij gunst of genade van vreemde machten, maar krachtens Goddelijk bestel door de aloude levenskracht van het oersterke, altijd bruisende, Friesche bloed.’

Dan zal dit volk de leiding verlangen over hun alouden Frieschen grond van Dollard tot Duinkerken.

De tijden zijn rijpende. Het bloed spreekt. De bodem roept. Het volk wacht. Friesland herrijst!

Even sinistere als klare taal. Bij de prijsuitreiking op 12 oktober 1941 in Leeuwarden kwamen maar heel weinig niet-nationaal-socialistische Friezen opdagen. Tobi Goedewaagen zelf toog naar Leeuwarden om aan Brolsma de eerste Harmen Sytstra-prijs uit te reiken en Goedewaagen zou Goedewaagen niet geweest zijn als hij zijn toehoorders niet verveelde meteen ellenlange filosofische verhandeling over het Germanendom. 'Een der merkwaardigste verschijnselen van onze tijd is het feit, dat de bewustwording van de verschillende volksstammen in de Germaanse ruimte niet ontbindend, maar veeleer vereenigend werkt,' begon hij zijn betoog.¹³² 'In alle deelen van Nederland mogen wij thans en straks een opleving van het gouw bewustzijn verwachten, maar deze bezinning op het eigen wezen en de eigen bestemming der gewesten houdt altijd tevens de bezinning op het heel-Germaansche wezen in.' Goedewaagen schroomde dan ook niet om ook Sytstra maar gelijk in te lijven. Het is het inmiddels bekende patroon: de annexatiedrift der nationaal-socialisten ten aanzien van reeds overleden auteurs kende nauwelijks grenzen. Ook Harmen Sytstra zou hieraan ten offer vallen: 'Sytstra is in de vormen van zijn tijd een voorlooper van veel, dat ook onzen tijd beweegt: de aan Germaanschen bodem en Germaansch bloed gebonden mensch komt ons in zijn taalkundig werk en in zijn dichtwerk weer steeds tegemoet. Zoo drukt zijn naam een idee uit, die ons lief is, zoo is zijn naam ons een teeken, dat weliswaar aan het verleden herinnert, maar draagkracht voor de toekomst heeft.'

Reinder Brolsma intussen liet zich de belangstelling aanleunen. Hij zal wel teleurgesteld zijn geweest dat het overgrote deel van de aanhangers van de Friese beweging niet bij de uitreiking waren komen opdagen en dat er meer uniformen te zien waren dan burgerkleden. Toch was Brolsma tamelijk onomstreden en een populair schrijver bij grote groepen van de bevolking. Op zichzelf was de keuze van de Fryske Rie daarom niet zo onlogisch. 'De Fryske Rie verwachtte daarom van de prijsuitreiking aan Brolsma een groot propagandistisch succes,' aldus Zondergeld.¹³³ 'It Fryske Folk kwam voor de gelegenheid mét een apart Brolsma-nummer uit, waarin de meeste artikelen van een Nederlandse vertaling werden voorzien, op zich al een unicum voor de Friese tijdschriften. Men verwachtte voor het diner, dat aan de plechtige prijsuitreiking op 11 oktober 1941 zou voorafgaan, enkele honderden gasten. [...] Vrijwel de gehele Friese Beweging Het verstek gaan. Goedewaagen die persoonlijk de prijs kwam uitreiken, sprak maar voor een handjevol gasten.'

Het moet voor Brolsma een traumatische ervaring zijn geweest. Hij werd heel duidelijk geconfronteerd met een nieuwe realiteit: hij die eens zo geliefd en gevierd was, ontmoette nu heel duidelijk vijandschap. Hij was in een isolement

terechtgekomen, waarin zijn nationaal-socialistische vrienden hem hadden geduwd; hij heeft zich zonder slag of stoot in die positie laten manoeuvreren. Wellicht vleide hij zich met de gedachte dat Douwe Kalma tijdens de prijsuitreiking ten minste van de gelegenheid gebruik had gemaakt om te pleiten voor het Fries als verplicht vak in het onderwijs, zodat de uitreiking van de Harmen Sytstra-prijs goed was geweest voor de Friese zaak. En ook bereikte Reinder Brolsma dat een zo geacht man als professor Jan de Vries zich in het openbaar zeer lovend over hem uitliet¹³⁴: 'Als wij nu wederom terugkeeren tot den streekroman, dan is dit uit reactie tegen de burgerlijkheid van onze literatuur. Zij is even burgerlijk in de beschrijving der grauwe middenstanders als in de uitdagende hoon van bohème-achtige literaten. Wij willen weg uit die mufte atmosfeer van steedsche sloppen en bedompte achterkamertjes. Daar is een kromgegroeide geest grootgewassen, die ons met deernis vervullen kan, maar ons niet tot een voorbeeld met den nieuwen herboren mensch strekt, waarnaar onze tijd verlangt, maar de wijde hemel, waarlangs van horizon tot horizon de machtige wolkengevaarten zeilen, de breed-zwellende akker, die zich naar alle kanten in lichte golvingen uitstrekt, de groene vette weiden, waarop in onbewogen rust het ingekeerde vee graast, dat is de wereld waarin een frank en frisch menschengeslacht groeien kan, daar heerscht de ruimte, de felheid, de natuurlijkheid, die in de burgerlijke samenleving verstikt zijn. Maar dan moet het hier ook gaan om den heelen mensch, die juist van zijn levenshouding uit ons op andere waarden wijzen kan, dan dat de literatuur van burgers en proletariërs placht te doen. Blijft de streekroman echter steken in de folkloristische detail, dan zal zij tot mislukking gedoemd zijn. Gaat zij de beschrijving van het platteland misbruiken voor de teekening van sociale conflicten, dan beantwoordt zij evenmin aan de eischen, die wij nu aan hem stellen. De streekroman zal de lijn moeten volgen, die Streuvels destijds inzette en die in onze dagen Brolsma zoo gelukkig heeft voortgezet. Dan zal zij inderdaad ook tot de hoogste toppen der kunst kunnen reiken.' Brolsma, geboren in 1892, was een van die treurige voorbeelden van schrijvers die met open ogen in de nationaal-socialistische val liepen. Hij maakte, als zoveel Friese schrijvers, de overstap van SDAP-milieu naar collaboratie. Van origine huisschilder, had hij op latere leeftijd de kans gekregen de journalistiek in te gaan. Sj. van der Schaaf zou later zijn herinneringen aan Brolsma noteren¹³⁵: 'Ik ontmoette hem in november 1942; hij hield mij staande vóór het gebouw van de Leeuwarder Courant en vroeg mij waarom ik hem niet meer groette. Ik wist niet dat ik hem niet meer groette, maar zei wel dat hij mij verschrikkelijk was tegengevallen. Hij gaf toe dat hij de Harmen Sytstra-prijs nooit had moeten aannemen; ik moest zijn positie toch begrijpen. Jarenlang had hij het verachte beroep van verver uitgeoefend (zijn eigen woorden); door zijn literair werk was het hem echter uiteindelijk gelukt journalist-feuilletonist te worden.

Deze moeizaam verworven positie kon hij toch niet opgeven. Ik heb hem toen gezegd dat ik in die tijd zonder bezwaar verver zou zijn als ik het vak verstond; en ik heb ook getracht hem duidelijk te maken dat de hogere maatschappelijke rang die hij had verworven, ook een grote verantwoordelijkheid meebracht. Bijvoorbeeld onomkoopbaarheid. Maar hij schudde zijn hoofd: jo witte net wat jo sizze.'

Een jaar eerder had Brolsma nog over Van der Schaaf geschreven. Deze had gedebuteerd als detectiveschrijver met zijn *It geheim fen de greate Wielen*. 'Als proeve van een Friesche detective-verhaal mag men dit totaal tamelijk geslaagd noemen,' schreef Brolsma in het *Algemeen Handelsblad*.¹³⁶ En ook: 'Een vlotte verkoop van het boek wijst op de genegenheid van het publiek.'

Die genegenheid van het publiek wilde Brolsma niet graag verliezen. Het bleek voor hem bij uitstek het criterium te zijn. Hij zag niet in dat zijn gedrag in de bezettingsjaren er borg voor stond dat hij die genegenheid juist wel zou verliezen. Aandoenlijk is zijn opmerking (in hetzelfde artikel): 'Tenslotte mag ik het genoegen smaken een boek aan te kondigen van mijn zoon, den schrijver L. Brolsma. [...] Het boek wekt verwachtingen voor de toekomst.'

Het artikel van Brolsma was geschreven naar aanleiding van de Friese boekenweek: 'Zoo hebben wij dan onze Friesche boekenweek en opnieuw worden de Friezen aangespoord om ook in de literatuur hun eigen taal niet achter te stellen bij de Nederlandsche of bij de, uit het buitenland, tot ons gekomen werken.' De boekenweek was een initiatief van de *Stifting It Fryske Boek*. Het doel van de stichting was het bevorderen van de Friese literatuur en een van de middelen daartoe was, aldus de stichting, 'het organiseren van een boekenweek, waarin de boekhandelaren in dit gewest worden aangemoedigd hun aandacht te schenken aan het Friesche e boek, door etaleeren, adverteeren en het verspreiden van reclame-materiaal, terwijl tevens in de pers het koopen en lezen van boeken in de Friesche taal wordt aangemoedigd'.¹³⁷ De expliciete formulering van deze doelstelling danken we aan het DVK, dat nu eenmaal overal een vinger in de pap wilde hebben, en dat de stichting daarom om inlichtingen had gevraagd.¹³⁸ Dat gebeurde in 1941 en het verzoek van het DVK was eigenlijk overbodig, want in het najaar van 1940 had de stichting ook al een boekenweek gehouden, zoals de secretaris van de stichting, S.G. Dijkstra, meedeelde en die 'kon als behoorlijk geslaagd worden beschouwd'.

Ter gelegenheid van de boekenweek van 1940 had de *Stifting It Fryske Boek* een catalogus uitgegeven, die aansloot bij de najaarscampagne *Friezen lêz Frysk! Het Nieuwsblad voor den Boekhandel* zag in de catalogus een enthousiaste en opgewekte aankondiging: 'het heele geschriftje ademt de liefde voor het Friesche land en de Friesche taal,' aldus *Het Nieuwsblad*.¹³⁹ Het blad publiceerde de oproep aan de slot van de catalogus. 'Met een beetje hulp en een beetje goeden

wil is het ook voor niet-Friezen best te lezen,' voegde *Het Nieuwsblad* eraan toe: 'Yn elk hûs in rychje Fryske boeken, det moat it aldergewoanste wêze. Der moat folie mear lêzen wurde yn ús Fryslân, fral nou. Kear ta jimsels en ta jim folk yn lit yn de kommende stille jounen in ûnôfsjenbere rige fen bylden jim siele-each bylans gean, sykje yn de tjusternis en de inearing fen in wrâld, dy't op geweitbout, de greatens fen it lytse it eigene. Lêz Frysk! Det is: Untdek imme sels, ûndersykje jim hûs. Lêz Frysk! Det is: Wol diel habbe oan eigen lân, gea, folk, skiednis, tael, lunst, -oat det allegearre, dêr't jim bûten jim wil yn steld binne, mar det jim troch jim wil jimsels ta-eigenje moatte.'

Het blad voegde er nog wat vertalingen van woorden aan toe, om de niet-Friese lezer een eind op streek te helpen: folie mear = veel meer; fral nou = vooral nu; ta jimsels = tot uzelf; jounen = avonden; siele-each = ziele-oog; bylans = voorbij; wrâld = wereld; lytse = kleine; gea = streek; ta-eigenje moatte = je eigen maken.

Dat *Het Nieuwsblad* deze service verleende, was niet nieuw. Vanaf de jaren twintig al werden Friese teksten van dergelijke vertaal hulpjes voorzien. Toen in 1941 *Het Nieuwsblad* opnieuw aandacht besteedde aan de Friese boekenweek, ging het blad op andere wijze in op de zevenendertig pagina's tellende catalogus: het publiceerde een vertaling van de inleiding van J. Piebenga over 'Fryske Boeken en Skriuwers'. De catalogus bevatte verder aankondigingen van nieuwe boeken en herdrukken van Ulbe van Houten, Abe Brouwer, vader en zoon Brolsma, Sj. van der Schaaf, W. Cuperus, Fedde Schurer en S. Kloosterman. *Het Nieuwsblad* was overigens niet erg te spreken over de uitvoering van de catalogus¹⁴⁰: 'Het is jammer, dat de uitvoering typografisch te wensen overlaat. Daar was met een beetje moeite toch veel meer van te maken geweest. De Friesche uitgevers weten toch waarlijk wel, hoe zij hun Friesche boeken moeten uitgeven; waarom hebben zij niet wat van hun beproefde zorg aan dit catalogusje besteed?'

In het daarop volgende nummer kwam de beloofde vertaling van de inleiding van Piebenga. Véél concreets stond er niet in, getuige 'wollige' zinnen als¹⁴¹: 'Het boek is een deel van bet menschenhart, dat hij zelf in een pijnlijke operatie blootgelegd heeft, die mensch, die schrijver, heeft iets van zichzelf buiten zichzelf geplaatst. Van zichzelf-is dat waar? Wât heeft de mensch van zichzelf?' Maar wél duidelijk was Piebenga op het punt van de opwekking Friese boeken te lezen en vooral te kopen: 'Lezen, dat is aldoor aan het ontdekken zijn. Lees daarom vooral Friesche boeken. In ieder mensch schuilt een verlangen naar het vreemde, het onbekende, naar reizen en avonturen, naar het wegluchten uit het dagelijksche en al te gewone, maar hij vergeet daarbij dat het eigene ook dikwijls zeer vreemd en onbekend is. Dat eigene ligt diep, maar het opgraven, het blootleggen ervan, slaagt onszelf vaak niet.'

Maar was dat juist niet de taak en het talent van de schrijver? Helpt hij ons daarbij niet kostelijk en moeten wij onszelf daarbij niet willen laten helpen?

De Friesche schrijver toont ons onszelf, hij houdt ons een rechten, onbeslagen spiegel voor.

Lijkt het niet, schittert het niet voldoende?

Is het misschien aangener, zichzelf bij Russen, Ieren of Eskimo's te vergelijken?

Toch kan een mensch zichzelf niet verliezen.

Menige Fries heeft de schatten die de Friesche schrijvers aan hun volk gegeven hebben, schandelijk en ondankbaar verwaarloosd; het zou wel niet veel zaaks zijn, dat Friesche goedje, nee, voor iets goeds moet men in Holland of in het buitenland zijn.

Tegenwoordig verandert dat en telkens meer vindt en ontdekt ons volk zichzelf in z'n eigen boeken.

Voor velen zijn zijn Friesche boeken tot trouwe vrienden geworden, tot gezelschap dat geliefd en op prijs gesteld werd.

Zoudt ge ook eens een ontdekkingsreis gaan maken in eigen land, op eigen erf?

De campagne had zeker succes. Een van de deelnemende boekhandels zou in acht dagen tijd maar liefst zeshonderd boeken verkopen¹⁴² en verschillende boeken waren uitverkocht.

De stichting had ook een reclamefolder uitgegeven, onder de titel *In Frjeon yn 'e Hûs*, met een totaal-oplage van tienduizend exemplaren die door de boekhandel in zijn geheel werd verspreid.

Brolsma was een auteur die flink van deze promotie-activiteiten profiteerde. Geen wonder dat Van der Schaaf hem niet kon begrijpen; het waren de inkomsten en de erkenning die voor Brolsma het belangrijkste waren. Zijn produktie in de bezettingsjaren was aanzienlijk, zoals een lijstje toont:

Bylâns de wei, Schetsen ut it swalkerslibben (uitgave Van Gorcuin & Comp, Assen, 1940);

Groun en minsken (uitgave Brandenburgh & Co, Sneek, 1940), Later in het Nederlands vertaald als *De Stroojonker*;

Menschen tusschen wad en wouden (uitgave H.P. Leopold & Co, Den Haag, 1940);

Mame en de greate boer (uitgave Brandenburgh & Co, Sneek, 1941);

Groun en minsken, tweede druk (1942);

It Heechhof, vierde druk (uitgave Brandenburgh & Co, Sneek, 1942);

Ypeus (uitgave Brandenburgh & Co, Sneek, 1942);

Het Oudland (uitgave H.P. Leopold, Den Haag, 1943). Vertaling van *It Aldlân*;

Het Oudland, tweede druk (1944);
It widdou's bern (uitgave *Brandenburgh & Co*, Sneek, 1944);
Menschen tusschen wad en wouden, tweede druk (1944).

Deze omvangrijke lijst toont aan dat Brolsma na de toekenning van de Harmen Sytstra-prijs ook buiten Friesland bekendheid kreeg; zijn werk werd door *Leopold* herdrukt. *Menschen tusschen wad en wouden* was overigens een vertaling van *It Heechhof*.

H.P. Leopold's Uitgevers Maatschappij had een fonds waar Brolsma uitstekend in paste. Tot de fondsauteurs van deze uitgeverij behoorden namelijk ook K. van der Geest (schrijver van onder meer *Margreet*), Rein Brouwer (*Dauw over dorstig land* en *Maar de zon overwon*) en Evert Zandstra. Van de laatste verschenen in de bezettingsjaren *De vlamme de heide*, *De wijde stilte* en *Twaalf mannen van de vrouwe Jacoba*.

De in 1897 in Friesland geboren Zandstra publiceerde in de jaren dertig werk in het Fries, waaronder *Friso* uit 1934 en *It wijf fan Healwei* uit 1935. Daarna zou hij alleen Nederlandstalig werk publiceren. Hij werd door de aanhangers van de Nieuwe Orde beschouwd als een 'volksch' schrijver. Vandaar dat toen de NSB een lijst opmaakte van mensen die geschikt waren om mee te werken aan de genazificeerde Nederlandsche Omroep de naam van Evert Zandstra daarop ook prijkte onder de verzamelkop 'Volksche Literatuur'.¹⁴³

Het klotsende meer (voor de oorlog verschenen), *De wijde stilte* en *De vlamme de heide* werden in *De Schouw* in 1942 positief besproken¹⁴⁴: 'Geen modeverschijnselen, doch echte boerenromans zijn deze drie boeken van Evert Zandstra, die getuigen van oerkracht en bodemverbondenheid. Uitstekende karaktertypeeringen, waarin gelukkig ook de minder goede eigenschappen van sommige boerentypen niet vergeten worden, naast prachtige, ruige natuurbeschrijvingen. Een aanvaardbare fantasie ontnemt dezen drie werken (waarvan *De vlamme de heide* het minst sterk is) alle dorheid. Drie gezonde boeken voor gezonde mensen.'

De recensent is anoniem. Toch mogen we vaststellen dat er een wereld van verschil ligt tussen zijn niet-Friese denkwereld en die van een man als Van der Molen. Voor de recensent van *De Schouw* ging het om drie bij *Leopold* verschenen romans, waarin het Fries-eigene niet eens belangrijk was. Voor Van der Molen echter was Zandstra bijna een 'overloper'. Zandstra was na aanvankelijk in het Fries gepubliceerd te hebben, overgestapt op het Nederlands. Van der Molen zou het niet met zoveel woorden zeggen, maar het verraad werd Zandstra op een geheel andere manier ingepeperd¹⁴⁵: 'Tot mijn spijt is ook het werk van Evert Zandstra, hoezeer het ook buiten Friesland de aandacht getrokken heeft en het zelfs tot een officieele waardeering heeft kunnen brengen [Van der Molen refereert aan de Aanmoedigingsprijs van het DVK over 1942 die aan

Zandstra was toegekend en die Zandstra overigens heeft geweigerd, omdat hij deze prijs moest delen met Peter van Andel, AVJ, geen voorbeeld van streekliteratuur waarin Friesland recht wordt gedaan. Het is dan ook in Friesland door volk en critiek eenstemmig afgewezen. Niet, omdat de schrijver op een enkele plaats zijn personen een taaltje laat spreken als: “Nou benned'r varkens genog, boer”, dat noch Friesch, noch Nederlandsch, noch eenig dialect is. Neen, de protesten tegen “Het klotsende meer”, en “De vlammeende heide” zijn vooral gerezen wegens het feit, dat de schrijver, die ook hier voor den drommel wel beter weet, een uitbeelding van de Friesche menschen geeft zooals een zeker lezerspubliek dat wenscht, een projectie-zooals ik het eens heb uitgedrukt-van Scandinavië (en dan van het onware Skandinavië, dat van de zingende bosschen en de waaiende winden om de rotsen, u weet wel) op de Friesche greide. Met het gevolg, dat een grotesk vertrokken beeld van volk en landschap ontstaat, ongeveer als in een ouderwetschen lachspiegel op de kermis. Want belachelijk is het, dat Zandstra in het Friesch het Onze Vader laat bidden (al is het dan ook maar voor de helft), omdat de Fries die bidt, dat uitsluitend in het Nederlandsch doet als gevolg van de Nederlandsche Bijbelvertaling waarmee hij vertrouwd is geworden. Zandstra weet dat zeer goed; hij is met de situatie in Friesland uitstekend bekend, schreef aanvankelijk zelfs schetsen in Friesche periodieken. Evenzeer belachelijk is de teraardebestelling in het moeras, waarin we de Oude Venen bij Eernewoude herkennen, omdat ook de grootste woesteling, de primitiefste ruigaard een “eerbare” begrafenis wenscht en anderen deelachtig wil doen worden. Zandstra had beter gedaan eens te wijzen op dien trek in het Friesche volk voor zijn dooden te willen zorgen, een trek waarvan wij ook in zijn vroegste geschiedenis de sporen aantreffen, in plaats van zich met fantasterijen bezig te houden.’

Terug naar Brolsma. Brolsma publiceerde in tegenstelling tot Zandstra wél in het Fries en zag een enkel werk vertaald. Bij *Uitgeverij De Schouw* was ook nog de roman *De Stroojonker* (vertaling van *Groun en minsken*) aangekondigd, maar dat was in 1944 en in de annonce stond al zorgelijk vermeld: ‘De oplaag van dit boek is in verband met de tijdsomstandigheden beperkt.’ De roman zou in het Nederlands niet meer verschijnen.

*De aandacht voor Brolsma buiten Friesland zal mede aangewakkerd zijn door het interview dat Ed. Hoornik eind 1941 met hem maakte voor het Algemeen Handelsblad.*¹⁴⁶ Hoornik zou zich in stijl en denktrant goed aanpassen bij Brolsma. “’t Is mogelijk, denk ik, terwijl ik Brolsma observeer, dat je schilder en journalist bent, maar je hebt de physionomie van een boer, en je bent daar trotsch op; zon, regen en wind hebben je gezicht geteekend; het is sterk en gezond onder het grijze haar, en hier, temidden van de weilanden ben je meer op je plaats dan in de stad.’

Hoornik vond de bekroning met de Harmen Sytstra-prijs 'rechtvaardig' en zag in het werk van Brolsma 'een zuivere evocatie van de Friesche volksziel, van boerenstrijd en boerentrots, boerenadel en boeren vroomheid, terwijl het tevens een oprechte getuigenis is van de liefde van den schrijver tot zijn geboortegrond'. Hoornik achtte het eind 1941 dan ook ongepast te vragen naar overeenkomsten tussen het 'oplevende Nederlandsch-nationale gevoel en het Friesche'. Die zag Brolsma en hij geloofde ook niet dat de literatuur overschat was: 'De mogelijkheid van overschatting bestaat altijd, maar in Friesland staat de literaire critiek op hoog peil; ik wijs u in dit verband op het werk van D. Kalma.'

De aandacht voor Brolsma in het *Algemeen Handelsblad* was niet alleen een gevolg van het feit dat Chris de Graaff het bewind voerde over de kunstredactie. En laat Brolsma vereerd zijn geweest met de aandacht die de aanhangers van de Nieuwe Orde, of hun letterknechten als Ed. Hoornik, aan zijn werk en persoon besteedden, hij zal toch ook het schrille contrast hebben opgemerkt tussen hun loftuitingen aan zijn adres en de kritiek die hij eerder (en ook al in bezettingstijd) te lezen kreeg van de hand van de fatsoenlijke Maurits Uyldert, die niet zo'n hoge pet op had van het talent van Brolsma.

In december 1940 recenseerde Uyldert het werk van Herman de Man en Brolsma.¹⁴⁷ Hij sprak toen nog niet over 'boerenromans', zoals Chris de Graaff later doorlopend zou doen, maar over 'gewestelijke romans'. Voor Brolsma was het natuurlijk spijtig dat zijn *Menschen tussen wad en wouden* besproken werd na *Geiten* door Herman de Man. 'Wanneer men na Herman de Mans verhaal den Frieschen roman van Brolsma leest, bemerkt men pas hoe goed, hoe knap toch een verhaal als "Geiten" is, hoe sterk van bouw, scherp van teekening, hoe levend de figuren zijn,' begon Uyldert dat deel van de recensie dat hij aan Brolsma wijdde. Hij noemde 'de voordracht van dezen schrijver niet aantrekkelijk, zijn stijl is wat kortademig en het gebruik van zeer korte zinnen vermoeit op den duur'. En aan het slot: 'Deze roman ontbeert geestelijke diepte en achtergrond. Jammer, want het onderwerp is aantrekkelijk genoeg.'

Het moet voor Brolsma moeilijk te verteren zijn geweest dat een halfjaar later dezelfde Uyldert nota bene een debutant positief beoordeelde, terwijl deze schrijver binnen de Friese letteren nog niets voorstelde (en hij ook niet in het Fries zou publiceren), terwijl hij, Brolsma, daarbinnen toch een belangrijke plaats innam. Het ging om Rinke Kan ter die bij *L.J. Veen Het andere geslacht* had uitgegeven. 'De schrijver kent land en volk,' schreef Uyldert¹⁴⁸, 'en de landelijke zeden en gebruiken door-en-door en heeft daarvan een eenvoudig, nergens opgesmukt verslag gegeven, met juist zooveel van het gewestelijk "Stadsfriesch" als wenschelijk is om het karakter van de volksziel weer te geven en zonder voor den Hollandschen lezer onverstaanbaar te worden. Dat er op het Friesche platteland een andere taal gesproken wordt, is bekend, maar de auteur

wenschte ook buiten Friesland gelezen te worden, en heeft daarom dit Stadsfriesch, als voor den Nederlandsche lezer verstaanbaar gekozen. Het lijkt ons een zeer gelukkige keus.'

Misschien had het Uyldert onbewust gehinderd dat hij bij Brolsma geconfronteerd werd met een vertaling, waar hij bij Kanter een boek in de oorspronkelijke taal las.

Ook Douwe Kalma zou wijzen op het probleem van de vertaling. 'De boeken, die niet slechts over Friesland handelen,' schreef Kalma¹⁴⁹, 'maar inderdaad van Friesland zijn, kunnen slechts het werk zijn van schrijvers, die door innerlijke verwantschap en vaak jarenlange verbondenheid, zoozeer één met het Friesche leven geworden zijn, dat het vrijwel geen geheimen meer voor hen bezit.' Hij kwam met deze redenering op Brolsma: 'Voor in Brolsma's boeken is het onmogelijk onderscheid te maken tusschen het Friesche leven en wat de schrijver ervan maakt; het heele karakter, iedere eigenaardigheid van dat leven wordt in zijn werk geëerbiedigd met een bijna volkomen zuiverheid, en dat niet opzettelijk, maar omdat het beschrevene leeft in Brolsma zelf. Beter dan in een vertaling, waarin uiteraard steeds veel verloren gaat, ziet men in het oorspronkelijke, dat zelfs de eenigszins losse, weinig geconcentreerde stijl waarin hij schrijft, de eenige is die iedere fijne nuance, al het nauwelijks aangeduide zo treffend kan weergeven.'

Voor Kalma bestonden er maar twee soorten boeken, die 'over' en die 'van' Friesland: 'Wat de eerste betreft, zij kunnen zoowel door Friezen als niet-Friezen geschreven zijn, zoowel door vluchtige touristen als door mensen die geruimen tijd tusschen Lauwers en Vlie hebben doorgebracht, maar zij hebben al dit gemeenschappelijke, dat de stof erdoor geleverd is óf door tijdelijke indrukken óf door naarstig verzameld materiaal, waarvan de letterkundige bewerking buitengewoon knap kan zijn. Het moet voor de verdienstelijke schrijvers dan vaak wel bevreemdend en teleurstellend zijn, te bemerken dat hun door vriendschap voor het Friesche leven ingegeven werk, in Friesland zelf maar matig wordt gewaardeerd...' Hij zal het dan ook niet met Chris de Graaff eens zijn geweest die enthousiast was over *De Hornstra's* van U.G. Dorhout, voor Kalma een voorbeeld van een roman 'over' Friesland. De Graaff zag het anders. Hij noemde het boek van Dorhout 'het beste voorbeeld van een hedendaagschen Nederlandschen en boerenroman'.¹⁵⁰

Wat was er dan zo goed aan het werk van Dorhout, die bij *West-Friesland* in Hoorn publiceerde? Chris de Graaff gaf daar een duidelijk antwoord op: 'Een groote verdienste van Dorhout is ook dat hij zich niet tot één soort van boeren beperkt; in zijn roman komen armen en rijken voor, keuterboertjes naast heerenboeren, in hun jeugd nog weinig gescheiden, allengs van elkaar verwijderd door het verschil in bezit, maar toch van hetzelfde bloed en denzelfden bodem

en ten slotte weer zóó weinig verschillend dat, wanneer de jonge weduwe van den geruïneerden verkwister aan het slot van den roman hertrouwt met den zoon van den keuterboer, die zij in haar jeugd liefhad, niemand daarin iets onwaarschijns kan zien.'

De lezers in Friesland, als ze het *Algemeen Handelsblad* al onder ogen kregen, zullen zich van de mening van Chris de Graaff toch minder hebben aangetrokken dan van die van Douwe Kalma, want deze was in de provincie een ware autoriteit.

Kalma was een vooraanstaande figuur binnen de Friese beweging, maar door zijn opportunisme en zijn moeilijke karakter kreeg hij doorlopend ruzie, waardoor hij nimmer in staat was zich definitief binnen een organisatie te vestigen. Zijn letterkundige arbeid was overigens van weinig betekenis. Zondergeld. geeft een duidelijke en verhelderende kenschets van Kalma¹⁵¹: 'Volgens Fedde Schurer koos hij na de Meidagen uitsluitend uit tactische overwegingen voor de nazi's, namelijk om zoveel mogelijk voor Friesland te bereiken. Hij zou hiertoe vooral gebracht zijn na het lezen van Colijns brochure *Op de grens van twee werelden*. Kalma's bewondering voor Colijn was inderdaad groot-in zoverre hij tenminste in staat was iemand anders dan zichzelf te bewonderen-maar toch geloof ik niet, dat daarin de verklaring ligt voor zijn verkeerde keuze. Naar mijn mening ligt de oorzaak daarvan uitsluitend in de persoonlijkheid van Kalma zelf. Niet de invloed van Colijn of van Rosenberg [in het begin van de jaren dertig zou Kalma zijn bewondering voor Alfred Rosenbergs *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts* niet onder stoelen of banken steken, AV] en ook niet de vermeende liefde voor Friesland, maar uitsluitend zijn eigenliefde bracht hem ertoe voor de Duitsers partij te kiezen, toen dat gunstig leek. Vier jaar later, na Dolle Dinsdag, zou Kalma zijn keuze weer herzien.'

Even opportunistisch als Kalma was Abe Brouwer. Ook hij was lang overtuigd socialist en lid van de SDAP. Hij was jonger dan Kalma (geboren in 1901, Kalma in 1896), maar al vroeg probeerde de stratenmaker Brouwer in het literaire circuit een plaats te veroveren. In 1934 lukte dat voor de eerste maal met een artikel in het blad *Us Striid*. Hij debuteerde in 1941 met zijn roman *De Gouden Swipe*. In 1942 werd hij redacteur bij het genazificeerde *Het Volk*, waar hij vanaf november 1942 een culturele rubriek verzorgde. Zondergeld noemt hem duidelijk pro-Duits.

Op 6 maart 1943 plaatste hij in *Het Volk* een interview met Lieuwe Brolsma, de zoon van Reinder Brolsma, die ook al door zijn vader in het *Algemeen Handelsblad* was gepousseerd. Was het interview met Lieuwe Brolsma een dankbetuiging voor de aandacht die Brolsma eerder in het *Algemeen Handelsblad* aan Brouwer had besteed? *De Gouden Swipe* bevatte volgens Brolsma 'een warmgestemde natuurbeschrijving, en het is van groote innigheid vervuld. Dat het opgang zal maken, vooral nú, lijdt geen twijfel.'¹⁵²

Brouwer sloot zich bij de Kultuurkamer aan, zodat in 1943 zijn roman *Marijke*, *De roman fen in mem* bij *De Arbeiderspers* kon verschijnen. De eerste druk was snel uitverkocht, zodat in 1944 de tweede druk verscheen, die ook uitverkocht raakte, evenals de tweede druk van *De Gouden Swipe*. Dolle Dinsdag verhinderde nieuwe drukken. Na de oorlog zou hij de populairste Friese romanschrijver worden.

Wat Douwe Kalma betreft, hoefden herdrukken niet zo nodig. Hij had in *De Schouw* de roman *Marijke* besproken en men kan niet zeggen dat hij zich erg on der de indruk betoonde van het werk van Abe Brouwer, al vond hij deze roman ‘in alle opzichten een zeer wezenlijke vooruitgang bij zijn eersteling “De Gouden Swipe”, waarvan de innerlijke verdienste niet bepaald in overeenstemming was met het succes, dat het werk geoogst heeft¹⁵³. Kalma begreep overigens wel waar het succes van die eersteling vandaan kwam: ‘Een niet door diepere realiteit beheerscht en gezuiverd verbeeldingsleven, een forceeren van spanning dat meer uitloopt op sensatie dan werkelijke dramatiek, kunnen zeker minder critische lezers meeslepen, maar zij zijn niet geschikt om een werk zelfs maar in een kleine letterkunde blijvende plaats te verzekeren.’

Hij vergeleek Brouwer met de door hem zo bewonderde Brolsma: ‘Anders dan bij Brolsma, bespeuren wij den schrijver nog te veel vóór zijn figuren, in plaats van hem daarachter te raden. Maar terwijl hij in “De Gouden Swipe” zich bezwerend en gesticulerend zoozeer op den voorgrond drong, dat wij zijn bedoelingen heel wat duidelijker hoorden dan dat wij zijn scheppingen zagen, speelt hij nu meer de rol van een bescheiden, hoewel nog steeds zeer wel te ontberen, uitlegger, die er vooral werk van wil maken, zijn waardeeringen op ons over te dragen.’ Kortom: ‘Stijl en taal zijn nog te weinig verzorgd om aanspraak te hebben op letterkundige waardeering. Het zou jammer zijn, als deze schrijver zijn leertijd als afgesloten beschouwde; zijn talent is levenskrachtig genoeg om, bij strenge zelftucht, werk voort te brengen, dat zich ook in de toekomst kan, handhaven.’

Over Obe Postma heeft Kalma, naar ik heb kunnen nagaan, nimmer geschreven. Postma was tweeënzeventig jaar toen de bezetting begon en hij heeft bij sommigen de reputatie gehad nationaal-socialist te zijn. Dat was niet zo, maar hij had de pech dat Van der Molen over hem schreef in termen die op een foute politieke gezindheid konden wijzen. Daarenboven gebeurde dat ook nog in *De Schouw* en daar zal Postma ook niet vrolijker van zijn geworden, al besteedde Van der Molen voornamelijk aandacht aan zijn Rilke-vertalingen uit 1933. Hierin sprak hij er zijn verwondering over uit dat ‘deze toch echt Germaansche dichter zich voelde aangetrokken tot het werk van Rainer Maria Rilke’.¹⁵⁴ Ter illustratie van het vertaaltalent van Postma enkele regels van Rilke, gevolgd door de Friese omzetting:

Wer jetzt kein Haus hat, baut sich keines mehr.
 Wer jetzt allein ist, wird es lange bleiben,
 Wird wachen, lesen, lange Briefe schreiben
 Und wird in den Alleen hin und her
 Unruhig wandern, wenn die Blätter treiben.

Dat werd in het Fries van Obe Postma:

Dy't nou gjin hûs hat, bout it him net mear.
 Dry't nou allinne is, scil it lang bliuwe,
 Scil weitsje, lêze, lange brieven skriuwe
 En yn'e loanen scil er hinne en wer
 Unrêstich wandertje, as de blêdden driuwe.

In dit verband is ook de naam van de in literair opzicht overigens uiterst onbeduidende Taido Tjapkema vermeldenswaard. Zelfs Van der Molen heeft nooit over hem geschreven, hetgeen opmerkelijk is want Tjapkema was misschien wel het meest rasbewust van alle collaborerende schrijvers die we zijn tegengekomen. In *Wat is Nederlandsch?*¹⁵⁵ zou hij de stelling verkondigen dat de Friezen supergermanen waren, dat de Saksen al een stuk minder 'Noordsch' waren en de Franken eigenlijk mediterraan, zodat van een Nederlands volkskarakter in het geheel niet kan worden gesproken.

Ook Kalma mocht graag uitweiden over het Fries-Germaanse. In een over toneel handelend betoog merkte hij bijvoorbeeld op: 'Het is zeker tijd, dat de waarden, die wij thans volksch noemen, en die voor Friesland niet nieuw-gevonden zijn, maar de inhoud van zijn geschiedenis zelve, ook ons schoon en geliefd volks-spel, het tooneel, zullen gaan vullen. Het behoeft geenszins illusie te zijn dat het tooneel eenmaal, ook in Friesland, weer een functie zal gaan vervullen, die met die van het oud-Germaansche volksfeest overeenkomt. Een stijlvol spel, waarin eigen leven en aspiraties verbeeld zijn: wat kan de tooneel-minnaar zich schooner wensen?'¹⁵⁶

Zijn theorieën sloegen zonder twijfel mede op het werk van Yme Schuitmaker. De in 1877 geboren Schuitmaker was een gevierd toneelschrijver. De gehele oorlog door werden zijn stukken in Friesland opgevoerd. In 1943 werd Schuitmaker vijfenzestig jaar en *It Fryske Folk* kwam met een speciaal nummer uit waarin Schuitmaker op foto's werd getoond die waren gemaakt tijdens een reis in 1937 met *Kraft durch Freude*.¹⁵⁷ Schuitmaker was maar een kleine vis binnen de Friese literaire collaboratie, maar bij gebrek aan grote talenten waren de nationaal-socialisten blij met elke naam die ze voor de propagandistische kar konden spannen. Was Schuitmakers onbelangrijkheid wellicht de reden dat

hij na de oorlog weinig problemen had? Hij is wel voor het Tribunaal verschenen, maar, zoals Van der Schaaf beschreef¹⁵⁸: ‘Hij heeft zich later voor het Tribunaal verdedigd in een soort voordracht voor één heer: zijn hele houding was een voortgezet listig en fijn overlegd bedrog van de Duitsers geweest.’

Hij kreeg een publicatieverbod opgelegd tot november 1946 omdat hij correspondent was voor de Kultuurkamer, maar al in januari 1946 het hij een toneelstuk van zijn hand opvoeren met als onderwerp... het Friese verzet. Hij had als pseudoniem voor het stuk, *Fan Bûgjen Frjemd*, B. van Es gekozen.

En hoe verging het de andere Friese collaborerende schrijvers na 1945?

Abe Brouwer nam na de oorlog ook onmiddellijk het verzet als onderwerp van een roman. Hij heeft geen problemen gehad met het Tribunaal, noch met de Ereraad, zodat deze roman, *Tusken Dea en Lebben*, in het voorjaar van 1946 kon verschijnen.

Kalma kreeg een publicatieverbod tot 1953. We hebben in deel I gezien hoe hij op het laatste moment nog eerbewijzen van het DVK afwees in de hoop daarmee ná de oorlog te zijn ingedekt. Van het publicatieverbod kwam niet veel terecht. Hij schreef onder pseudoniem enkele schoolboeken en in 1947 verscheen, zij het anoniem, *Meistriderskip, De Fryske Beweging foar, yn en nei de Dútske Bisetting*.

Kiestra kreeg een publicatieverbod tot 1951, maar van hem verscheen in 1946 onder het pseudoniem D. van Wieren de bundel *Sinne op'e Striesek*, die een verdediging bevat van zijn nationaal-socialisme. Hij werd overigens ook tweeëneenhalf jaar geïnterneerd.

Kapteyn, Van der Molen en Sybesma werden eveneens geïnterneerd. De eerste twee kregen één jaar internering, Sybesma twee jaar. We hebben geconstateerd dat Van der Molen daarna weer volop publiceert. Van der Molen, die tot 1951 niet mocht publiceren, schreef overigens in 1948 wel een artikel voor *het Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, een levensbericht over Klaas Uilkema. In een noot merkt Zondergeld over Van der Molen nog op¹⁵⁹: ‘De eerste jaren na de oorlog, tot 1950, werkte Van der Molen als pianist en tekstschrijver bij het cabaretgezelschap Tetman de Vries. Zo trad hij o.m. op 4 mei 1946 op bij de première van “It kin raer biteare” (d.i. Het kan vreemd lopen) voor de Commissie Oranje Nationaal in Franeker, en op 31 augustus 1948 te Stiens voor het Oranje Comité met de revue “Fan Poepetwang oant Frijheitssang” (Van Moffendwang tot Vrijheidszang). Op 27 september 1949 zond de RONO een klankbeeld van Van der Molen uit n.a.v. de Warnsherdenking. In de jaren daarna werd Van der Molen een ijverige publicist in verschillende kranten en tijdschriften op het gebied van volkskunde en regionale geschiedenis. In 1968 kreeg hij de provinciale Dr. Joost Halbertsma Prijs voor zijn werk uit de jaren 1964-1967.’

Brolsma hoefde niet in de gevangenis; hij was een gebroken man. Van der Schaaf zou een vergelijking maken tussen de handelingen in oorlogstijd van de Vlaamse en Friese nationalisten. Vooral de activiteiten van de Vlaamse nationaal-socialisten aan het Oostfront wogen voor hem zwaar¹⁶⁰: 'Ziet men de foute figuren in de Friese beweging in deze hele kontekst, dan lijken zij kinderen in de boosheid.' Het is een oor deel waar ik me bij aan wil sluiten.

Eindnoten:

- 1 J.A. van der Made, 'Over Critiek'. In: *Groot Nederland*, mei/juni 1944, p. 202.
- 2 J. van Ham, 'Het Landelijke in de Literatuur'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 18, 1-10-1942, p. 437.
- 3 Jan de Vries, 'De Streekroman'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 1, januari 1943, p. 22.
- 4 *Idem*, p. 25.
- 5 J.A. van der Made, 'Aangaande artistiek fatsoen'. In: *De Waag*, 30-6-1944, p. 411.
- 6 J.H. Feldmeyer, *Wat is, wat wil de Germaansche ss in Nederland*, Amsterdam, 1942, p. 5.
- 7 Frank van den Boogaard, 'Nationaal-socialisme en literatuur'. In: *De Nieuwe Orde en de Nederlandse Letterkunde*, Den Haag, 1985, p. 19.
- 8 *Hamer*, 7 april 1944, p. 22.
- 9 J.C. van Schagen, *Narrenwijsheid*, Amsterdam, 1978, 7e druk, pp. 20-21.
- 10 Kees Fens, 'In de dwaaltuin'. In: *de Volkskrant*, 11-10-1985.
- 11 Dick Verkijk, *Radio Hilversum, 1940-1945*, Amsterdam, 1974, p. 670.
- 12 *Idem*.
- 13 Zie noot bij brief 35. In: S. Vestdijk en Theun de Vries, *Briefwisseling*, Amsterdam, 1985, p. 253.
- 14 *Idem*, p. 50.
- 15 Brief Theun de Vries, dd. 4-5-1988.
- 16 Ongedateerd knipsel in bezit van Theun de Vries.
- 17 Nico de Haas, 'Het bosch heeft ooren...' In: *Graat Nederland*, februari 1944, p. 63.
- 18 *Het Volk*, 8-4-1944.
- 19 Max Wolters, *Elf*, Amsterdam, 1943, p.v.
- 20 *Idem*, p. ix.
- 21 *De Schouw*, jrg. 3, no. 8, augustus 1944, p. 447.
- 22 *De Schouw*, jrg. 1, no. 21, 15-11-1942, p. 528.
- 23 *Idem*, p. 521.
- 24 Chris de Graaff, 'Menschenkennis in boerenroman, I'. In: *Algemeen Handelsblad*, 16-4-1943.
- 25 Chris de Graaff, 'Menschenkennis in boerenroman, II'. In: *Algemeen Handelsblad*, 17-4-1943.
- 26 Chris de Graaff, 'Het ingewikkelde van den eenvoud'. In: *Algemeen Handelsblad*, 17-8-1944.
- 27 Chris de Graaff, 'Boeren in boeken'. In: *Algemeen Handelsblad*, 24-12-1943.
- 28 J.A. vander Made, 'Romantiek en realisme'. In: *De Waag*, 26-2-1943, p. 124.
- 29 Lisette Lewin, *Het clandestiene boek, 1940-1945*, Amsterdam, 1983, p. 88.
- 30 Barend Rijdes, *Literair dagboek, 1941-1945*, Haarlem, 1987, p. 38.
- 31 Max Wolters, 'Cor Bruijn, een volksverteller'. In: *De Waag*, 21-11-1941, p. 205.
- 32 G.K., 'Dr.Vlimmen in Babels'. In: *De Waag*, 23-3-1943, p. 36.
- 33 H. Klomp, 'Wijzen van voorlichting'. In: *De Waag*, 6-2-1941, p. 89.
- 34 J.A. van der Made, 'Het beginsel van den arbeid'. In: *De Waag*, 2-6-1944, p. 347.
- 35 N.H. den Hertog, 'twee opmerkelijke romans'. In: *Algemeen Handelsblad*, 11-3-1944.
- 36 Brief E. Zandstra, dd. 18-5-1943.
- 37 M. Wolters, 'Peter van Andel, een bakker-schrijver'. In: *De Waag*, 5-12-1941, p. 737.
- 38 *Idem*, p. 738.
- 39 *De Schouw*, jrg. 3, no. 8, augustus 1944, p. 447.
- 40 Klaas Smelik, 'Een koude nacht'. In: *De Nieuwe Gids*, 1943, p. 175.
- 41 Brief E.Taubert, dd. 28-12-1942.
- 42 Brief DVK, dd. 4-9-1941.
- 43 *Elly, de nagelaten geschriften van Elly Hillesum*, Amsterdam, 1986, p. 76.
- 44 *Idem*, p. 731.
- 45 *Idem*, p. 633.
- 46 *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 20-1-1944.
- 47 Brief DVK, dd. 23-4-1943.

- 48 Ontleend aan *Idem*, dd. 14-3-1943.
- 49 Brief W.J.C. van Santen, dd. 2-1-1942.
- 50 Brief Uitgeverij Westland, dd. 5-1-1942.
- 51 Brief W.J.C. van Santen, dd. 2-3-1942.
- 52 Brief Uitgeverij Westland, dd. 5-3-1942.
- 53 *Idem*, dd. 23-4-1942.
- 54 Brief W.J.C. van Santen, dd. 26-5-1942.
- 55 Brief Uitgeverij Westland, dd. 2-7-1942.
- 56 Brief M.H. Werther, dd. 8-9-1942.
- 57 Brief Uitgeverij Westland, dd. 15-9-1942.
- 58 Brief W.J.C. van Santen, dd. 28-9-1942.
- 59 Brief Uitgeverij Westland, dd. 29-9-1942.
- 60 Brief W.J.C. van Santen, dd. 22-1-1943.
- 61 Brief Uitgeverij Westland, dd. 20-2-1943.
- 62 Brief Martien Beversluis, dd. 20-4-1943.
- 63 Brief Uitgeverij Westland, dd. 13-4-1943.
- 64 Brief W.J.C. van Santen, dd. 4-5-1943.
- 65 Brief Uitgeverij Westland, dd. 15-5-1943.
- 66 Max Wolters, *Elf*, Amsterdam, 1943, p. viii.
- 67 'De Friezen en hun zaak', In: *Trouw*, eind augustus 1944.
- 68 W.F. van Heemskerck Dülter/S.J. van der Molen, *Friesland, Friezenland*, Den Haag, 1943, p. 47.
- 69 J.B. Charles, *Volg het spoor terug*, Amsterdam, 1953, pp. 287-288.
- 70 *Idem*, pp. 288-289.
- 71 T. Goedewaagen, *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, Amsterdam, 1949/1950 (ongepubliceerd), p. 145.
- 72 *Idem*, p. 147; Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, Utrecht/Antwerpen, 1978, p. 243.
- 73 *Idem*, p. 146; Mulder, *a.w.*, p. 243.
- 74 Mulder, *a.w.*, p. 243.
- 75 Goedewaagen, p. 147.
- 76 Johan Dijkstra, 'Bijdrage tot de studie van de volkskunst'. In: *Frysk Jierboek*, 1942, p. 17.
- 77 S.J. van der Schaaf, 'De Friese beweging in de bezettingstijd'. In: *Tussen goed en fout*, Franeker, 1986, p. 93-106.
- 78 *Idem*, p. 93.
- 79 *Idem*, pp. 93-94.
- 80 Gjal't Zondergeld, 'Vlaamse en Friese beweging. Een vergelijk'. In: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, september 1981, pp. 17-18.
- 81 Akke de Vries, 'Fryske Tragyk'. In: *Fryslân*, mei 1940, p. 79.
- 82 Gabriël Smit, 'Wind over Friesland'. In: *De Weg*, 28-9-1940, p. 3.
- 83 I. Schöffner, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht, 1970, p. 248.
- 84 Hans Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, Amsterdam, 1986, p. 138.
- 85 J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, 'De verhouding tussen onze Nederlanden en Duitsland'. In: *De Weg*, 7-9-1940, p. 2.
- 86 Schöffner, *a.w.*, pp. 240-241.
- 87 J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, 'Het Friese lied in de Nederlanden'. In: *De Weg*, 5-10-1940, p. 2.
- 88 *Idem*, p. 3.
- 89 Tjalling Terpstra, 'Fryslân-Dietschland'. In: *De Waag*, 16-1-1941, p. 43.
- 90 C.C.K., 'Uit eigen land'. In: *De Weg*, 25-1-1941, p. 4.
- 91 C.C. Küpfer, 'Het Friesche volk'. In: *De Weg*, 1-2-1941, p. 3.
- 92 C.C.K., 'Uit eigen land'. In: *De Weg*, 1-3-1941, p. 4.
- 93 Willem Beernink, 'Fryslân libbet'. In: *De Waag*, 13-5-1941, p. 170.
- 94 *Idem*, p. 171.
- 95 Van 17-5-1941.
- 96 Brief Henri Bruning, dd. 6-1-1941.
- 97 Brief Douwe Kiestra, dd. 18-6-1943.
- 98 S.J. van der Molen, 'Douwe Kiestra'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 12, 1-7-1942, p. 274.
- 99 *Idem*, p. 275.
- 100 *Idem*, p. 276.
- 101 Schöffner, *a.w.*, pp. 25-26.
- 102 Brief G.R. Zondergeld, dd. 17-12-1988.
- 103 Jaap Meijer, *Hoge hoeden, lage standaarden, De Nederlandse joden tussen 1933 en 1940*, Baarn, 1969, pp. 174-175.
- 104 S.J. van der Molen, 'Hebei en Friesland'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 10, oktober 1943, pp. 510-515.
- 105 *Idem*, p. 510.

- 106 S.J. van der Molen, 'Twee jaren Friesche literatuur'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 3, 16-2-1942, p. 69.
- 107 *Idem*, p. 70.
- 108 *De Schouw*, jrg. 2, no. 10, oktober 1943, p. 556.
- 109 S.J. van der Molen, 'Over het karakter der Friesche letterkunde'. In: *Groot Nederland*, januari 1944, p. 24.
- 110 J.N.M. Kapteyn, 'Een woord vooraf'. In: *Friesland, Friezenland*, Amsterdam, 1942, p. 14.
- 111 Nico de Haas, 'Friesland-Friezenland'. In: *Werkend Volk*, jrg. 2, 8-10-1943, p. 3.
- 112 R.P. Sybesma, 'Joun oer Ingeland'. In: *Gelaat der dichters*, p. 47.
- 113 *Idem*, p. 48.
- 114 S.J. van der Molen, 'Rintsje Piter Sybesma'. In: *De Schouw*, jrg. 1, no. 4, 2-3-1942, p. 87.
- 115 *Idem*.
- 116 NRC, 14-8-1941.
- 117 Zoals geciteerd in G.R. Zondergeld, *De Friese beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen*, Leeuwarden, 1978, p. 336. Veel informatie betreffende de collaboratie van Friese schrijvers heb ik ontleend aan deze studie van Zondergeld, zonder dal ik steeds hem als bron noem, daar zijn en mijn onderzoek vaak ook parallel liepen. Ook verder heeft Zondergeld mij bij dit onderdeel van mijn studie met veel raad bijgestaan.
- 118 P.E.K., 'Bibliographie'. In: *De Nieuwe Gids*, 941, 1, p. 797.
- 119 Noot 114.
- 120 R.P. Sybesma, '25 jaren Friesche dichtkunst'. In: *De Waag*, 11-12-1943, p. 782.
- 121 *Idem*, p. 783.
- 122 S. van der Zee, *Voor Führer, volk en vaderland*, Alphen aan de Rijn, 1979, p. 154.
- 123 Brief N. Aartsma, dd. 25-7-1941.
- 124 *De Schouw*, jrg. 2, no. 4, april 1943, pp. 181-183.
- 125 *Idem*, p. 183.
- 126 Brief DVK, dd. 1-8-1941.
- 127 Brief N. Aartsma, dd. 11-8-1941.
- 128 Brief DVK, dd. 16-8-1941.
- 129 Brief DVK, dd. 1-9-1941.
- 130 Brief P.A.V. van Harinxma thoe Slooten, dd. 1-10-1941.
- 131 Overdruk 'De Morgenster der Friezen', uit: *Volk en Vaderland*, 6-10-1939.
- 132 *Algemeen Handelsblad*, 13-10-1941.
- 133 Zondergeld, *a.w.*, p. 397.
- 134 Jan de Vries, 'De Streekroman'. In: *De Schouw*, jrg. 2, no. 1, januari 1943, p. 22.
- 135 S.J. van der Schaaf, *a.w.*, pp. 103-104.
- 136 R. Brolsma, 'Het Friesche Boek'. In: *Algemeen Handelsblad*, 4-11-1941.
- 137 Brief S.G. Dijkstra, dd. 6-9-1941.
- 138 Brief DVK, dd. 28-8-1941.
- 139 *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 30-10-1940.
- 140 *Idem*.
- 141 *Idem*, 6-11-1941.
- 142 *Idem*, 20-11-1941.
- 143 Verkijk, *a.w.*, p. 343.
- 144 *De Schouw*, jrg. 1, no. 13, 15-7-1942, p. 311.
- 145 S.J. van der Molen, 'Streekroman en volksche werkelijkheid'. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 2, februari 1944, p. 69.
- 146 Ed. Hoornik, 'Met R. Brolsma aan tafel'. In: *Algemeen Handelsblad*, 11-10-1941.
- 147 Maurits Uyldert, 'Twee gewestelijke romans'. In: *Algemeen Handelsblad*, 1-12-1940.
- 148 Maurits Uyldert, 'Gewestelijk en dichtelijk proza'. In: *Algemeen Handelsblad*, 8-6-1941.
- 149 *De Schouw*, jrg. 3, no. 7, juli 1944, p. 389.
- 150 Chris de Graaff, 'Een stapeltje boerenromans'. In: *Algemeen Handelsblad*, 19-5-1942.
- 151 Zondergeld, *a.w.*, pp. 324-325.
- 152 Zie noten 146, 147 en 148.
- 153 *De Schouw*, jrg. 3, no. 4, april 1944, p. 224.
- 154 S.J. van der Molen, 'Obe Postma'. In: *De Schaduw*, jrg. 1, no. 7, 15-4-1942, p. 159.
- 155 Taïdo Tjapke, *Wat is Nederlandsch?* Utrecht, 1941.
- 156 Taïdo Tjapke, *Wat is Nederlandsch?* Utrecht, 1941.
- 157 Zondergeld, *a.w.*, pp. 424-425.
- 158 Van der Schaaf, *a.w.*, p. 104.
- 159 Zondergeld, *a.w.*, p. 557.
- 160 Van der Schaaf, *a.w.*, p. 105.

2 De kleine collaboratie

Naast de streekliteratuur uit eigen land en de Friese literatuur, was er ook een wassende stroom van literatuur uit Duitsland. De komst van de Duitsers zorgde er al snel voor dat het voor de uitgeverijen onmogelijk werd Engelse en, nadat Amerika en Duitsland eind 1941 met elkaar in oorlog waren geraakt, ook Amerikaanse literatuur uit te geven.

De Waag stelde zich al vroeg op het standpunt dat in ieder geval de grote stroom Amerikaanse boeken van de markt diende te verdwijnen. Dat gebeurde ruim voordat Amerika door Pearl Harbor bij de oorlog betrokken zou worden. Na de Duitse inval in Nederland publiceerde *De Waag* in juni 1940 een artikel, waarin in feite aan de nieuwe overheid werd gevraagd om Amerikaanse literatuur in de toekomst te verbieden. Op het moment dat *De Waag* hiermee op de proppen kwam was er van de instelling van het DVK nog geen sprake en hadden de nieuwe machthebbers nog geen uitgewerkte plannen voor een nieuw cultuurbeleid in het bezette Nederland. *De Waag* ging vermoedelijk van het principe uit dat wie het eerst iets te melden heeft, ook het eerst iets wordt gevraagd.

‘Het was sinds lang een alleszins gerechtvaardigde klacht, dat ons land overstroomd werd met de vertaalde producten van buitenlandsche veelschrijvers,’ begon *De Waag*.¹⁶¹ ‘Amerikaansch leesvoeder, aan den loopenden band geproduceerd en zonder eenigen geest, maar vol minderwaardige trucjes en speculaties op de lagere instincten van de massa, vulde-en vult nog-het overgrootste deel van alles, wat aan ontspanning gewijd is. Dat deze ontspanning een opvoedend karakter zou kunnen en moeten bezitten, daarom bekommerde men zich niet, zelfs niet in de redacties van bladen, die elders in hun kolommen hoog opgaven van de opvoedende taak van de pers.’ Snel kwam in het artikel het antisemitische duiveltje de kop opsteken: ‘welbespraakte handelsreizigers wisten aldus de producten van een Joodsch-maconniek bedrijf, dat een van zijn voornaamste bronnen in Amerika bezat, zelfs aan uiterst confessioneel bladen te verkopen.’

De Waag wilde verbieden, beperken, zuiveren. Het blad liet zich ook kritisch uit over het niveau van de vertalingen in het Nederlands: ‘Men neme b.v. het verregaand dilettantisme in de vertalerij, waarover zooveel geklaagd is, maar waartegen nooit iets gedaan kon worden, ook al door de te ver doorgevoerde commercialisatie van het uitgeversbedrijf.’

De Waag werd bij haar oproep tot maatregelen tegen het dilettantisme op

haar wenken bediend door de *Vereeniging Nederlandsche Vertalingen*, opgericht door Joh. W. Schotman en C.J. Kelk. Dit duo gaf in december 1940 een manifest uit. 'Onze tijd is bezig, velen wakker te schudden, van welken kant men de zaak ook beziet. Wij achten daarom het psychologisch oogenblik gekomen, ons rekenschap te geven van den stand van het vertaalprobleem in ons land,' aldus Schotman en Kelk.¹⁶²

Johann Wilhelm Schotman had bekendheid gekregen door zijn cultuurhistorische trilogie *Het vermolmde Boeddhabeeld* die hij aan het eind van de jaren twintig publiceerde. Verder vertaalde hij veel uit het Engels en Frans. Ook Gees Kelk hield zich veel met vertalen bezig. Het is overigens opvallend dat hij in zijn in 1968 gepubliceerde herinneringen¹⁶³ met geen woord van dit manifest rept. Wellicht had hij inmiddels ingezien dat het moeilijk uit te leggen is waarom Schotman en hij in december 1940 vroegen om de instelling van een 'vertalersgilde', een 'organisatie, die in den zin van een vertalersbeurs regelend, bemiddelend en controleerend optreedt'.

De plannen van Schotman en Kelk behelsden onder meer de oprichting 'van een administratief bureau met bezoldigd personeel ten behoeve van de centrale kritische instantie, die met behulp van deskundigen alle vertaalwerk aan expertisen onderwerpt en na afgelegd proefstuk vertalers in haar registers inschrijft. Deze bezoldiging moet gevonden worden uit een subsidie uit de staatskas, uit een subsidie van den uitgeversbond en uit de opbrengst van expertise-gelden.'

Het Nieuwsblad voor den Boekhandel reageerde snel op het manifest en wees onmiddellijk het gevaarlijke punt aan. De *Vereeniging Nederlandsche Vertalingen* had aan 'alle ontwikkelde en begaafde Nederlanders' om geld gevraagd voor haar werk en ook om macht die haar door de (nieuwe) overheid moest worden verleend. 'Dat men veel zal moeten herzien, dat onderlinge geschillen en groepsbelangen dienen te wijken voor intelligente samenwerking op breederen grondslag, wordt zoo langzamerhand wel beseft,' stelde het manifest ook nog. *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel* plaats te daar echter vraagtekens bij¹⁶⁴: 'Dat die intelligente samenwerking op breederen grondslag niet anders dan onder regeringsdwang dient te geschieden, is echter nog geen communis opinio. Geen beter middel om uitgevers, vertalers, critici, boekhandel en publiek kopschuw te maken, dan door te dreigen met staatsbemoeiing op dit terrein. Er zijn nu eenmaal gebieden van het cultureele leven, waar iedere staatsinmenging de dood van alle arbeids- en scheppingsvreugde beteekent. En vertalen is ook scheppend werk, zij het scheppend werk van den tweeden rang. Volkomen terecht kent de auteurswet aan een vertaler dezelfde rechten toe als aan den schrijver van een oorspronkelijk werk, al mag de eerste de rechten van den auteur niet verkorten. Als men het verschijnen van een slechte vertaling van staatswege wil

verhinderen, ligt het voor de hand, dat men begint met het verbieden van minderwaardige lectuur. Hoezeer beide een belang van de Nederlandsche cultuur zijn-daarvoor roept men toch de hulp van den staat niet in? Dergelijke ongewenschte verschijnselen dienen te verdwijnen, doordat zij geen levensvatbaarheid hebben, door de publieke veroordeeling.'

En heel moedig voegde *Het Nieuwsblad* daar aan toe: 'Zoolang de Vereeniging Nederlandsche Vertalingen het noodig vindt, aan te sturen op inmenging van de overheid, zullen wij eerst moeten afwachten, of deze overheid verstandiger zal zijn dan de onderteekenaars van het manifest.'

Van de *Vereeniging Nederlandsche Vertalingen* hoorde niemand meer wat, zodat ook het dilettantisme zou blijven. De nationaal-socialist Frits Sampimon. zou daar in 1943 nog over klagen, zodat we kunnen constateren dat drie jaar bezetting en nationaal-socialistische cultuurpolitiek ten aanzien van deze problematiek weinig verbetering had gebracht. Sampimon, die we al hebben leren kennen als een medewerker aan *De Schouw*, had niet alleen problemen met de slechte vertalingen, maar ook met de slechte boeken die werden vertaald¹⁶⁵: 'Behalve dat er dus tegenwoordig veel vertalingen verschijnen in een soort van Neger-Nederlandsch (anders kan ik dit brandhout niet noemen), worden er echter ook oorspronkelijke werken uit de vreemde taal in het Nederlandsch vertaald, die een vertaling absoluut niet waard zijn.

Zoo zien we bijvoorbeeld het modeverschijnsel, dat wanneer er eens in een bepaalde taal een zeer goed boek verschijnt, dan storten de uitgevers zich plotseling op de literatuur van dat land en worden wij overstroomd door een vloedgolf van boeken uit die taal. Natuurlijk is het peil dan van de meeste van die boeken ver beneden dat van het eerste werk en ik denk dan aan het enorm groote kwantum boeken, dat de laatste jaren uit het Noorsch, Zweedsch en Deensch in het Nederlandsch werd vertaald, omdat er toevallig in die landen eenige uitstekende romans waren geproduceerd.

De smaak van het publiek mag niet bedorven worden en mede gezien de heerschende papierschaarschte heeft de Overheid hier een taak.'

Sampimon zal de door Jan Campert in de aanvang van de bezetting voor de *Uitgave N.V. van Ditmar's Boekenimport* in Amsterdam gemaakte vertaling van *De misdaad der evacuatie* van Jean de la Hire vermoedelijk niet als dilettantistisch aangemerkt hebben. *Ditmar's Boekenimport* zal, met zijn nationaal-socialistische gezindheid, in deel IV nog behandeld worden. Jan Campert kwam in deel I al ter sprake naar aanleiding van zijn wankelmoedige houding in de beginfase van de bezetting. De genoemde vertaling is daar een weerslag van. Het boek van De la Hire beschrijft de evacuatie van de Parijse burgers in de juidagen van 1940 toen de Duitsers de stad naderden en de gevolgen van deze evacuatie. Ogenscheinlijk is het een gedegen journalistiek werk, maar het venijn is

verborgen in de voortdurende loftuitingen aan het adres van de Duitsers. De opdracht is overigens al duidelijk¹⁶⁶:

‘DIT BOEK IS OPGEDRAGEN
allereerst ter gedachtenis aan de kinderen,
de vrouwen en de mannen die hebben
geleden, die krankzinnig zijn geworden,
die zijn gestorven op de wegen en de
velden, in de steden en de dorpen van
een Frankrijk, dat lafhartig in den steek
was gelaten door zijn politieke, regeerende
en maatschappelijke “leiders”;
vervolgens aan de Fransche vrouwen en
mannen, die kalm en waardig arbeiden
aan de wedergeboorte van het land en
aan de intellectueele, moreele en sociale
vorming van een nieuw Frankrijk.’

Hoe De la Hire de Duitsers zag wordt duidelijk als hij met zijn vriend, de schilder Louis Icart, kijkt naar zwemmende Duitse soldaten¹⁶⁷:

‘Icart mompelt niet zonder melancholie:

-De ontspanning van de overwinnaars.

-Ja, zeg ik. Muziek, gevoel, hygiënische sport, soldateske wedstrijden. Zij zijn gelukkig.

Al die soldaten waren jong en atletisch: een generatie opgegroeid in de open lucht, met rationeelen arbeid, militaire oefeningen en een training waaraan opgewekt werd deelgenomen.’

Elders lezen we¹⁶⁸: ‘Het Duitse bevel is strikt en getuigt van hulpvaardigheid.’

Jean de la Hire stond onvoorwaardelijk achter de noodlottige politiek van de oude maarschalk Pétain, die een bondgenootschap met nazi-Duitsland verkoos. Dat blijkt bijvoorbeeld als De la Hire voor het eerst *La Matin* koopt¹⁶⁹: “Mijn” krant! Ik heb tranen in de oogen. Gedurende negen dagen, een anonyms tusschen miljoenen menschen, wist ik niets! Nu zal ik eindelijk weten. Maar mijn vochtige oogen zien slechts één naam: “Pétain!” En in mij voel ik alle hoop herleven. Frankrijk, al is het overwonnen, is niet dood. Het zal leven.’

Niet alle Parijzenaars waren gevlucht. De la Hire sprak met een uitgever en uit zijn mond tekende hij de woorden op, die ook de bezetter in Nederland graag wilde horen. De uitgever was er zeker van, ‘omdat ik vroeger in directe relatie had gestaan met een Duitse firma en daardoor in nauw contact met verschil-

lende sociale klassen in Deutschland, dat wanneer wij correct en waardig zouden zijn, normale hoffelijke betrekkingen zouden tot stand komen tusschen de Deutsche autoriteiten en leidende Parijzenaars, die vrijwillig in Parijs waren gebleven'.¹⁷⁰

De la Hire geeft een artikel in *Le Matin* weer, waarin onomwonden wordt gewezen op de 'mildheid' van de bezetting¹⁷¹: 'De Duitschers zijn overwinnaars; zij houden onze hoofdstad bezet. Dat is de fataliteit van den oorlog. Maar wij hebben het recht te zeggen, dat de Deutsche chefs volkomen correct zijn, dat hun ondergeschikten zich gedragen als beschaafde en dikwijls hartelijke menschen. Ziedaar de waarheid.'

In de loop van het boek wordt de bedoeling van De la Hire steeds duidelijker, vooral als hij de loftrompet steekt van de NSV, de National-Sozialistische Volkswohlfahrt, die zoveel goeds deed voor de vluchtelingen. Pagina's worden aan deze hulp besteed.

De la Hire was een chauvinist en toen de capitulatie een feit was, was hij danig in de war: 'een beschonkene, die zijn evenwicht kwijt is'.¹⁷² En dan begrijpt hij opeens veel meer van de bezetter: 'Ik heb in het boek van Mr. Hitler gelezen, dat hem op 11 November 1918 eenzelfde zwakte beving. En ik geloofdat, welke soldaat dan ook, dat zal begrijpen.'

De misdaad der evacuatie was een van de weinige Franse boeken die in de bezettingsjaren in Nederland werden vertaald. De markt richtte zich al snel op Duitse boeken. Een opsomming van vertalers uit het Duits, die zich in de bezettingsjaren manifesteerden, spreekt daarbij boekdelen. Het zijn (in willekeurige volgorde): J. Dros-de Jong, J. van Nijse, M.Th. Hillen, H. Crans, S.J.v.d. Broecke, S. Barends, J. Delsing, P.E. Keuchenius, H. Opdenberg, S.W.F. Margadant, F.M. van der Maas, M. Kater, A. Kuulkers, L. Picard, K. Diepgrond, C.v.d. Tonge-Koster, B. Crans, H. Broekman, J. Cramer, J. Verbeek, M. Beversluis, M. van de Velde, J. van Wageningen, E. de Bruin, N. Kooy, I. Schwietert-Vaal, W. de Buissonjé, F. Sampimon, R.J. de Stoppelaar, C.J. Madlener-de Vos, J. Lammertse, I. Roclfsema, C. Tepe, G.A.H. Leenen, R.H.J. de Raad, J.H.M. van der Eerden, M.J. Schlüter, G.N. Reeders, W. van 't Woud, M. van Nierop, C. Hölzermann, F.P.M. Spaan, A. Kolkman, J. van Almere, J. Melis; Chr. H.J. Raad, J. Weber, A.E.C. Vuerhard-Berkhout, D.A.H. Valeton-Wiggelendam, J.A. Boreel de Mauregnault, H.P. Borgers, N.H. den Hertog, H. Lanooy, C. Kromwijk, J.A. van der Made, N. Cramers, G. van Eysden, W. Goedhuys, J.H.E. Ubbelohde, K. Frits, J.P. Schade, L.M. de Lange, H.G.W. Gokkel, H.F.J. Wahlen, J.A.E. Voogd-van Kleeff, A.J. Hassoldt, J. de Leau, C.J. Revier, H.L. Groenendijk, W.F. Loman, D.M. Govaerts, G.J. ter Steege, J. Peppinck, H. Zimmerman, H. Laban, J.G.F. de Jong-Lückerath, J. van Essen, M. Bal, L. Lindeman, H. Lindt, E.A. Voogs-Pull, S. Haakma,

S. Streuvels, H.P. van den Aardweg, M. van den Aardweg-Blinxma, L.A. Rademaker, E. Koning-Manuel, W. Jurgens, F. Koning, A.M. de Jong, A. Boin, J.S. de Groot, W. Kortekaas, J. Theunisz, H.J. van Deursen, J. van Oudshoorn, R. Houwink, J. van Rheenen, F.C. Geitel, M. Meyer, F. Koster, J.W. van Cittert, J. Perey, M. Vierhout, K.H. de Raaf, H.J. van Doornik, U. Schuyler, E. Warner, A.W. van Nes, J. de Soet-de Groot, G. Klaass, J. Tersteeg, C. de Jong, S. Vestdijk, J.W. Cron en P.A.J. Brons.

Onder de genoemden was veel 'opkomend talent'. Er was, zeker bij de nieuwe, nationaal-socialistische uitgeverijen, een schreeuwende behoefte aan vertalers uit het Duits. *De Waag*, de *Vereeniging Nederlandsche Vertalingen* en Frits Sampimon hadden, elk vanuit de eigen zienswijze, gelijk met hun kritiek op het dilettantisme. De overheid nam de kritiek echter niet over. Die hield zich meer bezig met de inhoud van de boeken. De verantwoordelijkheid voor de vertalingen lag in de beginfase bij het Referat Schrifttum. Toen in *Hat Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 23 juli 1941 dan ook gepubliceerd werd dat de Commissie voor het Vertalingsrecht (die bijeenkwam als er verscheidene gegadigden voor hetzelfde boek opdoken) het vertaalrecht van *Up at the villa* van W. Somerset Maugham had toegekend aan *Strengholt* (het verbod op de boeken van Somerset Maugham was nog niet uitgevaardigd), moest Van Ham, die het met deze uitgave niet eens was, zich tot het Referat Schrifttum wenden. Hij kon als Hoofd Afdeling Boekwezen ten aanzien van niet-Nederlandse literatuur nog geen beslissingen nemen. 'Het komt mij zeer ongewenscht voor,' schreef hij¹⁷³, 'dat deze vertaling inderdaad zou geschieden, daar de auteur W. Somerset Maugham een bekend spion was, tijdens en na den wereldoorlog. Hij was toen agent voor de Intelligence Service, doch heeft eveneens voor andere mogendheden (Le Deuxième Bureau, Paris) spionnagediensten verricht, doch steeds aan Engelsche zijde en tegen Duitschland. In zijn boek "I was a spy" waarin hij zich als E 7 voorstelt en in verscheidene andere werken laat hij duidelijk zijn anti-Duitsche gezindheid uitkomen.'

Wat er van zij: het boek van Somerset Maugham kwam niet bij *Strengholt* uit, waarbij niet meer is te achterhalen of de klaagbrief van Van Ham daar een rol in heeft gespeeld.

In de loop van 1942 verdwenen de Engelse, Franse en Amerikaanse boeken grotendeels van het repertoire en werden door Duitse boeken vervangen. Toch zou in de vergadering van de Nederlandsche Kultuurraad van 5 juni 1942 Gerard Wijdeveld nog klagen 'dat er zoo weinig Duitsche vertaalde romans zijn'.¹⁷⁴ Die klacht was werkelijk ongegrond: de fondslijsten van de verschillende uitgeverijen geven dat ook aan. De meeste vertalingen hadden echter een voorbereidingstijd nodig en kwamen dan ook pas in de herfst van 1942 op de markt.

Van Ham probeerde in 1942 meer greep te krijgen op de vertalingen en de vertalers, al moest hij begin 1942 aan *Teutings' Uitgevers Mij* nog misnoeid melden¹⁷⁵: 'Alle vertaalkwesties moeten behandeld worden met de afdeeling Schrifttum van het Rijkscommissariaat.' Het werd volgens hem hoog tijd dat dat veranderde. Bij Goedewaagen en Van Ham rees het plan een zogenaamd Vertaalbureau op te richten, waar alle vertaalkwesties konden worden behandeld, zoals in de notulen van de Departementsraad over de eerste helft van 1941 al stond te lezen: 'De oprichting van een "Bureau Vertalingen" is in voorbereiding.'

Het zou tot ver in 1942 duren voordat Goedewaagen en Van Ham hun plan serieus ter hand namen. De voorbereidingen namen enkele maanden in beslag. Inmiddels was het Letterengilde ingesteld en ook vertalers dienden zich bij het Gilde aan te melden. Lohse van het Referat Schrifttum wilde duidelijk laten zien dat hij nog steeds de baas was en eiste van Van Ham een opgave van de vertalers die zich hadden aangemeld. Van Ham stuurde daarop aan Kultuurkamer-bestuurder mr. E. Otto een nota, waarin hij nogmaals meldde: 'Vertalingen worden door het Referat Schrifttum behandeld. Ik heb juist met Kameraad Klomp vanmorgen afgesproken, dat hij Dr. Lohse de namenlijst zal zenden van de vertalers, die zich gemeld hebben, opdat daar voortaan op gelet wordt.'¹⁷⁶

Dat Klomp erbij werd gehaald, had te maken met de betrokkenheid van de Kultuurkamer bij de affaire, zoals in de Departementsraad was besloten¹⁷⁷: 'In samenwerking tusschen het Departement en de Kultuurkamer is een vertaalbureau in voorbereiding, waaraan zeer groote behoefte bestaat.'

Dat was eind 1942. Begin 1943 was het dan zover: het DVK en het Departement van Van Dam probeerden in een gezamenlijke actie iets van de macht van het Referat Schrifttum af te knabbelen. Op 4 februari 1943 verscheen een besluit van de beide secretarissen-generaal (Goedewaagen was inmiddels weg) betreffende boek vertalingen. In artikel 1 stond aangegeven waar het om ging¹⁷⁸: 'Het uitgeven van boeken in Nederlandsche vertalingen is slechts geoorloofd, nadat de in het betreffende geval bevoegde secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten of van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming de Nederlandsche vertaling heeft goedgekeurd.' Wie toch vertalingen uitgaf zonder toestemming van de desbetreffende secretaris-generaal 'wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste een maand of met een geldboete van ten hoogste duizend gulden', meldde artikel 3.

De secretarissen-generaal hadden het goed bedoeld, maar ze hadden voor hun beurt gesproken en het Referat Schrifttum greep dan ook onmiddellijk in. Het waarnemend hoofd van de Afdeeling Recht en Organisatie van het DVK, E. Roels, moest daarom een week later al treurig aan de bestuurders van de

Kultuurkamer melden¹⁷⁹: 'Het Rijkscommissariaat is evenwel van meening, deze deze verordening in verband met feit, dat boek vertalingen door het Rijkscommissariaat moeten worden gekeurd, niet door de genoemde secretarissen-generaal kan worden uitgevaardigd.'

Zoals gezegd was Goedewaagen inmiddels ontheven van zijn functie van secretaris-generaal van het DVK. Zijn opvolger was Reydon, maar deze werd door het verzet neergeschoten, zodat op zijn plaats een waarnemend secretaris-generaal kwam, De Ranitz, die we in deel I al hebben leren kennen als een angstig bestuurder. In deze bange, formele man had het Referat Schrifttum nauwelijks een serieus te nemen opponent. De Ranitz vond wel dat hij het aan zijn positie verplicht was enig initiatief te ondernemen, nadat het vorige besluit van de beide secretarissen-generaal van de tafel was geveegd. De Ranitz ging er mee akkoord dat Lohse de eerst verantwoordelijke man was, zoals hij in een brief aan Van Dam meedeelde¹⁸⁰: 'Dr. Lohse beijvert zich om voor de belangrijkste werken een goede vertaling te eischen en zorgt voor een strenge contrôle van het werk dezer vertalers. Voor een deel doet hij dit in samenwerking met het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten.

Het Referat Schrifttum-Dr. Lohse-is dus de eerste officieele instantie, die zich er voor inspannt, dat er een goed Nederlandsch werk geleverd wordt bij het vertalen.

Het lijkt mij een echt Nederlandsch belang, dat op het werk van Dr. Lohse wordt voortgebouwd en dat de zorgen voor goede Nederlandsche vertalingen zich uitstrekken over *alle* vertalingen. Dit geldt dus ook technische en (populair)-wetenschappelijke werken.'

Wat hield de procedure nu in? Lohse keurde de vertaling, ook op politieke gronden, en regelde tevens de papierkwestie, waarna 'de vertaling wordt gekeurd door het Vertaalbureau, dat naar aanleiding van deze Verordening gesticht wordt'. Dat klonk er fraai, maar in de praktijk betekende het alleen maar dat Lohse de belangrijke beslissingen nam en dat het Vertaalbureau achteraf een vertaling nog kon beoordelen op eventuele technische onvolkomenheden. Als we zien welke erbarmelijk slechte produkten met name door de nationaal-socialistische uitgeverijen op de markt werden gebracht, kunnen we concluderen dat zelfs die bevoegdheid van het Vertaalbureau maar weinig inhield.

De Ranitz was dus een bange man, maar Van Dam was het evenzeer. Hij zou dan-mondeling-met het voorstel akkoord gaan. Van Ham stuurde Roels nu een kattebelletje, waarin hij namens De Ranitz ten aanzien van het Vertaalbureau vroeg om¹⁸¹: 'a. de werking[;] b. uit welke fondsen[;] c. bij wie vertalingen worden ingediend.'

Punt b zou cruciaal zijn, want begin mei kwam Van Dam nog schriftelijk uit-

leg geven over zijn mondeling gegeven akkoord, waarin hij duidelijk maakte dat hij geen fondsen ter beschikking had voor een Vertaalbureau en dat hij zich ook ten aanzien van de beoordeling van boeken door dat Vertaalbureau, die onder zijn Departement vielen, 'alle vrijheid wenscht voor te behouden'.¹⁸²

Van Ham en De Ranitz reageerden niet op deze nota van Van Dam. Wel schreven ze een week later zelf een nota, waarin 'Kameraadske Stroink'¹⁸³ werd voorgedragen als hoofd van het Bureau Vertalingen. Bovendien eiste het DVK van het Referat Schrifttum een vergoeding van de kosten tot een bedrag van vijfduizend gulden.

De nota kwam te laat. Van Dam trok zich terug en De Ranitz zat zelf al tot over zijn oren in de problemen (met het Auteursrechtenbureau bijvoorbeeld, zoals we in deel I zagen). Niemand had meer zin de krachten te meten met het Referat Schrifttum. Zo stierf het Vertaalbureau voortijdig een zachte dood en na de nota van Van Ham werd er nimmer meer over een dergelijk project gesproken.

Bovendien had het DVK met vertalingen en vertalers nog wel andere problemen. Zoveel ambtenaren telde de Afdeling Boekwezen niet en elk talent dat zich aandienende, moest zorgvuldig worden gekoesterd. H.J. Lanooy bijvoorbeeld wilde graag vertaler worden en dus stuurde hij vanuit Rotterdam een onbekend gebleven proefvertaling op. Van Ham en Mirande waren blijkbaar de enigen op de kleine afdeling die zo'n vertaling konden beoordelen. In ieder geval ontfermden ze zich over Lanooy en zijn ambities. 'Feilloos is deze ten opzichte van het Nederlands niet; U bent nog niet goed losgekomen van het Duitsch,' schreef Van Ham hem.¹⁸⁴

Lanooy leerde snel, want in 1943 verscheen bij *De Amsterdamsche Keurkamer* een vertaling van zijn hand van maar liefst 343 bladzijden: *De Fakkeldrager (Der Bonze)* van Felix Riemkasten. Het was duidelijk dat het DVK in dezen had bemiddeld. Niet altijd leidde zo'n bemiddeling tot resultaat. *Uitgeverij J.H. Gottmer & Co.* wilde *Anilin* van Karl Aloys Schenzinger uitgeven. 'Wij hebben ons reeds met den Duitschen uitgever in verbinding gesteld t.a.v. de vertaalrechten,' schreef Gottmer aan Van Ham.¹⁸⁵ De uitgever had vermoedelijk al eens met Van Ham over het plan gesproken en toen naar de naam vaneen goede vertaler gevraagd. In ieder geval vroeg hij nu: 'Zoudt U zoo vriendelijk willen zijn mij het juiste adres te willen opgeven van dien mijnheer Bohm, welke naar Uw overtuiging het meest in aanmerking kwam voor het vertalen van het werk, opdat wij ons met hem daarover in verbinding kunnen stellen.'

Het was niet Bohm, maar Oehmke. Om precies te zijn T.R.L. Oehmke en zijn adres was Jagersweg 30 in Laren, naar de plaatsvervanger van Van Ham, A.F. Mirande aan Gottmer schreef¹⁸⁶: 'Hij heeft zelf ook een en ander geschreven,' voegde hij er aan toe, 'is lid van de N.S.B., is een goed vertaler en heeft een

bijzondere belangstelling voor het boek *Anilin*.’ Van het plan kwam niets terecht. *Gottmer* had er niet op gerekend dat *Uitgeverij Oceanus* met de rechten van *Anilin* op de loop zou gaan. Het verscheen in december 1942 bij deze uitgeverij in de vertaling van M. Vierhout.

Oehmke zal alleen de geschiedenis ingaan als de man die, ruim een jaar voordat *Anilin* van Schenzinger in Nederland werd geïntroduceerd, in een brief waarop in het briefhoofd triomfantelijk ‘romanschrijver’ staat, reeds het DVK op de hoogte stelde van het belang van deze roman van de schrijver van het veel populairdere *Der Hitlerjunge Quax*. ‘Wat het werk van den Führer “Mein Kampf” op politiek gebied in eenvoudige taal en classischen vorm schetst, n.l. het onvermoeide, heldhaftige streven van den onbaatzuchtigen, tot elk offer bereiden mensch, dat wordt in dezen roman op het wetenschappelijk-technische plan in een aantal tafereelen uitgebeeld,’ schreef Oehmke aan Van Ham.¹⁸⁷ Van Ham zal onder de indruk zijn geweest van het analytisch vermogen van de romanschrijver; hij benoemde hem onmiddellijk tot Lector.

Ook Georg Schlimme was Lector. Hij werd in de herfst van 1941 benoemd nadat hij eerst één boek ter beoordeling had gekregen. Hij stuurde het terug mét zijn verslag.¹⁸⁸ ‘Mocht ik U ook in de toekomst van dienst kunnen zijn met het beoordeelen van boeken of handschriften, het controleeren van tijdschriften, of anderzins, dan ben ik hiertoe gaarne bereid,’ schreef hij. Hij wilde elk karweitje aanpakken dat hem werd aangeboden. Het Bureau Lectoraat haalde kennelijk een renaissance-mens binnen: ‘Mijn bijzondere belangstelling gaat uit naar het tooneel en al wat daarmee samenhangt (Nederlandsch en Duitsch). Daarnaast hebben ook muziek, geschiedenis en wijsbegeerte mijn aandacht. Ook biografieën lees ik graag en romans van sociale strekking, die aan hedendaagsche culturele maatstaven getoetst kunnen worden.’

Een ambitieuze man, Schlimme. Hij probeerde ook een baantje te krijgen bij de Nederlandsche Kultuurkamer. Dagelijks bestuurder D. Zwikker vroeg aan Van Ham om gegevens, met name over Schlimmes ‘politieke betrouwbaarheid en vakbekwaamheid’.¹⁸⁹ Van Ham was niet erg positief. Hij antwoordde Zwikker¹⁹⁰: ‘Georg Schlimme, publicist, Paulus Potterstraat 15, Arnhem, is lid der N.S.B., en doet van harte mee aan het werk, dat noodig is voor den nieuwen opbouw, hij heeft zich eigener beweging gemeld bij de Ned. Kultuurkamer en verrichtte ook wel eens werkzaamheden voor de Afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, (rapporten over boeken). Hij heeft een spraakgebrek, stottert heel erg en is dus alleen voor schriftelijken arbeid te gebruiken. Zijn bekwaamheid moet middelmatig genoemd worden.’

Schlimme had in 1940 en 1941 in *De Waag* wel enkele malen artikelen gepubliceerd over Staring¹⁹¹, het toneel¹⁹², August Heyting (ook een zwak talent dat

geholpen moest worden)¹⁹³ en de 'Nederlandse volksaard in het licht der rassenkunde'¹⁹⁴ dat eindigde met de vaststelling: 'De moderne volksstaat weet door verstandige, doelbewuste opvoeding de edele erfactoren van het ras tot ontwikkeling te brengen, de andere latent te doen blijven of om te buigen in een meer positieve richting. Daarom is het een nationaal belang en een eisch van dezen tijd, dat wij ons losmaken van de traditionele misverstanden, en de normen van het ras aanvaarden, die, ondanks alle noodzakelijk voorbehoud, een onmisbare bijdrage leveren tot vervolmaking van onze kennis omtrent het ware wezen van het Nederlandsche volk.'

Dat Schlimme ook buiten de grenzen kon kijken om zijn rassen theorieën een wat universeler aanzien te geven blijkt uit zijn beschouwing over het klassieke Griekenland¹⁹⁵: 'En was tenslotte niet ook een noodlottige rasvermenging een der oorzaken van Hellas' ondergang? De echte Helleensche cultuur heeft plaats gemaakt voor het Hellenisme: de vergrieksching van niet-Grieken. Syriërs, Phrygiërs, Joden e.a. brachten de Grieksche beschaving naar Rome en namen er, als Grieken, de belangrijkste plaatsen in. Het Grieksche heldenvolk van weleer is de dienaar van Rome geworden en wordt als zoodanig op berekenende wijze gebruikt. Is het niet begrijpelijk, dat, bij zooveel verwantschap in aanleg en historie, iemand als Alfred Rosenberg dit voorbeeld als waarschuwing heeft voorgehouden aan den Duitscher, die de beste posten in zijn staat bezet zag door volksvreemde elementen?'

Daar Schlimme, ondanks zijn fanatisme, niet de ss-richting was toegedaan, verdween hij uit de kolommen van *De Waag* toen het blad radicaliseerde. Het maakte hem wrokkig. In zijn bureaula lag het manuscript van een toneelstuk van Benito Mussolini. *Honderd dagen (Campo di Maggio)*, dat hij in de zomer van 1942 had vertaald, mar niet opgevoerd of uitgegeven kreeg. Misschien lag het wel aan het larmoyante einde van het stuk, waarin het slecht afliep met de heerser (aan slechte berichten over een mogelijke ineenstorting van een dictatuur hadden de nationaal-socialisten nu eenmaal een broertje dood). Het stuk eindigt als volgt¹⁹⁶:

'BERTRAND: De keizer!

NAPOLEON: (op in burger, grijze rok. Marchand volgt hem en draagt zijn mantel. Napoleon kijkt vragend naar Savary)

SAVARY: Alles is gereed, Sire.

NAPOLEON: Is Labédoyère terug?...

SAVARY: Nog niet, Sire.

NAPOLEON: Ik wacht op hem. Hij moet mee. Als hij hier blijft, is hij de eerste, die gefusilleerd wordt... Ik kan hem niet aan de wraak van de royalisten overleveren.

SAVARY: Sire, Labédoyère komt niet. Hij blijft in Parijs... Het schijnt, dat men hem bepaalde toezeggingen gedaan heeft...

NAPOLEON: Hij ook?!...

JOSEPH: (omarmt hem) Ik volg u naar Rochefort, Sire.

NAPOLEON: Jerome, wij zien elkaar in Amerika weer (omarmt hem).

Hortense, vergeet nietje kinderen mee te brengen... Zij zullen de zon van ons leven zijn... Moeder, adieu...

(Zij omarmen elkaar)

LETITIA: Adieu, mijn zoon.

NAPOLEON: Laten we gaan (af).

OFFICIER: (trekt zijn sabel en roept luid) Leve de keizer! (Dan barst hij in snikken uit en breekt de sabel op zijn knie).

DOEK'

Schlimme is verder bij geen enkele uitgeverij als vertaler terug te vinden.

Dat geldt niet voor G.N. Reeders, die in 1944 bij *Uitgeverij Westland* een flink aantal vertalingen gepubliceerd zag. Allereerst verscheen bij deze uitgeverij, in de vertaling van Reeders, van A.I. Berndt, *Mijlpalen van het Derde Rijk, een beschrijving van belevenissen uit groote dagen*. Verder verschenen bij *Westland* in zijn vertaling *De Vereenigde Staten van Amerika* van Friedrich Schönnemann en *En tóch levensvreugde* van Fritz Schaetzler.

Bij *Westland* had Reeders, die op het briefhoofd onder zijn naam de toevoeging had geplaatst 'translateur moderne talen', dan toch een onderdak gevonden. Voordien was hij minder succesvol geweest bij *De Amsterdamsche Keurkamer* en *Uitgeverij De Schouw*. Bij *De Schouw* klaagde hij zijn nood over *De Amsterdamsche Keurkamer*, die hem naar zijn mening aan het lijntje hield met verhalen over goedkeuringen van het DVK. Toen hij daarover had geklaagd en had gedreigd naar een andere uitgeverij te gaan, had Kettmann, de directeur van de uitgeverij, hem heel laconiek (en ook terecht) geschreven¹⁹⁷: 'Wanneer Uw handschrift event. wordt afgekeurd kunt U het toch niet bij anderen onderbrengen, daar het dan in het geheel niet mag verschijnen.'

Een week na zijn klagbrief aan *De Schouw* bleek hem, na een gesprek met een personeelslid van *De Amsterdamsche Keurkamer* die de leiding van de uitgeverij op zich had genomen omdat Kettmann aan het Finse front verbleef en diens vrouw voor een tijdje naar Berlijn was gegaan, dat de uitgeverij toch in de produkten van Reeders geïnteresseerd bleef. Reeders zat daarmee in een moeilijk parket. Hij was met *De Schouw* gaan onderhandelen, terwijl hij nog een contract had met *De Amsterdamsche Keurkamer*. Hij beloofde *De Schouw*, dat het eerstvolgende manuscript dat hij gereed had naar deze uitgeverij zou gaan. Maar 'dat zal nog wel een poos duren, want mijn vertaalwerk, mijn hoofdvak, waar

de schoorsteen van moet rooken, gaat ONDER ALLE OMSTANDIGHEDEN VOOR'.¹⁹⁸

Tot ver in de herfst van 1944 bleef Reeders brieven schrijven aan *De Schouw* (terwijl hij voortdurend bij *Westland* publiceerde) met allerlei beloftes voor boeken, waar *De Schouw* waarschijnlijk niet eens op zat te wachten. Het zuiden van Nederland was al bevrijd, elke uitgeverij wist dat het einde naderde en dat er geen papier meer beschikbaar was, en uitgerekend op dat moment bracht onze translateur een plan naar voren voor een *Fremdwörter-boekje*, een werkje, dat naar hij meende veel diensten kon bewijzen, 'gezien de gehechtheid van den Duitscher aan zijn eigen taal, vooral sedert de bewustwording als natie'.¹⁹⁹

Reeders en vele tientallen anderen met hem waren kleine collaborateurs, mensen die van de Nieuwe Orde gebruik maakten om met hun miskende 'talenten' ook eens aan bod te kunnen komen. Niet alle 'miskenden' hadden overigens succes.

Theo van Vriesland bijvoorbeeld was een kleine dichter met ambities, maar hij bracht het niet veel verder dan enkele gedichten in nationaal-socialistische organen. Zowel *De Amsterdamsche Keurkamer* als *De Schouw* stuurden zijn dichtbundels terug. En hoe had hij niet zijn best gedaan op gedichten als "t Wordt anders"²⁰⁰:

Hoort! Onherroepelijk gaat voorbij
der plutocraten heerschappij!
't Wordt anders!
't Wordt anders! Volk van 't oude land
komt tot elkaar, slaat hand in hand!
't Wordt anders!

Straks broedertwist het niet meer deelt.
Straks broederliefde wonden heelt.
't Wordt anders!
't Wordt anders! Lotsverbondenheid
brengt 't avondland gerechtigheid.
't Wordt anders!

Ook Philip Maste lukte het niet om tot publiceren te komen, terwijl hij zichzelf behoorlijk aanpreeft²⁰¹: 'Hoewel ik een pensioen geniet, ben ik auteur, als zoodanig bij het Bevolkingsregister bekend.' Maste begreep dat dat misschien wat weinig was, dus voegde hij er snel aan toe: '[...] mijn dochter is als Kunstschilder eveneens ingeschreven. Wij zijn beiden ingeschreven bij de Kultuurkamer.'

Ex-libris van het Hoofd Afdeeling Boekwezen, J. van Ham.

Nine van der Schaaf.

DEPARTEMENT VAN VOLKSVOORLICHTING EN KUNSTEN				
Nr. 122 a	AFD. BV	ONDERWERP Verrekening declaratie en plaats Letterengilde.	Ta. 01	ANTWOORD OF SCHRIJVEN VAN 24 Juli 1941.
Deze bij beantwoording datum, nummer afdeling van dit schrijven te versenden. Antwoord gelieve U te adresseren aan Departement van Volksvoorlichting en Kun, zonder vermelding van persoonsnamen.		's GRAVENHAGE, PENSIEEGRACHT 21 TELEFOON 180130		
ARCHIEF AFD. BW		Aan den Heer Mr H. SCHOLTE, "Corneliusshoeve" te <u>W A P E N V E E L D.</u>		
Met het Hoofd van het Algemeen Secretariaat, Afd. Personeel, sprak ik nogmaals over Uw vordering op den Heer van der Made; hij beloofde U zoo spoedig mogelijk het U toekomende bedrag - voor het beschikbare gedeelte - op de door U gewenschte wijze te verrekenen. Wat de Cultuurkamer betreft, ik heb uit Uw vroeger schrijven en uit ons laatste gesprek slechts den indruk gekregen, dat U niet actief mede wilde werken aan de voorbereidende besprekingen met in de literaire wereld belangrijke personen, maar ik heb daaruit niet de conclusie getrokken, dat U ook niet langer de functie zou willen aanvaarden, die we U in het Letterengilde hadden toegedaacht. Daarom heb ik U opgegeven als plaatsvervangend leider, zooals indertijd met U besproken was. Van daar de uitnodiging om de vergaderingen van de Cultuurkamer i.o. bij te wonen. Ik zou U willen verzoeken dit besluit nog eenmaal ernstig te overwegen en mij Uw beslissing zoo spoedig mogelijk kenbaar te maken. De Secretaris-Generaal, Namens dezen, Het Hoofd der Afdeling Boekwezen, <i>Jan van Ham</i>				

Brief van Jan van Ham van 30 juli 1941 aan Henrik Scholte waarin hij hem paait voor een functie binnen het Letterengilde.

BINNENKORT ZAL VERSCHIJNEN BIJ:

Uitgeverij **De Schouw**
SCRAVENHAGE

De Stroojonker
ROMAN DOOR REINDER BROLSMA

Uit het Friesch vertaald door J. D. de Jong

De Stroojonker is de roman van den hoer Daniël van Kuken, die een verheten strijd voert tegen de verkwisting van een spilzieke vrouw en tegen de slagen van het noodlot.

Een diep menschelijke roman, die U vanaf de eerste bladzijde zal aangrijpen en boeien.

f 3.90 *f 4.90*
ingenaaid **prachtband**

De opheug van dit boek is een verhaal met de tijdsomstandigheden inzicht.
Bestel dezen roman dus nu reeds bij 'n boekhandel.

Advertentie voor *De Stroojonker* van Reinder Brolsma in het tijdschrift *De Schouw*.

Rintsje Piter Sybesma, in 1940 getekend door Otto Engelhardt-Kyffhäusser.

BINNENKORT VERSCHIJNT

ERNST BERTRAM
OVER DE VRIJHEID
VAN HET WOORD

SCHOUWREKES NUMMER 5

ERNST BERTRAM

OVER DE VRIJHEID VAN HET WOORD

Vertaald en van een nawoord voorzien
DOOR ROEL HOUWINK

In dit boekje roert Ernst Bertram vragen aan, die ook voor het opkomend *Nederlandsch* geslacht van „kultuur-dragers” van fundamentele betekenis zijn. Dienst en verantwoordelijkheidsbesef, tucht en volharding komen op de eerste plaats, wanneer het om kulturele vraagstukken gaat, die betrekking hebben op de vrijheid van het woord, in stede van hoogmoedige „eischen” en een onverantwoordelijk „zich uitleven” in zinloze experimenten en in een onvruchtbaar raffinement. Over Ernst Bertram en zijn werk schrijft Prof. Dr Th. Baader in dit en in het volgende nummer van De Schouw

PRIJS f 1,65*

VERKRIJGBAAR IN DEN BOEKHANDEL

UITGEVERIJ DE SCHOUW

JAN PIETERSZON COENSTRAAT 26 — 'S GRAVENHAGE

Advertentie voor Ernst Bertrams *Over de vrijheid van het woord* in *De Schouw*. Vertaling en nawoord waren van Roel Houwink.

Prof. dr. J.M.N. Kapteyn, de drijvende kracht achter *Saxo-Frisia*.

DEPARTEMENT VAN VOLKSVOORLICHTING EN KUNSTEN				
Nr. 87	APD. BW	ONDERWERP Inlichtingen Houwink, Scholte.	Tn. Wa	CA. Dv
ANTWOORD OP SCHRIJVEN VAN Nr.				
Verzoekt de bevestiging dat, wanneer de afzender van dit schrijven is verzonden, de afzender getuigt U te schreeven aan het Departement van Volksvoorlichting en Kunst, onder vermelding van persoonsnamen.			1. GRAVENHAGE, PROCESSEERZAAL 21 TELEFOON 180130	
21 JAN. 1942				
RIJSCOMMISSARIAAT, Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, Kneuterdijk 20, DEN HAAG.				
Naar aanleiding van het gesprek tusschen Dr. Lohse en Dr. van Ham op 15 Januari j.l. zend ik U de volgende inlichtingen over de Heeren Mr. Roel Houwink en Mr. Henrik Scholte. Mr. Roel Houwink kwam kort na den wereldoorlog gelijk met Marsman en Blauwerhoff voor het tijdschrift De vrije bladen naar voren. Hij schreef toen onder het pseudoniem H. van Elro verschillende dichtbundels en novellen. Later trad hij toe tot de redactie van Opwaartsche Wegen, dat toen onder hoofdredactie van Dr. van Ham stond. In een conflict in de redactie tusschen de Barthiaansche en de anti-Barthiaansche groep trachtte Houwink bemiddelend op te treden, maar toen Dr. van Ham geen bemiddeling wilde, maar in anti-Barthiaansche zin wilde doorzetten, steunde hij de andere zijde en Dr. van Ham trad uit de redactie. Zijn sympathie voor enkele hoofdpunten uit de theologie van Karl Barth zijn de eenige beletselen voor Houwink om tot het nationaal-socialisme over te gaan. Hij meent dat het nationaal socialisme te veel het zelfbesef van den mensch opwekt. Overigens is hij pro-Duitsch en onderschrijft hij op vele punten de beginselen van het nationaal-socialisme. Hij schreef onder zijn eigen naam nog vele bundels poëzie en enkele romans, bovendien vele kritieken in N.R.C., Elsevier-tijdschrift, Opwaartsche Wegen en andere tijdschriften. Hij leeft van wat zijn pen hem opbrengt. Hij is bereid in het Letterengilde een functie op zich te nemen, werd bij de oprichting				

Een brief van het dvk aan het Rijks commissariaat met gegevens over Roel Houwink en Henrik Scholte.

Roel Houwink, getekend in 1925 door Wybo Meyer.

6 September 1940

Den Heer Nico Rost
 "De Groeve" d 63
 Zuidlaren Dr.

Geaachte Heer,

Eerst heden vinden wij gelegenheid, Uw beide ongedagteekende brieven te beantwoorden. Helaas moeten wij U teleurstellen wat de vertaling van Fallada betreft, daar het door U bedoelde werk reeds in andere handen werd gegeven.

In het algemeen kunnen wij Uw opvatting wel deelen, dat een auteur en een vertaler onafscheidelijk kunnen worden naar Goethe's woord "Du gleichst dem Geist den Du begreift". In hoeverre deze geestelijke verwantschap hier bestaat, is ons niet bekend, maar anderzijds behoeft dit in zakelijk opzicht geenszins een rechtersregel te zijn. Het betreft hier immers de levende kunst en niet een doode gewoonte.

Overigens meenen wij, niet onvermeld te mogen laten, dat Rowohlt-Verlag, terwijl "Servire" nog steeds bestaat, dit werk aan ons aanbodt; de wil tot het leggen van een ander contact in Nederland is dan ook van Duitschland uitgegaan.

Hoogachtend,

K/2

(George Kettmann Jr.)

Brief van George Kettmann van 6 september 1940 aan Nico Rost.

G.P. Smis, 'De Jordaner'.

Omslag van het boekje *Het Jonge Hart*, waarin gedichten van de winnaars van de gelijknamige prijsvraag. Uitgave van *De Schouw* uit 1943.

Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 3A De kleine collaboratie*

Koos Spenhoff en zijn vrouw tijdens een optreden, tekening van Piet van der Hem uit 1914.

Jkvr. M.J. Hartsen, zoals ze geportretteerd was in *Het Keurjaarboek*.

Erna, 2 Januari '42.

Van Heer J. G. van Dittmann,
 Dv. Uitgeverij „Westland“
 Amsterdam.

Goede Vrijdag,

Hierbij wederom een gedeelte van 't manuscript, „Het Kruis in
 den Miel“. De rest volgt spoedig. Ik schrijf nu de laatste hoofdstukken in en
 neem tegelijkertijd de gelegenheid waar, ze te bekorten.

Ik houd mij aanbevelen, zoo ik mij dezen dagen het restant konse-
 riern voor „Dr. Nathan Oppenheim's Medicinale Veden“ konde willen vinden.

Het een vooropgedig 1942 en een 100 p. A. voor Duitschland

Met Liefde!

W. J. van Santen

Een van de vele brieven van W. J. van Santen aan de directie van Uitgeverij Westland.

Misschien heeft Van Ham voor de zekerheid, hij kon per slot van rekening ook niet alles weten, nagekeken wat Maste en zijn dochter zo al hadden gepresteerd. Hij zal ze beiden net als ik, in geen enkele documentatie zijn tegengekomen. Conclusie: je aanmelden bij de Kultuurkamer was heel wat gemakkelijker dan publiceren of exposeren.

Maste wilde een gesprek over zijn toekomst (hij was toen al gepensioneerd). Hij beloofde het DVK dat zo'n gesprek geen verloren moeite was: 'In de wereld heb ik met tamelijk heldere oogen rondgezien en menige situatie gepeild, zoodat het voor iemand-hoe hoog ook geplaatst-volstrekt geen verloren tijd zou zijn als hij een gesprek van eenige minuten met mij voerde.' Hij wilde er wel aan toevoegen dat de tijd drong, want zijn dochter Gerda was 'zeer zwak' en hijzelf had 'een hartgebrek'.

Van Ham zal de hopeloosheid van het geval hebben ingezien; hij antwoordde eenvoudigweg niet en Maste kon alleen maar blijven hopen op een wonder. Toen de bevrijding eenmaal een feit was, zullen Maste, zijn dochter Gerda en tientallen anderen een zucht van verlichting hebben geslaakt omdat ze niet voor 'foute' publikaties ter verantwoording geroepen konden worden.

Een heel ander geval is dat van Nico Rost, die al een reputatie h  d, maar die niettemin even vehement lobbyde als een man als Maste. Wat in 's hemelsnaam heeft hem ertoe bewogen zich in te laten met George Kettmann en zijn uitgeverij van onvervalst nationaal-socialistische snit? Rost was een vooraanstaand links publicist en hij zou de bezettingsjaren in Dachau eindigen. Toch vinden we twee brieven van hem terug²⁰² uit september 1940, toen de kaarten dus al waren geschud. Hij had in Duitsland gehoord dat nieuw werk van Hans Fallada bij Kettmann zou verschijnen. Hij schreef Kettmann: 'Het zou me dus ten zeerste spijten als U de vertaling van dit nieuwe werk aan een ander opdroeg. Is U ook niet van meening dat het een beetje van zelfsprekend is, dat de vertaler van *alle* andere boeken van een auteur ook de nieuwe vertaalt? Ik hoop spoedig van U te hooren en zou eventueel de volgende maand kunnen beginnen.'

Hij had pech, want Kettmann moest hem meedelen dat hij Fallada niet zou uitgeven.²⁰³ Het is de vraag of Kettmann eerlijk was. Hij schreef dan wel: 'In het algemeen kunnen wij Uw opvatting wel deelen, dat een auteur en een vertaler onafscheidelijk kunnen worden naar Goethe's woord "Du gleichst den Geist den Du begreifst",' maar toen hij een jaar later de rechten kreeg van *Der ungeliebte Mann*, gaf hij de vertaalopdracht aan A.E.C. Vuerhardt-Berkhout, die er *De man die niet geliefd is* van maakte.

P. Mulder probeerde zijn stiefvader J.C. Schröder na diens dood nog door het slijk te halen, door een brief aan Tobi Goedewaagen persoonlijk te sturen. Dat was in oktober 1941.²⁰⁴

P. Mulder was een kunstschilder uit Blaricum. In 1902 geboren, maakte hij eerst verschillende reizen naar Frankrijk en Italië, alvorens zich definitief in het Gooi te vestigen, waar hij het meest opviel omdat hij nooit opviel. Hij bood Goedewaagen een boekje aan onder de titel *Roodbaard de Spotter*, Het ging over zijn stiefvader J.C. Schröder, die, zoals de begeleidende brief toelicht, in 1938 was gestorven en plaatselijk bekendheid had gekregen met zijn humoristische stukjes. 'Volgens mij is hij nog steeds de grootste kunstenaar van den humor die Holland in dit genre gekend heeft,' aldus Mulder, die eraan toevoegde dat zijn schoonvader nationaal-socialist was. Hij gaf een indicatie van het soort humor waarin Schröder, die als Roodbaard publiceerde goed was: 'Het is nog vlak voor zijn overlijden gebeurd, dat hij, naar aanleiding van een Spotternij, waarin hij een blinde in de kou liet wachten op een tram en zich liet verdringen door-uitgeweken Duitsche joden in bontjassen, werd opgebeld door een "dame" die hem toevoegde: "Zeg, ouwe, wat heb je daarvoor wel van Göbbels gekregen...?"'

Mulder gaf verder geen voorbeelden van de weerstand die Schröder had te overwinnen, al stak hij zijn verontwaardiging daarover niet onder stoelen of banken. Maar gelukkig, er waren nieuwe tijden aangebroken, zodat Schröder postuum zijn erkenning kon krijgen: 'Er waren meer van die stukken, waarmee hij de oude gelukkig afstervende generatie van ongeneeslijk francophielen tegen zich in het harnas joeg, maar dit komt thans alles in zijn debet te staan.'

Er is geen antwoordbrief van Goedewaagen bewaard gebleven. Er is echter wel iets heel vreemds aan deze brief. Allereerst was J.C. Schröder geen plaatselijke bekendheid. Hij was meer dan dat. Als de roemruchte 'Barbarossa' had hij tien tallen jaren *De Telegraaf* gedomineerd. Hij was weliswaar ook in 1938 overleden, maar dan houdt de vergelijking op. Schröder was géén nationaal-socialist.

En nog vreemder is de datering van de brief: oktober 1941, want een maand eerder was bij *Uitgeverij A.J.G. Strengholt* al het boekje *Roodbaard de Spotter* verschenen, samengesteld door R. Tempel. Het enige dat we kunnen opmerken is dat Tempel eind 1941 probeerde Schröder voor de bezetter enigszins acceptabel te maken, getuige een tekst als²⁰⁵: 'Juist in de jaren van journalistieke anarchie en woest getier tegen het nieuwe Duitschland kenmerkt het oeuvre van den spotter zich in dat opzicht door een verkwikkende afzijdigheid.' En²⁰⁶: 'Hij is in veel opzichten de voorlooper van een nieuwen tijd. In zijn aderen stroomde het revolutionnaire bloed; zijn geest rekende af met de vermolmdheden van een decadent stelsel, met huichelarij, corruptie, ontwaard partijwezen, sociale onrechtvaardigheid, verwaterde democratie en Janus-politiek, ontaarde kunst, valsche zedelijkheid en vroomheid, ontaarding in sport, verruwing van taal en debat in Parlement en Raad; dwaze modes, hot-jazz, vervalsching en imitatie in het leven der burgers; kortom met alles wat een aanslag beteekende op het ware van ons volkskarakter en het eigene van onze cultuur.'

Het was een aantasting van de reputatie van Schröder die zich daartegen niet meer kon verdedigen.

In hoeveel bochten wrongen zij zich niet, de kleine, miserabele talenten? En wie maalde in feite om hun ambities? De critici nauwelijks, de lezers ook niet. Deze als mens en als kunstenaar mislukten waren de voortbrengselen van een verstikte minicultuur. Buiten de literatoren (we zijn ze in de twee vorige delen al tegengekomen) die voor de oorlog zich al een positie, hoe bescheiden ook, hadden veroverd in de literaire wereld en die ná 1940 bezweken voor het zoete fluiten van de nieuwe machthebbers, waren er die tot de Duitse inval niets van zich hadden laten horen, maar die daarna vanuit de mestvaalt opbloeiden, enkel door de bentgenoten toegejuicht. Zij achtten zich plotseling literatoren. Na de oorlog zouden de meesten van hen de literatuur voor immer verlaten.

Kettmann wilde in zijn uitgeverij, *De Amsterdamsche Keurkamer*, juist nieuwe 'talenten' bundelen. Hij was het naar eigen gevoelen aan zijn stand als dichter verplicht een stal te vormen van puur nationaal-socialistische literatoren. E.G. van Bolhuis was een van hen. Hij was de schrijver van de korte toneelschets *Storm*²⁰⁷:

'DOCHTERTJE: Daar drijft het-De mast is er af-'t Ligt op zij-Ik zie-Een groote vrouw komt uit de zee-Ze is wit, heel wit-en groen haar heeft ze-Ze neemt wat uit het schip en nou gaat ze-Ze duikt weg-De golven spelen met het schip-hoog-laag-hoog-laag-

MOEDER: Kind, kind-wat heb je-wat wil je-

DOCHTERTJE: Vader-vader-*(krijtend)* Vader-vaatje-

MOEDER: Kind-mijn kind!

(Een forsche rukvlaag schijnt het huis ineen te persen. Een luik valt van het raam, de deur slaat open, de lamp waait uit-plotseling een felle bliksemschicht).

MOEDER (snelt naar de deur): Bart-Bart!

TANTE (wil haar zuster na): Mijn God-mijn God!

DOCHTERTJE (staat in de krib): Vader-Vaatje-

GROOTMOEDER (staat ontzet-heft de handen en bidt)'

Het kon niet missen: zelfs de nationaal-socialisten hadden enig kwaliteitsonderscheid en het was de eerste en laatste keer dat Bolhuis aan bod kwam. Toch zou hij in de bezettingsjaren nog négen dichtbundels uitgeven, maar alle in eigen beheer. Waar hij het papier hiervoor vandaan haalde, vermeldt de historie niet.

Dan schopte Jonkvrouwe Dr. M.J. Hartsen het binnen de nationaal-socialistische literaire wereld heel wat verder. In 1944 verscheen van haar bij *De Am-*

slerdamsche Keurkamer een vertaling van *Des Deutschen Dichters Sendung in der Gegenwart* van Heinz Kindermann. Daarnaast verscheen bij dezelfde uitgeverij het proefschrift waarop ze aan de Universiteit van Bonn was gepromoveerd, *Die Bausleine des Gudrunepos*.

Het grootste deel van haar leven bracht ze in Duitsland door, waar ze Lektor was aan de Auslandswissenschaftliche Fakultät van de Berlijnse Universiteit. In deze functie probeerde ze in Berlijn de Nederlandse literatuur bekender te maken. Daarmee bedoelde ze duidelijk niet de literatuur die door vertalingen al in Duitsland bekend was, zoals van Antoon Coolen, Simon Vestdijk en Jo van Ammers-Küller. Ze had heel eigen ideeën over wérkelijke literatuur en daartoe diende ze in 1944 dan ook een lijst bij Van Ham in met boeken die ze naar Berlijn gestuurd wilde hebben. '[...] en ik hoop op deze wijze, de prestaties van de Nederlanders door de eeuwen heen beter bekend te maken zoodat de waardeering voor Nederland en de Nederlanders nog groter wordt,' schreef ze aan Van Ham²⁰⁸

Die waardering moest dan komen van geschriften als (zoals haar lijstje aangaf): *De Ryksgedachte, Groeiend Germaansch bewustzijn in de Nederlanden van 1940-1943. In opdracht van den voorman der Germaansche ss in Nederland, J.H. Feldmeyer, uitgegeven ter gelegenheid van den 55sten verjaardag van den Führer op 20 April 1944*. Haar grote droom was een Nederlandse uitgave van *Volk ohne Raum* van Hans Grimm. Het plan was in een vergevorderd stadium en in het *Keurjaarboek*, dat in 1942 verscheen, zou de jonkvrouw er nog over schrijven alsof het boek spoedig zou uitkomen, zij het dat de uitgeverij het plan 'wegens de tijdsomstandigheden tot nu toe niet heeft kunnen uitvoeren'.²⁰⁹

Daar had ze overigens alle begrip voor: 'tien jaren zijn een kort tijdperk in de geschiedenis van een volk, maar een betrekkelijk lang tijdvak voor een firma, vooral indien zich daarin zoo groote omwentelingen voltrekken als dit in de jaren 1932-1942 het geval is geweest. Dan worden aan het beleid van de directie bijzonder hoge eischen gesteld, dan komt het er op aan zich te richten naar de eischen van den tijd en moeten dikwijls wenschen, die men koesterde, en plannen, die men beraamde, geheel opzij worden geschoven of tot nader order worden uitgesteld.

Kettmann voegde er in een noot nog aan toe: 'De papierbeperking gedooft in dezen oorlogstijd geen uitgave van dezen roman, die meer dan 1300 blz. beslaat. In voorbereiding is de uitgave van een keuze uit Grimm's novellen.'

Zo werd de hoop van de jonkvrouwe uit Berlijn de bodem ingeslagen. Van het voornemen om tenminste enkele novellen van Hans Grimm uit te geven, is ook niets meer gekomen. Zoals we in deel IV nog zullen zien had Kettmann een kast vol plannen, die nimmer zijn gerealiseerd.

‘Den tienden November in het jaar 1898 aanschouwde ik het levensduister. In een van de krotjes gelegen aan de Willemstraat in het hartje van de Jordaan ontving mijn zoo goed als blinde moeder haar derden zoon. Het was niet zooals men dit pleegt te noemen “een blijde gebeurtenis”; zooals ik het later van mijn ouders vernam, was mijn geboorte eerder een teleurstelling.’²¹⁰

Met dit tragische relaas van iemand die in plaats van het ‘levenslicht’ het ‘levensduister’ aanschouwde, introduceerde G.P. Smis zich. Nationaal-socialistische letterkundigen waren er in alle soorten en maten. Naast een jonkvrouw was er ook een rasechte Jordaner en als zodanig ging de laatste dan ook de literatuurgeschiedenis in.

Voor de oorlog was Smis al actief. In die periode werd, zoals hij in 1942 zou schrijven, gelijk de basis gevormd van zijn antisemitisme, zijn wrok ook, kortom van die elementen die een man nationaal-socialistisch kunnen maken²¹¹: ‘De uitgave en verspreiding van mijn eerste werk heeft mij tot bitterheid gestemd. Ook daar is de Jood met zijn leugenpropaganda schuldig aan. Duizend gulden werd mij aangeboden door de heer Dr. P.H. Ritter Jr., die zoogenaamd als mijn beschermheer optrad... duizend gulden als ik er in toestemde om mijn boek te leenen voor reclameobject van de Kosmos-prijsvraag... duizend gulden, je aangeboden in de doodelijkste armoede, maar je woord geven, dat ze jou als Jordaner mochten gebruiken om hun duistere praktijken ten uitvoer te brengen. Zij moesten een Jordaner! Ik ben God zij dank voor deze zware beproeving niet bezweken en heb dit valsche smerige aanbod van de hand gewezen... al heeft het mij bitter gestemd, dat er toch iemand voor werd gevonden, die zich als een werkloozen Jordaner liet aankondigen of althans nooit tegen deze valsche voorspiegeling heeft geprotesteerd. En zoo is het Nederlandsche volk een rad voor de oogen gedraaid, temeer omdat deze werklooze meubelmaker geen Jordaner was, maar ook omdat de A.V.R.O. reeds had aangekondigd, dat de Jordaner Smis eenige manuscripten op zijn schrijftafel had liggen, waarover nog geen uitgever zich had ontfemd.’

In ieder geval had de Jordaner de zekerheid dat dr. P.H. Ritter jr. tegen deze versie van het verhaal geen protest kon aantekenen, want deze zat vele jaren lang in gijzeling.

De gefrustreerde volksschrijver zocht zijn heil in het nationaal-socialisme en het waren Kettmann en de Nederlandsche Omroep die hem alle kans gaven tot landelijke bekendheid te geraken. Geen wonder dus dat Smis in 1942 jubelend kon schrijven²¹²: ‘De smeulende vonk van het nationaal-socialisme zal aan het slot van mijn werk uitslaan tot een felle vlam. Moge mijn volk dit werk begrijpen.’ Zijn werk werd wel verkocht. In 1940 verscheen bij de *Wereldbibliotheek* de tweede druk van zijn roman *Het spionnetje*, die als ondertitel meekreeg (maar

dat gold voor elk van zijn werken): 'Roman uit de jooden'. In 1941 verscheen bij *De Amsterdamsche Keurkamer Wonde plekken*, terwijl in 1942 de derde druk verscheen van *Hel, spionnetje*. In 1943 verscheen de tweede druk van *Wonde plekken* en *De Amsterdamsche Keurkamer* gaf ook *De smederij bij den Westertoren* uit.

In 1944 zou *De nieuwe tijd* verschijnen, maar inmiddels hadden Smis en Kettmann ruzie gekregen zodat het contact tussen de *Jordaner* en *De Amsterdamsche Keurkamer* werd verbroken. Het lukte Smis niet meer in de nadagen van de bezetting op tijd een andere uitgever te vinden, zodat grote groepen van de bevolking verstoken zouden blijven van het volgende proza²¹³: 'Ach ja, een mensch bleef een mensch. Grooten apostelen zijn altijd verguisd, bespot en gehoond; zag je wel aan Adolf Hitler, toen hij den nieuwen tijd over Europa inluidde, stond de heele wereld op zijn kop... nog erger, wisten de anderen niets beters te doen dan de heele wereld in brand te steken. Zij willen den nieuwen tijd niet, tenminste niet zooals Adolf Hitler dien wil. Hitler, de Führer van het Groot-Duitsche rijk, die de brandende fakkel zoo hoog torst, dat iedere duistere slop en steeg, elke donkere doolhof, waar de ellende van de wanden druipt, door het heilige licht wordt aangeraakt. Het licht van den nieuwen tijd... maar hoeveel donkere schaduwen zullen er eerst nog voorbij trekken...? Alle valsche profeten, die hun standje in gevaar zagen komen, die het gouden kalf zouden zien wegsmelten in de warmte van den nieuwen tijd, alle goudmagnaten, tot zelfs de bolsjewieken waren in verzet gekomen... stel je voor, Jan-met-de-Pet zou werkelijk worden verheven boven het proletariaat... dan maar de heele wereld in brand gezet... dan maar de wereld laten omkomen in bloed en tranen... Jeetjejeetje, hoevelen van de beste zonen van het volk zijn al aan deze misdaad ten offer gevallen... ja, ook jouw jongen is er bij... Aan het Oostfront, in de Tropen... in Afrika, ach, waar al niet... Je kon het beeld van de doodenakkers voor je halen... al die jongere kerels, met een stillen glimlach op het gelaat en staren met een starren blik... naar het oneindige... de stille glimlach van het verborgen offer...'

Overigens was het niet zo dat iedereen binnen het nationaal-socialistische kamp verrukt was van de *Jordaner*. G.A.H. Leenen bijvoorbeeld merkte in *De Schouw*²¹⁴ over de roman *De smederij bij den Westertoren* weliswaar op dat Smis het wel 'goed bedoeld heeft', maar hij tekende ook aan: 'Het boek is geschreven met een argelooze trouwhartigheid en een zoo volslagen gemis aan talent en vakbekwaamheid, dat het bijna ontwapent-tenslotte moet het onderwerp de. critiek waard zijn. Wij willen den schrijver niets verwijten; hij is misschien te veel vreemdeling in het letterkundige Jeruzalem om te weten, dat men met eenige dialectische kennis, de noodige rethoriek en een flinke dosis van de platgetreden gemeenplaatsen, die reeds lang alle propagandistische waarde hebben

verloren, nog geen boek kan schrijven en zeker geen roman. Maar anderen hadden hem beter kunnen raden. Bijvoorbeeld de uitgever.'

'De Jordaner' werd ook bij de radio bekend en daar gebruikte hij deze term als pseudoniem; lang niet iedereen heeft geweten dat de populaire radio-spreker 'De Jordaner' en de romancier Smis één en dezelfde persoon waren. Vanaf december 1941 hield hij wekelijks praatjes met een propagandistisch karakter, al vonden sommige NSB'ers hem te 'links'. Hij vertegenwoordigde echter het radicaal-socialistische element binnen het nationaal-socialisme. Max Blokzijl probeerde hem weg te werken. Blokzijl was een groot voorstander van de gematigde propagandistische benadering van de niet-nationaal-socialistische luisteraars en het moet gezegd: zijn aanpak bleek goed te werken. Smis werd echter door Duitse autoriteiten gesteund. Zijn rubriek bleef en er werden ook hoorspelen van zijn hand uitgezonden. Na de oorlog kreeg hij zeven jaar gevangenisstraf. Niet voor zijn boeken, hoorspelen of radio-praatjes, maar omdat hij betrokken was bij het verraad van vijf joodse onderduikers.

Philip Exel, die zich had aangemeld voor de Kultuurkamer en van wie daarom *Bredero, Roman uit. de prille bloeitijd* mocht verschijnen, maar die verder verre is gebleven van duidelijke collaboratie, heeft wel geweten wat het betekent ná april 1942 uitgegeven te worden (dus met sanctie van de Kultuurkamer). Hij werd in *De Schouw* besproken, in dezelfde kolom als de fel nationaal-socialistische Smis, door de niet minder nationaal-socialistische George de Sévooy. En of het niet nog erger kon: hij werd positief besproken. 'Exel heeft evenwel meer gedaan dan een goeden roman geschreven; hij heeft ons ook het leven van één onzer beste dichters, in de onmiddellijke verbondenheid met zijn werk, zijn stad en zijn tijd, naderbij gebracht,' aldus De Sévooy.²¹⁵ Exel zou snel terugkeren naar zijn oorspronkelijke métier: het schrijven van jongensboeken.

Ook Liesbet Storm mag in deze portrettengalerij niet ontbreken. Zij had weinig moeite haar boeken bij *De Amsterdamsche Keurkamer* geplaatst te krijgen: Liesbet Storm was het pseudoniem voor Margot Warnsinck en zij voerde met haar man, George Kettmann jr., de directie van de uitgeverij. We hebben haar al in deel II leren kennen. Toch heeft ze in de bezettingsjaren van die mogelijkheid om bij *De Amsterdamsche Keurkamer* te publiceren nauwelijks gebruik gemaakt. Haar stonden ook andere uitgeverijen ter beschikking, waar ze onder haar meisjesnaam publiceerde. Bij *Van Holkema & Warendorf* verscheen in 1942 de tweede druk van een boek voor meisjes van veertien tot achttien jaar, *De jonkvrouwe in de toren*, terwijl *Gebr. Kluitman* in 1943 de tweede druk oplegde van een boek voor 'oudere meisjes', *Meisjes spelen het klaar*, geïllustreerd door Hans Borrebach. In 1944 verscheen eveneens bij *Kluitman* de tweede druk van *Tanden op elkaar*, weer een meisjesboek.

Was het een wonder dat *Kluitman* na de oorlog van deze succesvolle schrijf-

ter opnieuw graag boeken wilde uitgeven? Dat gebeurde onder de pseudoniemen Margot van Ansdonck en Erica J.W. Maartens. Op 28 september 1948 verklaarde *Kluitman* aan de schrijfster dat er geen hindernissen meer waren²¹⁶: 'Wij hebben nog moeite gehad met de zuiveringscommissie, voor het feit, dat wij boeken van Uw hand hadden uitgegeven. Gelukkig hebben wij ons nog hieruit kunnen redden.' Een fraai verbond, uitgever en schrijfster.

Bij *De Amsterdamsche Keurkamer* heeft Liesbet Storm boeken uitgegeven als *Hier is mijn adres* en *Engeltje van 't Schip*. 'Haar boeken waren niet op de eerste plaats nationaal-socialistisch,' weet Huberts van haar werk op te merken.²¹⁷ Zoals gebruikelijk in zijn beschrijvingen van Kettmann en zijn vrouw neemt Huberts het niet zo nauw met de waarheid. Haar roman *Als de zon opgaat*, waarvan ze in 1942 al het hoofdstuk 'Vijf dagen oorlog' in een voorpublicatie prijs gaf, is bijvoorbeeld een boek in zuiver nationaal-socialistische trant. Het behandelt de lotgevallen van een familie in de meidagen van 1940 op een wijze die toch onvervalst nationaal-socialistisch aandoet. Zo lezen we dat de toespraak van de koningin die de inval van de Duitsers voor de radio bekend maakte werd uitgesproken met een 'afgemeten koude vrouwenstem'.²¹⁸ En wat de geschonden neutraliteit betreft, daarover had een van de hoofdpersonen, Van den Heuvel, een duidelijke mening²¹⁹: "Wij waren zóó neutraal," zei de heer Van den Heuvel langzaam, "dat ik als Nederlandsch koopman, die Nederlandsche waren op een Nederlandsch schip naar Nederlandsch-Indië wilde sturen, bestemd voor mijn Nederlandsche klanten, daarvoor eerst toestemming moest gaan vragen op het Engelsche consulaat hier op het Rokin. Natuurlijk, niet officieel. Maar niet één expediteur, ook niet de firma waar ik al twintig jaar zaken mee doe, wilde mijn goederen verschepen zónder de stempels van het Engelsche consulaat. Kan het op een ander terrein niet net-zoo geweest zijn? Ik weet niet meer wat ik er van denken moet."

En diezelfde Engelsen schoten natuurlijk te kort, toen het erop aankwam²²⁰: 'Heleentje glimlachte wijs.

"Maakt u zich geen zorgen, meneer Van den Heuvel," zeide, "ze hebben Polen aan zijn lot overgelaten, ze hebben bij de bezetting van Denemarken geen hand uitgestoken, en wat ze in Noorwegen presteeren, mag ook geen naam hebben. Ze zullen hier heusch niet komen."

"Ja, hoe is het toch mogelijk, dat onze regeering geen doortocht heeft verleend," zei de heer Van den Heuvel. "Ze hadden toch het voorbeeld van Denemarken voor ogen-ik begrijp zooiets niet."

Over het uitwijken naar Engeland van koningin en regering lezen we in de roman van Liesbet Storm²²¹: 'Stil zaten ze bij elkaar, ieder met zijn eigen gedachten. De koningin met de regeering gevluht-wat moesten ze nu toch beginnen liet iedereen dan het land in den steek? Voor wie vochten de jongens dan aan het front, als de koningin naar Engeland was?'

Heleentje stelde het nog scherper²²²: “Ik denk zoo, dat een heeleboel Nederlandsche vrouwen ook wel met haar kleintjes zouden willen vluchten,” zei Heleentje een beetje schamper. “En heb ik niet pas iets in de krant gelezen over Oranjes, die hun post nooit zouden verlaten?”

Margot Warnsinck ging in haar boek nog een nationaal-socialistische stap verder: ze gaf lucht aan haar antisemitisme. In die bewuste meidagen werden NSB'ers geïnterneerd. In haar boek nu zijn het de joden die zich met de arrestatie hadden belast²²³: ‘Naast de agent dook dadelijk een tweetal kleine Joden op, één met een lijst in de hand en een band om zijn arm van de luchtbescherming.’ Na de arrestatie zagen de achtergeblevenen dat ‘aan den overkant in een portiek de Joden met de lijst druk stonden te gebaren’.

In deel II hebben we al gezien hoe Beversluis de vergelijking tussen joden en ratten maakte. Margot Warnsinck zou die vergelijking ook maken, zij het iets verholder. Ze beschrijft de mensen die probeerden te vluchten voor de naderende nazi's²²⁴: ‘De familie Goldschmidt was niet de eenige uit de buurt, die de beenen nam. Hoog-opgeladen taxi's, met vijf, zes man achterin, reden de straat uit.

“De ratten verlaten het zinkende schip,” zei de heer Van den Heuvel.’

Tot zover Liesbet Storm. Veel luchtiger kost bood Nico Cramers. Hij was tweeënveertig jaar toen de oorlog uitbrak en had een bescheiden reputatie opgebouwd als jongensboekenschrijver. Daarnaast waagde hij zich aan detectiveromans, waarvan *Twee dagen hoofdredacteur* voor de oorlog bij *De Amsterdamsche Keurkamer* verscheen, *De ‘blunder’ van Jimmie* in augustus 1940 en *De onbekende* in oktober 1941. Van het eerste en het derde boek verschenen in 1942 nog herdrukken. Cramers had, zoals hij in het *Keurjaarboek* meldde, ‘één boek, zooals we dat deftig noemen, in portefeuille’.²²⁵ Het zou niet meer verschijnen. Het DVK wilde geen papier meer beschikbaar stellen voor het uitgeven of herdrukken van detectiveromans.²²⁶ Aangezien Kettmann zijn auteur niet in de steek wilde laten en hem van een inkomen wilde voorzien, kreeg Cramers opdracht om de vertaling te maken van *Ein schweizer Journalist sieht Russland*, dat in 1944 verscheen onder de titel *Een Zwitserse journalist ziet Rusland. In het spoor van het Duitse leger tussen Don en Dnjepr*. Het was, juli 1944, een van de laatste uitgaven van *De Amsterdamsche Keurkamer* en we mogen ervan uitgaan dat Kettmann contact met Werner, de schrijver van *Een Zwitserse journalist*, heeft gehad toen hij zelf als ‘Kriegsberichter’ in Rusland was.

Er waren binnen de journalistiek nogal wat nationaal-socialisten die de tijd rijp achtten om vrij baan te geven aan hun sluimerende literaire ambities. Cornelis Thoen was een van hen. Hij zou qua mentaliteit bij Kettmann cum suis gehoord kunnen hebben, maar wat politieke organisatie betreft zou hij een andere

weg kiezen. Hij besloot zich bij het radicalisme van de NSNAP van Van Rappard aan te sluiten. Maar evenals Kettmann werd hij poëtisch heftig bewogen door de strijd aan het Oostfront. 'Selo-Goro!' was de titel van het gedicht dat Henri Bruning een plaats waardig keurde in zijn *Gelaat der dichters*²²⁷, dat in 1944 bij De *Amsterdamsche Keurkamer* was verschenen. Het is een lang gedicht waarvan het slot aldus luidt:

en de zingend marcheerende musketier.
 een die gewend was achter den ploeg,
 een die met vreugde den voorhamer sloeg,
 een dichter, een zeeman, allen soldaat,
 voor Hollands glorie allen paraat
 toen de strijd van de steppe met Europa begon,
 om aan de Wolga, den Dnjepr, den Don
 het vaderland waardig, aan 't front vooraan
 oog in oog met den dood te staan...
 In dien dood zijn verleden en heden vereend,
 geen tranen zijn te vergeefs geweend,
 geen bloed tevergeefs in de aarde gestort...
 Over de menigt' die doolt en mort,
 in zatte rust of godzaligheid
 een roemlooze, vette toekomst verbeidt,
 zijn zij door hun eigen volk verdaan
 de historie van Nederland binnengegaan!
 Ze zijn niet gevallen, maar opgestaan....

Thoen bracht zijn tijd bij *Het Nieuwe Volk* door. Het was het weekblad van de NSNAP en als zodanig de opvolger van *De Nationaal-Socialist*. Johan Hepp was hoofdredacteur, Cornelis Thoen adjunct-hoofdredacteur. Toen de NSNAP dreigde verboden te worden (wat later ook gebeurde), besloot Van Rappard de uitgave van het blad met ingang van 26 september 1941 te stoppen. Enkele maanden daarvoor, op 21 juni 1941, had Thoen nog zijn artikel 'De NSNAP en de geschiedenis' gepubliceerd. Schöffers vindt dit artikel 'wel van belang voor de kijk op de geschiedenis van de NSNAP', 'maar ook "oppervlakkig"'.²²⁸

Onbekend is waar Thoen, die zich in populaire historische verhandelingen had gespecialiseerd, daarna publiceerde.

Een van de kleinst denkbare talenten was Frans Willems, een WA-man. Hij publiceerde onder het pseudoniem Frans Bankman en werd vooral bekend met 'W.A.-marcheert'²²⁹.

Er dreunen trommels door de straten,
 Er stampen laarzen over 't plein,
 Er klinkt een marschlied van soldaten,
 Wat zouden dat voor strijders zijn?

Keervers:

En vroolijk klinkt het wijd en zijd,
 Wij melden U den nieuwen tijd!
 Gij Dietsche Gouwen, reikt elkaar de hand!
 W.A. marcheert, W.A. marcheert,
 Voor ons Volk en Vaderland!

Willems, die in 1942 overleed, werd door de NSB en de NSB-uitgeverij NENASU voor zo ongeveer elke gelegenheid gevraagd een vers te schrijven, zodat zijn oeuvre nogal omvangrijk was. Kenmerkend voor zijn poëzie is het gedicht 'Onze medestander-middenstander', dat eindigde met de oproep²³⁰:

Ik heb ten slotte groot respect
 Voor hen die adverteeren,
 Omdat ik weet dat zij daarmee
 Nog altijd veel riskeeren.
 Toch boekten vele winkeliers
 Succes, door vol te hou'en
 En op den kameraadschapsgeest
 Van U en mij te bouwen.

Ik doe dus gaarne een beroep
 Op alle medeleden,
 Om bij het inkoopen Uw geld
 Uitsluitend te besteden
 Bij hen, wier namen en adres
 U vindt in onze bladen,
 Loopt er desnóóds iets verder om
 Máár-KOOPT BIJ KAMERADEN!

Willems was in februari 1942 overleden; in de zomer ontstond bij de NSB het plan een gedenkboek aan de dichter te wijden en er werd toestemming aan het DVK gevraagd. Van Ham wist niet goed wat hij hiermee aan moest en hij speelde de bal terug door aan de Afdeeling Vorming van de NSB te vragen wat die van het plan vond.²³¹ Het hoofd van die Afdeeling, tevens Lector bij Van Hams

Afdeeling Boekwezen, J.A. Boreel de Mauregnault, stelde Van Ham gerust.²³² Hij was van mening dat men aan politieke gedichten niet dezelfde eisen mocht stellen als aan normale literatuur.

Zo verscheen voorjaar 1943 *Met open vizier!*, dat door Jan de Haas was samengesteld. 'Het is het onafwendbare lot van een strijd beweging, die in een worsteling van vele jaren een groot ideaal moet veroveren, dat op de weg naar het doel sommige der beste strijders moeten achterblijven,' begon De Haas larmoyant zijn, zoals hij het noemde, 'Binnenleiding'.²³³

Deze Jan de Haas-toen de Duitsers binnenvielen was hij pas éénnentwintig jaar-maakte een opmerkelijke carrière. Hij was hoofdredacteur van bladen als *De Daad*, *Stormmeeuw* en *Werkend Volk* en hij werd in het voorjaar van 1943 redacteur bij *De Telegraaf* toen Hakkie Holdert, een ss'er en zoon van de krantemagnaat Holdert, wilde bewijzen de opvolging van zijn vader waardig te zijn.

F.H.J. Holdert, de jongere broer van H.M.C. Holdert en oom van Hakkie, was de eigenlijke directeur van *De Telegraaf* tijdens de bezettingsjaren en de man die moest proberen zijn onstuimige en fanatieke neef in bedwang te houden. In de herfst van 1944, na de Spoorwegstaking, eisten de Duitsers dat de gelijkgeschakelde dagbladen berichten over de staking zouden schrijven die er op wezen dat de stakers alleen zouden bereiken dat de voedselvoorziening voor de burgerbevolking in gevaar zou komen. Waarnemend hoofdredacteur J.C. Fraenkel weigerde en toen er druk op hem werd uitgeoefend, nam hij op 5 oktober ontslag. Hakkie Holdert benoemde onmiddellijk Jan de Haas tot nieuwe hoofdredacteur. Dat was niet naar de zin van de machthebbers en De Haas werd na enkele dagen vervangen door C. van der Heyden. F.H.J. Holdert zou na de oorlog gehoord worden door de Perszuiveringscommissie over De Haas. Het verhoor geeft een aardig beeld van hoe er over De Haas werd gedacht. Holdert meldde dat zijn broer De Haas had aangesteld omdat deze ervan overtuigd was dat De Haas op zijn plaats was op de krant. Dan vervolgt hij met²³⁴:

'Mijn broer is tenslotte in het gelijk gesteld. Het bleek, dat wij in De Haas iemand hadden, die door de redactie ingebakerd kon worden, een jongen van 24 jaar.

VOORZITTER: Het resultaat van dat inbakeren waren natuurlijk de stukken, die hij geschreven heeft...!

De heer HOLDERT: Die stukken van De Haas zullen ook wel slecht geweest zijn. Maar er werd op dat moment een groote drang uitgeoefend om in de redactie iemand te hebben...

VOORZITTER: Of de vent het nu uit zijn luijer, of... (gelach)... de stukken zijn geplaatst.

De heer HOLDERT: Ik zeg U, De Haas is een Schönheitsfehler van de redactie

geweest. Maar het is niet een geval, waarbij men moet zeggen: nu loopt de maat over, nu moeten wij de voordeur sluiten...'

Nu had Holdert ook weinig in te brengen op dit punt, want de artikelen die De Haas schreef behoorden inderdaad tot de schandelijkste die in de krant werden geplaatst. Gelukkig voor hem spitste het verhoor zich vrij snel toe op de paar dagen dat De Haas hoofdredacteur was geweest. Hij gaf een kort overzicht van de gebeurtenissen rond de weigering van Fraenkel, waarna hij vervolgde te stellen dat hij tegen zijn neef zei: 'Kijk eens, beste man, dat is geen Telegraafstijl. Als jij je directeur voelt en je wilt een andere richting uit dan de redacteurs, die voor hun geweten dergelijke dingen niet accepteren,... dan kan je dat niet door de S.D. laten behandelen. Als jij een S.S.-man bent en je daarop beroept, dan moet je er voor zorgen, dat de S.D. hier niet de lakens uitdeelt. Daar kon hij mede instemmen en toen heeft hij gezegd: Dat erken ik. Ik zal het doen. Maar ja! Ik heb net weer een brief gekregen. Daarop zei ik: Benoem voor mijn part De Haas dan als hoofdredacteur, dan kan Fraenkel tenminste onderduiken. Hij antwoordde hierop: Ja. Maar achter mijn rug heeft hij toch geaarzeld. De zaak is verder buiten mij om gegaan. Ik heb hem het advies gegeven, opdat het niet tot een ingrijpen door den S.D. zou komen.

Het hoofdredacteursschap van De Haas heeft maar twee dagen geduurd; de Duitsers zelf wilden niet, dat De Haas daar zat.'

In ieder geval trof De Haas op de redactie niet de redacteur aan die hij in 1943 zou noemen, zonder zijn naam te vermelden²³⁵: 'Maar Mussert staat vooraan, in de spits van onze strijdformaties. Hij trotseert de felste aanvallen op zijn persoonlijkheid en eer. Hij ziet zelfs zijn familie aangetast door een joodschen lasteraer van De Telegraaf.'

Op *De Telegraaf* zouden deze uitlatingen geen beroering wekken.

De Haas was een antisemiet van het grofste soort. Lees hoe hij beschrijft hoe al in 1939 rumoer ontstond rond de IJssalon Koco, die twee jaar later het middelpunt zou worden van een optreden van de Grüne Polizei, dat leidde tot de dood van een van de eigenaars²³⁶: 'Nu is het zomer geworden. In de Rijnstraat heeft een immigrant een ijssalon geopend. Daar stroomden elken avond de jodenkinderen uit de geheele stadswijk bijeen. De trottoirs zijn dan practisch onbegaanbaar, fietsen versperren den weg; er wordt gejoeld en geschreeuwd. Joodsche jongetjes maken op hun eigen oostersche manier, hun weinig betamelijke "gijn" met de meisjes van hun ras. Maar ook Nederlandsche vrouwen en meisjes zijn niet veilig voor hun gespot en hun vuilbekkerij. Alles wat niet jood is, ergert zich dood. Politie om orde te houden laat zich niet zien. De Rijnstraat is van de joden, verjiddischt-Duitsch gebrabbel is er de voertaal. De bevolking van de hoofdstad moet de wrange vruchten slikken van de jodenliefde en Duitschlandhaat in Den Haag, het krijgt zijn offervaardigheid voor de immi-

granten-collecte met rente terug, het ondervindt de praktijk van de theorie, die door politiekelingen en dominees met veel mooie woorden, met roerende gruwelverhalen en aangrijpende filmvervalschingen is uitgedragen.'

Het zijn de theorieën van de proleet die in de literatuur een kans ziet zijn ploertige taal te slijten; een kant van het nationaal-socialisme, waar de 'hogere' aanhangers van de Nieuwe Orde niet op wensten te letten. Zij lieten het toe en dat is hun schande. Goebbels had meer dan gelijk toen hij op 31 mei 1938 op de Gautag van de NSDAP in Breslau verklaarde: 'Bij ons wordt geleid en gehoorzaamd! En als sommige buitenlanders er zich over beklagen, dat er bij ons geen critiek meer bestaat, dan antwoorden wij: er is wél critiek! De ondergeschikte critiseert echter niet den superieur, maar de superieur den ondergeschikte!'

Zo maakte het systeem ruim baan om de zich godheden wanende proleetjes de kans te geven hun gal te spuwen op wat zij de minderwaardige rassen vonden, hún ondergeschikten. En de superieuren op hun beurt grepen niet in.

Vergeleken met het gedrag van De Haas is de collaboratie van de lawaaiige Willem Waterman maar kinderspel. Toch heeft hij een niet onbelangrijke rol in de bezettingsjaren gespeeld.

In de zomer van 1988 schreef Martin van Amerongen voor NRC *Handelsblad* een artikel onder de veelzeggende titel 'Een alcoholische brulaap'.²³⁷ Die brulaap was W.H.M. van den Hout, beter bekend als Willem Waterman. Van Amerongen introduceerde Willem Waterman kort en bondig: 'Hij schreef jongensboeken onder de naam Willy van der Heide en meisjesboeken onder de naam Silvia Sillevius. In de oorlog publiceerde hij een grotemensenboek onder de veelzeggende titel "Wie zegt dat je in deze tijd niet kunt lachen?" terwijl hij tevens verantwoordelijk was voor het humoristisch ogende blad *De Gil*, dat hem op drie jaar cel en tien jaar schrijfverbod zou komen te staan. *De Gil* deugde al evenmin als Willem W. Waterman. Het blad oogde pseudo-pro-geallieerd en pseudo-anti-NSB, maar schreef ondertussen onbekommerd over de "spekjoden met hun hangboezems en hun zweetstank", het tragische feit negerend, dat er inmiddels, in 1944, weinig spekjodinnen meer over waren aan wie deze beweringen konden worden getoetst.'

De rest van het artikel van Martin van Amerongen gaat over het naoorlogse taalgebruik van Van den Hout, waarin het woord 'brullen' veelvuldig voorkomt, evenals de woorden 'oorlam' en 'taximobiel'.

De Gil begon te verschijnen in maart 1944 als uitgave van de *Abteilung Aktivpropaganda* van het *Generalkommissariat*. De eerste drie nummers stonden onder hoofdredacteurschap van L.M.H. Thijssen, die in het begin van de bezettingsjaren hoofdredacteur was van *De Residentiebode*. Thijssen had zo zijn eer-

dere ervaringen gehad met satire. Toen in het voorjaar van 1941 de BBC melding maakte van zware bombardementen op Duitsland werden een aantal Nederlandse journalisten door de *Presse-Abteilung* uitgenodigd om zelf een kijkje te komen nemen. Onder hen was Thijssen, die in *De Residentiebode*, dat als pro-Duits bekend stond, een zogenaamd satirisch stukje schreef.²³⁸ De satire zat zo diep verscholen dat hij een paar weken in Scheveningen werd opgesloten en *De Residentiebode* voor een poosje werd verboden.

Perschef Janke vroeg op zijn dagelijkse persconferentie aan de journalisten het artikel van Thijssen in hun kranten te commentariëren. J.H.M. Hetzler van *De Tijd* volgde die aanbeveling zeer precies op. Hij vond het artikel van Thijssen onzin en hij achtte de Hagenaars te goedgelovig dat ze zo'n benadering van de hoofdredacteur van *De Residentiebode* hadden geslikt. Maar wat deed Hetzler? Hij gaf uitvoerige citaten uit het artikel in *De Residentiebode*.²³⁹ Weer waren de Duitsers woedend en nu werd ook Hetzler gevangen gezet. Hij hoefde maar een week te zitten omdat hij duidelijk kon maken te goeder trouw de aanbevelingen van Janke te hebben opgevolgd. *De Tijd* mocht pas weer op 26 juni verschijnen, drie dagen ná *De Residentiebode*. Dat blad werd beloond omdat het zich duidelijker had gewend tot de Nieuwe Orde. Het werd niet nationaal-socialistisch, maar het kwam een eind in de richting door zich uit te spreken voor de Nationale Unie van Arnold Meijer. Thijssen kwam weer vrij en werd meteen hoofdredacteur van het *Nederlandsch Dagblad*, het orgaan van Nationaal Front, dat naast *De Weg* werd uitgegeven: Meijer had nu een dag- en een weekblad. Van den Hout en Thijssen, die elkaar aan het einde van de oorlog weer troffen in *De Gil*, hadden, zoals nog zal blijken, elkaar eerder bij Nationaal Front leren kennen.

Vanaf het vierde nummer nam Van den Hout (die al als medewerker aan *De Gil* was verbonden) het hoofdredacteurschap van Thijssen over (die op zijn beurt wel aan *De Gil* bleef meewerken). Van den Hout had zo zijn ideeën over propagandavoering. 'De Duitse methode van propagandamaken wordt hier,' zei hij in 1944²⁴⁰, 'door geen mens in Holland geslikt. Het Nederlandse volk pro-Duits maken kan niet meer. Het enige wat ze kunnen doen is zodanig te schrijven, dat de mensen zeggen: van Amerika en Duitsland deugt ook niets.'

De Duitsers hadden in ieder geval veel fiducia in *De Gil*. *De Residentiebode* (wie had men anders verwacht gezien Thijssens connectie met zowel *De Gil* als *De Residentiebode*?) die het blad drukte, kreeg per aflevering meer dan honderdduizend nummers te produceren.

'Daverende deining over de labbekakken' was de kop boven het belangrijkste nummer van 19 juli 1944.

'Nederland vraagt zich af: waar zitten de labbekakken?

Bent u een labbekak?

Wat is een labbekak?’

Dat was de onderkop van het artikel en hiermee is het soort humor van *De Gil* zo ongeveer aangeduid. Want: de labbekakken zijn de geheime handlangers van de Gestapo. Het geheim van *De Gil* was dat het leek alsof het een illegale uitgave betrof, waarin bijvoorbeeld met name de NSB'ers ervan langs kregen. In nummer 14, dat van 5 september 1944, dreef *De Gil* de spot met Dolle Dinsdag. ‘Generale repetitie’, merkte het blad met een grote kop op, en de onderkop luidde: ‘De Zucht van een Gerucht Joeg de Bonzen op de Vlucht.’ En verderop: ‘Gil blijft verschijnen / Ook na de bevrijding.’

De wens was de vader van de gedachte en het is niet meer na te gaan hoeveel Nederlanders werkelijk hebben gedacht dat ze met het in huis halen van *De Gil* een illegaal blad hadden bemachtigd.

Nummer 14 was het laats te nummer van *De Gil, Periodiek Orgaan voor Nuchter Nederland*.

De naam ‘De Gil’ bleef echter dank zij Watermans connecties in omroepland nog een tijdje voortbestaan. Waterman was onder meer hoofdredacteur van het blad *Cinema en Theater*, dat sterk nationaal-socialistisch gericht was en na juni 1943, toen *De Luistergids* werd opgeheven, de radio-aankondigingen verzorgde. Waterman was voor de oorlog al film-enthousiast geweest want in februari 1940 gaf het *Nederlandsch Boekhuis* het boek *Amerika filmt* uit, waarin Martin van Amerongen alleen al op pagina 32 zes maal het woord ‘brullen’ aantrof. Waterman schreef veel teksten voor *De zender van het bevrijde zuiden*, een radio-pendant van *De Gil*. Net als bij *De Gil* trachtte men de indruk te wekken dat het om een niet-Duitse aangelegenheid ging. De zender stond in Hilversum aan de 's Gravelandse Weg, maar men deed het voorkomen alsof er vanuit het bevrijde zuiden werd uitgezonden. De samensteller was Wim Sassen, maar Waterman schreef de meeste teksten.

Het nieuws was anti-Duits, want anders mankeerde er het nodige aan het geloofwaardige van de ‘zender uit het bevrijde zuiden’. Tussen het anti-Duitse nieuws door echter waren er ook veel berichten over wreed optreden van geallieerde zijde, zodat men in het nog niet bevrijde noorden daar alvast beducht voor kon zijn.

Waterman werkte ook mee aan *Mary of Arnhem*, een zender die het BBC-nieuws relayeerde, maar het van rijd tot tijd onderbrak met een uitzending in even goed Engels. Men gebruikte daar Engelse krijgsgevangenen voor. In die tussendoor-mededelingen kwam informatie voor die de geallieerden in verwarring moest brengen, ja, zelfs een tegenstelling moest kweken tussen Engelsen en Amerikanen.

‘Van veel ernstiger aard was een zender zogenaamd van de illegaliteit,’ geeft Verkijk ons als informatie.²⁴¹ ‘Volgens Prachthäuser [een volgens Verkijk “goe-

de” Duitser die bij de Nederlandsche Omroep betrokken was, AV] ging het om een wekelijkse uitzending van een uur, die door twee Nederlandse programmamakers (wier namen hij zich niet meer weet te herinneren) en de NSB-technicus Huizinga werden gemaakt. Men beschikte, “door verraad”, zegt Prachthäuser, over door de illegaliteit gebruikte codes. Men wist, dat Café Sport in Hilversum een verzamelplaats van illegalen was en via die codes heeft men mensen uit de illegaliteit opgeroepen op die-en-die-dag en op-dat-en-dat-uur in Café Sport bijeen te komen. Dat gebeurde en ze zijn allemaal prompt gearresteerd, “einkassiert”, zoals Prachthäuser het uitdrukt. Na een uitzending of zeven, acht, heeft men de zender, die hoogst waarschijnlijk geen groter gebied dan Hilversum bestreek, gesloten, omdat toen wel was doorgelekt dat het een Duitse zender was. [...] Zeker is, dat ook hierbij Willem W. Waterman een bedenkelijke rol heeft gespeeld.’

Waterman kreeg zijn grote kans in omroepland met zijn zogenaamde *Gilclub*, die in juli 1944 van start ging. Het programma, dat tot het einde van de uitzendingen van het officiële Hilversum bleef bestaan, had een duidelijk Amerikaans karakter. Waterman kreeg van de bezettende macht zelfs toestemming de zo gehate verboden jazzmuziek te laten horen. Daartussendoor spuide hij dan geraffineerde propaganda. Voor mensen als Dick Verkijk was de *Gilclub* jeugdsentiment²⁴²: ‘Ze waren, althans voor de schrijver van dit boek, een openbaring. Als jongetje had hij voor de oorlog nauwelijks bewust naar muziek geluisterd - en dan krijgt hij vijf jaar later ineens klassieke jazz in Dixieland- en New Orleans-stijl voorgeschoteld. Voor het eerst hoort hij Louis Armstrong! Muziek uit het land, waarvan we vurig hoopten dat het ons eindelijk zou bevrijden! Heeft men zich bij de *Gilclub* gerealiseerd dat hun uitzendingen averechts zouden werken? Als ze spottend spraken over “die negermuziek”, begrepen ze dan niet dat ze zichzelf te kijk zetten als ze daarna die grandioze jazz-platen lieten horen? De *Gilclub* heeft van het toen 15-jarige hbs' ertje een enthousiast liefhebber van de klassieke jazz gemaakt-en hij is het tot op de dag van vandaag gebleven. De “slimme” propaganda is-ie vergeten, heeft hij niet eens tot zich laten doordringen, maar de (Amerikaanse) herkenningstune van de *Gilclub* kan hij na dertig jaar nog fluiten.’

De *Gilclub* was de laatste activiteit van Waterman in oorlogstijd en liep bijna synchroon met de verschijning, in juni 1944 bij *Bruna*, van de komisch bedoelde bundel *Wie zei, dat je in dezen tijd niet kunt lachen?* Daarnaast had *De Residentiebode* zijn boek over de Amerikaanse film van het *Nederlandsch Boekhuis* overgenomen, waarvan in november 1941 een tweede, en in mei 1944 een derde druk verscheen. Het was alsof Waterman nog binnen wilde halen wat er binnen te halen viel. Het was het slot van een werkzaam leven binnen de collaboratie, een collaboratie waarvoor we terug moeten naar Arnold Meijers Nationaal Front

dat Van den Hout een propagandafunctie had toebedeeld. Het hoogtepunt van zijn carrière bereikte hij toen hij samen met Van Wesseem de redevoering schreef die Arnold Meijer in februari 1941 in de Haagse Dierentuin hield in aanwezigheid van Duitse waarnemers die Meijer wel eens op zijn pro-Duitse gezindheid wilden testen. Meijer viel de NSB fel aan en refereerde verder veel aan het glorievolle Nederlandse verleden. Hij repte ook nog van de beroemde tocht van admiraal De Ruyter naar Chatham. Dat was nog volgens de tekst van Van den Hout. Maar Arnold Meijer sloeg opeens aan het improviseren en riep uit: 'Wie heeft ons dat tot op heden nagedaan?' Dat was geen aardige opmerking voor de Duitsers die al lang gefrustreerd moesten vaststellen dat de zo uitbundig aangekondigde invasie van Engeland nog steeds niet was begonnen en vermoedelijk ook nooit zou plaatsvinden. De zaal, vol Nederlanders, reageerde echter enthousiast op deze zinsnede, zoals een Duitse waarnemer zuur opmerkte²⁴³: 'Diese deutliche und vom Publikum wohlverstandene Spitze gegen Deutschland löste brüllenden Beifall und höhnische Gelächter aus.' Dit fragment komt voor in een rapport aan Schmidt, een teken dat de Duitsers de zaak hoog opnamen. Schmidt liet er tenminste geen gras over groeien. De Generalkommissar riep Arnold Meijer onmiddellijk op het matje. Deze verontschuldigde zich door te stellen dat het hier om een eerste redevoering ging. In de tweede zou hij de geschiedenis van Duitsland behandelen en in de derde de geschiedenis van beide landen samen. Die tweede redevoering mocht hij nog houden, maar vlak voordat hij de derde redevoering zou houden, op 20 februari in Leiden, werd de vergadering van Nationaal Front daar verboden.

Het deel van de toespraak over De Ruyter (zonder de uitgljijer van Meijer) moot wel haast van Van den Hout zijn geweest, want het sluit aan bij een tekst uit de roman *De kruistocht van Generaal Taillehaeck*, deel I *De Proloog*, die in september 1941 bij *De Residentiebode* verscheen. De publiciteitscampagne, zonder twijfel opgezet door Waterman zelf, stak knap in elkaar; veel naïeve Nederlanders zullen vooraf nog gedacht hebben met een 'goed' boek te maken te hebben. Het succes was groot. In oktober verscheen de tweede druk, in november de derde.

En in deze roman kwam De Ruyter dus voor. 'We hebben een massa goed te maken,' zegt de hoofdpersoon van de roman vlak na de capitulatie van het Nederlandse leger in mei 1940. 'Zullen wij intusschen de namen van Tromp en De Ruyter zeer aarzelend, en voorzichtig, noemen? Want mijn groote vrees is, dat de moedigen die vielen, al aldus met hun levens hebben gekocht het respect van 's werelds beste landleger, de aan hen gebrachte eerbetoon zullen geannexeerd zien door het verachtelijk slag van "hoerapatriotten", die aldus profijt zullen trekken van den moed der gesneuvelden.

En dat, ziet gij, dat zal niet gebeuren, zoolang ik schrijven kan!'²⁴⁴

Waterman vond het nodig de roman te voorzien van een ronkend voorwoord. Het boek behandelt namelijk, vanuit de ogen van generaal Taillehaeck gezien, de volkomen ontoereikende wijze waarop het Nederlandse leger de oorlog in werd gestuurd. Daarin vertoont de roman veel overeenkomsten met *De vlam in de pan* van Roothaert, waarop ik in deel I reeds inging.

In de roman van Waterman zegt een zekere Ter Heyde tegen generaal Taillehaeck²⁴⁵: 'Hij, die de wetten der massa-psychologie kan hanteeren, heeft den sleutel in handen tot een geweldige macht. Hij kan legers opbouwen en weer vernielen.... geheele volken in opstand brengen.... terwijl het wezen van zijn macht voor velen een raadsel is....'

'Ik heb het leeren inzien,' zei generaal Taillehaeck, 'ik heb ook leeren inzien; dat velen zich hebben blindgestaard op loopgraven en geweren en noodrantsoenen en vergeten hebben iets véél belangrijkers te mobiliseeren: de geest.'

Ter Heyde knikte langzaam: 'En als men voortgaat den blik gericht te houden op zuiver materieel zaken.... dan zal het leger voortgaan holler en holler te worden en de natie ook en de inéénstorting zal komen bij den eersten krachten stoot....'

En nu moesten alle lezers het Voorwoord van Waterman geloven²⁴⁶: 'Ik wensch hierbij te verklaren - hetgeen ik ten allen tijde bewijzen kan - dat dit boek "De kruistocht van Generaal Taillehaeck" behoudens enkele stylistische correcties en behoudens het Naschrift, de druk is van een oorspronkelijk, vooroorlogsch manuscript, geschreven tijdens de mobilisatie '39-'40.

Soldaten, sergeants en officieren kenden het geheel of gedeeltelijk toen wij ten oorlog trokken. Dezen waren het die naar mij toe kwamen op den avond van de capitulatie en mij ervan weerhielden het manuscript te vernietigen.

Niets ter wereld had mij ertoe kunnen bewegen over wat geschied is te schrijven, maar dit boek WAS reeds geschreven.

Dit boek is geen trap achterna... Het was - helaas - een profetie. En zijn actualiteit?... Het is actueeler dan ooit.

Want de vlucht van dit werk gaat uit ver boven het leger, strekt zich uit over politieke partijen en over den Arbeidsdienst, over ons geheele volk met zijn problemen van individualisme en verdeeldheid... Vandaar de publicatie...'

In januari 1943, Nationaal Front was al opgeheven en Arnold Meijer besteedde zijn tijd en aandacht aan een champignon-kwekerij, kwam het tweede deel van *De kruistocht van Generaal Taillehaeck* uit, getiteld *De strijd om Nederland*. Daar Willem Waterman zijn eerste deel voorzag van de ondertitel *De Proloog* mogen we ervan uitgaan dat hij al van plan was om een deel II te schrijven. Over de inhoud zal hij het nog niet met zichzelf eens zijn geweest, maar inmiddels had hij met Meijer gebroken en toen ook de Duitsers te kennen hadden gegeven geen heil meer te zien in de fascistische Leider uit Oisterwijk, zag Van

den Hout zijn kans schoon om als Willem Waterman wraak te nemen op Meijer en zijn Nationaal Front: hij zou in zijn tweede deel met de beweging afrekenen. 'De schrijver wijst erop, om onaangename misvattingen te vermijden, dat aan dit boek louter historische gebeurtenissen ten grondslag liggen, door hem ervaren in een inmiddels ontbonden autoritaire politieke beweging,' liet Waterman de lezer op het schutblad weten. Opvallend is ook dat de omslag, gelijk bij deel I, was voorzien van een tekening door Karel Thole, de illustrator die we in de afgelopen delen al zovaak zijn tegengekomen bij publikaties die het daglicht nauwelijks of niet konden verdragen. Thole was zelf jarenlang trouw aanhanger van Meijer geweest en betoonde zich thans een trouwe hulp bij het verloochenen van zijn eens zo bewonderde Leider.

Deel II was opgesplitst in twee afdelingen. De eerste noemde Waterman 'Bankroet van een Politieke Beweging'. Generaal Taillehaeck is geïnteresseerd in die beweging, Nederlandsch Front geheten. Hij laat zich op het Hoofdkwartier rondleiden en hij bespeurt al snel onvrede bij de oudgedienden. Het is duidelijk dat de roman zich afspeelt in de periode toen Zwart Front was omgebouwd in Nationaal Front, het Hoofdkwartier naar Den Haag was overgeplaatst en Meijer probeerde de gunst te winnen van Haagse conservatieven, een streven dat bij de oude Front-strijders veel kwaad bloed zette²⁴⁷: Aan een tafeltje in een halfdonkere hoek, ver weg van de groote ramen, zaten kameraad Koe en kameraad Ezel. Kameraad Koe zwaaide den scepter over het archief. Kameraad Ezel zwaaide den scepter over niets bepaalds. 'Dat is 'm,' zei kameraad Koe, met zijn neus wijzend, 'in dat grijze pak, bij van der Sloot. Weer zoo'n nieuwelings. Ben benieuwd, wat dáár weer voor herrie van komt. Hield onze baas zich maar aan zijn ouwe, trouwe stelletje!'

Kameraad Ezel at zuurkool, diep gebogen over zijn bord. Zijn ooren wuifden zacht. Terwijl de slierten zuurkool in zijn mond verdwenen, staarden zijn bolle oogen naar den rug van Taillehaeck.

'Toen we nog "Maak Front" waren, in plaats van Nederlandsch Front,' zei hij, 'toen we nog niet hier in Den Haag zaten, toen was er nooit ruzie, nooit herrie. De krant verscheen elken week en was goed. We werkten dag en nacht. We vochten tegen politie, tegen de Rooien en tegen de kapelaans, en niemand die ooit klaagde, als er geen geld was en nu... Moet je eens kijken! De meesters in de rechten, de jonkheeren en de generaals komen binnen- de een na den ander. En de heele acht maanden is de herrie niet van de lucht geweest. De een na den ander komt erbij, treedt weer uit of wordt geroyeerd... Als de baas verstandig was, hield-ie zich aan zijn ouwe getrouwen. Dat is, wat Drika ook zegt, die heeft een beste kijk op dat soort dingen.'

Hij werkte zijn laatsten hap zuurkool naar binnen, schraapte zijn bord af met zijn mes en schoof het bord weg.

‘Zemme een biertje ná nemen?’

‘La-we maar doen,’ zei kameraad Koe.

Het verhaal van de roman is vrij simpel. Taillehaeck kwam, zag de geweldige chaos in de organisatie van de beweging en ging weer, nadat hij de Leider, ene Rudolf Smit, de mantel uitveegde, een redevoering die in wezen tegen Arnold Meijer gericht was²⁴⁸: ‘Ik kwam in deze beweging, in de absolute overtuiging, praemisse, waarvan ik uitging, dat de geest in deze beweging de volkomen antipode zou zijn van den stroopigen geest die ik zoo intens haatte en heb leeren haten gedurende een reeks van jaren.

Ik zal u zeggen, Rudolf Smit, dit is véél erger. De geest in ons leger was niet bijster... maar tenminste was de legerorganisatie een machinerie, logisch opgebouwd en bruikbaar bewezen door de eeuwen heen. En ik zal U zeggen: indien een derderangs Jodenwinkeltje in manufacturen werd gedreven zoals deze beweging sinds een jaar is georganiseerd, werd die winkel binnen drie dagen voor grondige reorganisatie gesloten. Het beroemde leidersbeginsel, waarover ieder hier den mond vol heeft, wordt, in deze beweging, op dit hoofdkwartier, elke minuut van den dag met voeten getreden.

De burgerlijkheid is op dit Hoofdkwartier vele malen erger, dan in de door ons gesmade Departementen, en waar deze burgerlijkheid afwezig is, grijnst de roode kop van het Marxisme.’

A.B. Roels reageerde onmiddellijk na verschijnen van dit boek met een recensie in *De Schouw*. Wie nu mocht menen dat binnen des NSB, waartoe Roels behoorde, met een zeker leedvermaak zou worden gereageerd op deze aanval op Nationaal Front, dat zelf zo vaak de NSB had verketterd, kwam bedrogen uit. Erg chic vond Roels de hele affaire niet²⁴⁹: ‘Zien wij af van het feit, dat het, euphemistisch gezegd, niet zeer welgevoeglijk is om, na uit een politieke beweging, waarin men een leidende positie bekleedt, te zijn getreden (of gezet), op diezelfde beweging critiek te gaan uitoefenen en haar belachelijk te maken, dan kan men toch aan het eerste deel van dit boek zekere kwaliteiten toekennen.’

Dat was zo ongeveer alles wat Roels over de eerste afdeling van *De strijd om Nederland* te melden had. De tweede afdeling, getiteld ‘Gesprekken in den nacht’, bestaat voornamelijk uit pseudo-wijsgerige gesprekken waarin Willem Waterman zijn ideologie aan de lezer presenteerde. Volgens Roels klopte van dat wereldbeeld maar bitter weinig: ‘De heer Waterman echter blijkt slechts de eerste de beste filosofische dilettant te zijn,’ meldt hij. En aan het slot van zijn recensie: ‘Er was eens een filosoof, die zeide, dat het eenige, wat hij zeker wist, was, dat hij niets wist.

Ook Willem Waterman weet niets (althans niets van het nationaal-socialisme). Het zij hem vergeven. Hij weet echter niet, dat hij niets weet. En dát nemen wij hem uiterst kwalijk.’

Het grootste bezwaar van Roels is dat Waterman niet begrijpt dat 'Nationaal-socialisme door het rassenprincipe gevormd is. Nationaal-socialisme zonder rassen beginsel is een wangedrocht.'

Roels had in zoverre gelijk dat de tweede afdeling van het boek inderdaad vol staat met nonsens, uitgebruld, om nog maar even aan Martin van Amerongen te refereren, door de gesprekspartners die maar doorfilosoferen over ras, systeemvolk, selectie enzovoort. Het kwam niet veel verder dan de reinste borrelpraat²⁵⁰: "Ja", zei van Merlevoort, "maar in elke klasse wordt de ontwikkeling der méér dan normaal begaafden, - en dat is reeds vijf en twintig procent, op misdadige wijze afgeremd, doordat het onderwijs steeds is afgestemd op de middenmoot. De intelligenten worden lui, of verveeld... maar geholpen worden zij niet. Hier zijn wij terug op een punt van een uur of zoo geleden. Maar waar zijn onze scholen voor zeer begaafden? Wat wordt er gedaan om deze potentie van het volk tot het uiterste uit te buiten? Waar is de Hoogeschool, waarin de beste koppen des lands worden getraind, opdat de Staat uit dat arsenaal kan blijven putten voor het bezetten van de sleutelpositie des Lands?"

Ter Heyde sprong op:

"Daar hebben wij, inderdaad, een der laatste phazen van ons geweldig probleem! Ons systeem tot het selecteeren van het intellect was juist even fout als ons systeem tot het kiezen van regeerders... Hier zijn we aan waarde vier van het Staatspotentiël: het organiseeren en op een doel richten van de potenties van het land en van het volk. Het ontwikkelen van de technische potentie werd volkomen overgelaten aan particulieren of commercieele toevalligheden, - het werd nimmer op een Staatsdoel gericht."

Aan het slot van het boek besluit Taillehaeck maar weer iets te gaan dóén. Zijn gesprekspartner zegt dan nog peinzend²⁵¹: 'We hebben een massa geleerd van Rudolf Smit, hij was een kostbare spiegel, die toonde hoe het niet moest. Als ik daar niet een halfjaar had gezeten, had ik nimmer zoo goed begrepen, wat ik thans gehoord heb.' Dat mag een verklaring zijn voor het feit dat ons thans de boeken van Waterman volstrekt onbegrijpelijk voorkomen.

'Het effect op den lezer zal, naar ik meen op den duur zijn, dat men NF niet als onbelangrijk zal beschouwen,' schreef Van den Hout in februari 1943 aan R.W. Haantjes Dekker, directeur van *Uitgeverij De Veste*, waarmee hij wilde aantonen dat het *Gil*-idee in zijn hoofd zat. Aan de ene kant een afrekening met Nationaal Front, maar aan de andere kant door zogenaamd bittere kritiek dezelfde beweging belangrijk, misschien wel acceptabel maken.²⁵²

"Nu is hij te ver gegaan. Er uit," *brulde* Bigard.' Een zin uit het boek van Waterman over de Amerikaanse film. Martin van Amerongen laat Bigard opdraven ter introductie van zijn regels: 'Aldus Willem Waterman, kleurrijke zonderling, gespecialiseerd in burengerucht op alcoholbasis. Na 's mans ver-

scheiden, in februari 1985, is het werkelijk weldadig rustig geworden in de Amsterdamse binnenstad.'

Van Amerongen constateerde bij Waterman een opvallend gezwollen taalgebraak vol zelfverzonnen woorden. Waterman vertoont daarmee een opvallende gelijkenis met J.H. (Koos) Speenhoff. In 1943 verscheen van hem *Daar komen de schutters!* 'Hij was wat sombrero,' schrijft Speenhoff over een sombere man.²⁵³ Briefjes van duizend heten 'mieltjes'²⁵⁴ en het woord 'immer' is 'immerlings'.²⁵⁵ En als iets Speenhoff in het geheel niet beviel riep hij in geschifte uit: 'om de dubbelde dooie donder niet'.²⁵⁶ Op dit in 1943 gepubliceerde boek van Speenhoff kom ik nog terug.

De in 1869 geboren Speenhoff bereikte voor de oorlog een populariteit als dichter-zanger die we ons nu nauwelijks meer kunnen voorstellen. Samen met zijn vrouw Caesarina trad hij avond na avond op met zijn liedjes en die optredens hield hij tientallen jaren vol. De stijl van zijn liedjes doen ons nu gewild-populair aan en Speenhoff moest het ook danig van zijn persoonlijkheid hebben en zijn markante stemgeluid. Een voorbeeld van zo'n liedje treffen we aan bij Alex de Haas²⁵⁷, voor ons onderwerp aardig omdat Speenhoff een kwart eeuw later deze woorden zo zou verloochenen:

Holland, heb je het begrepen,
hou' je voor de toekomst klaar,
Holland, hou' je zwaard geslepen
voor het komende gevaar.
Daarmee zult ge nooit versagen,
neemt het onvervaard ter hand,
sla ze neer die je belagen,
oog om oog en tand om tand! (bis)

Holland zullen wij niet geven,
Holland is ons hoogste goed,
daarvoor geven wij ons leven,
daarvoor storten wij ons bloed.
Holland wordt geen land van slaven,
Holland's grond wordt nooit onteerd,
liever dood er in begraven
dan als knecht er geregeerd! (bis)

In de laatste jaren voor de oorlog vervlogen de successen van het echtpaar Speenhoff en de bezetting bracht daar geen verandering in. In 1941 achtte

Speenhoff daarom de tijd rijp om opnieuw de aandacht op zich te vestigen. Hij verzon een veertigjarig toneeljubileum. Dat was onjuist, want hij stond vanaf 1902 op de planken zodat hij nog een jaar had moeten wachten. Bovendien had hij twee jaar eerder het *Polygoon*-filmjournaal zo gek gekregen om drie liedjes van hem in het journaal op te nemen 'vanwege zijn veertig-jarig toneeljubileum'. Dit evenement had in *De Kleine Comedie* plaats en de NRC had er wel wat moeite mee, zoals de onbekend gebleven criticus meldde²⁵⁸: 'Met het programma voor het huldigingsfestijn was er eerlijk gezegd iets niet in orde. We bedoelen niet zoozeer het drukwerkje, dat den jubilaris de voorletters J.B. toekendemen denke aan het klassieke "Zekere J.H. Speenhoff" in de parodie "Zijn Edelachtbare!" - doch het gebodene. De welwillende medewerking, waarvoor het huldigingscomité zeker dankbaar had te zijn, wekte vergelijking met een bruiloft, waar het bruidspaar achter de geschenken schuil gaat of eerst bij het dessert aan tafel verschijnt. Hoewel de pauze is vervallen, was de klok van vijf koud, voordat het tweede gedeelte van het programma aan de beurt kwam met toch als hoofdnnummer het optreden van den heer en mevrouw Speenhoff zelve, gevolgd door de huldiging.'

Want Rotterdams was Speenhoff, dus kon de NRC niet om de huldiging heen. Bovendien had Speenhoff een halfjaar daarvoor meegewerkt aan een avond, georganiseerd door een aantal journalisten, onder wie ook NRC-redacteurs. A. Koolhaas, B. Stroman, A. van Waasdijk, W.A. Wagener en G. Zalsman hadden een revue geschreven 'ter propageering van den wederopbouw der stad' en daaraan had Speenhoff meegewerkt. Bij die gelegenheid schreef de NRC heel wat aardiger over hem²⁵⁹: 'Met een liedje op bekende schutterswijze leidde Gobau de verschijning van een geheimzinnigen man-met-baard ter beurse in: Koos Speenhoff in levenden lijve, met applaus verwelkomd. Met zijn vrouw heeft hij bekende liedjes uit zijn repertoire gezongen: dāt was Rotterdam en hij bleek nog in zijn oude kracht.'

Eigenlijk bleek Koos Speenhoff voor alles in te huren. In de zomer van 1941 organiseerde het DVK in kasteel Cannenburgh een kamp voor journalisten die de Nieuwe Orde waren toegedaan. Zelfs Tobi Goedewaagen was aanwezig. De organisator, A. Meyer Schwencke, hoopte dat 'de deelnemers aan dit eerste zomerkamp bij de hervatting van hun werkzaamheden zich krachtige medewerkers zullen toonen aan de vorming van de nieuwe volksgemeenschap'²⁶⁰. En wie was er ook? Speenhoff, zoals de NRC monter berichtte: 'Hierna volgde op het voorplein een avond van vroolijk jolijt, waarbij de bekende dichter-zanger Koos Speenhoff op de hem eigen wijze oude en nieuwe liederen ten beste gaf, welke veel bijval vonden, en waarbij ook het bijna in de vergetelheid geraakte pierement niet ontbrak.'

Hij raakte verstrikt in zijn eigen hang naar waardering en verloor daarmee

het zicht op de werkelijkheid. Toen hij vierenzeventig jaar werd zou hij opnieuw worden gehuldigd, nu met een diner in café-restaurant *De Kroon*. Lees wat het blad *Amusementsbedrijf* van 16 november 1943 daarover schreef²⁶¹: ‘Het was een partijtje dat zich kenmerkte door een sfeer van intimiteit en een bijzonder geanimeerd discours. En zoals dat nu eenmaal bij zulke gelegenheden gebruikelijk is, zijn er vele vriendelijke woorden tot de jarige gesproken. Die woorden allemaal te herhalen zou ons in conflict brengen met de beschikbare plaatsruimte. Gememoreerd zij derhalve dat de heer Van Erk (kennelijk daartoe speciaal uit Den Haag overgekomen) de jarige complimenteerde uit naam van de Nederlandse Cultuurkamer, waar hij hoofd van de afdeling Kleinkunst was; dat Paul Duval, conférencier, nationaal-socialist en actief propagandist voor de dienstneming bij het Oostfront-leger, “met zijn geheugen te rade ging” en dat Coos jr. een hartelijke en sympathieke toespraak tot zijn vader richtte.’

Speenhoff was aangedaan door de hulde en antwoordde op rijm²⁶²:

Die was raak op vrijdagavond,
die bleef raak tot vrijdagnacht.
Heel wat goeds is onverdroten
in en uit de mond gebracht.
Happen, teugen, woorden, lachen,
borrels, wijnen noem maar op,
alles ging zo zonder kwaad doen
vlot en met de vlag in top.
Met de vlag van beste vriendschap
groen-wit-groen van Rotterdam,
waar de rijmer van dit dichtwerk
welgeluimd ter luier kwam.

Coos junior was aanwezig, zijn zoon die anti-nationaal-socialistisch was. Niet aanwezig was zijn dochter Ceesje, die in onmin leefde met haar ouders en broer.

Op 19 oktober 1941 ging om vijf uur in de middag op Hilversum 2 het *Zondagmiddagcabaret van Paulus de Ruyter* van start. ‘Geen luisteraar kon bevroeden, dat dit het begin zou zijn van de vulgairste en laaghartigste cabaretserie die de omroep ooit heeft voortgebracht,’ schrijft Dick Verkijk, ‘een stroom smeerlapperij die pas begin 1944 bij gebrek aan slechter zou verzanden.’²⁶³

Tekstschrjver voor het cabaret was Jacques van Tol, voor de oorlog tekstschrjver voor Louis Davids. Over Tol berichtte ik reeds in deel I. De acteur Piet Rienks en zijn vrouw Ceesje Speenhoff vormden in de uitzending een duo, Keuvel en Klessebes. Ik heb eerder al een voorbeeld gegeven van de teksten van Jacques van Tol. Om de uitzendingen te kenmerken volstaat nu alleen een tekst

van een andere tekstschrijver aan het programma, Wybe de Vries, een pseudoniem voor Herman Kramer. Hij zond in november 1942 zijn jodenhaat de ether in²⁶⁴:

Nu men dan korte metten maakt
Met dezen parasiet,
Die telkens voor een zilverling
Zijn gastvolk weer verried,-
Die nergens ooit heeft meegebouwd,
Maar slechts verdienen wou
Aan and'rer werk, aan and'rer zweet,
aan and'rer moed en trouw,-

Nu blaakt men plots van jodenmin,
En wie ons vaderland
Tot bloedens toe gegeeseld heeft,-
Die kust men thans de hand!
Die dit reptiel bij 't nekvel grijpt,
Bedreigt men met den dood-
Men waagt zijn leven, slooft zich uit...
Slechts voor den 'armen jood'...

Speenhoff begreep heel goed dat zijn dochter de naam Speenhoff op onduldbare wijze in diskrediet bracht. Dus liet hij eind 1941 in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* de mededeling verschijnen²⁶⁵:

'Ernstig:

Om verwarring te voorkomen verklaar ik hiermede met sterken nadruk aan mijn lezers en lezeressen, dat de liedjes, die des zondagmiddags om 5 uur worden uitgezonden door den Nederlandschen Omroep te Hilversum, van het aldaar optredende cabaret, niet worden gezongen door mijne vrouw, Caesarina Speenhoff-Prinz. Wij beiden, evenals mijn zoon Coos, zingen in geen enkelen vorm propagandistische liedjes, maar steeds die van 40 jaren oud. Waar we ons bestaan kunnen vinden treden we op en we blijven oprechte vaderlanders. Zegt dit voort en ge bewijst ons een onschatbaren dienst. Dank U!

Het getuigde van een zekere moed, maar de teksten van Ceesje Speenhoff waren dan ook al te bar en Speenhoff senior realiseerde zich dat hij daarmee het risico liep de spaarzame optredens die hij nog had ook te verliezen.

Ook bij de Nederlandsche Omroep probeerden Speenhoff, zijn vrouw en zijn zoon te interveniëren. Ceesje Speenhoff zou in december 1941 de radiobestuurderen smeken niet in te gaan op welke druk van haar familie dan ook om haar

naam te veranderen. De Nederlandsche Omroep schaart zich aan haar zijde en als de familie Speenhoff blijft aandringen besluit de directie van de Nederlandsche Omroep dat de vrouw en zoon van Speenhoff niet meer voor de radio mogen optreden. De dichter-zanger zelf valt buiten deze boycot, want tegen hem, zo stelt een memo, zijn 'geen principiële bezwaren'. Hij blijkt in april 1942 bereid 'in positieven zin met den Nederlandschen Omroep mede te werken'.²⁶⁶

Men zal zich ook bewust zijn geweest van de verregaande bereidwilligheid van Speenhoff. Wellicht heeft men in Hilversum wel eens het *Rotterdamsch Nieuwsblad* ingezien dat niet alleen de zojuist aangehaalde brief van Speenhoff over zijn dochter afdruckte, maar ook diens ode op *Winterhulp*; dan is de 'moedige' Speenhoff al weer uit het zicht geraakt²⁶⁷:

Holland is toch zo weldadig
en ons land geeft wat het moet.
Ach, hoe kan men rustig slapen
als men zijne plichten doet.
Fier kan men het hoofd dan dragen
als men ook voor and'ren leeft,
als men zonder dank te vragen
dikmaals geeft van wat men heeft.

Winterhulp komt met de bussen,
wie geen ton heeft, geeft een cent,
wie de waardebons behoeven
zijn waarachtig niet verwend.
Vele, vele bonnen zien ze
met verwachting tegemoet.
Bon, dat lieve Franse woordje
is toch op zijn Hollands goed!

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* was een 'foute' krant. Niet voor niets werd de directeur ervan na de oorlog voor tien jaar en de hoofdredacteur voor vijf jaar van het uitoefenen van welk beroep dan ook in de krantewereld uitgesloten. De krant zelf kreeg voor tien jaar een zogenaamd naamsverbod, een verbod waarmee de hand werd gelicht.

De gedichten voor het *Rotterdamsch Nieuwsblad* gaven Speenhoff in ieder geval wat inkomsten. Daarnaast had hij zijn spaarzame optredens en een enkele keer, tijdens een huldiging; ontving hij een envelop met inhoud. Bovendien kreeg hij van het DVK tussen 1941 en 1944 een jaarlijkse subsidie, in 1941 en 1942 f500, in 1943 f800 en in 1944 zelfs f 1000.

En dan was er nog het honorarium voor het in 1943 bij *Uitgeverij A.A.M. Stols* verschenen *Daar komen de schutters!* Het was een schandelijk boek en Stols wist dat. En Speenhoff wist dat. Vanwaar anders het knullige inlegvelletje dat met het boek werd meegegeven:

‘Let wel, geachte belangstellenden!

De meeste van de opstellen, die in deze bundel Herinneringen zijn opgenomen, werden lang geleden en in ieder geval vóór de oorlog geschreven; er komen dus woorden en uitdrukkingen in voor, die *toen* door tienduizenden met mij werden gedeeld, maar die *nú* door de invloed van de oorlog een geheel andere betekenis hebben gekregen. Wat vóór de oorlog als wat vrijmoedige scherts werd beschouwd, wordt nu vrij ingrijpend geheten. Beleefd doch dringend verzoek ik mijn lezers en lezeressen dus die woorden en uitdrukkingen als niet geschreven te beschouwen, die op de een of andere manier nu zonderling en eigenaardig aandoen.

Sla die woorden over of schrap ze in Uw boek!

Die U acht en waardeert,

J.H. Speenhoff.

Rotterdammer.

Den Haag, 8 December 1943.’

Wat Speenhoff hier beweert is ronduit gelogen. Ook Stols moet dat geweten hebben en de lezers van *De Groene Amsterdammer* wisten het zelfs heel goed. Een groot deel van de artikelen die in *Daar komen de schutters!* waren gebundeld, waren in dat blad verschenen ná de Duitse inval, te beginnen met een artikel gewijd aan Nolst Trenité (Charivarius).²⁶⁸ Niet opgenomen in zijn bundel waren verhalen over Louis Gimberg²⁶⁹ en Jan Musch.²⁷⁰

Wel in de bundel stond een verhaal over Frans Primo²⁷¹, het hoofd van de Afdeling Theater en Dans van het DVK. Primo was chef-redacteur van de *Oprechte Haarlemsche Courant* en een overtuigd nationaal-socialist. Toen in oktober 1940 de hoofdredacteur van de krant, Ph. Mees, als gijzelaar naar Buchenwald werd gebracht, kreeg Primo de kans van de krant een nazi-gezind blad te maken. De krant raakte al snel duizenden abonnees kwijt en het *Haarlemsch Dagblad* kreeg er duizenden bij. Maar deze krant stond bij het DVK dan ook bekend als ‘Sterk anti-nat.soc. en anti-Duitsch. Maakt de Opr. Hrl. Crt. kapot’²⁷², een aantekening die door de ambtenaar van het DVK werd neergepend, maar die zonder twijfel door Primo zal zijn ingeblazen. Primo zal zijn ambtelijke functie te danken hebben gehad aan zijn liefde voor het toneel: hij was zelf hartstochtelijk amateur-toneelspeler. Hij kende Speenhoff uit het begin van de jaren twintig toen hij hem uitnodigde voor de krant gedichten te schrijven. Over deze Primo schreef Speenhoff de volgende, niet mis te verstane regels²⁷³: ‘Ik ging in Den Haag wonen en daar woon ik, na mijne evacuatie uit Scheveningen,

weer. Toen vernam ik de twee laatste wereldjaren van wereldsche grootheid dat Primo onze Kleinkunst ging leiden en dat deed me veel genoeg en om vele grondige redenen.

Weer ontmoette ik hem, nu met zijne vrouw, bij voorstellingen en de hartelijkheid was er weer. Weer verricht hij zijn werk, maar nu voor onzen geheelen Dietschen stam en hij doet het weer primus inter pares.'

Het woord 'Dietsch' was toch al favoriet bij Speenhoff (het was een van die woorden die de lezer kennelijk maar moest schrappen, alsof de uitgever dat Speenhoff zelf al niet in het manuscript had kunnen laten doen) want over Pisuisse schreef hij dat deze hem eens ernstig had bekritiseerd en tegen kritiek kon Speenhoff sowieso niet. Pisuisse had gezegd dat Speenhoff invloeden had ondergaan van het Franse cabaret. Speenhoff reageerde daar jaren later op met²⁷⁴: 'Die woorden van Swiep hebben me toen diep en innig pijn gedaan. Ik vergaf het hem echter gaarne maar vergeten kon ik het niet; te meer daar hij zeer en zeer goed wist dat mijn werk louter Dietsch was.' Diets en Germaans. Van scheepsbouwer D. Goedkoop Dzn schreef hij²⁷⁵: 'Zijn hoofd op zijn romp was een standbeeld van Germaansche wilskracht.'

Germaans tegenover joods: die vergelijking maakt Speenhoff ook als hij een beschrijving geeft van een tocht door het Suezkanaal, bij welke gelegenheid hij een joodse koopman uit Utrecht ontmoette die hem op verschillende plaatsen in het Oude Testament wees. Speenhoff reageerde afwijzend²⁷⁶: 'Hij was op de hoogte van onzen Bijbel en toen ik hem kort en bondig verklaarde dat ik maling had aan Mozes en dat Salomon lucht voor me was en dat ik al dat geklets missen kon, was het uit tusschen ons. Gelukkig.

Wat heb ik nu in 1942 te maken met die gemengde berichten van voor twee honderd eeuwen? Ik ben een Germaan en ik geloof alleen in den eenigen en Almachtigen en niet in de tusschenpersonen en impressarii en managers en agenten van de zaak. Waarom ons nog lastig gevallen met dat gedoe?'

Het was een tekst die in 1942 bij de nieuwe machthebbers goed zal zijn gevallen, evenals zijn voortdurend hakken op de joodse componist Mahler²⁷⁷: 'Mahler maakt me opstandig. Ik denk aan twist en handgemeen en moord als ik naar hem heb te luisteren. Ik vind het epidemie-muziek en ik ruik een achterbuurt met een jankenden hond en een lallend wijf of een jeitsend kind. Ik ben zoo vrij dezen toontimmerman te haten.'

Speenhoffs woorden waren in feite slagen in de lucht: er viel niets meer te haten; Mahler was door de nazi's al verboden, zodat Speenhoff er niet meer mee geconfronteerd hoefde te worden.

Ook haatte hij de eveneens joodse Charlie Chaplin. Speenhoffs afkeer van Chaplin moet haast wel met diens jood-zijn te maken hebben. 'De tijd van een Chaplin is voorbij en voorgoed en gelukkig,' stelde hij vergenoegd vast.²⁷⁸

Het hoeft geen betoog dat ook Chaplin in 1942 persona non grata was. En wie nog mocht twifelen, leze de volgende tekst, waarin elke genoemde naam in ieder geval joods was²⁷⁹: ‘De Nederlander in Indië is de Hollander op zijn best. Onze vak-volksontvaarders die ons Ras willen verslaven aan den vreemdeling die onze taal spreekt, in onze gemeenschap leeft en ons geld afzet... deze verdervers van zeden en eer en plicht door ons op te dringen: jazzmuziek, abortus, esperanto, korte rokken, films, korte haren, godsdienst is opium, negerdansen, echtscheiding, Mahler, Epstein, Chaplin en andere besmettelijke ziekten... deze vijanden van ons zuiver Dietsche Volk... hadden het in Indië al bijna zoover dat er de oproervlag kon waaien. Het is mislukt in Indië, in Europa en over de geheele wereld.’

Duidelijker kon niet en deze tekst blijft als een schande aan Speenhoff kleven, evenals aan zijn uitgever Stols, die twee jaar eerder, zoals we in deel I zagen, zo betuttelend Hoornik beleerde. Hier hebben we niet meer van doen met opportunisme, maar met een overtuiging die voortkwam uit diepe frustraties. Het was een overtuiging waaraan Speenhoff in toenemende mate lucht gaf, zoals in de nieuwjaarswens die hij in 1943 voor het *Rotterdamsch Nieuwsblad* had geschreven²⁸⁰:

Spoedig zullen we herstellen
 wat verwoest werd en verdaan,
 onze grote mensen-werkkracht
 zal weer aan het wrochten gaan.
 Ons vernuft en onze kunde
 bleven ongerept en sterk,
in de nieuwe wereldorde
 vrezen we geen plicht of werk.

De ideeën van Speenhoff grepen terug op racisme dat er voor de oorlog inzat, af te lezen uit de woorden die hij over Indië schreef en over de bewoners. Een voorbeeld daarvan is het liedje ‘Tida ada, tida maoe’²⁸¹:

Als men hier als baar of sinkee
 Zich wat vriendelijker gedraagt
 Dan verstaat geen djongos Hollandsch
 Als je hem iets netjes vraagt
 Tida bitjara Malajoe
 Zeg je uit je woordenboek
 En als antwoord hoor je altijd
 Na gepeuter en gezocht:

Refrein:

Tida ada, tida maoe.²⁸² Tida bisa, tida taoe
Tida a da da, tida bi bi sa
Tida ada, tida maoe.

Maar als ze je nodig hebben
Voor wat voorschot of hun loon
Ja... dan gaan ze... omong blanda
En ze antwoorden gewoon
Met een ringgit in je handen
Zijn ze al hun domheid kwijt
Als je zegt: loop naar de kilip
Zijn ze dadelijk bereid

Refrein:

Saja ada, saja maoe.²⁸³ Saja bisa, saja taoe
Saja a da da, saja bi bi sa
Saja ada, saja maoe.

Ach, wie kon zich hierover eigenlijk nog verbazen? Had Speenhoff niet voor de oorlog al in een interview voor *Het Vaderland* met G.H. 's-Gravesande duidelijk laten merken voor wat en wie hij stond? Op de vraag of hij van het Nederlandse volk hield, antwoordde hij²⁸⁴: 'Ik hou ervan en ik ken het. Ik voel me een echte vaderlander. Ons Nederlandse volk is zo kerngezonder, zo sterk en zo weinig vatbaar voor alles wat naar revolutie zweemt. Tweeëntwintig jaar sta ik er midden in. Van hoog tot laag, van hoed tot pet. En ik verklaar die aard uit het feit, dat het volk achter zich heeft een strijd als de tachtigjarige oorlog, die kracht heeft gegeven. Zo zal de laatste oorlog het Duitse volk ook misschien kracht geven, waardoor over een eeuw grote geesten geboren worden. Ons volk is zo buitengewoon gezond, wat er zeker toe zal bijdragen, dat het een leidende plaats kan innemen. In Frankrijk vindt men die zelfbewustheid niet.'

En verderop²⁸⁵: 'Het felste lied, dat ik gemaakt heb, is tegen de Haagsche Post. In de Haagsche Post zie ik het grootste gevaar tegen ons eerlijk kapitalisme. Dat rose blad met zijn lieflijke gijntjes, dat in ieder gezin komt, met zijn rubriek "Eventjes lachen" gaat ieder jaar in september zijn schandaal zoeken in de ondergang van een kapitalistisch instituut. Dat is nu al drie jaar aan de gang. Het ene jaar een aanval op ons verzekeringswezen, daarna de Robaver, en nu Jurgens. Tegen dat blad ga ik in het algemeen belang een strijd voeren. Het

heeft ons gezinsleven verpest en helpt mee aan de ontaarding van het krachtige Nederlandse volk,'

De eerste georganiseerde fascistische organisatie in Nederland was het *Verbond van Actualisten*, in de vroege jaren twintig opgericht rond mensen als Hugo Sinclair de Rochemont, Arie van Iperen en de ons welbekende Alfred Haighton. Speenhoff voelde zich geroepen voor die *Actualisten*, zij het wat aan de late kant, een marslied te schrijven, naar hij 's-Gravesande meedeelde, voor wie hij de eerste vier regels neuriëde²⁸⁶:

Koppen op en oogen tartend open
Een trotsche lach om den gesloten mond
Tot bloed gereed als woorden niet meer baten
De hielen diep in eigen lieven grond.

Het was een lied in de beste fascistische tradities, dat mogen we vaststellen en de querulanterige Speenhoff was wat kwaliteit en heftigheid betreft wel erg ver verwijderd van die andere 'fascistische' querulant Erich Wichmann, die het Schip van Staat neerzette met de onnavolgbare regels²⁸⁷:

Krakend als een oude mestkar,
Groez'lig als een varkenstrog,
Zeult daar onze sleetsche 'Staats' schuit,
Doorgelekt en doorgesijpeld,
Rot gekletst en stuk geheibeld,
Door de rooien en de dooien,
Naar z'n end...

Op 3 maart 1945 werd het Haagse Bezuidenkwartier door de Engelsen gebombardeerd. De bewoners vluchtten de straat op en daar werd zowel Speenhoff als zijn vrouw door bomscherven geraakt. Speenhoff was onmiddellijk dood, zijn vrouw overleed ruim een jaar later. Speenhoff was zo zwaar verminkt, dat hij alleen aan de hand van zijn persoonsbewijs kon worden geïdentificeerd.

Jaren daarvoor had Speenhoff het liedje 'Bloed op straat' geschreven dat eindigde met²⁸⁸

Door de drank die doet vergeten,
door het vechten om te eten,
komt het bloed op straat.
't Is de oorlog om het leven
die daar rauw wordt neergeschreven,

met ons bloed op straat,
met ons bloed op straat...

Dat liedje inspireerde Piet Bakker om na de oorlog in *Elseviers Weekblad* te schrijven: 'Het bloed van Koos Speenhoff is op straat gevloeid. Daarmede zij weggewist wat hij misdaan heeft.'

Het is niet opgehelderd wie Speenhoff bij *De Groene Amsterdammer* (zijn biograaf Alex de Haas vermeldt niet eens de indrukwekkende reeks artikelen die Speenhoff vanaf de zomer van 1940 voor *De Groene Amsterdammer* schreef) introduceerde. In ieder geval leerde hij er wel Cees Kelk kennen, die evenals Speenhoff het woord 'Dietsch' in zijn vocabulaire opnam, bijvoorbeeld als hij het had over 'het Bourgondische tijdvak onzer Dietsche beschaving'.²⁸⁹

Kelk paste zich razendsnel aan de nieuwe verhoudingen aan, gelijk zoals we zagen ook *De Groene Amsterdammer* deed. Op 21 mei 1940 al meende Kelk te moeten schrijven²⁹⁰: 'Juist in deze zoo moeilijke tijden, nu onloochenbaar over de geheele wereld een nieuwe toestand aan het worden is, nu veel oude, versleten waarden op eenmaal worden opgeruimd, nu veel wat in het verborgene gegroeid is, plotseling uitbot en in het licht treedt, nu nieuwe, voor tallozen onvermoede verschietsen zich openen, nu is het zaak al wat er aan werkelijkheidszin, al wat er aan positieve kracht en weldadigheid in ons steekt, te mobiliseeren.'

We hebben eerder gezien dat Kelk, samen met Schotman, in december 1940 al opriep tot de vorming van een zogenaamd 'vertalersgilde'. In 1942 kreeg hij zijn zin. Het gilde kwam er: schrijvers en vertalers dienden zich daarbij aan te melden. Kelk meldde zich in eerste instantie niet aan. Volgens Hans Mulder werd hij daarop door Bergfeld benaderd die hem uitnodigde voor een gesprek. Kelk meldde zich, aldus Mulder, aan met de mededeling dat het alleen om een formaliteit ging.²⁹¹

Lisette Lewin gaat een stap verder. Zij meldt dat Kelk zich weliswaar aanmeldde maar beloofde niets meer te zullen publiceren.²⁹²

En Kelk zelf? Wat geeft hij ons voor informatie? Zoals gesteld: over zijn verzoek om de instelling van een 'vertalersgilde' geen woord. En ook de Kultuurkamer wordt niet genoemd, maar impliciet gaf hij in zijn eerder genoemde memoires te kennen dat hij in het geheel niet tekende²⁹³: 'Ik werkte zoveel mogelijk maar moest in maart '42 ophouden met publiceren, dus maar vertalen voor een eventuele toekomst...'

Dat woordje 'moest' is curieus, want hij *moest* in ieder geval niet stoppen. Eenmaal aangemeld bij de Kultuurkamer, mocht hij doorgaan met publiceren, zowel van oorspronkelijk werk, van herdrukken als vertalingen. Maar volgens

Lewin had hij toegezegd niet meer te zullen publiceren. Sloeg dat woordje 'moest' wellicht daar op? Maar wat dan te zeggen van de herdruk in de herfst van 1943 van zijn bundel *Spelevaart*, die alleen mogelijk was met toestemming van de Kultuurkamer? Kelk schrijft dat hij alleen maar vertalingen maakte 'voor de toekomst'. Hij geeft zelf een overzicht van dat vertaalwerk en daaronder bevindt zich de vertaling van *Ut min stromlid* van Fritz Reuter. Dan was de toekomst toch minder ver dan Kelk zich in zijn memoires herinnerde, want de vertaling verscheen onder de titel *Mijn leertijd op het land* in april 1943 met tekeningen van Fiep Westendorp bij *Contact*. Weinig schokkend, dit alles, alleen: het is informatie die in de gepubliceerde herinneringen van Kelk ontbreekt. Ook vinden we in die memoires niets terug van de discussies die Kelk met een van zijn beste vrienden, Walter Brandligt, had. Brandligt, een groot verzetsman, werd op 1 oktober 1943 gefusilleerd. Hij was schrijver, gelijk Kelk. Maar Kelk staat vermeld in het *Lexicon van de Nederlandse Letterkunde*, door Elsevier uitgegeven.²⁹⁴ Brandligt staat er niet in. Dat is vreemd, want zo onbelangrijk is Brandligt toch niet? In zijn tijd werd hij in ieder geval gewaardeerd. Ter Braak 'bijvoorbeeld vond hem een sympathiek auteur, wars van aanstellerij. Op 19 september 1938 schreef hij een recensie over twee auteurs, Jos Panhuysen en Walter Brandligt, onder de titel 'twee Uitersten'. 'De romanschrijver Jos Panhuysen behoort, blijkens zijn roman *Zee*, tot de auteurs van de uiterste aanstellerij,' aldus Ter Braak, 'iets, dat buitengewoon onaangenaam aandoet, omdat hij bovendien geen talent heeft. Ik ben ervan overtuigd, dat er in het oeuvre van Lodewijk van Deyssel een massa pose is, die in sommige opzichten wellicht niet onder doet voor die van Panhuysen, maar hier vergoedt dan toch het talent het een en ander.'²⁹⁵

Ter Braak komt dan ook tot de conclusie²⁹⁶: 'Ik kan tot mijn spijt niemand adviseren de roman *Zee* van Jos Panhuysen te lezen, tenzij bij wijze van experiment: hoeveel kan iemand verzinnen zonder het te kunnen verantwoorden?'

Daartegenover stelt hij de roman *Concubinaat* van Walter Brandligt²⁹⁷: 'Hij is in ieder opzicht een antipode van Panhuysen; hij stelt zich nergens aan, hij leeft nergens boven zijn geestelijke stand, hij stelt ons mensen voor, die men dagelijks tegenkomt, hij schrijft heel gewoon en heel behoorlijk Nederlands, zonder welbeschouwd en zonder de predestinatieleer van tante.'

Opnieuw de *Winkler Prins Lexicon* geraadpleegd. Jos Panhuysen krijgt daarin in tegenstelling tot Brandligt wel de nodige aandacht.²⁹⁸ Maar wat moeten we ook met een Lexicon waarin aan Menno ter Braak achtendertig regels worden gewijd²⁹⁹ en aan de kleine criticus Pierre Dubois maar liefst vierenzestig³⁰⁰? Je zou bijna menen dat de grote bewonderaar en discipel van Dubois, Jacques Kruithof, die in de redactie van het Lexicon zit, daar wat mee te maken heeft. In ieder geval staat hij er zelf ook in en de wijze waarop zijn kritisch vermogen

wordt beschreven, is haast te mooi om waar te zijn. Onder zijn redactionele verantwoordelijkheid kunnen we lezen: dat Kruithof 'zelf in staat is "beleving en reflectie" op hoog niveau te verbinden, bewijzen zijn vele kritieken en essays'.³⁰¹

Zo gaat het in het naoorlogse Nederland: verzetsman Brandligt wordt eruit geschopt en meelopers komen erin.

De Vrije Kunstenaar had nog een naïef geloof in de waarheid en rechtvaardigheid toen het blad in november 1943 over de naoorlogse visie op Brandligt het een en ander schreef³⁰²: 'Op 1 October werd de schrijver Walter Brandligt door de Duitschers ter dood gebracht. Zij hebben hem vermoord, dezen grooten, rustigen man, met zijn vriendelijke oogen, zijn stralende glimlach, die mannen en vrouwen voor hem innam, zijn grijzende fiere haardos, die zijn warm jong hart nog jonger deed lijken. Hen, die zich mochten verheugen in zijn nooit teleurstellende vriendschap, zal dit rampzalig bericht als een onaanvaardbare monstertijding den adem benomen hebben. Vele vuisten zullen zijn gebald, vele oogen zullen zich met tranen gevuld hebben, er zal gevloekt en vervloekt zijn!

Het is hier niet de plaats uitvoerig op het literaire werk van Walter Brandligt in te gaan. *Na den oorlog zal dit uitgebreider en door bekwamer pen, dan waarover wij beschikken, kunnen geschieden* [cursivering van mij, AV]. Maar wij willen hem hier gedenken als een groot en goed mensch, die viel in den strijd tegen het ongedierte, dat zijn medemenschen bedreigt, als een heldhaftig strijder, onbaatzuchtiger en niet minder dapper dan de oude drakendooders, wier gevechten om een zoete belooning na eeuwen nog stof doen opwaaien.'

Het lijkt me juist van Brandligt ten minste één gedicht af te drukken: 'Laat Getij'³⁰³:

Onwezenlijk omdat ze zijn omringd
Door killen nevel, staan ze in het land de koeien
In dunne dampen, dauwend om de bosschen
Die geel en rood nog eenmaal wilden bloeien
Maar in het laat getij bloeiend te sterven staan.
Er klaagt een zwarte vogel en doode blâren vallen
Tot kleurig dek. Dit is de eeredienst
Van 't naderend eind. De jachtgeweren knallen.

'k Zie over de wegen de kleuren van blâren
Die zijn bloedrood omdat ze zijn gerukt
Van oude eiken die ontsproten waren
Door hartstocht van de wilde aarde en lucht.
En boven de wegen en ineengedrongen bosschen

Komen fantastische wolken varen.
 Ze trekken door en zijn niet meer te stuiten
 En komen om den hemel af te sluiten
 En trekken door...

Van 't laat getij zie 'k door mijn venster dit gericht
 En denk: 't Is uit. Een schoone dood moest komen
 Na dit festijn. Maar zalig zijn zij toch die in 't gezicht
 Der late herfst hun levensstaf genomen
 Zien door jonge handen en 't kostbaarst goed,
 Het Leven zien in eigen vleesch, in 't bloed van eigen bloed!'

Het was deze Brandligt, die niet de kans heeft gekregen in de naoorlogse geschiedschrijving zijn gerechtvaardigde plaats op te eisen, die in de bezettingsjaren met Kelk in discussie trad over het wel of niet aanmelden voor de Kultuurkamer, zoals de nicht van Walter Brandligt zich na vele jaren nog herinnert³⁰⁴: 'In Epse [woonplaats van Brandligt, AV] werden felle discussies gevoerd. Inzet: wel of niet tekenen voor de Kultuurkamer, niet alleen met Kelk ook met vele anderen en zoals U zult kunnen begrijpen ben (ik) niet overal bij geweest. Maar het ging er behoorlijk aan toe. Kees, die vrolijke man waar je zo ontzettend mee kon lachen kreeg het benauwd. Op een gegeven moment werd z'n naam in de familie niet meer genoemd, eigenlijk doodgezwegen.'

Heeft Kelk zich aangemeld bij de Kultuurkamer, Cees Buddingh' heeft dat ook, maar een lichter geval van collaboratie is nauwelijks aan te treffen, of het zou de schuldvraag zijn die Ida Gerhardt opwierp toen ze in 1941 als lerares aan het lyceum in Kampen de Ariërverklaring tekende en naar aanleiding daarvan dichtte³⁰⁵:

Dit is de stoet der Joden, saamgesnoerd met touwen,
 de blote zolen op het rotsplateau geplant;
 de mannen stom gefnuikt, de lastbeladen vrouwen
 met kinderen geklemd aan de gebonden hand.

De daad van Pharaoh in het graniet geschreven;
 trotse hiëroglyphen melden stam en tal.
 Ik zie een grauw perron, de Joden saamgedreven,
 de rijen ogen links, naar Pharaoh beval.

De steenhouwer zou één fout met de dood bekopen:
 er mag geen naam ontbreken in de slaventrein.

Opdat zij zouden gaan, schroefde ik de schrijfstift open,
de letters zettend die nooit uit te wissen zijn.

Maar als het tekenen van de Ariërverklaring als een vorm van collaboratie wordt beschouwd, dan zou bijna het gehele Nederlandse volk hebben 'gecollaboreerd'. Met de collaboratie van Buddingh' viel het dan ook alleszins mee, al is daar in de loop der tijden toch het nodige over te doen geweest. Cees Buddingh' was, toen de Kultuurkamer een feit werd, drieëntwintig jaar. In 1941 debuteerde hij met de dichtbundel *Het geïrriteerde lied*.

Toen het kunstenaarsprotest tegen de instelling van de Kultuurkamer op gang kwam heeft Buddingh' zich het vuur uit de sloffen gelopen om handtekeningen te verzamelen. Toch ging de Kultuurkamer door en Buddingh' ging bij twee oudere vrienden van hem, Willem Hussem en Nes Tergast te rade. Ze adviseerden de jonge dichter om zich aan te melden. Zelf zouden ze dat ook doen. Hussem stuurde Buddingh' ten overvloede nog een brief³⁰⁶: 'Den Haag, maart 1942. Beste Kees, In antwoord op je schrijven zou ik je willen raden je bij de Kultuurkamer als lid op te geven. Wij doen het ook. Nu het lidmaatschap een politie maatregel is geworden met strafmaatregelen valt er niet aan te ontkomen. Hartelijke groeten, je Wim.'

Wat bleek na de oorlog? Hussem en Tergast hadden zich niet aangemeld en Tergast had zelfs zitting in de Eerraad die het gedrag moest beoordelen van hen die zich wel hadden aangemeld.

Over de kwestie van de aanmelding geven de dagboeken van Buddingh' redelijk uitsluitsel. In maart 1942 schreef hij daarover³⁰⁷: 'Geen post helaas vanochtend - ik had het nummer van de Gulden Winckel verwacht, dat Hoekstra schreef onderweg te zijn, en een paar brieven naast mijn ontbijtbord is een van de prettigste dingen, van dit leven, zou ik bijna zeggen - maar zelf een drietal brieven geschreven: aan Theo van Baaren, over de vertaling voor de Pleijade; aan 's Gravesande, of hij niet een vers van me in het Zondagsblad van het Vaderland wil plaatsen (op advies van Wim Hussem) en aan Hoekstra of hij me wil inlichten over de Gilden. Ik had gehoopt dat ik er buiten zou kunnen blijven - ik weet nog goed hoe ik vorig jaar tegen Bossu zei "dat we het aan de nagedachtenis van Ter Braak en Du Perron verplicht waren er niet, onder geen enkele voorwaarde, aan mee te werken". Maar er schijnt geen ander alternatief, vooral niet na de sombere verhalen van Wim Hussem over de Oostenrijkse schilders, die geweigerd hadden, en die enkele dagen daarna gesommeerd werden "hun atelier te verlaten, en niets mee te nemen". "We worden toch op een of andere manier gelijkgeschakeld," zegt iedereen, "wat je ook uitvoert." En inderdaad, als lid van het Gilde steun ik de "vijand" minder, dan welke willekeurige arbeider dan ook die in een fabriek werkt die voor de Weermacht werkt.

Maar ik had zo graag een houding als A. Roland Holst ingenomen - van wie er in het nieuwe nummer van Criterium een vers staat dat een nieuwe open oorlogsverklaring aan het adres van de heren is - en iedere concessie van de hand gewezen.'

Buddingh' doelde hierbij op het gedicht 'De twee deuren' en met name enkele strofen³⁰⁸:

Wat raakt
 een wereld, die haar taal laat temmen,
 mijn taal dan, en hoe zou haar leer
 mijn stem ooit richten naar haar snauwstemmen?

Op woensdag 1 april 1942 was het zover³⁰⁹: 'Maandagochtend kwam Leo M. [Leo Marchand, een schilder en vriend van Buddingh', AV] en heb ik twee ongeveer gelijkluidende brieven getikt, waarin we ons bij de Kultuurkamer meldden. Tonny [Anthony Bosman, AV] - die zijn vulpen was verloren - heeft gisteren een brief opgesteld. Con [Con Schröders, AV] kwam ook nog horen, maar ik weet niet wat hij gedaan heeft. Tonny had een volkomen idiote en zichzelf-in-de-malingnemende brief van Max D. [Max Dendermonde, AV] ontvangen.'

Buddingh' zou overigens niet 'legaal' publiceren. Wel illegaal. Zoals *Het Huis* dat in 1945 bij *De Sleutelpers* (schuilnaam voor *A.W. Sijthoffs Uitg. Mij. N.V.*) zou verschijnen. Hans van Straten ontdekte na de oorlog dat het boekje pas in juli 1945 was gedrukt, waar het colophon anders zegt. Hij viel daar Buddingh' over aan, die kon aantonen dat hij het boekje al in december 1944 bij Sijthoff had ingeleverd. Bovendien zou Van Straten in zijn aanval op Buddingh'³¹⁰ ook melden dat Buddingh' in *Groot Nederland* had gepubliceerd toen het blad al een nationaal-socialistische redactie had. Dat was onjuist. In *Bzzlletin* zou Van Straten over deze fout en zijn beschuldiging aan het adres van Buddingh' waar dat de uitgever betrof zijn mea culpa uitspreken.³¹¹

Maar helemaal zijn ongelijk bekennen wil Van Straten ook niet. Ten aanzien van de uitgever merkt hij op³¹²: 'Het vermoeden bestond, en *bestaat nog* [cursivering van mij, AV], dat Sijthoff zich pas op een zeer laat moment van een illegaal verleden wilde voorzien door die malle Sleutelpers in het leven te roepen.' Van Straten erkent wel dat er vierentwintig clandestiene uitgaven bij Sijthoff zijn verschenen, maar 'misschien had directeur S. van Looy behoefte zich op het allerlaatste moment wat nadrukkelijker te profileren als goed vaderlander'.

Hiermee wordt de uitgever onrecht aangedaan, want wie de uitgaven niet naloopt moet nu de indruk krijgen dat ze in de laatste fase van de bezetting zijn geschreven (wellicht zelfs daarna!). Dat is onjuist. Veel uitgaven verschenen in 1944, maar al eerder, in 1942 verscheen van G.J.D. Goudriaan *De wenteltrap*

en in 1943 van Jacques Benoit (pseudoniem voor J.J.M. Bayer) *Ex torda*, van Goudriaan *Invocation*, van dezelfde auteur *L.C.*, van Louis Lehmann *Afscheid van Pétré W. Dantel* en in de vertaling van Benoit *Franciskus' preek tot de vogels* (*The sermon of St. Francis*) van Longfellow.

Gelukkig voor Van Straten beschuldigde hij Buddingh' in *Columbus* níét van het publiceren in *De Gil*. Dat had eventueel wel gekund. In nummer 14 van *De Gil* (15 september 1944) stond 'De blauwbilgorgel' van Buddingh' afgedrukt, dat begon met de zo overbekende regels³¹³:

Ik ben de blauwbilgorgel,
Mijn vader was een porgel.
Mijn moeder was een perulan,
Daar komen vreemde kind'ren van.
Raban! Raban! Raban!

Ik citeer nu uit de *Vier gorgelrijmen* die in 1944 door Willem Indenhaeck te Stadskanaal werden gedrukt. Hoe kwam dat gedicht in *De Gil* terecht? Lisette Lewin schrijft³¹⁴: 'Buddingh' kreeg zomer '42 tbc en bracht bijna de hele oorlog door in een sanatorium. Daar maakte hij zijn eerste *Gorgelrijmen*. Hij gaf ze aan een bevriende boekhandelaar in Dordrecht, die Koos Versteeg heette en die ze doorgaf aan Gabriël Smit, die ze doorgaf aan Jaap Romijn. Die heeft ze in 1944 clandestien laten drukken.

De proeven lagen bij de drukker, de *Utrechtse Typografen Associatie*, evenals die van *De stilte der zee*, toen de Gestapo daar in 1944 een inval deed. De drukkers [P. Zuiderdorp en W. Geuze, AV] werden diezelfde dag doodgeschoten, de proeven meegenomen. Waarschijnlijk, zegt Buddingh', heeft de Gestapo ze doorgestuurd aan de redactie van *De Gil*, *periodiek orgaan voor geduldig Nederland*. [...] In het nummer van 15 september 1944 van *De Gil* maakte hij [Waterman, AV] wel een zeer navrante grap. Hij bekroonde Buddingh's bundel, waarvan hij het manuscript als gezegd te danken had aan een inval die drie drukkers het leven had gekost, met de *Professor Gilprijs*. In het gedicht "De blauwbilgorgel" maakte *De Gil* een zetfout. In de strofe

dan lig ik languit in de zon
en knoester met mijn knezidon

stond in plaats van "knezidon", "kneridon", een onnauwkeurigheid die de dichter nog in vele na-oorlogse drukken heeft achtervolgd.'

'Wat er precies aan de hand is geweest, weet ik niet maar Buddingh' is niet erg duidelijk geweest over De publikatiegeschiedenis van zijn gorgelrijmen,'

constateert Hans Renders in *Ons Erfdeel*.³¹⁵ Zijn opmerking is terecht. Het is een rare geschiedenis. Het is nauwelijks voor te stellen dat de Gestapo de moeite zou nemen drukproeven door te spelen aan Willem Waterman.

Het is ook anders gegaan, aldus Waterman zelf³¹⁶: 'Ik heb de gedichten gekregen van Gabriël Smit. Die kwam ik in Hilversum in de radio-studio's tegen. Heb jij misschien wat kopij voor *De Gil?* vroeg ik. Ja, hij had wel wat, zei hij en hij bezorgde me die gedichten. Hij had duidelijk geen zin om zélf zijn nek uit te steken.' In ieder geval kreeg Buddingh', aan wiens anti-nationaal-socialistische gevoelens niemand twijfelde, zijn genoegdoening omdat hij in 1944 in het *Vrij Nederlandsch Liedboek* samen met zijn vriend Anthony Bosman, ook uit Dordrecht, in het zonnetje werd gezet in de 'Ballade van het gilde', waarin allerlei opportunisten en collaborateurs die zich hadden aangemeld, werden genoemd. Vermoedelijk wist de onbekende dichter van de activiteiten van het tweetal rond het kunstenaarsprotest toen hij dichtte³¹⁷

Helaas, zij allen zijn nu toegetreden,
Slechts één hoop rest: de heldenschaar in Dordt,
Een Bosman en een Buddingh', jonk van leden,
En niet als Boutens schurftig en verdord.

Overigens zouden de verschillende clandestiene uitgaven van Anthony Bosman op de naoorlogse tentoonstelling *Het vrije boek* worden geweigerd omdat Bosman zich had aangemeld voor de Kultuurkamer! Buddingh's gedichten hadden natuurlijk beter niet in handen van Gabriël Smit kunnen komen. Buddingh' zou ook medewerken aan *Ad Interim*, het literaire tijdschrift dat Gabriël Smit samen met Jaap Romijn in 1944 oprichtte. Romijn moet begoocheld zijn geweest door Smit; hij had een reputatie in de wereld van de clandestiene uitgaven en nu ging hij met de man in zee die met de nederlaag van de Duitsers in zicht probeerde te redden wat er te redden viel. Het mag ons verbazen dat hij niet ook nog mensen als Kuyle en Erwich binnen de kolommen van *Ad Interim* haalde. Romijn was de man die uitgaf; Smit was de man die zorgde voor de teksten. Mogen we daaruit concluderen dat het Gabriël Smit was die na de oorlog voor *Ad Interim* de wervende tekst opstelde die in allerlei tijdschriften werd geplaatst? Het moet wel, want in de korte tekst staan één leugen en één opmerking waar vraagtekens bij kunnen worden gesteld.

Om met de laatste te beginnen. De advertentie meldt dat de redactie het vertrouwen genoot van 'bekende auteurs zoals A. Roland Holst, Jan Engelman, Albert Helman, Anton v. Duinkerken, Cola Debrot, H.M.v. Randwijk, Jan H. de Groot'.

Het opmerkelijke is wel dat geen van deze namen voorkomt in een lijst van

regelmatige medewerkers. Als ze in iets of iemand vertrouwen zullen hebben gehad, dan is het hooguit in Romijn geweest, de integere, niet in Smit, de opportunist.

Er stond in de advertentie ook een regelrechte leugen: 'AD INTERIM is in den tijd der Duitsche bezetting het eenige gedrukte litteraire orgaan geweest, dat zonder toestemming van de Cultuurkamer verscheen.' En wat te denken van *Parade der Profeten* en *Podium*, die ook in 1944 clandestien begonnen? Maar misschien zit de leugen wel in de oppervlakkige lezing. 'Gedrukte' staat in de tekst, niet gestencilde en tegen deze concurrentie zullen de anderen niet opkunnen. *Ad Interim* zou na de bevrijding de redactie snel versterken met Cees Kelk, terwijl Bert Voeten en P.J. Meertens regelmatige medewerkers werden. In deel I heb ik Meertens als Lector van de Afdeling Boekwezen mogen introduceren. Het is wellicht aardig ook nog te attenderen op de bijdragen van Meertens aan het blad *Sibbe*, het maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde dat in de oorlogsjaren bij de nationaal-socialistische uitgeverij *Liebaert* verscheen. In 1942 bijvoorbeeld publiceerde Meertens in *Sibbe* een artikel getiteld 'Zeeuwsche Ondeugden'³¹⁸, waarin hij op beschaafde toon polemiseert met collega-auteurs in *Sibbe*, de antisemiet Martien Beversluis en de rassendeskundige Pieter Keuchenius. Een fraai gezelschap, met wie maar weinig fatsoenlijke Nederlanders überhaupt in debat gingen. Het was uiterekend deze Meertens die zich geroepen voelde in *Ad Interim* over verzetspoëzie te schrijven, maar had hij op de valreep ook niet twee bundels het licht doen zien? Eén over *Middeleeuwsche geestelijke poëzie* en één over *Middeleeuwsche wereldlijke poëzie*.

Ook Cees Kelk, gewaardeerd redactielid van *Ad Interim*, zou zich later geroepen voelen zijn geëmotioneerde visie te geven op de illegale en clandestiene poëzie, waaraan hij zichzelf niet had bezondigd³¹⁹: 'De illegale publicaties, de verzetsgedichten vooral hebben een schitterende rol gespeeld in de droeve bezettingsjaren. Ze hebben aanmoedigend gewerkt en de mensen onderling in hun leed en angst en verbetering met elkaar verbonden. Het ging er tenslotte niet om of er een belangrijke poëzie uit ontstond: het ging om de troost die ervan uitging, waardoor deze poëzie, soms ook spits en vindingrijk, tot het gemoed sprak van de geknechten en vervolgd. Nooit zullen over gedichten zoveel tranen van emotie geschreid zijn als over deze.'

Veel heeft Kelk in zijn memoires over *Ad Interim* niet te vertellen. Voelde hij instinctief dat hij niet thuishoorde in het gezelschap van de moedige, maar ook naïeve Romijn, die zich in had laten pakken door een dubbele pannembakker als Smit?

Bij Siem Bakkers studie *Litteraire tijdschriften* vinden we bij het aan *Ad Interim* gewijde hoofdstuk een verwijzing naar een aantal studies die aan dat blad zijn gewijd. Daarin staat ook Kelks *Ik keek alleen*³²⁰. Wie deze titel er op naslaat zal

slechts vier regels vinden *waarin Ad Interim* en Romijn voorkomen.³²¹ Ingaande 1950 zou *Ad Interim* fuseren met *De Gids*; de redactie zou worden gevormd door E.J. Dijksterhuis en Jaap Romijn, in de redactieraad komen we een aantal bekenden tegen: J.W.F. Werumeus Buning, C.J. Kelk, Gabriël Smit en Bert Voeten. De andere leden waren K. Kuypers, Ferdinand Langen, Emmy van Lokhorst, B.A. van Groningen, Anton van Duinkerken en A.N. Molenaar. Zo waren een clandestien tijdschrift en een tijdschrift dat de gehele bezetting door was blijven verschijnen in elkaar opgegaan.

Vanaf het begin van de bezetting verkoos *De Gids* behoedzaamheid. In feite is het enige protest (in de voorzichtigste vorm) dat we in de kolommen terug kunnen vinden een gedicht van Jan Prins³²², 'De Stroom', dat enkele maanden na het bombardement op Rotterdam werd geplaatst. Een paar regels hieruit:

Vier dagen al duurde de strijd.
In bittere verbeterheid
werd van weerskanten om de stad gevochten.
Dan golfde de aanval aan over de brug,
en dan over het eiland weer terug,
heen en weer tusschen de oeverbochten.
Dat kostte op den duur te veel bloed.
Te lang zagen zich opgehouden,
die eiken tegenstand doorstooten zouden:
de mariniers vochten te goed.

Toen zijn de vogelen des doods gekomen,
in wijde vluchten dicht opeen,
of drie aan drie, of een voor een,
en hebben, wat hun werk is, ondernomen.

Prins zou zich onder protest aanmelden bij de Kultuurkamer, maar accepteerde aan de andere kant wel een adviseursfunctie bij het DVK.

Vanaf 1934 was B.M. Telders *Gids*-redacteur en voor de oorlog zou hij zich in buitenlandcommentaren heftig verzetten tegen de nationaal-socialisten. Toen hij in juni een artikel inbracht waarin een protest tegen de Duitse inval klonk, besloot de redactie met instemming overigens van Telders het stuk niet te plaatsen, maar als aparte brochure uit te geven en daarna te sturen aan volstrekt betrouwbare relaties. Telders werd in december 1940 gearresteerd en aan het einde van de oorlog door 'de blonde beesten' vermoord.

De Gids kreeg door de toenemende papierschaarste in de loop van de oorlog een steeds geringere omvang, maar het blad werd in tegenstelling tot andere

tijdschriften niet opgeheven. De redactie besloot zich in toenemende mate te richten op wetenschappelijke artikelen, omdat die buiten de bepalingen van de Kultuurkamer vielen. In *De Nederlandsche Journalist* van februari 1943 lezen we de volgende beschikking van de voorzitter van het Verbond van Nederlandsche Journalisten: 'Met ingang van 15 Maart 1943 is het den hoofdredacteurs van nieuwsbladen en tijdschriften nog slechts geoorloofd poëzie, letterkundig proza en opstellen over nog levende letterkundigen (met uitzondering van actueele boekrecensies) op te nemen, indien de schrijvers daarvan zich hebben aangemeld voor het lidmaatschap van de Nederlandsche Kultuurkamer, teneinde te worden georganiseerd in het Letterengilde. De hoofdredacteurs zijn verplicht, alvorens tot publicatie van bovenbedoeld werk over te gaan, zich er van te vergewissen of de aanmelding heeft plaats gehad.'

Dat betekende dat veel literatoren wegvielen. P.J. Meertens mocht blijven publiceren, evenals dr. G. van der Leeuw. Beiden herinneren we ons als Lectors bij het DVK. Maar hun werk was wetenschappelijk, niet literair gericht. Wat de literatoren betreft viel *De Gids* terug op hoofdredacteur Werumeus Buning (die op verzoek van de redactie het hoofdredacteurschap op zich nam), A.H. van der Feen, E. Bom, Jan Prins, Leonard Huizinga, J.C. van Schagen en Nine van der Schaaf.

Jan Prins en Van Schagen zijn we eerder tegengekomen. Van der Feen hebben we binnen de kolommen van *Groot Nederland* onder nationaal-socialistisch beheer waargenomen. Leonard Huizinga zocht het in landelijke beschrijvingen, zoals *Reimerswaal*³²³ en we zien hem vlak na de oorlog bij *De Bezige Bij* terug met *Zes kaarsen voor Indië*. Emmanuel Bom was te onbelangrijk om waar dan ook te signaleren. En dan was er Nine van der Schaaf.

Nine van der Schaaf ontving van het DVK van 1941 tot 1944 elk jaar een subsidie van duizend gulden. Over Nine van der Schaaf kwam Jaap Meijer met een interessante mededeling³²⁴: 'Door Mea Nijland kwam ik nog even in contact met de letterkundige Nine (Trijntje) van der Schaaf, een leerling van Albert Verwey, die in 1973 op 91-jarige leeftijd te Bloemendaal (niet ver van Santpoort) overleed. Wij beleefden ten huize van mevrouw Nijland-Verwey (Meestierf in 1976) een interessante avond. Nine was nagenoeg blind. In de oorlog was ze nogal lang doorgedaan en dat zat haar blijkbaar hoog. Na haar dood belandde de nalatenschap in het Haarlemse antiquariaat De Vries. Ik kocht daaruit ondermeer een los nummer van *Groot Nederland, Nieuwe Reeks*, januari 1944, met een bijdrage van haar hand. [...] Zij heeft de gedrukte tekst nog eigenhandig "verbeeterd" en voegt in het ongecoördineerde, onregelmatige handschrift van een nagenoeg blinde in de marge toe-als wil ze toch nog afstetid nemen van het riool, waarin ze was terechtgekomen: "Deze verzen waren ingezonden toen naar ik meen, Vestdijk nog redacteur was."

Nine van der Schaaf, bij het uitbreken van de oorlog achteenvijftigjaar, debuteerde in 1919 met poëzie. Verwey publiceerde in 1921 een stuk over haar. Inderdaad is ze in de oorlog erg lang doorgestaan met publiceren. We mogen dan ook aannemen dat ze, toen ze haar werk naar *Groot Nederland* heeft gestuurd, wist dat Velddijk daar geen redacteur meer was, zoals ze in 1944 haar roman *De reis van Job* publiceerde bij *Querido*, wetend dat de joodse eigenaars al weggeschopt waren (vermoord ook, maar dat kon ze nog niet weten) en dat de ss'er Reinier van Houten daar de scepter zwaaide.

De Waag plaatste een lang artikel over haar, waaruit blijkt dat het wellicht de frustratie was van een letterkundige die zichzelf miskend achtte die haar tot de collaboratie bracht³²⁵: 'Zoo spreekt een schrijfster in eenvoud en bescheidenheid, heel goed wetend, dat zij niet behoort tot hen, die voorbestemd zijn voor groote populariteit, maar toch wel eens-juist door de instelling op een gemeenschap, die telkens in haar werk te vinden is-hunkerend naar de erkenning in breederen kring en teleurgesteld over die bemiddelaars, die niet eenvoudig zeggen wat ze meenen en het daarbij houden, maar die, al te vaak, reeds den veronderstelden onwil van het "publiek" verdisconteeren in een zekere beperking, die op haar beurt ruim afschrikwekkend werkt voor dat zelfde publiek.'

Binnen de redactie van *De Gids* zou voortdurend een discussie blijven bestaan over de mate waarin men met de richtlijnen van de bezetter mee moest gaan. Drie brieven getuigen daarvan. Werumeus Buning, schreef in maart 1943 aan

Dijksterhuis³²⁶: 'Vanmiddag sprak ik Nijhoff, en hoorde dat je de Gidsvergadering wilde uitstellen, waar niets tegen is. Er is echter wel iets aan de orde, dat ook schriftelijk afgehandeld kan worden, n.l. of Nijhoff en van D, [Van Duinkerken, AV] *vertalingen* mogen publiceeren van poëzie. Dit zou ter bevoegder plaatse *geïnformeerd* moeten worden. Nijhoff en ik zijn na ampel beraad vóór; v.D. kon ik heden niet bereiken, ik denk dat hij tegen zal zijn.'

Was Nijhoff in deze fase nog 'voor', bijna anderhalf jaar later, op 3 augustus 1944, zou hij heel anders denken over het meewerken aan *De Gids* in de daaraan voorafgegane jaren, getuige een brief van hem aan Dijksterhuis³²⁷: 'Aangaande je brief van 24-7., betreffende een redactioneel stuk voor de eerste aflevering verschijnend in een niet langer bezet Nederland, het volgende. Ik kan me daartoe niet verbinden. Ook beschik ik niet over Molenaar's moed om zoiets van tevoren te kunnen schrijven. Ik kan niet schrijven voor ik zie "water komt", en op het oogenblik zie ik niets en houd mijn hart vast voor hetgeen te verwachten valt. Van mij kun je dus niets verwachten, dan, als het zoover is, een door het moment geïnspireerd stuk. In poëzie zal dit natuurlijk niet zijn.-Ik kari je inzicht niet deelen, dat De Gids in den bezettingstijd "haar bestaan heeft kunnen voortzetten zonder eenige inmenging van overheidswege". De politiek redacteur [Nijhoff doelt op Telders', AV] heeft-zonder eenig vonnis-vier jaar gevan-

gen gezeten. Aan Asselbergs en mij werd het publiceeren verboden. Erwerd een hoofdredacteur benoemd en de omvang werd aanzienlijk teruggebracht. Aan vrijwel alle belletteristische medewerkers mochten wij geen ruimte meer afstaan. Er heerscht een constante moreele druk.'

Na de oorlog zou Nijhoff nog meer afstand nemen van *De Gids* in de bezettingsjaren en ten aanzien van zichzelf ook een zekere schuld uitspreken. Op 1 g september 1946 schreef hij aan dezelfde Dijksterhuis³²⁸: 'Ik persoonlijk heb 't altijd zeer betreurd dat wij ons geschikt hebben in het aanwijzen van een hoofdredacteur (Buning). Je zult je herinneren, dat ik toen heb willen uittreden en ik heb nog altijd spijt dat ik mij toen door Van Duinkerken heb laten bepraten. Ik beschouwde dit wel degelijk als een inmenging van de overheid in ons beleid. Als wetenschappelijk tijdschrift heeft *De Gids* voortbestaan; als literair tijdschrift is hij in 1942 gesneuveld, of liever heeft hij gecapituleerd.'

Voor wat het wetenschappelijk gedeelte betreft, heeft *De Gids* nauwelijks welke vorm van provocatie dan ook gezocht. Zoals eerder gemeld: het artikel van Telders werd niet geplaatst; het meest omstreden artikel zal hooguit dat van H. Burger zijn geweest, getiteld 'Volksch', in het nummer van februari 1942, waarin Burger weet te melden: 'Omgekeerd heeft ons Dietsche volk in den loop der tijden tal van vreemde elementen in zich opgenomen; met name noem ik Hugenoten, Joden en in later tijd Duitsche middenstanders. Zij allen zijn door huwelijk veelvuldig met de onzen vermengd. Na twee geslachten herinneren zij zich hun (gedeeltelijk) vreemde afkomst nauwelijks meer.' *De Schouw*, die deze zinsnede eruit lichtte, voegde er honend aan toe³²⁹: 'De Joden van "gedeeltelijk" vreemde afkomst! een afkomst welke zij zich na twee generaties nauwelijks meer zouden herinneren!'

Toch was dit artikel, dat zo gemakkelijk mis kon worden verstaan, vergelijkbaar met het artikel 'Het Joodsche probleem als internationaal probleem' van mr. A.F. Zwaardemaker, dat in maart 1939 in *De Gids* terechtkwam. Zwaardemaker kon meestal zijn ideeën wel kwijt in *De Waag*, maar ditmaal had hij *De Gids* als podium gekregen voor zijn antisemitische artikel, dat hoewel wetenschappelijk qua vorm niet minder dan een polemieek was waarin de schrijver ervoor pleitte dat de joden uiteindelijk uit Europa weg moesten, zij het dan niet door moord, maar door gedwongen emigratie naar de Stille Oceaan. De redactie van *De Gids* voelde wel dat zij met dit artikel een fatsoensnorm aan het overschrijden was, dus plaatste zij er een noot bij³³⁰: 'De Redactie heeft niet voorbij gezien, dat hierover volgende artikel enkele zwakheden vertoont, met name doordat de schr. op de verwaarloozing van het Joodsche "bijwonerschap" als mede-oorzaak tot den huidige toestand van het Joodsche vraagstuk zóó sterken nadruk legt, dat hij nu zijnerzijds de onwaardige en in het geheel niet noodzakelijke "hetze" tegen de Joden, een ten minste gelijkwaardige factor, volkomen

verwaarloost, èn doordat de schr. zich de vraag waar en hoe voor den “nieuwen Joodschen staat” ruimte ware te verschaffen, àl te gemakkelijk afmaakt.

Dat de Redactie niettemin vóór opneming meende te moeten besluiten, spruit voort uit de omstandigheid, dat de schr. denkbeelden uiteenzet, die men, helaas, zelden of nooit op de zoo waardige, ernstige en objectieve wijze hoort bepleiten.’

‘In wezen komt het op hetzelfde neer,’ reageerde Menno ter Braak scherp in *Het Vaderland*³³¹, ‘want antisemit blijft antisemit; en waarom de redactie overging tot opneming van een beschouwing, die zij niet zonder een ongebruikelijk en voor den inzender weinig vlelend commentaar wilde plaatsen blijft onduidelijk,’

De redactie en ook Ter Braak reppen overigens niet van een eerder artikel van Zwaardemaker in *De Gids* van april 1938³³², waarin hij wellicht heftiger dan in zijn artikel van 1939 zijn antisemitisme toonde.

Hij bleef bij dit alles wel een kalmte uitstralen die bij de andere nationaal-socialistische auteurs in die laatste paar jaar voor de oorlog nauwelijks meer terug te vinden was. Zwaardemaker zou binnen het nationaal-socialisme opvallen door openlijk stelling te nemen tegen de publikatie *Politik und die Seele Hollands* van dr. H. Krekel, die tleze ná de Duitse inval liet verschijnen, een uitgave van de *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande*. Krekel pleitte in zijn brochure voor een annexatie van Nederland door Duitsland van vijftientig jaar binnen welke periode Nederland voorgoed genezen moest zijn van welk democratisch principe ook. De controversale Zwaardemaker-Krekel is verder niet interessant. Alleen mag ik vermelden dat Zwaardemaker Krekel treffend een ‘Nederlandschen apostel van een soort auto-annexionisme-uit-wanhoop’³³³ noemde. Hendrik Krekel stierf op tweeëntachtigjarige leeftijd in mei 1977. De laatste dertig jaar van zijn leven had hij niets meer van zich laten horen. Dat kon ook moeilijk anders, want in de bezettingsjaren had hij het voorgoed verbruid.

Schöffer zou Krekel kenschetsen als een apart staande figuur binnen het nationaal-socialisme en binnen de nationaal-socialistische geschiedschrijving³³⁴: ‘Zij [zijn publikaties in de bezettingsjaren, AV] nemen een enigszins aparte plaats in temidden van de overige nationaal-socialistische publicaties. Niet alleen wilde Krekel zich gedistancieerd houden van het gewone partijgewoel, maar hij poogde ook een eigen stijl en peil te handhaven. Maar, ondanks de duister-filosofische taal en het schijnbaar voorzichtig tasten en proeven van ieder woord en begrip, pasten Krekels beschouwingen wonderwel binnen het nationaal-socialistische kader-wij zullen dat hierna herhaaldelijk zien. Veel was er in zijn werk alleen maar “pour épater le bourgeois”. Er zit veel waars in de bewering, dat Krekel schermde met begrippen en stromingen zoals de filosofen,

die, naar het zeggen van Hegel, konijnen uit hun hoge hoed halen, nadat zij die er vóór de voorstelling in hadden gestopt.’

Die laatste opmerking sloeg terug op een uittaling van F.W.J. Drion,³³⁵ die in 1938 reageerde op Krekels proefschrift *Engeland en Europa. De grondslagen der Britsche buitenlandsche politiek. Het probleem der Engelsch-Fransche betrekkingen. De crisis in het Fransche alliantiesysteem van 1756. Pitts beleid in zijn eerste periode.*

Hendrik Krekel was bijna tweeënvijftig jaar toen de Duitsers Nederland binnenvielen. Hij had toen al een opvallende, en ook merkwaardige carrière achter de rug. In 1918 behaalde hij zijn doctoraal Nederlands, in 1924 zijn doctoraal filosofie. Daarnaast bewoog hij zich in de journalistiek; vanaf 1929 was hij redacteur buitenland bij *Het Vaderland*. Mennoter Braak zou in zijn *Journal 1939* de

buitenlandcommentaren van Krekel kenschetsen³³⁶: ‘Opmerking van dezen heer De L. [directeur van *Het Vaderland*, AV] bij een gesprek, dat ik met hem had, toen ik mijn ontslag nam aan Het Vad.: “Die redacteurs buitenland, meneer, dat waren geen fascisten, dat waren eerlijke, hard werkende mensen! Ik ken iemand, die altijd 100% verontwaardigd was, als hij weer zoo'n rede van Hitler gehoord had; en als hij dan zoo'n verstandig, bedaard buitentandsch overzicht van Krekel gelezen had, zakte zijn verontwaardiging tot 20%”. Dit, wel te verstaan, bedoeld als *aanbeveling* van den heer Krekel. Ik sta voor de authenticiteit van dit gezegde in. Zoo werden wij in de afgelopen zes jaar geestelijk herbewapend.’ Ten overvloede: ook Schöffers haalt een deel van dit citaat aan, maar het behoeft zo langzamerhand geen betoog dat Schöffers ook hier weer meende het citaat enigszins te mogen aanpassen aan zijn smaak, of in elk geval te wijzigen.³³⁷

Nadat de Duitsers Praag hadden bezet en Krekel deze overval in *Het Vaderland* had toegejuicht, werd hij ontslagen³³⁸. Hij begon een eigen *Buitenlandsch Overzicht* uit te geven, dat in toenemende mate positief stond ten opzichte van het nationaal-socialisme en vrij snel na de Duitse inval kreeg hij zijn post bij *Het Vaderland* terug.

In 1941, na de inval van de Duitsers in de Sovjetunie, trad Krekel toe tot de NSB, misschien was dat zijn wijze om van zijn waardering blijk te geven voor het hoogleraarschap dat hij aangeboden kreeg en dat hij accepteerde. In juli werd hij buitengewoon hoogleraar filosofie aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Het was overigens een papieren betrekking want de Duitsers hadden de universiteit gesloten en dat bleef de rest van de bezettingsjaren zo. Krekel zou zich bezighouden met het geven van lezingen, veel voor de *Nederlandsch-Duitsche Cultuurgemeenschap*, en het publiceren in allerlei nationaal-socialistische bladen over de meest uiteenlopende onderwerpen. Een van de laatste publikaties die ik van hem kon vinden, schreef hij op 23 september 1944, na Dolle Dinsdag, en

verscheen oktober 1944 in *De Schouw*. Krekel moet het stuk geschreven hebben in de overtuiging dat de nederlaag van nazi-Duitsland voor de deur stond; Zijn artikel opende hij dan ook in mineur³³⁹: 'Wanneer 's mensen leven in de crisis verkeert, dringt zich de vraag naar den zin der gebeurtenissen aan hem op. Ziet hij in, dat hetgeen geschiedt, innerlijke beteekenis heeft, dan kan hij aanvaarden hetgeen hem overkomt. Wanneer de zaak, die hij voorstond, slechts zijn eigen zaak ware, het stond er slecht met hem voor. Slechts de zekerheid, dat hij in den eigen strijd den algemeenen strijd voert, kan hem de rust geven, uit het geloof in de zinrijkheid der gebeurtenissen voortvloeiend.'

Krekel bleef tot aan het einde een overtuigd en hartstochtelijk nationaalsocialist al noemde hij het begrip 'nationaal-socialisme' niet en sprak hij over 'de Deutsche zaak'³⁴⁰: 'Wij kozen niet voor die zaak als een aangelegenheid van macht, wij kozen niet voor haar, omdat zij ons menscheijk schooner of rechtvaardiger toescheen, maar omdat achter die zaak lag dat eene, stuwende, bezielende geloof, dat ook ons, die zulk een geheel andere ontwikkeling achter ons hadden, bezielde, het geloof in de vernieuwende kracht van den terugkeer tot de bronnen van ons bestaan.

Het was geen vraag naar macht. Of beter: het werd wel door de kracht der dingen tot een vraag van macht, van overwinnen afen onder gaan, maar in zijn diepste kern bleef het door die machtsvraag onaangetast.

En hier is het vlak, waar wij thans onze onwrikbare standplaats hebben. Want nu wij opnieuw weer even arm en machteloos dreigen te worden als wij waren, voordat de gebeurtenissen in zoo verrassende wending ons lot omhoog schenen te stuwten, nu menen wij, dat men ons het eigenlijke en diepste niet ontnemen kan.'

Krekel had in de jaren dertig en ook in de eerste bezettingsjaren een groep van jongeren om zich heen. Schöffers daarover³⁴¹: 'Krekel vormt om zich heen een soort "Personalgemeinde" van vooral jongere intellectuelen die in bijeenkomsten zijn leergangen en lezingen volgen. Veel hiervan heeft hij gepubliceerd, o.a. in gestencilde vorm (uitgegroeid tot 8 delen). Gechargeerd maar niet ongeloofwaardig wordt de invloed van Krekel in die kleinere kring getekend in de roman van Martha Baan (een pseudoniem) *Memoires*. Hierin speelt "Philip Baan" voor Krekel. In de scènes op een conferentie-oord, waarbij Baan een charismatische invloed op de jongeren uitoefent en hen in de Waffen-ss drijft, proeft men authenticiteit. Het lijkt waarschijnlijk dat de auteur zelf een van Krekels jongeren is geweest (b.v. de figuur Reinier) die zijn wrok tegen zijn vroegere leermeester in deze vorm van zich af heeft geschreven.'

Schöffers is nog voorzichtig: de schrijver van de *Memoires van Martha Baan* was inderdaad een van de deelnemers aan die bijeenkomsten rond Krekel. Zijn naam is D.V. Nijland en hij publiceerde ook onder de naam G. van Walcheren.

Zijn boek kwam uit bij familie van hem, bij Mea Nijland-Verwey, die de nv *Uitgeverij v/h C.A. Mees* in Santpoort leidde. Ik volsta met een enkel fragment waarin de ik-figuur Krekel beschrijft³⁴²: 'Er was iets gebogens in van den geleerde, tegelijkertijd had dat gebogene het veerkrechtige en gespannene van een boog, van een kattenrug, van een roofdier, dat op zijn prooi loert. Later zou ik leeren inzien hoe sprekend deze uiterlijkheid voor zijn innerlijk was, wanneer ik hem op debatten en discussies meemaakte en hij, na van hetgeen betoogd werd met het geduld en de volmaakte pose van den contemplatieven, studierenden geleerde kennis te hebben genomen, plotseling zijn klaarblijkelijken tegenstander te lijf ging met een agressieve fehlheid, die veel van zijn latere fanatisme verklaart.'

Krekel, die in de bezettingsjaren doorlopend van zijn ideeën getuigde, maar die, op een bestuursfunctie in de Kultuurraad na, zich zoveel mogelijk afzijdig hield van de werkelijkheid van de dagelijkse politiek, moet op zijn omgeving een duidelijke indruk hebben gemaakt. Martha Baan³⁴³: 'Zijn bijna vrouwelijke innemendheid, waardoor hij later zooveel jonge mensen tot zich trekken zou, zijn belangstelling en interesse, zijn aandachtig luisteren, namen mij toen al direct voor hem in.' Wie qua intellect superieur aan hem was, doorzag zijn trucs, maar zal toch erkend moeten hebben dat Krekel in ieder geval een duidelijke positie innam binnen de wereld waarin de opinies worden gevormd. Ik heb Menno ter Braak al geciteerd uit zijn *Journal* 1939, Dat in 1945 gepubliceerde journal beslaat slechts drieënvijftig pagina's maar toch komt Krekel er tweemaal uitvoerig in voor. En niet alleen als persoon, maar ook als symbool van een bepaalde groep die Ter Braak uiteraard met geringschatting bekeek³⁴⁴: 'Het meest verkochte dagblad, De Telegraaf, dat ditmaal anti-Russisch en anti-Duitsch tegelijk is, omdat de meerderheid dat is (het kon niet beter!) produceert gisteren een hoofdartikel, waarin gejeremieerd wordt, dat Stalin Hitler aanvuurt om oorlog te voeren, en dat de volkeren en legers het heusch niet willen. Deze sentimenteele drek wordt dus ook weer gecolporteerd. Alle volken hebben dezen oorlog gewild, want zij hebben Hitler zes jaar lang gewild: de Duitschers, omdat zij door hem alles voor niets meenden te kunnen stelen, de anderen, omdat zij op den duur voor niets van hem dachten af te komen (inbegrepen onze liberale pers, met haar academische Krekels, die wijfjes in loudspeakers lokten uit pure sonore onnoozelheid of corruptheid³⁴⁵). De "schuld" valt op allen terug, ook op ons, antifascisten, die toch in laatste instantie te veel op ons gemak waren gesteld om het eenige te doen, wat absolute waarde zou hebben gehad: den loudspeaker van Berchtesgaden vermoorden. Degene, die hier haat uit zou lezen, zou zich ten eerste vergissen; men haat toch ook geen wespen of luizen, men doodt ze om niet gestoken te worden, niet door luid gezoem te worden gehinderd, of uit hygiënische overwegingen. Hitler, wesp en luis, is schuldellozer

dan de krekel voornoemd: het absurde mannetje, dat altijd door Het Vaderl. liep, alsof hij een buiging wilde maken voor den metaphysischen achtergrond, ter plaatse, waar de zetterij is. Dit filosoofje schijnt zelfs eerlijk te zijn geweest...

Het was overigens Krekel die de aanleiding vormde voor de problemen die Ter Braak in de zomer van 1939 op *Het Vaderland* kreeg. Nadat Krekel zijn eerder gememoreerde artikel, waarin hij de Duitse bezetting van Praag had bejubeld, in *Het Vaderland* had gepubliceerd, was het Ter Braak die (omdat hoofdredacteur C.M. Schilt afwezig was) een protestbrief aan de hoofdredacteur van de NRC, P.C. Swart, die ook gedelegeerde voor redactionele zaken van *Het Vaderland* was, stuurde. *Het, Vaderland-directeur* E.A.L. Lang, die Krekel had geprotegeerd, ging een paar weken op vakantie. Swart en Lang zouden Ter Braak zijn 'bemoeizucht' echter inpeperen. Naar aanleiding van enkele artikelen kreeg Schilt van Swart te horen³⁴⁶: 'Het lijkt mij verder geboden, dat Ter Braak terugkeert tot het terrein der zuivere letteren en zich vooral niet bemoeit met alles wat politiek of religie betreft.'

Er ontspon zich een felle competentiestrijd, die door Ter Braak werd gewonnen.

Krekel zou na de oorlog tot vier jaar internering worden veroordeeld waarbij de noodlottige invloed die hij op enkele jongeren heeft gehad, zwaar heeft gewogen.

Ter Braak heeft ook veel te stellen gehad met Henrik Scholte, meer zelfs dan met Krekel, al komt dat in de publikaties niet echt tot uiting. 'Dan viert Henrik Scholte na langdurig zwijgen zijn terugkeer in de poëzie,' schreef hij in 1937 in *Hel Vaderland*³⁴⁷. Het is een van de weinige keren dat hij zich in het openbaar over Scholte uitliet. Ter Braak en Scholte, tussen wie in 1937 nauwelijks meer contact bestond, kenden elkaar al heel lang. De in 1903 geboren Henrik Scholte, die slechts mondjesmaat poëzie plengde maar zich daarmee wél van een plaatsje verzekerde in het *Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse Letterkunde*, leerde Ter Braak kennen toen ze samen, van 1922 tot 1924, in de redactie van *Propria Cures* zaten, waar Scholte opviel met zijn artikel 'Zwarthemden voor!'³⁴⁸, een titel die geen verdere toelichting behoeft. Hij was in 1927 een van de oprichters van *de Filmiga* (met Ter Braak) en daarnaast was hij ook hoofdredacteur van het gelijknamige blad. Voorts schreef hij toneelkritieken voor *De Groene Amsterdammer* en filmrecensies voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* over films die in Amsterdam werden uitgebracht. In 1936 brak hij met zijn journalistieke verleden; hij kreeg een vaste betrekking als perschef bij MGM.

In de briefwisseling tussen Ter Braak en Du Perron komt Scholte na 1934 niet meer voor, ook al een teken dat Ter Braak en Scholte uit elkaar waren gegroeid.

Op 2 juni 1931 schreef Ter Braak³⁴⁹: 'Gisteren was mr. Henrik Scholte

hier. Ik had hem in maanden niet meer gezien. Het type van de op het esthetische punt stilgezette aestheet, die nu verder werkt aan de vervolmaking van de branche; bij hem speciaal de litteraire journalistiek.'

Du Perron was negatiever, zoals mag blijken uit zijn brief van 24 augustus 1931³⁵⁰: 'Ik heb bezwaren tegen Scholte, als hij "journalistieke" stukjes levert; kan hij het niet anders dan in *De Groene*, dan hoort hij bij ons niet.'

Hij hoorde ook niet bij 'ons', omdat Scholtes ideeën steeds reactionairder werden, zoals mag blijken uit zijn recensie in *De Groene Amsterdammer* van 12 mei 1934, waarin hij zich keerde tegen de opvoering van de *Driestuiversopera* door de *Amsterdamsche Tooneelvereeniging*, kortweg A.T.V. De titel van zijn stuk, 'Inflatie van de geest', toont al aan uit welke hoek de wind waaide³⁵¹: 'Decadenten en saloncommunisten zullen deze herhaling prachtig vinden, maar dit stuk ademt geen heldendom doch krachtpatserij, die machteloosheid impliceert. Wij moeten klaarstaan voor een nieuwe huisvesting van de geest en de menselijke waardigheid, en geen gehoor schenken aan de wanklanken van een doelloos nihilisme. Na 1929 is een wereld ten ondergegaan naar aanleiding van de ineenstorting van de New Yorkse beurs, maar dit gezelschap volhardt in een luidruchtig, leeg expressionisme dat in deze herhaling volhardt in een krampachtige vernederingsdrift.'

En feller nog is Scholte in een artikel in *Filmliga* van mei 1933³⁵², waarin hij zijn licht laat schijnen over een redevoering die Goebbels over de film gaf. Ter Braak zal wel blij zijn geweest dat hij in 1933 al uit de *Filmliga* was gestapt, want dat ontsloeg hem van enige (mede)verantwoordelijkheid voor frasen als: 'Want hoe onzeker voor ons ook de eenzijdigheid is, waarde Deutsche film haar kracht wil vinden, verdwenen is althans in Duitschland-en dit was wel het beste woord uit Goebbel's rede-die opvatting van de publieke smaak, die slechts onderschattenderwijze bestond bij een handvol producenten, in hun soort even dictatoriaal, maar daarin minder oprecht dan Goebbels thans. In zooverre heeft de "reactie" de vooruitgang in de kaart gespeeld: in één opzicht zal Duitschland dan de wereld vooruit zijn.'

Mederedacteur Ger H. Knap van *Filmliga* zal tevreden zijn geweest. Hij zou in de oorlogsjaren voor de Nederlandsche Omroep programma's maken over landbouwonderwerpen; hij ontwikkelde zich tot een van de bonzen in omroepland.

Knap was nationaal-socialist; Scholte is dat nooit geworden. Maar 'fout' was hij wel. Dat mag wel weer eens benadrukt worden als je een artikel leest als dat van Egbert Barten in *De Groene Amsterdammer* van 15 juni 1988.³⁵³ Barten schetst daarin een weinig waarheidsgetrouw profiel van Scholte. Hij geeft eerst een kort overzicht van diens gaan en staan tijdens de bezettingsjaren: 'De Amerikaanse filmmaatschappijen en dus ook M.G.M. worden in het bezette Nederland

al snel niet meer toegestaan en Scholte trekt zich, zwaar geschokt door de Duitse overval, die hij totaal niet had verwacht, terug op het platteland om wat te rentenieren. Hij doet wat kenmerkend is voor een aangeslagen literator: hij tekent zijn verwarring op in een dagboek, schrijft een roman (die hij niet publiceert) en gedichten. Eind 1941 is het spaargeld op en moet hij toch weer de maatschappij in die hij dacht te kunnen ontvluchten.

In 1942 wordt hij perschef van het dubieuze filmmaatschappijtje *Nederland Film*, dat onder zijn leiding de relatief onschuldige muzikale korte film *Wie gaat mee?* produceert (Scholte valt in als regisseur). Na zijn ontslag bij deze klub begin 1943 wordt hij in de loop van dat jaar hoofdredakteur van het noodgedwongen Duits georiënteerde amusementsweekblad *Cinema en Theater* dat na Dinsdag 1944 verdwijnt. Veel is het niet om iemand als kollaborateur aan de schandpaal te nagelen, maar voor de bloedhonden die na de oorlog posthuum hun heldenmoed moeten bewijzen [...] is het genoeg.'

'Ik zweer u dat ik me over geen dag in de oorlog hoeft te schamen,' laat Barten Scholte zeggen, 'al heb ik ook geen reden om trots te zijn op mijn gedrag. Hoor eens, het was ook beter geweest wanneer ik heldhaftiger was geweest en als ik in het verzet had gezeten en als ik had meegeholpen om de kartotheek van het bevolkingsregister in de lucht te laten springen, zoals Gerrit van der Veen. Ik heb voor al die mensen bewondering. Maar ik heb niets heldhaftigs in me, ik ben iemand die in dromen leeft, die nu weer op het oude Griekenland terecht gekomen is, zoals ik vroeger op toneel en film terechtkwam. Omdat ik de werkelijkheid verschrikkelijk vind. Ik vind het verschrikkelijk om te hebben geleefd in een eeuw, waarin zulke misdaden zijn begaan.'

Het is gemakkelijk van Barten over 'de bloedhonden die na de oorlog posthuum hun heldenmoed moeten bewijzen' te schrijven en zeker onjuist. Want al in de bezettingsjaren waren er die het nodige te zeggen hadden over Henrik Scholte, zoals *De Vrije Kunstenaar*, die Scholte in oktober 1943 als 'troebel en schunnig soort'³⁵⁴ schaarde bij ss'ers Gerard Wijdeveld en Frans Hannema. Ruim een jaar later, in het nummer van 1 november 1944, werd Scholte in *De Vrije Kunstenaar* een 'treurige figuur'³⁵⁵ genoemd en werd in het artikel 'De film in oorlogstijd' zijn naam gekoppeld aan *Nederland Film*, maar dat wisten we al van Barten. Hoewel? Barten noemt *Nederland Film* 'dubieus', een filmpje van invallend regisseur Scholte heet 'relatief onschuldig' en verder zwijgt hij over dit onderwerp.

Oprichter van *Nederland Film* was Egbert van Putten die in de jaren dertig een deel van zijn tijd doorbracht in Berlijn en daar in de Duitse filmwereld wist door te dringen. Volgens *De Vrije Kunstenaar* was hij daar producent van een antisemitische film, maar om welke film dat zou gaan is niet meer te achterhalen.³⁵⁶ Van Putten kwam in 1941 naar Nederland en met een aanbevelingsbrief

van Seyss-Inquart op zak wist hij van het DVK subsidies los te krijgen om *Film Nederland* te beginnen. *De Vrije Kunstenaar* zegt dat hij kans zag 'in anderhalf jaar 250.000 gulden, door "Volksvoorlichting" gefourneerd staatsgeld, erdoor te jagen'.³⁵⁷ Annemarie Vermeer houdt het in haar studie *NSB-Films, propaganda af vermaak?* op f 80000³⁵⁸; de waarheid zal in het midden liggen.

Egbert van Putten was bevriend met Ger H. Knap, vanaf zijn schooljaren al, en deze was als gezegd omroepbans geworden. Het was dus niet toevallig dat Knap ann *Nederland Film* opdracht gaf tot het maken van enkele propagandafilms. Knap op zijn beurt kende uit *Filmliga* Henrik Scholte, die hij bij Van Putten introduceerde. Van Putten kende Scholte al van naam door diens eerder gememoreerde artikel uit 1934 waarin hij positief over Goebbels sprak. Een akkoord was snel gesloten: Scholte werd perschef. Hij kon in die nieuwe functie nog net publiciteit maken voor *Scherven brengen geluk*, een propagandafilm voor de genazificeerde Nederlandsche Omroep waaraan onder anderen de al veelvuldig in deze studie opgedoken Jef Popelier meewerkte. De tweede film was *Wie gaat mee?*, een propagandafilm voor de verschillende omroeporkesten en -koren. Scholte was produktieleider, regisseur was René Meyer. Halverwege de chaotische opnames echter viel Scholte als regisseur in. In september 1942 ging de film in aanwezigheid van veel Kultuurkammer-notabelen in première.

Er stonden nog twee films op stapel, *De Luistergids* en *Rood Licht*, de laatste naar een scenario van de ss-Kriegsberichter K. van Heusden. Scholte zou van deze laatste film ook de regisseur zijn. Juridische problemen rond de rechten vertraagden de start van de film dusdanig, dat, toen men met draaien kon beginnen, de geallieerden al de Nederlandse grenzen naderden, zodat het niet meer hoefde.

Scholte was zeer actief binnen de kolommen van *Cinema en Theater*, het blad dat volgens Barten 'noodgedwongen Duits georiënteerd' was. Er was niets noodgedwongens aan het verschijnen van dit blad, dat niet pro-Duits was, maar zeer nationaal-socialistisch, een gevolg van het beleid van de hoofdredacteur, die we eerder als Willem W. Waterman tegenkwamen. Zo kunnen we de medewerking van Scholte aan *Groot Nederland* na de machtsovername door de ss-groep onder Van der Made en Modderman ook wel een 'noodgedwongen' medewerking van Scholte noemen aan een 'pro-Duits' blad. *Cinema en Theater* zou vanaf 1943, toen *De Luistergids* werd opgeheven, ook de aankondigingen van de radioprogramma's publiceren. *Cinema en Theater* werd door de nationaal-socialistische *Uitgeverij Opbouw* uitgegeven, ook al geen teken dat er van enige noodged wongenheid sprake was. Toen Waterman geroepen werd tot zijn projecten *Gil* en *Gilclub*, volgde Scholte hem op. Hij kreeg van *Opbouw* het vorstelijke salaris van zeshonderd gulden. Hij schroomde niet zijn banden met *Opbouw* te etaleren, te pas en te onpas gebruikte hij het briefpapier van deze uitgeverij.

Maar voordat hij *Cinema en Theater* binnen kon stappen, had Scholte eerst nog een kleine ruzie met *Volk en Vaderland* bij te leggen. Arnold Etman publiceerde eind oktober 1942 in *Volk en Vaderland* een artikel onder de veelzeggende titel 'De vrienden van de Sowjet-Unie'.³⁵⁹ Scholte was daar een van. Etman hebben we in deel 1 leren kennen als fel nationaal-socialistische Lector bij het DvK. 'Een ieder herinnert zich nog wel onze Film Liga onder leiding van Mr. Henrik Scholte, die onder het mom van avant-gardistische kunst bijna uitsluitend Sowjet-propaganda-films uitbracht,' aldus Etman. Had Scholte dit nu maar over zijn kant laten gaan, dan had Barten jaren later in ieder geval kunnen wijzen op de anti-stemming bij de nationaal-socialisten ten opzichte van Scholte. Maar nee, hij reageerde onmiddellijk met een ingezonden brief, waarin hij stelde 'niet pro-communistisch, maar veeleer pro-nationaal-socialistisch' te zijn.³⁶⁰ Hij zegt het! Bovendien wees hij op zijn inmiddels bij ons bekende pro-Goebbels-artikel.

Etman reageerde fijntjes: 'Dat enkele dezer mannen thans gekozen hebben voor de Nieuwe Orde is zeer verblijdend.' Er is geen brief van Scholte bekend; waarin hij tegen deze interpretatie protesteerde, terwijl protesteren tegen een zijns inziens onjuist imago een, zoals we nog zullen zien, normale reactie van Scholte was.

De inhoud van Scholtes artikelen in *Cinema en Theater* toont duidelijk aan waar zijn sympathieën lagen. In 1943 schreef hij naar aanleiding van een herdenkingsdag van de omroep³⁶¹: 'Men had in dezen tijd stellig beter, zuiverder en volkscher werk uit de verschillende landen kunnen kiezen.' Het is maar één voorbeeld uit talloos vele. In *De Waag* was hij in zijn oordeel over die herdenking wellicht nog harder. De Landenrevue 'Europa' noemde hij in dat blad zelfs pure kitsch. 'Kitsch moest toch maar een surrogaat van vóór den oorlog blijven, waar kunst uit het hart van het volk behoort tot de weinige artikelen, die *in den oorlog niet* schaarsch behoeven te worden... integendeel!' Scholte kreeg in *De Waag* ook alle lof toegezwaaid die een perschef van een produktiemaatschappij maar kon krijgen. Peter Verberne zou hem bewieroken in een paginagroot artikel³⁶² waarin Scholte de gelegenheid kreeg uit te leggen waarom onder de Duitse bezetting het zoveel prettiger was om Nederlandse films te maken dan in de vooroorlogse situatie: 'Maar daarnaast, constateerde Scholte, zijn de voorwaarden voor een betere Nederlandsche film gunstiger dan vroeger, en wel ten eerste door een bezinning op eigen cultuurwaarden; ten tweede door de thans actief geworden overheidszorg, die de film ook als een kunst ziet, zooals blijkt uit de oprichting van een filmgilde gelijkwaardig naast andere gilden en ten derde door het uitschakelen van de remmende factoren der afgelopen jaren, die neerdrukkend op onze nationale industrie werkten door haar geheel te behandelen als winstobject en als afleggettje der internationale filmindustrieën.'

Na de oorlog werd Scholte door de Eeraad voor Letterkunde licht gestraft met een uitsluiting van één jaar. Die uitspraak kwam op 2 oktober 1945. Scholte ging tegen die uitspraak in beroep bij de Centrale Eeraad, wat, gezien de lage straf, tamelijk arrogant genoemd mag worden. Hij had geluk dat in hoger beroep de straf niet werd verzaamd. Maar men was milder geworden; het was inmiddels 1947 toen de Centrale Eeraad zich over het geval Scholte boog. De uitsluiting bleef gehandhaafd omdat de Centrale Eeraad inmiddels een brief had binnengekregen van mr. J. van Proosdij, waarin onder meer te lezen stond³⁶³: ‘Behalve zijn activiteit op het Departement van Goedewaagen heeft hij bij een van de eerste ontvangsten door Goedewaagen het woord gevoerd. Hier heeft hij zich ongeveer als volgt uitgelaten: “Mijn moeder is een duitsche, mijn vader een Germanist [prof. J.H. Scholte die in 1942 vermeld stond als medewerker aan het in deel 1 behandelde *Niederlandbuch*, AV], ik ben volksduitscher en sta heelemaal aan de duitsche kant, al zullen mijn persoonlijke vrienden geen last van mij hebben.” Vervolgens hield hij een inleiding over den Kultuurkamer en spoorde hij aan tot medewerken.’

Na de oorlog trad Scholte in dienst van de KLM. Daarnaast verdedigde hij zijn naam tegen wat hij noemde ‘laster’. Of zoals Barten het stelt: ‘Tegen elke door hem als kwetsend voor zijn goede naam ervaren aantijging over zijn optreden tijdens de oorlog trok hij ten strijde. Nog tot in 1983 werden dergelijke, meestal nauwelijks gefundeerde beschuldigingen door zijn advocaat afgestraft.’

We mogen ons afvragen welke afstraffingen dat dan wel kunnen zijn. Hij begon een proces tegen Hans Mulder die in zijn studie *Kunst in crisis en bezelling* naar mijn mening nog mild over Scholte heeft geoordeeld. Het proces heeft Scholte niet kunnen winnen. Hij had beter moeten weten en Barten in ieder geval moeten vertellen dat ook een proces dat hij in 1967 voerde niet door hem werd gewonnen. Scholte had eens de Amsterdamse bioscoop *Kriterion* bezocht en had zich bij die gelegenheid geërgerd aan het lange wachten door een storing in de filmcabine. Hij schreef daarna een brief aan de directie van het theater waarin hij zich beklagde over bedrijfsleider Salomé, die hij ‘een marktschreeuwer’ noemde en ‘een domme prol van een filmboer’. Hij kreeg van *Kriterion* een brief terug waarin stond: ‘Wegens uw houding aan de kassa en uw houding in de periode 40-45 zullen wij het op prijs stellen van uw bezoek aan ons theater verschoond te blijven.’

Scholte begon een kort geding tegen *Kriterion* en uit het verslag van deze rechtszitting in *Vrij Nederland* kunnen we lezen dat rechtbankpresident, mr. Romke de Waard, zich boos maakte over ‘de luidruchtige schreeuwerige manier waarop Mr. Scholte zich meende te moeten verweren tegen de beschuldigingen die tegen hem werden ingebracht aangaande zijn oorlogsverleden’. Zijn eisen werden overigens afgewezen.³⁶⁴

Barten heeft al een oordeel geveld over de beschouwing in de voorgaande pagina's: 'Het terrein is voortaan vrij voor iedereen die onbeschaamd wil dansen op zijn graf.'

Een collega van Scholte in de filmwereld was Anton Koolhaas. Hem leren we beter kennen in zijn reacties op de film *Die Ewige Jude, De Eeuwige Jood*. Deze Duitse propaganda-film was een van de felste antisemitische films die de Duitse filmindustrie heeft vervaardigd. In oktober 1941 werd de film in Nederland in tientallen bioscopen gedraaid. De trailer van deze film, die enkele weken voor-, dat *Die Ewige Jude* in première ging in de bioscopen werd gedraaid, bevat de volgende tekst³⁶⁵:

'Wij brengen U in ons volgend programma:

DE EEUWIGE JOOD

Een film over het vraagstuk van het wereldjodendom

DE EEUWIGE JOOD

brengt ons in de meest verborgen hoeken van het joodsche leven. Hij toont ons de joden 'm hun ghetto's, gedurende hunne gebeden in de synagoge, bij het venten en sjacheren op straat en bij de afgrijselijke ceremonie van het ritueele slachten.

DE EEUWIGE JOOD

laat ons in deze scènes hun ware gezicht kennen: verdorven,

DE EEUWIGE JOOD

rukt het internationale jodendom het masker af en onthult meedoogenloos en onweerlegbaar zijn zelfzuchtige rassenmoraal.

Achter de hedendaagsche oorlog staat het internationale jodendom. In de geheele wereld zijn de joden het eens: namelijk dat deze oorlog hún oorlog is.

Zij zijn de stromannen van de oorloghetzers, die de totale vernietiging van het Germaansche volk beoogen. Leugen, Bedrog en Verraad zijn hun strijdmiddelen.

De zegevierende Germaansche wapenen echter hebben hun invloed op het vaste Europeesche land nagenoeg gebroken.

Nu zitten de voornaamste oorloghetzers in Engeland en Amerika. Van daar uit voeren ze den oorlog verder. Op kosten van het Engelsche volk, dat niet bemerkt, hoe het tot werktuig van deze internationale jodenbende gemaakt wordt en zichzelf onvermijdelijk in het verderf stort omdat zij den jood nog slechts kennen met zijn masker als zogenaamd beschaafd Europeaan.

DE EEUWIGE JOOD

leert ons den jood in zijn ware gedaante kennen.

DE EEUWIGE JOOD

is eenig in zijn soort, omdat hij geen fantasie is, doch onvervalste, ruwe werkelijkheid.

DE EEUWIGE JOOD

een DFG-film van ODEON, 's-Gravenhage, binnenkort in dit theater!'

Vanwaar dit lange citaat? Omdat het een niet mis te verstaan beeld geeft van de bedoelingen van de filmmakers en ook van de bedoelingen van de bezettende macht om deze film hier te tonen. De film werd door de autoriteiten verplicht gesteld. Elke bioscoopexploitant moest ergens tussen 29 augustus 1941 en 30 april 1942 de film minimaal een week in zijn theater draaien.³⁶⁶

De film moest natuurlijk ook gerecenseerd en nu komen we op Anton Koolhaas, in die tijd filmrecensent van de NRC. Op het beleid van de NRC kom ik in het aan Simon Vestdijk gewijde deel III b van mijn studie uitvoerig terug, maar nu al kan worden gesteld dat de recensie van Koolhaas, die hij op 4 oktober 1941 in de NRC aan *De Eeuwige Jood* wijdde, binnen dat beleid een schandvlek was.

De in 1912 geboren Koolhaas was al vele jaren als redacteur aan de NRC verbonden. In de jaren dertig publiceerde hij in de krant zijn later bekend geworden dierenverhalen en in 1939 verscheen *Stierner en Stalma*, met tekeningen van Leo Vroman. Vroman kende Koolhaas uit zijn Utrechtse studententijd, waar Vroman onder meer, samen met Wim Klaassen, de decors had ontworpen voor een *Ubu-Roi*-opvoering door het *Utrechtsch Studenten Corps* onder regie van Koolhaas en met een inleiding in het programma van Menno ter Braak.

Koolhaas' hart lag bij film en theater. Hij was in het eerste oorlogsjaar betrokken bij de *Revue tot propageering van den wederopbouw der stad*. Koolhaas speelde in de opzet een belangrijke rol, zoals ook blijkt uit een artikel in de NRC³⁶⁷: 'Na het groote koor met het slot: "O, Rotterdam, vol levenskracht, ga naar je tweede jeugd" zijn bloemen en kransen opgedragen, door de directie van Arena aan alle medewerkers aangeboden. Het lied werd herhaald en onder luid applaus omkranste Anton Koolhaas den proloogzegger Jan Musch.'

Koolhaas had ook ambitieuze plannen om in Rotterdam een nieuw toneelgezelschap op te richten. Hij nam contact op met Robert van Genechten, de nieuwbakken procureur-generaal van onverdachte nationaal-socialistische snit en kreeg van hem toestemming om de Stichting Het Rotterdamsch Tooneel op te richten.³⁶⁸ Vervolgens polste hij Frans Primo, het hoofd van de Afdeling Theater van het DVK en de man, die het hele land afreisde om enthousiasme te wekken voor het nog op te richten Theatergilde. Koolhaas liet aan Primo merken dat hij liever afscheid nam van de journalistiek om zich aan het toneel te kunnen wijden³⁶⁹: 'Hoewel ik mij altijd in de hoogste mate tot het tooneel heb aangetrokken gevoeld en mij met het tooneel verbonden, meende ik toch toen ik voor die keuze stond, toch geen acteur te kunnen worden, juist omdat ik voelde dat de gaven voor het tooneel die ik in mij wist, ook op andere wijze ontwikkeld zouden kunnen worden en omdat ik in de praktijk van het tooneelleven een wei-

nig doeltreffende vertroebeling van een leiding gevend vermogen vreesde. Ik geef toe dat men het vak het beste in het vak kan leeren (de journalistiek is op dit punt leerzaam geweest!) doch in de ongeveer vijftig voorstellingen die onder mijn leiding tot stand zijn gekomen geloofik voldoende van regie, mise en scène etc te hebben geleerd, om mij op dit vlak met verscheidene van de erkende beroepsregisseurs te kunnen meten.' Het plan ging niet door. Primo was weinig enthousiast en vond dat de gemeente Rotterdam de zaak maar moest financieren³⁷⁰, en daarna werd de Nederlandse toneelwereld zo verscheurd door de discussies over wel of niet aanmelding voor de Kultuurkamer dat Koolhaas er niet meer aan te pas kwam en zich weer moest bezighouden met de journalistiek. En daarmee komen we op de recensie van 4 oktober 1941.

Koolhaas vindt *De Eeuwige Jood* een documentaire film over 'het Joodsche vraagstuk'.

'De film is het instrument bij uitnemendheid om ons te laten zien, hoe het probleem zich op verschillende plaatsen voordoet,' aldus Koolhaas, 'in overeenkomstigheden en aanpassing aan de wisselende omgeving. In elk opzicht is het probleem zoo veelomvattend, dat dr.E.Taubert, van wien de idee van de door Fritz Hippler samengestelde film *De Eeuwige Jood* is, wel niet de bedoeling kan hebben gehad om volledig te zijn.'

Koolhaas geeft daarna een beschrijving van de inhoud en besluit deze met: 'Bij symbolische voorstelling worden fragmenten uit de Amerikaansche film over de opkomst van het huis Rothschild vertoond; wij hooren den raad van den vader, die zijn zoonen gebiedt zich in verschillende landen te vestigen om met gebruikmaking van het papieren geldverkeer hun macht te vermeerderen, uiteraard Joodsche macht, hoezeer elk der broeders zich ook naar 's lands aard te vervreemden tracht.'

Vervolgens komt hij met eigen theorieën en interpretaties, die er niet om liegen: 'Het Duitsche volk herinnert zich in deze film, hoe in den troebelen tijd, waarin de wereldoorlog eindigde, een ideologie de bovenhand kreeg, welke door haar internationaliserende strekking veel Joden aantrok, voorzoover zij niet reeds uit Joodsch brein was ontstaan, en hoe bedrogen het zich gevoeld heeft, toen het, vertrouwend op deze raadslieden, van menigeen van wie het beeld nog eens uit de vergetelheid opgeroepen wordt, den ondergang steeds nader kwam.'

Koolhaas had ook zijn ideeën over kunst: 'En uit dienzelfden tijd dateert ook een richting in de kunst, waarin al evenzeer de Joodsche geest sterk meegesproken heeft: het expressionisme, dat tenslotte tot nietsontziende levensverminking werd uitgevierd.'

Het moest iedereen duidelijk zijn waartoe het joodse probleem zou leiden: 'In

de laatste beelden wordt dan een tegenstelling geschapen tot den Germaanschen mensch, waarin de strekking van de film nog eens wordt samengevat: het volksvreemde af te wijzen als een gevaar. En zeer zeker zal zij er toe bijdragen om aan het groote publiek een voorstelling te geven van wat onder het Joodsche vraagstuk wordt verstaan, dat thans door het verloop van den oorlog ook in ons land aan den dag is gebracht.'

Als we de nationaal-socialistische pers buiten beschouwing laten, mogen we stellen dat de recensie van Koolhaas de bezettende macht het duidelijkst tegemoetkwam. In *De Telegraaf* schreef J. Spaan een vrij neutraal verhaal met alleen een uitschieter aan het slot³⁷¹: 'Aan het slot van de film ziet men een vergelijking tusschen de wijze, waarop de Joden leven en waarop in Duitschland de jeugd wordt opgevoed en menschen hun arbeid verrichten. De moraal is, dat het ras zuiver gehouden dient te worden en dat een oplossing gevonden moet worden voor het Joodsche vraagstuk, door hen op een deel van de groote aarde bijeen te brengen.'

P. Klopper was in het *Algemeen Handelsblad* heef voorzichtig. Hij gaf alleen informatie over de inhoud en citeerde daarbij doorlopend een bij de film verstrekte geschreven inleiding door regisseur Fritz Hippler.³⁷² Tot een eigen oordeel kwam Klopper alleen in de slotalinea: 'Het camerawerk bij binnen- en buitenopnamen is af; de begeleidende muziek werd gecomponeerd door Franz R. Friedl. Zij werkt suggestief bij deze beeldenreeks, die den huiverenden toeschouwers het Oostjodendom voor ogen stelt, zoals het werd aangetroffen door de operators, onmiddellijk nadat de kanonnen aan het Poolsche front zwegen.'

Koolhaas zou meer propagandistische films recenseren, hoewel *Der Ewige Jude* verreweg de gruwelijkste was, gelijk Koolhaas' bespreking daarvan ook de stuitendste was die hij ooit schreef. In *Stuka's* zou hij over deze Duitse vliegtuigen schrijven dat ze 'aan het Westelijk front en thans in het Oosten voor de oorlogvoering belangrijk werk verricht hebben en verrichten'.³⁷³ In *Pantserkruiser Sebastopol* beschrijft hij het verzet in 1917 en 1918 van de officieren van het schip tegen de aan de macht gekomen bolsjewieken en hij constateert dat de film nu vertoond kan worden, 'nu deze oorlog in de Sowjetunie een voortzetting van het verzet van de officieren van den kruiser beteekent, wanneer zij aan het einde zeggen dat de strijd tegen het bolsjewisme verder gevoerd zal worden'.³⁷⁴

Ook over de film *Alcazar* is Koolhaas positief. Hierin wordt verhaald over de wijze waarop de Franco-rebellen een belegering van de vesting Alcazar doorstonden. Koolhaas spreekt van de 'met groote dapperheid doorstane belegering' en van 'het menschelijke van hen die in 1936 de wereld in bewondering brachten'.³⁷⁵

Propagandistisch tot en met was de film *Heimkehr* die in 1942 in de Nederlandse bioscopen kwam. Het is het verhaal van een groep Duitsers in Polen in

de dagen van de Duitse inval. Het is algemeen bekend dat de propagandamachine van de Duitsers melding maakte van vervolgingen van Duitse minderheden als excuus om landen binnen te vallen. Koolhaas doet daaraan mee door zijn zogenaamd objectieve berichtgeving³⁷⁶: 'De film behandelt de avonturen van een groep Duitsers van een Duitse minderheid in Polen in den tijd dat de betrekkingen tusschen het Duitse Rijk en Polen zich toespitsten. Men ziet vervolgingen aan welke deze menschen zijn blootgesteld, ziet de niets ontziende jacht, welke op hen wordt gemaakt, de mishandelingen waaraan zij werden onderworpen en hun zekerheid dat er aan dit lijden een einde zal komen door de opmarsch van de Duitse legers. Wanneer die Duitse legers dichtbij zijn, zijn de Duitsers wier leven hier beschreven wordt, opgesloten in een Poolsche gevangenis, omdat zij ontdekt zijn bij het luisteren van een rede van Adolf Hitler. Zij worden bedreigd met een massale afslachting met mitrailleurs, doch juist wanneer met de uitvoering van dit vonnis een begin wordt gemaakt, verschijnen de Duitse troepen en is de bevrijding aangebroken.'

Barten sprak met Koolhaas en die wees er op, zoals hij het ook Henk J. Meier meldde³⁷⁷, dat er buitengewone omstandigheden waren toen hij de recensie over *Der Ewige Jude* schreef: 'Maar het was in een periode, dat ik zelf bij de Geheime Dienst Nederland zat. Dat is een illegale organisatie en ik was in die tijd erg bedreigd,' Barten omschrijft deze Geheime Dienst Nederland als een 'nogal rare organisatie' vol met mensen van Nationaal Front die hun verleden wilden witwassen.

Dat is een harde uitspraak over deze verzetsgroep. Doelde Barten misschien alleen op M.A. Cageling, koerier tussen het illegale *Je Maintiendrai* en de Geheime Dienst Nederland? Cageling was aanhanger van Arnold Meijer en in 1941 werd hij door de bezetter naar voren geschoven als mogelijke hoofdredacteur van *De Tijd*. Hij was de man die enkele weken na de Duitse inval in *De Tijd*, schreef³⁷⁸ 'Wie op dit ogenblik zich zover door haatgevoelens tegen de bezetter laat leiden dat hij de nederlaag van Duitsland tegen de Sowjets wenst, kiest voor de ondergang van Nederland, kiest voor de ondergang van de westerse beschaving en voor de vernietiging van de toekomst van zich zelf en van zijn nageslacht.'

De Geheime Dienst Nederland had honderden medewerkers, van wie velen niet eens bij naam bekend. Dat Barten aan hen kan zien dat zij zich ooit hadden aangesloten bij Nationaal Front en zich later wit wilden wassen, mag een wonder heten. In ieder geval gaat dit niet op voor de oprichter van de Geheime Dienst Nederland, J.M.W.C. Jansen.

Heel anders ligt het met het waarheidsgehalte van de verklaring van Koolhaas dat hij de recensie, oktober 1941, schreef in de periode dat hij bij de Geheime Dienst Nederland zat. Ook dat was een wonder op zichzelf: de Geheime

Dienst Nederland is in 1943 opgericht, meer dan een jaar na Koolhaas' recensie!

Zo zien we bij Schol te een vorm van geschiedvervalsing, waarbij hij gebruik maakt van een naïeve representant van een jongere generatie. Ook Koolhaas pleegt geschiedvervalsing op het moment dat hij wordt geconfronteerd met een hinderlijk stuk verleden. In dit verband is ook een man als Yge Foppema interessant, bij wie we een vorm van geschiedvervalsing aantreffen die niet van de hoofdpersoon zelf is uitgegaan, maar die hij zich wel heel gemakkelijk heeft laten aanleunen, waarmee hij de over hem verstrekte informatie stilzwijgend sanctioneerde.

Het Departement van Onderwijs en Wetenschappen stelde in 1945 prijzen beschikbaar aan letterkundigen die zich bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt tijdens de bezettingsperiode. Een van de prijswinnaars was Yge Foppema. Die toekenning was ten onrechte, want Foppema had zich niet zo 'bijzonder verdienstelijk' in de bezettingstijd gedragen, in ieder geval niet zodanig dat een prijs gerechtvaardigd was. Zijn clandestiene uitgaven kwamen pas tegen het einde tot stand; *Spijkerschrift*, waarvoor de prijs was toegekend, zelfs na de oorlog. Foppema had in de bezettingsjaren een rubriek gehad voor de Nederlandsche Omroep, de *Taalclub*, waarin gestreefd werd naar een zo zuiver mogelijk Nederlands. Dick Verkijk heeft aan Foppema en zijn *Taalclub* uitgebreid aandacht besteed.³⁷⁹ Erg propagandistisch was de *Taalclub* niet. Wel ging Foppema ermee akkoord dat een boek van hem, *Onze eigen taal*, bij *Uitgeverij De Schouw* verscheen. 'In zijn boekenkast heeft Foppema nog een exemplaar van dit boek,' vermeldt Verkijk. 'De pagina waarop de uitgever vermeld staat, heeft hij eruit gescheurd.'³⁸⁰

Foppema wekt, zij het in mindere mate dan bijvoorbeeld Gabriël Smit, de indruk op het laatst van de oorlog zijn imago te hebben willen opvijzelen met zijn clandestiene poëzie. Verkijk noemt het gedicht 'Propaganda', dat in *Spijkerschrift* staat, een gedicht met 'een autobiografisch karakter'.³⁸¹ Dat gaat me te ver. Foppema is meer geweest dan de 'onnoozle' die hij in zijn gedicht beschrijft. Hij toont wel inzicht in de verkeerde keuze die hij deed en het moet een dilemma zijn geweest uitgerekend deze strofen in een 'verzetsbundel' te plaatsen, in de wetenschap dat velen op de hoogte waren van zijn verleden³⁸²:

Onder honderden schoonklinkende namen
hebt gij onnoozlen tot uw dienst geprest.
De propagandatrom riep hun tezamen,
beloning en belofte deed de rest.
Elke redactie is uw gifbereider,

de omroep uw luidklinkende trompet.
 Aan alle kant heeft Göbbels de verleider
 zijn vallen en zijn vangnet uitgezet.

Toch zou Foppema tientallen jaren later tegenover Verkijk weer iets van zijn verkregen inzicht terugnemen door te stellen.³⁸³: 'Maar ik weet nog steeds niet of je het werken bij omroep en pers als collaboratie moet zien.'

Inmiddels zijn we bij de omroep beland, althans bij dat deel van de omroep dat zich bezighield met taal en literatuur. De nationaal-socialisten namen de rol die de radio binnen de literatuur kon spelen uiterst serieus, het aantal boekbesprekingen werd drastisch opgevoerd. (Zie voor een overzicht van de literaire radioprogramma's Bijlage III.) Johan van der Woude zou in augustus 1940 in *De Waag* van het belang van de radio voor de literatuur nog melding maken en hij werd op zijn wenken bediend³⁸⁴: 'De rol, die de radio voor de literatuur te vervullen heeft, is enorm. De kloof tusschen den Nederlandschen auteur en zijn publiek is groot; voor een deel ten onrechte, omdat ze systematisch is verwijd. Geen enkele officieele instantie heeft zich ooit de moeite getroost contact tusschen publiek en schrijver tot stand te brengen, den band tusschen auteur en gemeenschap te versterken. Den schrijver, wiens werk een spiegel is van den tijd, werd nimmer van regeeringswege een taal toegewezen in de gemeenschap; integendeel, zijn functie als lid der gemeenschap werd verkleind, gedrukt. De radio heeft niets gedaan om dit te herstellen.'

Dat was in ieder geval geen aardige opmerking aan het adres van dr. P.H. Ritter jr., een man, die zich als geen ander beijverde om via de radio de interesse voor de literatuur aan te wakkeren. In 1925 had Ritter voor de eerste maal, toen voor de *Hilversumsche Draadloze Omroep*, al een praatje gehouden onder de titel *De beteekenis van ons boeit en literatuur voor onzen tijd*. Maar pas vanaf 28 februari 1928 zou hij een geregelde spreker zijn, toen hij voor de Avro zijn eerste *Boekenkwartiertje* had, dat tot ver na de tweede wereldoorlog, zij het onder een andere naam, bekendheid genoot. In oktober 1940 werd Ritter opgepakt door de Duitsers en voor vier jaar, eerst in Buchenwald, later in Sint Michielsgestel, als gijzelaar vastgezet.

De rol die Ritter speelde, probeerde Roel Houwink in de tweede helft van de bezetting ook te spelen, maar nu voor de *Nederlandsche Omroep*. Houwink had het imago 'fout' te zijn geweest. Als daarmee wordt bedoeld dat hij zich had aangesloten bij de NSB of de SS, was dat onjuist. De enige organisatie waar hij zich bij aansloot was de Kultuurkamer, maar dat hadden er zovelen gedaan. Hij was wel actief. Er verschenen tussen 1940 en 1945 een groot aantal vertalingen van zijn hand (zie Bijlage iv), maar die waren niet bijzonder nationaal-

socialistisch gericht. Maar hij had het imago nu eenmaal en dat is bijvoorbeeld terug te vinden in een opmerking van Lisette Lewin (die hem NSB-auteur noemt, wat hij niét was) als³⁸⁵: 'Met de uitgave van een bloemlezing van Jacqueline van der Waals met een inleiding van de NSB'er Roel Houwink besmeurde deze uitgeverij de nagedachtenis van deze in 1922 gestorven dichteres.'

Lisette Lewin laat zich in gematigder termen uit over Hans Klomp, die zoals we at zagen heilig was vergeleken met veel van zijn lotgenoten. Maar waar Houwink zich distantieerde van het antisemitisme van het nationaal-socialisme, daar omarmde Klomp dat antisemitisme wel. Vlak na Dolle Dinsdag gaven de hoofdredacteur van *Volk en Vaderland*, L. Lindeman, en de drie redacteurs, Jan Hollander, Henk Plaizier en Hans Klomp, een door hen ondertekende verklaring uit, waarin het wemelde van antisemitische schimpscheuten op het 'Jodendom', 'den Jood', alsmede van opmerkingen aan het adres van 'Lord Biesterfeld' (prins Bernhard). De getuigenis eindigde met de zin³⁸⁶: 'Bij de graven van onze in Rusland en overal elders in Europa voor de ware bevrijding van ons geliefde Vaderland gevallen kameraden, vernieuwen wij in dit sombere uur onzen eed van trouw. De toekomst zal ons recht doen, daar zijn wij rotsvast van overtuigd.'

Zulke woorden zou Roel Houwink nimmer hebben ondertekend. Hij sloeg echter wel erg door naar de andere kant toen hij jaren na de oorlog tegen een interviewer zei³⁸⁷: 'Mijn visie is dit: dat ik gewoon door de nood gedrongen mij heb moeten laten inschrijven bij de Kultuurkamer, omdat ik van de pen moest leven. Maar toch heb ik geprobeerd er zo goed mogelijk doorheen te komen en me niet te laten verleiden tot een actieve rol voor de Duitsers, zoals Eekhout en Van Ham. Ik heb me nooit laten uitsturen naar Duitsland of wat dan ook. Maar ik kon niet voorkomen dat ik artikeltjes moest schrijven in het Duitse blad voor cultuur. Ik ben trouwens ook opgepakt geweest, hoor, net als andere gewone Nederlandse burgers. Ik spreek over niemand een oordeel uit, maar Eekhout en Van Ham hebben, het heel anders aangepakt. Voor mij was het doodgewoon een narrow escape.'

Houwink lijkt in deze apologie opvallend veel op Gabriël Smit, die ook van alles 'moest' en 'opgepakt' werd. Natuurlijk 'moest' Houwink niets en zeker moest hij niet de activiteiten ontplooiën die hem nu nog aangerekend worden. Bovendien zou Houwink dat oppakken door de Duitsers zonder twijfel in zijn naoorlogse beoordeling door de Eeraad naar voren hebben gebracht ter ontlasting. Niets van dat al. Hij werd voor vijfjaar van publiceren uitgesloten.

Wel blijft staan dat hij niet zo ver is gegaan als Van Ham en Eekhout. Roel Houwink die, net als Eekhout en Van Ham, voortkwam uit de kring van protestants-christelijke dichters en die voor de oorlog met vriendschapsbanden verbonden was aan auteurs als Achterberg en Marsman, publiceerde in de tijd-

schriften *Opwuaartsche wegen* en *De Vrije Bladen*. Daar ontmoette hij Jan van Ham en Jan Eekhout. Aan Jan van Ham schreef hij in mei 1941 een brief om duidelijk te maken dat hij zich niet als nationaal-socialist beschouwde en dat met name de jodenvervolging voor hem in deze afwijzing een belangrijke factor was³⁸⁸: 'Mijn geestelijke antecedenten ken je: ik ben géén nationaal-socialist; als Christen meen ik dat niet te kunnen zijn. Met de wijze, waarop het Jodenvraagstuk in de praktijk wordt opgelost, de ongebroken levenshouding, die uit de nationaal-socialistische wereldbeschouwing spreekt en de sfeer van haat en ressentiment, die deze beweging naar buiten toe, o.a. in haar pers, vertoont, maken het mij onmogelijk mij bij een nationaal-socialistische organisatie aan te sluiten.'

Maar aan de andere kant: 'Dat wil niet zeggen [...] dat ik blind ben voor de goede kwaliteiten, die het nationaal-socialisme op zichzelf als volksche en antikapitalistische beweging in zich draagt.'

Overigens moet dit standpunt voor Van Ham niet als een volslagen verrassing zijn gekomen, want al voor de oorlog beweerde Houwink in *De Waag* hetzelfde³⁸⁹: 'Zonder eenigen twijfel wijzen wij de "oplossing", die het Nationaal Socialisme aan het Joodsche vraagstuk gegeven heeft, af en zonder schroom zullen wij het Nationaal Socialisme in het ongelijk stellen met betrekking tot den Duitschen kerkstrijd, voor zoover hier het Christelijk geloof ondergeschikt wordt gemaakt aan de nationaal-socialistische wereldbeschouwing met al de consequenties van dien.' Aan de andere kant pleitte Houwink er al schipperend wel voor dat de agressie tegen de nationaal-socialisten (en hij betrok met nadruk daar ook de NSB bij) niet vergroot moest worden omdat men daardoor aan nationaal-socialistische zijde alleen maar zou radicaliseren. Let wel, toen hij dat schreef was het 1938.

In een brief aan het Rijkskommissariaat zou Van Ham in zijn berichtgeving over Houwink nog heel wat slagen om de arm houden³⁹⁰: 'Zijn sympathie voor enkele hoofdpunten uit de theologie van Karl Barth zijn de eenige beletselen voor Houwink om tot het nationaal-socialisme over te gaan. Hij meent dat het nationaal-socialisme te veel het zelfbesef van den mensch opwekt. Overigens is hij pro-Duitsch en onderschrijft hij op vele punten de beginselen van het nationaal-socialisme.'

Binnen zijn publikaties in de bezettingsjaren kreeg de ideeënwereld van de Nieuwe Orde bijna nooit vat op de geschriften van Houwink. In een artikel in het *Haagsck Maandblad* van januari 1943 zou hij wel, in een opstel over Russische schrijvers, het individualisme sterk bekritisieren en dat was, zoals we in deel II hebben gezien, een stokpaardje van de nationaal-socialistische literatuurkritiek³⁹¹: 'Wanneer wij de ontwikkeling onzer lyriek sedert 1880 gadeslaan, dan zien wij-men vergelijkte Kloos en Marsman, Gorter en Slauerhoff!-

dit sterven van het individualistische levensgevoel als het ware voor onze oogen geschieden. Steeds meer verschrompelde de “objectieve” voedingsbodem der poëzie, steeds meer verwijderd zij zich van volk, gemeenschap, natuur, geschiedenis, een levend Godsbesef. Steeds meer sluit zij zich in zichzelf op, wordt zelfbespiegeling, psychologische ontrafeling, want-om met Marsman te spreken: “ook ons bloed is moe en somber geworden”. Het vitalistisch élan is kortstondig en krampachtig, een hoog oplaaiend stroovuur, dat even plotseling dooft als het opgevlamd is. En dan zet zich de onttakeling onverminderd voort. Steeds smaller wordt de basis der poëzie. Een pathologisch element komt naar voren, dat tot een ontbinding van het persoonlijkheidsbewustzijn leidt en een uiterst knappe, doch in wezen “schizophrene” poëzie in het leven roept (Ed. Hoornik: Mattheus).’

Houwink kwam de nationaal-socialisten eigenlijk het verst tegemoet als hij het terrein van ‘bloed en bodem’ betrad, zoals in mei 1944 in *De Schouw* (‘moest’ hij dat nou?)³⁹²: ‘Bezie het gelaat van den modernen confectie-mensch, die geen contact meer met de aarde noch met den hemel heeft en wiens voeten rusteloos over het vale asfalt gaan: het is leeg, vlak, dor. De levende vlam is gedoofd. Slechts een stereotiepe glimlach suggereert, dat de wanhoop nog niet volkomen is.

En plaats nu tegenover dit gelaat het gelaat van een boer, dat zijn eigen geschiedenis draagt; een gelaat, dat even natuurlijk gegroeid is als een plant, maar van binnen uit; een gelaat, waaraan het leven niet is voorbijgegaan, maar waarop het zijn geheimzinnige runteekens heeft gegrift. Dit gelaat behoort bij het landschap, is er in zekeren zin de menselijke vormgeving van. Misschien demonstreert zich dan ook nergens zoo duidelijk het verband tusschen landschap en volkskarakter dan op het menschelijk gelaat.’

En als hij al niet boog voor ideeën van de Kameraden, dan vervormden zij zijn ideeën wel naar eigen inzicht. In 1943 publiceerde Houwink een inleiding tot Goethes *Faust*. voor *Uitgeverij Opbouw*. Hierin bestempelde hij Goethe als een Europese mens met een Gotisch levensgevoel. Het zij zo. Maar A.B. Roels noemde het in een bespreking van deze inleiding de ‘levenswerkelijkheid van, zooals wij liever zouden zeggen, den *Germaanschen* mens...’³⁹³

Het onschuldigst was Houwink eigenlijk als hij zich beperkte tot zijn poëzie, even daargelaten dat hij die dan weer bij voorkeur in het niet zo onschuldige *Aristo* publiceerde, zoals ‘De Jager’³⁹⁴:

De pijl sprong driftig
van het zoemend koord
en trof den vreemden
vogel wreed

in zijn argelooze vlucht.
 loom wiekte hij nog enkele slagen voort
 en stortte toen
 zonder gerucht,
 het brooze vogelhart doorboord,
 voorgoed
 uit de tot glas verstarde lucht.
 de jager snelde door het woud,
 begeerig naar zijn kostelijken buit,
 maar vond
 te midden van het bloeiend hout
 bebloede pluimen slechts,
 behoedzaam
 tot een krans geschikt
 om een gebroken kinderblik
 en wist opeens
 in grondelooze schrik:
 ik heb een bode Gods
 vermoord.

In de brief aan Van Ham, waarin hij het nationaal-socialisme afwees, stelde hij ook dat hij zich niet bij enige nationaal-socialistische organisatie aan zou sluiten, waarop hij zich na de oorlog dan ook steeds heeft beroepen. Hij vergat daarbij echter de Kultuurkamer. Daarvoor meldde hij zich wel aan, maar ook hier bewandelde hij al schipperend een middenweg. Hij wilde dan wel lid worden, maar aan de andere kant op de achtergrond blijven: door zijn publikaties trad hij echter juist weer wél op de voorgrond. Toen Hans Klomp hem in zijn hoedanigheid van bestuurder van het Letterengilde benaderde om aan dat Letterengilde leiding te geven, weigerde hij, zoals Klomp aan Jan de Vries meedeelde.³⁹⁵ Maar hij werd wél Lector bij de Afdeling Boekwezen van het DVK en verder nam hij zitting in diverse jury's en advies-commissies.

In 1943 schreef ene J.H.S. het pamflet *Voor of tegen?* Achter J.H.S. Ging J.H. Scheps schuil. Hij had al meer clandestiene uitgaven op zijn naam, alle verschenen bij *Uitgeversbureel Op Korte Golf in Den Dolder*. *Voor of tegen?* kwam in september uit en kwam snel in handen van de SD, die achter de identiteit van de schrijver kwam. Scheps verdween februari 1944 in het concentratiekamp.

Het geschrift, zoals de heruitgave van juni 1945 stelde, was 'gericht tegen Mr. R. Houwink'. Wat had Scheps zoal op Houwink tegen? Vooral zijn mede-

werking aan de radio-omroep in bezettingstijd. Scheps gaf een uitvoerige opsomming van wat er voor de microfoon was misdreven en concludeerde³⁹⁶: 'Wie dezen Omroep steunt, steunt de N.S.B.d.N., steunt de ongeoorloofde pogingen tot denationalisatie en nazificatie van het Nederlandsche volk. Niemand kan aan dezen Omroep medewerken of hij moet de pogingen van den nationaal-socialistischen vijand steunen. Indien men de vraagstelt: waar is dr. P.H. Ritter?, de man van de A.V.R.O.-boekbesprekingen, zal men U naar het kamp der gegijzelden moeten verwijzen.' Houwink hield praatjes voor de omroep, stelde Scheps, dus³⁹⁷: 'Het honorarium, waarmede gij, Mr. Roel Houwink, beloond wordt is mede van diefstal afkomstig. De plaats waar gij staat, is de plaats van Dr. P.H. Ritter. Deze letterkundige lijdt ook voor U, Mr. Roel Houwink.'

Dit alles viel Scheps juist daarom zo van Houwink tegen omdat deze voor de oorlog bekend stond als 'Christen-litterator van democratische en anti-militairistische overtuiging'³⁹⁸. Vandaar dat hij tot een vlamme oproep kwam, die in 1943 natuurlijk relevanter was dan in de herdruk van 1945³⁹⁹: 'Wat doet gij, Christen-Pacifist, Mr. Roel Houwink? Door Uw medewerking aan den nazi-Omroep sluit gij, pacifist Mr. Roel Houwink, U van Uw eigen wereld der geestelijke weerbaarheid, die gij eens toebehoorde, uit.'

Als er overigens één was die recht van spreken had, dan was het J.H. Scheps. Dick Verkijk noemde hem de 'onverdroten vechter tegen ook maar de geringste vorm van collaboratie'.⁴⁰⁰ In 1940 al publiceerde hij *Het. Misverstand der Nederlandsche Socialistische Werkgemeenschap*, waarin hij fel de verschillende sociaaldemocratische organisaties aanviel, die in de eerste maanden van de bezetting al blijk gaven van grote meegaandheid. Vooral de Vara moest het ontgelden. Hij gebruikte in zijn brochure termen als 'terroristen van de NSB' en 'platten Jodenhaat'. De Vara had zich, stelde Scheps in 1940 (!), van het begin af aan daar scherp tegen te weer moeten⁴⁰¹ 'De positieve weigering,' aldus Scheps, 'de onverbiddelijke en duidelijke positieve weigering, zal ons de overwinning schenken. De onverzettelijke mensch der positieve weigering zal door de hoogste historische realiteit tot in verre toekomst gerechtvaardigd worden.'

Wat Scheps niet met zoveel woorden stelde, maar duidelijk wel bedoelde was dat mensen als Houwink door zich in te laten met de *Nederlandsche Omroep*, zich ook leenden voor propagandadoeleinden. Een voorbeeld daarvan vinden we terug in het populair bedoelde blaadje *Fotonieuws*, waarin zoals gebruikelijk eerst geschimpt werd op de vermeende joodse invloed op de vooroorlogse radio⁴⁰²: 'Men zal het niet misverstaan: ik heb bij een eenheid in staatschen zin, waarbij de Staat de schuilkelder is van een aantal individuen, de schuilkelder waarin vooral joodsche elementen nog vluchten om "de bui af te wachten". Nu "de bui" een alles omverwerpende wereldoorlog bleek te zijn, is het alleszins van pas, het begrip Eenheid anders te vertolken met het oog op de

komende vreedzame krachtmeting van de Europeesche volken onderling. Daarbij is voor ons, Nederlanders, berooid als we zijn, slechts kracht te putten uit hetgeen we *als volk* zijn.'

Uiting daarvan was de genazificeerde omroep: 'Het Nederlandsche volk zal geen spijt hebben van zijn Omroep, ja, zal er eens trotsch op zijn. In het groote Germaansche geheel zal dezen helpen den Nederlandsche volksaard te herscheppen, te doen leven en tot grooten bloei te brengen-ten bate van dit geheel.'

Was het een wonder dat juist een man als Scheps Roel Houwink zo fel attaqueerde? Nee, dat was het niet, zeker niet gezien de vele baantjes die Houwink bij de genazificeerde omroep had. Hij was geen collaborateur uit ideële overwegingen. Hij was het omdat hij opportunist was, een baantjesjager.

Daar was bijvoorbeeld zijn jury-lidmaatschap van de wedstrijd *Dichtende Jeugd*, die begin 1942 van start ging. Het was de bedoeling dat zeven achtereenvolgende zaterdagen gedichten zouden worden voorgedragen door cursisten van de Jeugddeclamatie-cursus die door de *Nederlandsche Omroep* was georganiseerd. De cursisten zouden, zoals *De Luistergids* meedeelde, 'in deze uitzendingen voor het eerst als voordrachtskustenaressen en -kunstenaars' optreden.⁴⁰³ Het zouden uitzendingen worden, aldus dezelfde bron⁴⁰⁴, 'voor ieder die graag zijn oor te luisteren legt, daar, waar iets van de diepste ziel van ons volkhier van onze jeugd-verneembaar wordt'. Een van de voordragers was Ger Lugtenburg, samen met Joop Simons. Lugtenburg vertelde Dick Verkijk dat een van de juryleden, de cursusleider Adriaan van Hees (naast Houwink en Van Hees hadden ook Jaap van Kersbergen, die we in deel I al zijn tegengekomen, Jan van Ham, en de grote mediadeskundige Martien Beversluis zitting in de jury) hem en Simons er in had laten lopen. Verkijk⁴⁰⁵: 'Hij heeft het doen voorkomen, aldus Lugtenburg, alsof die nationaal-socialistische gedichten oefenstof waren voor de cursus. Desondanks hebben Simons en hij al het mogelijke gedaan de opnamen te doen mislukken, tot wanhoop van Van Hees. De opnamen waren, aldus Lugtenburg, onbruikbaar.' 'Wij moeten dit op zijn gezag aannemen,' vervolgt Verkijk, 'al lijkt zijn constatering enigermate in strijd met zijn eerdere opmerking "er in te zijn gelopen". Dat Simons en Lugtenburg niet zouden hebben geweten dat de opnamen voor uitzending bestemd waren, kan niet anders dan aan hun eigen onachtzaamheid worden geweten.'

De radiovoordracht-cursisten moesten met het voordragen van de winnende gedichten ook aan eigen opvoeding werken en aan die van leeftijdgenoten, zoals Adriaan van Hees in een brochure, die in 1942 door de *Nederlandsche Omroep* in eigen beheer werd uitgegeven, uitlegde⁴⁰⁶: 'Het doel van den voordracht-cursus is dan ook in de eerste plaats, de belangstelling onzer jeugd voor onze schoone vaderlandsche dichtkunst te wekken en te versterken, en voorts onze

jongeren aan te moedigen, zelf gedichten zoo goed mogelijk te leeren voordragen.'

De cursus, die voorafging aan de uitzendingen van *Het Jonge Hart*, bood een gemêleerde collectie gedichten. Op 27 februari werd 'Bij het Morgenkrieken' van Pol de Mont ingestudeerd, op de tweede cursusdag, 6 maart, was 'Rshew, winter '41-'42' van de ons al bekende Jan Rudolf Hommes aan de beurt, samen met 'Maak ons tot volk' van Jaap van Kersbergen, die zich op deze wijze ook nog als dichter wilde presenteren, met gebruikmaking van zijn positie bij de omroep. Het gedicht in kwestie kwam uit zijn bundel *Lichtkogels*, die door de nationaal-socialistische kritiek bepaald niet juichend werd ontvangen, inaar wel een voorwoord meekreeg van J.J. van der Hout, hoofd Vorming en Voorlichting der WA. Hij leidde Van Kersbergen bij de lezers van de bij NENASU verschenen bundel in met de zinnen: 'Van Kersbergen is namelijk naar onze overtuiging in het Nederland van vandaag een doorslaggevend argument tegen hen, die zich niet kunnen voorstellen, dat er eenig verband zou kunnen bestaan tusschen nationaal-socialisme en cultuur. Onmogelijk kunnen zij zich indenken dat een van de zwarte soldaten die in de rijen van Mussert's WA medemar-cheert, een werkelijk begenadigd dichter zou kunnen zijn, die naast politieke strijdverzen, gedichten van groote schoonheid en diepte voortbrengt.' Van der Hout zal dan wel gewezen hebben op een gedicht als 'Maak ons tot volk'⁴⁰⁷:

Dàn zal uit duisternis een Volk herrijzen:
een staalhard werktuig, willig in Uw hand.
Aan één zult gij de rechte wegen wijzen.
Het vuur tot volgen dat in allen brandt.

Dàn vlucht de laatste schaduw-en de stralen
van nieuwe dagen vallen over 't land.
Moesten ook duizenden in 't donker falen:
't In U herboren Volk herneemt zijn vaderland.

De inhoud was niet mis te verstaan en de cursisten kregen, alle latere ontkenningen ten spijt, te horen (en wij kunnen het in de instructie nog lezen) dat ze het met de inhoud van het gedicht eens moesten zijn, wilden ze het goed kunnen voordragen⁴⁰⁸: 'Een gedicht als dit kan slechts goed tot zijn recht komen, indien de voordrager het met even groote innerlijke overtuiging ten beste geeft als de dichter het heeft neergeschreven. Trouwens steeds is het juiste begrip van- en het zuivere gevoel voor een bepaald gedicht de voorwaarde om het goed te kunnen voordragen.'

Gelukkig voor de cursisten konden ze op 13 maart opgelucht ademen met

‘Kindersproke’ van Marie Boddaert, op 20 maart met ‘Sneyssens’ van Alfred Rodenbach, dat overigens door Van Hees een ‘frontbericht uit een Middeleeuwsche strijdperiode’ werd genoemd⁴⁰⁹, op 3 april een ‘Rei’ uit Vondels *Lucifer*, op 10 april ‘Een vers, dat als een nachtkaaars uitgaat’ van de negentiende eeuwse E. de Laurillard en tot slot van Riet Beukman, die voor *Het Jonge Hart* had ingezonden, op 17 april haar ‘Levensdurf!’ Riet Beukman zullen we nog tegenkomen, maar dan in de wereld van de clandestiene tijdschriften. Welke regels ze daar publiceerde, valt buiten het kader van dit onderwerp. In ieder geval niet regels zoals die welke in Hilversum door de cursisten werden gedeclameerd⁴¹⁰:

Ik heb het leven lief
Met heel mijn zijn! Dat wat ik wil is niets
Dan mensch zijn onder de mensen!
Met hen saam te strijden!
Uit te strooien dat wat er groots en mooi
Geschapen is in ons en daar te bloeien staat!

Van Hees gaf er een draai aan: ‘Levensdurf-dit onder alle omstandigheden “ja” zeggen tot het leven, ook daar en dan, waar het hard en moeilijk is,-dat is een eisch van alle tijden geweest, van den onzen zeer in het bijzonder.’

Er waren niet minder dan vijftienhonderd inzendingen en daaruit werd een keuze gemaakt door radiofunctionarissen die daarop 120 gedichten aan de jury voorlegden. Roel Houwink, die namens de jury een toespraak hield op een bijeenkomst van de prijswinnaars, stelde dat het hem had verheugd dat onder deze inzendingen ‘zoo betrekkelijk weinig gerijmel en holle rhetoriek te vinden was en dat bij alle onbeholpenheid en nog onontwikkelde uitdrukkingsmogelijkheden, er toch zoo vaak een oorspronkelijk en zuiver gevoel ten grondslag bleek te liggen aan deze gedichten’.⁴¹¹

De titel van de radio-uitzendingen was *Het Jonge Hart*. en dat was ook de titel van de bundel waarin de winnende gedichten verschenen. De bundel was uitgegeven door *Uitgeverij De Schouw*, drieënveertig pagina's dun, en verscheen in 1943. (Zie voor een opgave van de gedichten in deze bundel Bijlage v.) De inleiding was verzorgd door Jan van Ham, die niet na kon laten iets van zijn eigen denkbeelden over literatuur te melden⁴¹²: ‘Wie de geschiedenis van de lyriek van 1880 tot 1940 nagaat, zal moeten opmerken, dat de bezieling afnam met elke nieuwe generatie. De kunstenaars verwachtten steeds minder dan de toekomst, de jongeren van 1940 geloofden slechts in den ondergang.

Zonder al te voorbarige conclusies te willen trekken, blijkt nu uit het werk van deze allerjongsten, dat in hun kring levensaanvaarding heerscht...’ En

ook⁴¹³: ‘...het is een bundel met het aangezicht naar den nieuwen tijd gewend.’ Wat Van Ham met die ‘nieuwen tijd’ bedoelde, was bekend. Gerard Wijdeveld vond dat Van Ham de zaken wel wat erg rooskleurig afschilderde, zo schreef hij in het *Algemeen Handelsblad*.⁴¹⁴ Zo recht in de leer waren de jonge dichters nu ook weer niet: ‘Men kan trouwens moeilijk anders verwachten: ook buiten de poëzie staat de meerderheid der z.g. intellectueele Nederlandsche jeugd toch allesbehalve, om dr. Van Ham nog eens te citeren, “met het aangezicht naar den nieuwen tijd gewend”.’ Wel zag Wijdeveld ‘levensaanvaarding en een open blik in de toekomst’.

Eenentwintig jonge dichters waren in de bundel vertegenwoordigd. Annie Altona, Eb.v.d. Beld, H.v.d. Berg, Riet Beukman, Jan v.d. Doef, Joh. Esikens, A. Gravekamp, Bram van den Have, Henny Hemmes, J.R. Hommes, Joh. J. Joosen, H. Kramer, W.A.H. Kerkhoff, Jan Lens, J.H. Noppen, Freek van Ommen, A. Oosterhuis, Paul Philips, W.F. de Regt, G.F.M. Rensman en Jelly van Tilburg. Annie Altona zal de jongste zijn geweest (er was een deelnemer van veertien jaar, onthulde Houwink in zijn toespraak) gezien haar gedicht dat eindigde met⁴¹⁵:

Als hij twee uur heeft gestaan
kan hij weer naar huis toe gaan
naar de koffie en de koek
en het ouderling-bezoek.
Dominee leeft met fatsoen,
later krijgt hij een pensioen.

Welke gedichten waren overigens ‘met het aangezicht naarden nieuwen tijd gewend’? ‘Lied van een smid’ van H.v.d. Berg ongetwijfeld, een sonnet dat eindigde met liet niet mis te verstane⁴¹⁶:

Als kind zag ik mijn vader in de smidse zwoegen,
zag ik de boerenpaarden zweeten voor zijn ploegen;
thans is het aan mijn zoon den vuurgloed in te treden.

Hij heeft een groot're taak, dan ik, om aan te werken;
hem wachten niet de ploegen, niet de koren van de kerken:
hij heeft-zoo God het wil-een volk aaneen te smeden.

Dat ss-Kriegsberichter Jan Rudolf Hommes nationaal-socialistische strijdpoëzie had ingezonden, kan ons, na wat we in deel II over hem te weten kwamen, niet verbazen. En H. Kramer zou in een ode aan Rotterdam⁴¹⁷ zijn ge-

dicht besluiten met het veelzeggende: 'Mijn kind, bezie het huis, ook gij behoort tot dien stam.' Hij moet door de jury zeer zijn bewonderd, deze H. Kramer, want van hem werden maar liefst zes gedichten geplaatst, tegenover meestal één van de andere deelnemers. Misschien was dat omdat hij zelfin een van zijn gedichten stelde⁴¹⁸:

Mijn verzen moeten lopen in een vaste baan
En klaar en helder zijn van woord en zin
Zoek er dus geen verborgenheden in.

In een ander gedicht houdt hij de lezer voor dat niet elke strijder voor een ideaal dat ideaal zelf aanschouwen zou, in 1943 vooreen rechtgeaard nationaal-socialist een wijsheid om nog eens over na te denken⁴¹⁹:

Hij is een pionier en het zijn zulken
Die nooit, na 't rust'loos zoeken 't doel aanschouwen.
Zij mogen in den droom een wereld bouwen,
Die na hen komen zien, misschien, het land.

Dat Kramer zoveel gedichten geplaatst kreeg kan ook te maken hebben met zijn werk. Hij zat bij de radio en Herman Kramer zijn we eerder tegengekomen als Wybe de Vries bij het Paulus de Ruiter-cabaret. Daarnaast was hij medewerker aan de BNO, de Berichtendienst Nederlandsche Omroep. Met Jaap van Kersbergen en Adriaan van Hees dicht bij hem in de buurt mag het ons wat minder verwonderen dat hij, zo dicht bij het vuur gezeten, een voorkeursbehandeling kreeg.

Jan H. Noppen was evenals Hommes een onbekommerde strijdliederendichter, getuige zijn 'Heldenkerkhof'⁴²⁰:

De schemering valt over het heldenkerkhof
De schaduwen der kruisen kruipen ijler voort.
Er heerscht een groote stilte hier-niets wordt gehoord
Dan ginds heel ver kanongebulder, zwaar en dof.

Hier liggen zij die aan het groote ideaal hebben behoord
En worden in gedwongen rust na een zwaren strijd tot stof
In deze vreemde aard.-Dit werd hun groot verlot,
Terwijl de dageraad van de bevrijding gloort.

De schemering is nu tot duisternis geworden,
 Doch achter alle duisternis straalt licht.
 Daarvoor ook vielen zij-een glimlach op 't gezicht-
 Tegen de drommen van de roode horde,
 Hun blik en schreden steeds vooruit gericht.

O helden van het Oost'lijk front,
 Uw offer geeft ons grooten plicht.

Het Jonge Hart werd in de Nederlandse pers nauwelijks besproken en de debutanten moesten tot mei 1944 wachten tot er een recensie van behoorlijke omvang verscheen. Dat was in *De Waag* waar Jan van der Made constateerde dat veel jonge dichters niet aan de wedstrijd hadden meegedaan; hij was daarin tamelijk openhartig⁴²¹: 'Enkele grooten zouden zeker erbuiten zijn gebleven in de terughoudendheid, die ook de jeugd van vele grooten al kenmerkt-maar het leeuwendeel der opgroeiende kunstenaars zou hebben meegedaan. Thans kan dat haast niet waar zijn. Ons volk is 200 verscheurd. Dit moet allemaal stammen uit de kringen der pro's, der neutralen en der zeer gematigde anti's. Een zeer belangrijk deel van het volk heeft zich onthouden. Niet voor niets ont breekt de religieuze poëzie, de jeugdpoezie bij uitnemendheid, geheel.'

Van der Made ging uitgebreid op het werk van de debutanten in, maar veel vrolijker werd hij er niet van, zodat hij aan het slot van zijn bespreking moest constateren⁴²²: 'Maar als geheel, als manifestatie van wat er in de jongs ten leeft in het jaar onzes Heeren 1943-ik geloof niet, dat iemand daar nu zoo hoopvol over kan zijn. Laten we hopen, dat er velen zwegen...'

Het is maar goed dat de deelnemers van Roel Houwink nog een heilwens hadden meegekregen: 'wat wij missen en toch zoo dringend nodig hebben-ja, waarlijk even zoo nodig als ons dagelijksch brood!-dat is een poëzie, die zich niet afzondert met haar ingewijden in cenakels, maar die spreekt tot allen, die ooren hebben om te hooren en een hart, dat den hartslag van den ander, die naast en met ons in dezelfde levenswerkelijkheid leeft, verstaat.

Moge het jullie, jonge dichters, gegeven zijn, ons volk deze poëzie te schenken en moge de onderscheiding die vandaag jullie deel geworden is, een eerste schrede zijn op den weg, die ons volk met een opkomende generatie van dichters in lief en leed, in donkere en in blijde dagen, van hart tot hart verbindt.⁴²³

Wat heeft die wens voor de éénentwintig jonge dichters uitgehaald? Zestien van hen verdwenen na *Het Jonge Hart* in de vergetelheid, op Hommes na, die nog in enkele nationaal-socialistische bladen zijn strijdpoezie kwijt kon.

Vijf van de éénentwintig hebben daarna nog geprobeerd hun literaire ambities waar te maken. Vervelend voor hen was alleen dat *Hel Jonge Hart*. ook in

druk was verschenen, zodat hun bijdrage (en daardoor ook hun naam) traceerbaar waren. Debuteren in *Het Jonge Hart* was niet zo'n warme aanbeveling, de hartelijke woorden van Houwink ten spijt.

De oplossing was eenvoudig: het pseudoniem.

Eb. van de Beld vinden we als Robert Damman terug in het blad *Maecenas*, dat clandestien in het laatste oorlogsjaar verscheen. Dammans werk kenmerkt zich door een 'hang naar de eenzaamheid en [...] doodsverlangen', aldus P.J. Meertens in *Ad Interim*.⁴²⁴ Egbert van de Beld had nog een ander pseudoniem achter de hand. In het in 1944 verschenen *Stijlbloempjes* gebruikte hij het pseudoniem Carel Corte. Onder eigen naam publiceerde hij in het tijdschrift *En Passant* dat maar eenmaal, in april 1945, is verschenen.

En daarna? Hans van Straten geeft opheldering⁴²⁵: 'Ergens tussen 1945 en 1960 moet hij zijn gestorven, Eb van de Beld. Een jonge dichter toen ik hem kort na de oorlog leerde kennen, iemand die wel op onze luidruchtige bijeenkomsten verscheen, maar die zelf altijd een volstrekt stilzwijgen bewaarde. Er zijn van hem in de *Parade der Profeten* en *Columbus* een handvol gedichten verschenen, helemaal in de trant van die dagen, maar wel jong, wel gemeend. Een bundel die Born in Assen van hem zou uitgeven, is nooit gekomen.

Heel veel later hoorde ik dat hij dood was-al jaren. Hij had als journalist in Breda gewerkt, volkomen onopvallend. Net zo onopvallend als hij (aan t.b.c.) is gestorven. Ik vind een foto terug van de *Columbus*-middag in Leiden, op 5 september 1945. Daar staat hij ook op, wat achteraf, kwetsbaar glimlachend, zeer smal, zeer bleek. Het was de dag waarop ik 's avonds met pleuritis thuiskwam. Dat soort dingen kreeg je in die dagen of het verkoudheden waren.

Geen krant heeft van zijn sterven gerept, in geen tijdschrift is zijn in memoriam verschenen. De onrechtvaardigheid van het leven wordt door de dood zelden gecorrigeerd. Maar als een dichter, al is hij nog zo bescheiden, komt te overlijden, mag de wereld dat toch wel vernemen?

Het sterfjaar was 1955. Van de Beld was in 1919 in Delft geboren. Toen de Duitsers Nederland binnenvielen zat hij op de redactie van de *Delftsche Courant*. Hij publiceerde gedichten waar hij maar kon, tot in *De Vriend des Huizes* en *Het Schouwvenster* toe. Hij bleef niet lang als journalist bij de krant; hij vreesde de Duitse censuur en hij bedacht dat dit het moment was om zich als literator te ontwikkelen. Deze ambitie zal hem ertoe hebben verleid om mee te doen aan de dichtwedstrijd onder nationaal-socialistische vlag. Na de oorlog verscheen nog werk van hem in *Het draai orgel boek* van Koos Schuur en Aldert Witte en publiceerde hij ook nog jongensboeken.

Riet Beukman vinden we in 1944 terug in het clandestiene, in 's-Hertogenbosch verschenen *Groei*, tijdschrift voor de Nederlandse jongeren. Zij gebruikte

geen pseudoniem. Oprichters van het blad waren Kees van der Heyden en Ben Grob. Toen *Groei* eind 1944 fuseerde met *De Nieuwe Lente*, en niet meer clandestien was, verdween Riet Beukman als medewerkster, maar haar plaats werd ingenomen door W.A.H. Kerkhoff, die we ook al in *Het Jonge Hart* zijn tegengekomen.

Begin 1945 verscheen in Wormerveer clandestien het tijdschrift *Jonge Stem*, waarvan Anton Oosterhuis samen met Siep Geugjes, Jaap Kaal, Jan van der Leeden en Kees Wielink de oprichter was. In april 1945 zien we Oosterhuis, nu onder het pseudoniem Fred. van Enske, terug in *Drie in de pan*, een dichtbundel die hij samen met Klaas Woudt en Maarten Welsloot maakte. *Drie in de pan* was een uitgave van het clandestiene tijdschrift *Zaans Groen* dat vanaf december 1944 tot mei 1943 verscheen. Oosterhuis maakte ook deel uit van de redactie. Marcus Bakker zat niet in de redactie, maar was wel medewerker. Op de redactie had hij in het nummer van april 1944 kritiek⁴²⁶: 'En wanneer de jongeren van vandaag dan dat willen, wat nu *Zaans Groen* in wezen is: een vlucht, een negatie van de volle omvang van het leven, afzijdigheid bij de worsteling der krachten, die het leven nu op maatschappelijk en cultureel gebied vertoont-dan zal *Zaans Groen* sterven zoals zovele literaire voorgangers.'

De redactie van *Zaans Groen* reageerde met een zinsnede in het daaropvolgende nummer, waarbij we ons mogen afvragen hoeveel van de nationaal-socialistische cultuurpropaganda bij deze jonge mensen heeft doorgewerkt⁴²⁷: 'Wij stellen n.l. aan het litteraire werk geen eisen betreffende de aard van de inhoud, behalve dan dat wij cultuurvernietigende elementen afwijzen, zoals perversiteit, verheerlijking van oorlogsdaden, levensmoeheid.'

De in 1925 geboren Oosterhuis ging na de oorlog de journalistiek in. Eerst werkte hij bij *Het Vrije Volk*, daarna bij de Partij van de Arbeid waar hij zijn literaire ambities kwijt kon met het schrijven van Mei-spelen. Evenals Van de Beld legde hij zich toe op het schrijven van jongensboeken.

In het eerder genoemde *Groei*, waar we Riet Beukman aantreffen, publiceerde ook Jan van der Doef, die wisselend zijn eigen naam en het pseudoniem A. Groot Antink gebruikte. In *Het Woord* kreeg hij tweemaal gedichten geplaatst onder het pseudoniem Jan Jacob Doeve.⁴²⁸ Bij elkaar hebben we het dus over literaire carrières waaraan weinig eer te behalen viel.

Roel Houwink zal zich, zijn heilwens ten spijt, hier verder niet druk over hebben gemaakt. Hij kreeg een publicatieverbod tot 1950 en in 1951 kwam al weer een bundel van hem uit, de start van een tamelijk constante produktie van dicht- en prozabundels. 'Ik moest de consequentie nemen,' vertelde hij in 1982 over zijn houding in de bezettingsjaren.⁴²⁹ 'Ik heb voor een tribunaal moeten verschijnen, na de oorlog, en ik heb enkele jaren niet mogen publiceren. En ach-

teraf, ja, natuurlijk betreur ik mijn keuze achteraf, wie zou dat niet betreuren?' Wist Roel Houwink misschien in 1938 al, toen hij zijn roman *Een Man zonder Karakter* publiceerde, dat deze titel hem zou kunnen worden nagedragen?

Toen Houwink op 11 april 1943 voor de *Nederlandsche Omroep* de roman *Ma* van Jo van Ammers-Küller besprak, zal hij niet hebben vermoed dat hij een schrijfster beoordeelde, die na de oorlog nimmer meer onder het odium van 'fout' te zijn geweest, uitkwam.

Johanna Küller werd in 1884 in Noordeloos geboren als dochter van de burgemeester van dat plaatsje, Antonie Küller, en Johanna Maria van Meuringe. In 1914 debuteerde ze met *De roman van een student*, gevolgd door *De verzwegene strijd*. Het waren boeken die gemengd werden ontvangen. In feite kreeg ze de meeste steun van Israël Querido, die door de officiële literatuurkritiek ook niet hoog werd geschat en die op dezelfde wijze als Jo van Ammers-Küller (ze was inmiddels getrouwd) probeerde met breed opgezette naturalistische romans een zo groot mogelijk publiek voor de 'literatuur' te winnen. Hij zag in haar werk als belangrijk stijlkenmerk⁴³⁰: 'Er is een stoere, krachtige formuleerings-hartstocht in haar woord en toch een teedere fijne ijlheid van voelen, die al haar redeneeringen verzachten en er de verstandsscherpte van temperen. Zij is vermetel en geestig, uitdagend en toch altijd heerlijk vrouwelijk.'

Daartegenover stond een mening, jaren later geuit, als die van de *Vaderland*-criticus Henri Borel⁴³¹: 'Het is Mevrouw Van Ammers-Küller om tendens, zelfs om sensatietendens, maar niet om schoone literaire kunst te doen geweest.'

In 1926 verscheen haar roman *De opstandigen*, waarmee zij in grote kring bekendheid verwierf. Het boek werd in vele talen vertaald en was daarom belangwekkend omdat het de vrouwenemancipatie tot onderwerp had. Ludy Giebels meldt ons dat Van Ammers-Küller in Duitsland bekend werd als 'Spezialistin für Frauenschicksale'⁴³² Giebels rekent het de schrijfster als zwakheid aan dat deze het standpunt huldigde 'dat in de historie de som der deugden en ondeugden gelijk zijn'. Daaraan koppelt ze in een voetnoot de stelling⁴³³: 'De uiterste consequentie hiervan was de beleden visie op de bezetting van 1940: mensen die aan weerszijden van goede wil zijn begrijpen elkaar nu niet. Interview in *Het Vaderland* 10-11-1940. De houding van Jo van Ammers-Küller ten aanzien van Duitsland en haar gegriefdheid om haar veroordeling door een Ereraad in 1945 is op zich een interessant psychologisch verschijnsel dat waarschijnlijk een goed inzicht geeft in de meer banale redenen voor een verkeerde houding tegenover nazi-Duitsland.'

Maar er was natuurlijk meer: Jo van Ammers-Küllers ideeën hadden wel degelijk bepaalde nationaal-socialistische trekjes en Ludy Giebels geeft dat ook aan als ze melding maakt van een brief van Jo van Ammers-Küller aan haar

vriendin Top Naeff naar aanleiding van haar voorstudie voor de patriottische trilogie *De Tavelincks* en 'hoe zeer zij getroffen was door overeenkomsten in negatieve gedragingen van de patriottische vluchtelingen in Noord-Frankrijk met die van de Belgische in de eerste wereldoorlog en de joodse vluchtelingen in de dertiger jaren'. In deze brief van 10 december 1935 beschreef ze deze houding als 'miserabel'.⁴³⁴

Terecht voegt Giebels hieraan toe⁴³⁵: 'Maar het cruciale is nu juist het ethische verschil in deze historische gebeurtenissen. Iets waar Geyl later in zijn belangrijke rede over patriotten en N.S.B.-ers in het gijzelingskamp van St. Michielsgestel zo duidelijk de vinger op heeft gelegd.'

In de loop der jaren ontwikkelde ze zich in haar politieke opvattingen steeds meer in conservatieve richting, ogenschijnlijk in strijd met haar ideeën over vrouwenemancipatie. Ze weigerde zich echter bij een politieke partij aan te sluiten, al zou ze wel voor de Vrijzinnig-Democratische Bond zitting nemen in de *Commissie van Bijstand in Beheer van de Zaken van Kunst* van de gemeente Amsterdam. De commissie diende de gemeente advies te geven over de mogelijke subsidies aan toneelgezelschappen. Tot tweemaal toe zou ze als commissielid te maken krijgen met omstreden toneelopvoeringen. In 1932 richtte Ben Groeneveld *De Jonge Spelers* op, een gezelschap dat zich voornamelijk richtte op de socialistische jongeren van de *Arbeiders Jeugd Centrale* (AJC) en het *Instituut voor Arbeidersontwikkeling*. Wethouder Boekman had in 1933 een subsidie verleend voor de opvoering van *De matrozen van Cattaro* van Friedrich Wolf, een stuk dat handelde over de revolutionaire geest aan boord van een oorlogsschip, een verhaal vergelijkbaar met dat van Eisensteins *Potemkin*. Nu was het tijdstip waarop de subsidietoekenning in de openbaarheid kwam, zeer ongelukkig gekozen. In februari 1933 had de muiterij op *De Zeven Provinciën* voor de nodige deining gezorgd en het gemeenteraadslid voor de Katholieke Staatspartij Romme vond het daarom nodig de kat de bel aan te binden.

Boekman verdedigde zich. Het was juist Romme geweest, stelde hij, die altijd vond dat de subsidie niet door de wethouder alleen mocht worden verleend; dat diende pas te gebeuren na raadpleging van een deskundige commissie. Dat had hij gedaan en wel bij de eerder genoemde *Commissie van Bijstand*, waarin naast Jo van Ammers-Küller, ook de sociaal-democraat J.F. Ankersmit en de katholiek W. Asselbergs (Anton van Duinkerken) zitting hadden. De commissie had het stuk voorgedragen voor subsidie, zij het dat Jo van Ammers-Küller erop had gewezen dat de toneelgroep verbonden was aan een bepaalde politieke partij en dat daarom deze partij eigenlijk de aangewezen instantie was om te subsidiëren. De zaak schiep daardoor, naar haar mening, een precedent, maar ze legde zich bij de meerderheid meer.

De zaak liep met een sisser af en het bleek dat de communisten in ieder geval om heel andere redenen ook niet gelukkig waren met de subsidie. Het stuk was

veel te gematigd, zoals Gerard Vanter (Gerard van het Reve sr.) in *Links Richten* schreef. Het stuk werd in zijn visie gespeeld door 'een gezelschap, dat, in dienst van het sociaal-fascisme de revolutionaire kantjes van het stuk afsleep, zooals thans weer diezelfde sociaal-democratie de revolutionaire beteekenis van de Zeven Provinciën tracht te verdoezelen'.⁴³⁶

In deel I, bij de behandeling van Werumeus Buning, hebben we gezien welke commotie de opvoering onder Albert van Dalsum van *De Beul* van Pär Lagerkvist veroorzaakte. 'Voor terreur ga ik niet opzij, met terreur reken ik af,' was de felle en moedige reactie geweest van de burgemeester van Amsterdam, W. de Vlugt. De *Commissie van Bijstand* echter, die had geadviseerd om een subsidie toe te kennen, vond het nodig om haar oordeel over het stuk en het advies om toch de subsidie toe te kennen te publiceren. Zo lieten Van Duinkerken, Ankersmit en Jo van Ammers-Küller een stuk verschijnen. 'Wat laf verontschuldiging lieten Jo van Ammers-Küller, Anton van Duinkerken en J.F. Ankersmit, die in de commissie het vrijzinnige, katholieke en socialistische standpunt vertegenwoordigden, weten, dat zij de keuze van het stuk zeer ongelukkig hadden gevonden, ja zelfs was het feit, dat de opvoerders het oorspronkelijke toneelstuk grondig hadden kunnen wijzigen een *bewijs* voor het lage artistieke gehalte ervan! Een subsidie was evenwel toegekend en verantwoord geacht vanwege de *beheersching der middelen* waarmee het stuk was opgevoerd,' vatte Hans Mulder de publikatie van de *Commissie van Bijstand* samen.⁴³⁷

Toch zal het later voor Jo van Ammers-Küller een beletsel zijn om werkelijk door te dringen in nationaal-socialistische kring, Ze werd door de aanhangers van de Nieuwe Orde blijvend gewantrouwd omdat ze de opvoering van *De Beul*, waartegen de NSB zo heftig had geageerd, had helpen subsidiëren, met welke reserve dan ook.

In ieder geval vond ene Wutse het in een brochure, getiteld *Sluipend Gif* (wie achter dit pseudoniem schuilgaat is niet te achterhalen; qua opvattingen lijkt de brochure geschreven te zijn door Albert Kuyle of Alfred Haighton, zo rabiaat antisemitisch is de tekst) nodig om de opvoering van het stuk te plaatsen te midden van andere anti-nationaal-socialistische krachten en daarom met alle felheid die in hem was aan te vallen⁴³⁸: 'Het zijn de Wibaut's met een "wordend huwelijk", de Marsman's met hun Penthesilea, de Menno ter Braak's met hun ophemelende critieken van verderfelijke lectuur, de Anton van Duinkerken's met hun Comité's van Waakzaamheid, broeinest van samenwerking tussen marxisten en katholieken, de Ans Mulder's met haar gestudeerde en bestudeerde hooghartigheid, die de volkswaarden helpen bezoedelen voor een judaspenning, de bekende en onbekende makers van films, die den smaak van het publiek doen ontaarden, de schrijvers en bewerkers van "De Beul"!'.

Ach, in feite kon Wutse Jo van Ammers-Küller niet veel verwijten, want ze

had sinds twee jaar een daad op haar conto, die de nationaal-socialisten alleen maar mild kon stemmen. Ik duid op haar optreden tijdens het Internationale PEN-congres dat met 1933 in Dubrovnik werd gehouden. PEN-voorzitter H.G. Wells opende het congres met een redevoering waarin hij een lans brak voor de vrijheid van denken en schrijven. Wells stelde ook dat de PEN een nietpolitieke organisatie was en daarom was hij erop uit een conflict met de Duitse en Italiaanse afgevaardigden te voorkomen. In dat streven werd hij echter gedwarsboomd door de Franse afvaardiging die een motie indiende waarin de boekverbrandingen in Duitsland (die op 11 mei 1933 hadden plaatsgevonden) scherp werden veroordeeld. Wells raakte in verwarring en weigerde de motie in stemming te brengen. Hij wilde wel het woord geven aan Ernst Toller.

Deze vroeg aan zijn landgenoten welke maatregelen zij tot dan hadden genomen om de boekverbrandingen tegen te gaan en welke maatregelen zij hadden genomen tegen de jodenvervolgingen. Deze woorden van de geëmigreerde auteur was het sein voor de Duitse delegatie om de zaal te verlaten.

Daarop snelde Jo van Ammers-Küller naar het spreekgestoelte, 'waar zij met de hand op het hart begon te spreken', zoals Den Doolaard in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* meldde.⁴³⁹ 'Helaas begon zij met de opmerking, dat zij het optreden van Toller een schandaal vond, dat dat de schuld was van Wells, en dat iets dergelijks onder Galsworthy's leiding [hij was de voorganger van Wells als PEN-voorzitter, AV] niet voorgekomen zou zijn; waarop zij, onder teekenen van hevige emotie, ostentatief de zaal verliet.'

Iedereen bleef perplex achter. Vooral de Nederlandse delegatie. Johan Fabricius stond op en zei dat de rest van de Nederlandse delegatie zich van de woorden van Jo van Ammers-Küller distantieerde. Een daverend applaus volgde, maar Fabricius was te voorbarig geweest, want na hem stond mr. dr. W.M. Westermann op die Fabricius gelijk voor schut zette door zich achter Jo van Ammers-Küller te scharen, al voerde hij daarvoor formele gronden aan. Den Doolaard: 'Hij was n.l. van meening dat het woord alleen aan de gedelegeerden toekwam, en dat gewone leden zich buiten de debatten dienden te houden. Verder zei hij dat indien men de PEN-club vroeger wel eens smalend een reisbureau had genoemd, de vergadering hem nu een "broeinest van communisme" leek. Op zwijgend verzoek van den voorzitter las de Engelsche gedelegeerde Herman Ould toen het artikel van de statuten voor, waarin bepaald is dat de voorzitter het recht heeft, ieder lid het woord te geven. Op het fluitconcert, dat onze tweede gedelegeerde van alle kanten te hooren kreeg, willen wij op onze beurt de sourdine der liefde zetten.'

'Las je het schandaal in de P.E.N.-club, en het heroïsche optreden van Jo Kuiler en een zekere idioot, genaamd Westermann (wie is dat?),' schreef Du Perron op 1 juni 1933 aan Ter Braak.⁴⁴⁰

Het antwoord was simpel: Westermann was hoofdredacteur van het *Haagsch Maandblad*, dat tot september 1944 bleef bestaan, met Westermann onafgebroken op zijn post. We zijn het tijdschrift eerder tegengekomen omdat Roel Houwink er tijdens de bezettingsjaren als literair recensent aan verbonden was. Westermann was hoofdredacteur vanaf 1929, nadat hij in Nederlandsch-Indië eerst op een bank had gewerkt. Het hoofdredacteurschap van het maandblad was geen dagvullende taak, dus was hij van 1930 tot 1933 kabinetschef van de burgemeester van Den Haag en van 1933 tot 1937 lid van de Tweede Kamer voor het *Verbond voor Nationaal Herstel*. Daarna trad hij tot de NSB toe waar hij gemachtigde voor Mussert werd voor Indische zaken. Hij was de man die in 1940 in zijn blad al pleitte voor de invoering van een apart ministerie voor Propaganda, een wens die met de instelling van het DVK werd vervuld.⁴⁴¹

Ter Braak maakte in zijn antwoord aan Du Perron weinig woorden aan de affaire vuil. 'Heil Kuller!' schreef hij op 2 juni.⁴⁴²

In Nederland werden Jo van Ammers-Küller van de PEN uit nauwelijks verwijten gemaakt. Op de jaarvergadering van 17 juni stelde voorzitter J.D. Bierens de Haan dan ook voor Jo van Ammers-Küller te herbenoemen als bestuurslid.⁴⁴³

In de jaren dertig maakte Jo van Ammers-Küller veel reizen naar Duitsland om daar lezingen te geven. Als beloning voor die lezingentournees ontving ze in 1936 het zogenaamde *Frauenkreuz* van het Duitse Rode Kruis en pas deze gebeurtenis leidde ertoe dat ze haar bestuurslidmaatschap van de PEN moest opgeven. Tijdens een van haar reizen door Duitsland ontmoette ze Rost van Tonningen. Dat gebeurde in Oostenrijk, dat na de Anschluss van 1938 tot het Duitse rijk zou behoren. Met Rost van Tonningen zou ze in de daaropvolgende jaren contact blijven houden. Uit niets blijkt dat ze zich distantieerde van het nationaal-socialisme. Was ze politiek naïef? Misschien, maar aan de andere kant toonde ze genoeg emancipatiedrang om ook het wezen van een politieke stroming te kunnen doorgronden. Haar band met Duitsland leek eerder te verstevigen dan te verslappen. Zelfs na het uitbreken van de oorlog in 1939 bleef ze Duitsland bezoeken om daar lezingen te geven. Hier speelt natuurlijk ook mee, dat veel schrijvers afzagen van een bezoek aan Duitsland, zodat de paar buitenlanders die daar kwamen, extra in de watten werden gelegd. En van eerbewijzen hield Jo van Ammers-Küller, die zich in eigen land altijd miskend heeft gevoeld. De lezingen die ze in Duitsland gaf, werden daar goed ontvangen. In de *Völkischer Beobachter* van 19 januari 1940 lezen we bijvoorbeeld⁴⁴⁴: 'Als Jo van Ammers-Küller im Charlottenburger Rathaus lesen sollte, war bereits eine Viertelstunde vor Beginn der Saal überfüllt.' Naast het in literatuur geïnteresseerde publiek waren er ook autoriteiten: 'Der holländische Generalkonsul in

BINNENKORT VERSCHIJNT

MET OPEN VIZIER

DOOR JAN DE HAAS

Uitgegeven ter herinnering aan den
dichter-strijder Frans Bankman met
vele gedichten, die in de strijdperiode
1939-1942 van zijn hand zijn verschenen.
Gebonden in fraaien halflinnen band

f 2.90

*Bestellingen met de gebruikelijke aan-
biedingskorting te zenden aan uitgeefster*

NENASU UTRECHT

OUDE GRACHT 172-176 TELEFOON 11851-11852

Advertentie voor *Met open vizier* van Jan de Haas, een NENASU-uitgave in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 1943.

Filmpjes van de week

Pantserkruiser Sebastopol
(Weisse Sklaven) Capitol

(Koolhaas) De episode van den kruiser Sebastopol, voor eenigen tijd niet licht onderwerp van een film, kan dit thans te lichter zijn, nu deze oorlog in de Sowjetunie een voortzetting van

Het slot ziet den kruiser op volle zee, op weg naar een vreemd land. Carl Anton, die deze film geregisseerd heeft, blijkt met een groote virtuositeit de bewegelijkheid, de tafereelen van dolzinnige waakneming en de geheele atmosfeer van de revolutie te beheerschen. Hij wist bovendien, waar het scenario wellicht een al te nadrukkelijke plaats aan de liefdesgeschiede-

het verzet van de officieren van den kruiser beteekent, wanneer zij aan het einde zeggen dat de strijd tegen het bolsjewisme verder zal worden gevoerd.

Voor het overige legt de film een krachtig accent op een liefdesgeschiedenis, zich afspelende tijdens de bewogen dagen van het verblijf van den kruiser in de haven van Sebastopol, tusschen de dochter van den militair gouverneur van de stad en een officier van den kruiser. Na de revolutie is dit meisje met haar gewonden vader naar een kamer boven een obscure kroeg gevlucht, waar zij belaagd wordt door den nieuwen commissaris van de stad, vroeger lakei in het paleis van haar vader.

Haar geliefde bevindt zich in een kamp van de witten en stelt pogingen in het werk om de stad terug te veroveren en bij zijn actie wordt hij in een hinderlaag gelokt en schijnt zijn lot bezegeld. Doch hij weet zich te bevrijden, aan boord van den kruiser te komen, de verovering van het schip door de witten in de hand te werken en nu is een van de

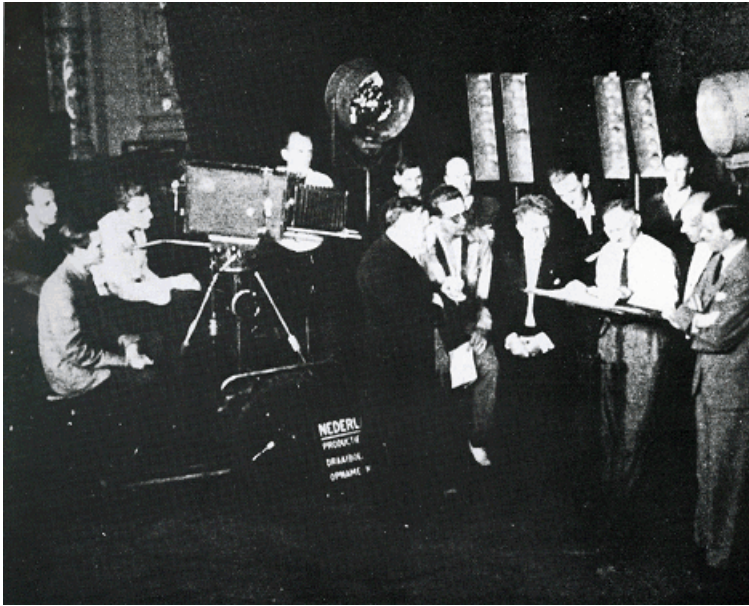
nis verleende, de omringende handeling met intensiteit te laden en de machtige groep van uitstekende spelers waarover de Duitse film beschikt, tot uitstekende prestaties te leiden. Theodor Loos is prachtig als de gouverneur van de stad, Werner Hinz speelt den nieuwen commissaris eveneens uitstekend en Camilla Horn speelt het jonge meisje naar den eisch, zooals Karl John dat doet met de rol van den marineofficier.

In de bijrollen, te talrijk om op te noemen, treffen typeeringen en momenten van uitstekend spel en alles tezamen kan met *Pantserkruiser Sebastopol* een grootsch opgezette, uitermate bewogen en spannende film noemen, welke ook propagandistisch in niets te kort schiet.

—♦—
Duitse

Camilla Horn en Werner Hinz in
Pantserkruiser Sebastopol. (Capitol)
(Foto Tobba)

Links: Recensie van Anton Koolhaas uit de NRC van 1 november 1941.

*Boven: Werkopname voor *Wie gaat mee?**

Jo van Ammers-Küller tijdens een lezing in Berlijn in 1941.

Links: Jo van Ammers-Küller, vlak voor de oorlog in Berlijn tijdens een bijeenkomst van de Duitse PEN-club in het *Eden*-hotel in Berlijn.

Rechts: Jo van Ammers-Küller en Menno ter Braak verenigd in een karikatuur van Cornelis Veth uit 1935.

Foto uit *Friesland Friezenland*.

Jan van Ham met dochter in 1936.

Roel Houwink, omstreeks 1936.

Jo Ypma, omstreeks 1936.

Koos Speenhoff tijdens een optreden in de bezettingsjaren.

Omslag van het *Frysk Jierboek*, 1942.

Anton Koolhaas met zijn vrouw in 1941.

Verdediging van Jan Gerhard Toonder in het naoorlogse *Rechtsherstel*.

Linksboven: Marten Toonder toont in *Metro* zijn visie op de Zuivering.

Linksonder: *Ben je al gezuiverd?* Veel kunstenaars namen die zuivering weinig serieus.

Boven: Tom Poes in 1941.

Tom Poes in 1946 en toen alsnog met terugwerkende kracht in de illegaliteit.

Berlin, Montyn, und führende Persönlichkeiten vom Aussenpolitischen Amt [...] waren zu der Dichterstunde erschienen.'

In februari 1940 keerde de schrijfster na haar lange lezingentournee naar Nederland terug, enkele maanden later gevolgd door de Duitsers. Ze reageerde snel op de gewijzigde omstandigheden. Op 22 mei al schreef ze een brief aan Tobi Goedewaagen, die toen nog geen secretaris-generaal van het DVK was, omdat het nieuwe departement nog moest worden ingesteld. Maar iedereen wist dat Goedewaagen in het nieuwe Nederland op cultureel gebied een belangrijke rol zou gaan spelen. Jo van Ammers-Küller schreef hem⁴⁴⁵ dat ze de inhoud van *De Waag*, waarvan Goedewaagen net hoofdredacteur was geworden, zo bewonderde en dat ze van professor Snijder gehoord had dat er een nieuwe culturele opbouw van Nederland plaats zou vinden. Ze zei het niet met zoveel woorden, maar eigenlijk solliciteerde ze naar een plaats in die nieuwe culturele ordening.

Ook Rost van Tonningen schreef ze, op 1 juni⁴⁴⁶. 'Ik durf U dit te schrijven,' was het slot van haar brief, 'omdat ik mij met U verbonden weet in liefde voor Duitschland, dat ook voor mij een tweede geestelijk vaderland is. God behoede U op den grooten weg, dien gij thans gaan zult. Een groet in vriendschap.' Ook een oordeel over Rost van Tonningen als persoon ontbrak niet: 'Gij zijt een hartstochtelijk mensch, het zijn de hartstochtelijk ken, de fanatici, die de groote dingen in de wereld volbrengen, betoom op dit oogenblik uw vaart en leg uw oor geduldig en gehoorzaam te luisteren.'

Dat eerste oorlogsjaar was ze het actiefst. In september legde ze het Nederlandse volk in het artikel 'Lichtpunten in de Duisternis' in *De Telegraaf* uit wat er nu moest worden gedaan. Haar antwoord luidde simpel: lezen. 'Het boek-ik bedoel nu het goede boek-krijgt in den komenden winter een kans als nooit te voren,' zei ze.⁴⁴⁷ 'Niet alleen, omdat wij meer dan vroeger behoefte aan lectuur zullen hebben, maar ook, omdat allerlei dingen slechts "op de bon" of heelemaal niet meer te krijgen zullen zijn en men boeken volop zal kunnen verkrijgen.'

Ze kon het weten, want zij was in Duitsland geweest, dat al een oorlogswinter achter de rug had: 'Ik heb verhalen gehoord hoe in de weken voor Kerstmis de boekhandelaren de pakhuizen van de uitgevers bestormden en alles weghaalden wat maar leesbaar was en hoe voor de boekwinkels de mensen in lange rijen stonden om hun beurt af te wachten. In Januari, na dien grooten "boekenslag" van Kersttijd, heb ik in verscheidene Berlijnsche boekwinkels vrijwel niets dan gapend leege planken gezien. Welk een vooruitzicht voor de Nederlanders, welk een lichtpunten in de duisternis!'

De redactie van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* had zo zijn twijfels over de mening van de schrijfster, speciaal ten aanzien van haar opmerking 'ik heb

verhalen gehoord'. 'Met verhalen moet men, dat hebben wij nu wel geleerd, voorzichtig zijn,' merkte de redactie van het *Nieuwsblad*⁴⁴⁸ op.

Jo van Ammers-Küller had nog een ander lichtpunt in de duisternis opgemerkt. De toenemende leeswoede dieze voorzag, zou een verandering brengen in het beschavingspeil van Nederland, waarvan zij geen hoge dunk had: 'Wij praten graag en veel over ons hoog beschavingspeil, over ons geestelijk bezit en de cultuurschatten onzer natie, maar wanneer er een statistiek kon worden gemaakt van het aantal boeken, dat wij per hoofd lezen (om van koopen nog niet eens te spreken) zouden wij tusschen de volken van Europa een treurig figuur slaan.'

Ook daar plaatste de redactie van het *Nieuwsblad* een kanttekening bij: 'De statistiek, die wij wel hebben (die van de Nederlandsche boekproductie), geeft geen steun aan deze bewering van de schrijfster. Integendeel: Nederland staat daar verre boven alle ons omringende landen.' Niet alleen de redactie van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* was het niet met Jo van Ammers-Küller eens, ook Jo Spruyt uit Overveen was dat niet. Ze schreef een ingezonden brief naar *De Telegraaf* die prompt werd geplaatst.⁴⁴⁹ 'Al mijn familie en al mijn kennissen (en dat zijn er heel wat) hebben propvolle boekenkasten,' schreef ze, 'die soms heele muren beslaan, en ik weet, hoe zij geregeld ook nog bijkopen. En zoo is het bijna overal, waar men komt.' Ze betoogde voorts, dat ze niet alleen in haar kennissenkring in Nederland het kleine onderzoek had gedaan: 'Ik ben geruimen tijd in Indië geweest. En hoewel men vaak beweren wil, dat men daar "geestelijk achteruit gaat", kan ik daar al weer tegen inbrengen, dat ik ook dáár in alle Nederlandsche milieu's, waar ik kwam, boeken, boeken en nog eens boeken aangetroffen heb. Kasten vol. En vaak van het beste gehalte. En dat in een klimaat, waar men wekelijks alles uithalen moet en uitkloppen, tegen de mieren en tegen de vocht.' Nee, Jo van Ammers-Küller moest goed oppassen volgens Jo Spruyt: 'Ik zou bijna willen antwoorden: "Mevrouw, dan kent u Holland niet, dan is u van uw eigen land vervreemd."'

Zo vervreemd van Nederland was de schrijfster overigens niet, want net als voorheen in Duitsland reisde ze het land door voor het geven van lezingen. In het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 14 maart 1941 bijvoorbeeld zien we tweemaal een verslag van een lezing die Jo van Ammers-Küller had gegeven in het kader van de Boekenweek, de enige maal dat het *Nieuwsblad* van lezingen verslag deed. Ze was in Tilburg, in de Oranjezaal van de Stadsschouwburg met een gehoor van driehonderd aanwezigen, 'de belangstelling wordt door de plaatselijke pers zeer groot genoemd. Aanwezig waren o.a. de echtgenoot van den burgemeester en de wethouder van onderwijs.'

Het aantal aanwezigen bij de door *Boekhandel Eureka* in Tiel georganiseerde lezing is niet bekend. Echter: 'De zaal van het Vereenigingsgebouw, waar de lezing gehouden werd, was geheel uitverkocht.'

Het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* heeft nog meer nieuws voor ons in petto. In de herfst van 1942 waren er examens voor het Diploma van de Vakopleiding voor Boekhandelaar. De kandidaten kregen onder andere als vraag: welk boek is naar uw mening het best verkochte boek van het moment. Elke kandidaat moest een lijstje overhandigen. De uitkomst was de volgende (er waren 294.kan-didaten)⁴⁵⁰:

Jan de Hartog, <i>Hollands Glorie</i>	118 keer
Helsdingen, <i>Daar werd iets groots verricht</i>	81 keer
Ammers-Küller, <i>De Tavelincks</i>	55 keer
Roothaert, <i>Dr. Vlimmen</i>	43 keer
Lunshof, <i>Stuurman van de Groene Leeuw</i>	34 keer
Van der Meer, <i>Catechismus</i>	32 keer
Harsanyi, <i>Hongaarsche rhapsodie</i>	31 keer
Lindin, <i>Stel je voor, dat ik den dominé trouwde</i>	23 keer
Ammers-Küller, <i>Elzelina</i>	22 keer
Bruijn, <i>Sil de strandjutter</i>	20 keer

Jo van Ammers-Küller kwam dus als enige tweemaal in het lijstje van de eerste tien voor, een aanduiding van haar populariteit in die dagen. Bij de boekverkopers dan wel te verstaan.

Op 31 mei 1941 werd ze lid van de *Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap*. Ze wist wat het lidmaatschap inhield, want op haar aanmeldingsformulier verklaarde ze niet alleen de jaarlijkse bijdrage van tien gulden te betalen maar ook⁴⁵¹: 'De statuten zijn mij bekend. Ik verklaar mij bereid, in dezen geest mede te werken.' Ze zal een gewaardeerd lid zijn geweest, want ze was een van de weinige Nederlandse auteurs die wisten door te dringen tot de kolommen van de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*. Twee maanden na de Duitse inval recenseerde dr. Paul Bülow een interview dat Jo van Ammers-Küller met Winnifred Wagner had gemaakt voor *Frauen der Gegenwart*. Bülow schreef daarover⁴⁵²: 'Der niederländische Gast hört dann Frau Wagners begeisterten Bericht über die Verbundenheit des Führers mit dem Bayreuther Gedanken und die Sendung der Festspiele in der Gegenwart.'

Verder viel ze binnen letterkundige kringen op door haar vriendschap met de Höhere ss- und Polizeiführer Hanns Albin Rauter. Ze bemoeide zich totaal niet met het Nederlandse letterkundige wereldje, dat in toenemende mate werd beheerst door de nationaal-socialisten en omdat de Kameraden zich met haar ook niet bemoeiden, bleef ze buiten de publiciteit.

In november 1941 kreeg de directeur-generaal van de *Nederlandsche Omroep* op zijn verzoek van het DVK een lijst van namen en adressen van politiek betrouwbare literatoren, die hij op de een of andere wijze binnen de omroep wilde inschakelen. Het DVK gaf een lijst met veertien namen⁴⁵³, waarop die van

Jo van Ammers-Küller. Van de diensten van de dertien anderen werd op de een of andere wijze gebruik gemaakt; Jo van Ammers-Küller daarentegen zou op geen enkele wijze binnen de radiowereld een plaats vinden.

En hoe had ze haar best gedaan om in de gunst te komen. Niet alleen de brief aan Rost van Tonningen is bewaard gebleven, maar ook die aan Goedewaagen, die al eerder ter sprake kwam. In deze brief, waarin ze duidelijk hengelde naar een plaats binnen de nieuwe ordening van de culturele wereld, liet ze dok merken dat ze in het geheel niet tevreden was met de wijze waarop ze in de vooroorlogse pers was behandeld. De wrok zat diep, al zou ze er niet zo duidelijk voor uitkomen⁴⁵⁴: 'Enkele weken geleden, bij de opening van de tentoonstelling van West-Duitsche schilderkunst, sprak ik met prof. Snijder over mijn voornemen U te schrijven omdat ik zoogaarne lid wilde worden van een Waagkring en de daarin gehouden bijeenkomsten wenschte bij te wonen. Ik had n.l. reeds eenige maanden met zeer veel waardeering Uw weekblad gelezen, dat mij telkens weer een oase was tussen de leugens en draaiërijen van onze "neutrale" pers.

Nu zend ik U uit de verte een groet, de dageraad waarvan Gij zoo vaak gesproken hebt, is spoediger doorgebroken dan wij hadden kunnen denken, al is de manier waarop het geschiedde stellig niet die welke wij ons hadden gewenscht.'

Het was duidelijk: Jo van Ammers-Küller liet in haar brief duidelijk merken dat ze nationaal-socialistisch van gevoelen was. Ze zag weinig geestverwanten overigens onder de schrijvers, hooguit onder de jongeren, maar: 'Onder de wetenschaps-menschen zijn, geloof ik, veel meer geestverwanten. De ommezwaai van het boek naar een luidruchtige pro-Duitscheid en nog luidruchtiger haat om de Engelschen zie ik met eenige bezorgdheid. Het nationaal-socialisme is geen spelevaart, zooals ze nu schijnen te denken.'

Tobi Goedewaagen zag in haar brief duidelijk een signaal dat er een zieltje kon worden gewonnen⁴⁵⁵: 'Het deed mij zeer veel genoegen uit uw schrijven te vernemen, dat niet alle letterkundigen zich geschaard hebben aan de zijde van humanitaire comité's e.d. Ik had uw brief juist gelezen toen ik bezoek kreeg van Dr. Vermeulen, die mij vertelde op weg naar u te zijn en die in deze dagen bezig is alles wat onder kunstenaars in onze geest denkt, te verzamelen. Vaste plannen voor een cultureeten opbouw zijn natuurlijk nog niet te maken, maar het zuiveren van lichamen als het A.N.P. van de radio is, naar ik verneem, reeds een groot gedeelte gevorderd. Alle verkeerde elementen worden hier uit dezer dagen verwijderd, zoodat wij eindelijk eens de beschikking krijgen over een apparaat waar geen Joden maar Nederlanders het heft in handen hebben.'

Aan de andere kant, het kan niet duidelijk genoeg gesteld, heeft ze van haar relaties gebruik gemaakt om mensen te helpen. Het is opvallend dat Jo van Am-

mers-Küller de onbelangrijkste van die initiatieven na de oorlog als de belangrijkste naar voren bracht: in 1942 zou ze Boutens aan brandstof hebben geholpen, zoals ze in een brief uit 1959 nog eens uit de doeken deed. Ze riep, toen ze hoorde dat de dichter ernstig ziek was, en extra brandstof nodig had, de hulp in van de Generalkommissar z.b.V., de ss-Standartenführer Dr. Wehofsich. 'Hij had een belangrijke functie,' herinnerde Jo van Ammers-Küller zich in 1959⁴⁵⁶, 'naar ik meen in de naaste omgeving van Seyss-Inquart en daar ik in Wenen eens de gast was geweest van een familie van diezelfde naam, nam ik dat als aanleiding om tot hem een verzoek te richten om de grootste Nederlandse dichter, die oud en ernstig ziek was, de mogelijkheid te geven om brandstof te betrekken.' Een raadsel blijft waarom uitgerekend deze Wehofsich in het begin van 1942 aan de SD een verzoek richtte om meer informatie over Jo van Ammers-Küller, een verzoek dat prompt werd gehonoreerd met een lijst van al haar publikaties⁴⁵⁷ en een korte biografie waarin haar PEN-bestuurslidmaatschap en haar Duitse en Nederlandse onderscheidingen werden vermeld. Wat de lijst van publikaties betrof: 'Über den Inhalt dieses Schrifttums ist hier näheres nicht bekannt.' We weten ook dat ze eind 1941 probeerde de joodse Rosa Manus, de bekende vrouwenvoorvechtster, los te krijgen. Toen ze was opgepakt, wendde Jo van Ammers-Küller zich rechtstreeks tot Berlijn. Rosa Manus was niet alleen opgepakt omdat ze joods was, maar ze werd ook als een strafgeval beschouwd. Wat de reden daarvan is, is niet bekend. Joden werden al als strafgeval beschouwd als ze hun gele ster niet op de juiste wijze hadden opgenaaid. Vanuit Berlijn kreeg ze bericht van de Reichsfrauenführerin, tot wie zij zich had gewend.⁴⁵⁸ Het antwoord luidde dat deze niets voor Rosa Manus kon doen: 'Das einzige, was ich in dieser Angelegenheit tun konnte, war, dass ich mich mit der massgeblichen Stelle bei der Geheimen Staatspolizei in Verbindung gesetzt habe mit der Bitte, wenn möglich, die Untersuchungen der Rosa Manus zu beschleunigen. Wieweit dieser Bitte entsprochen wird kann ich natürlich nicht sagen.'

De opvallendste en meest succesvolle actie van Jo van Ammers-Küller was haar verzoek aan Seyss-Inquart om met sinterklaas 1940 voedselpakketten naar de Nederlandse gevangenen in Buchenwald te sturen. Seyss-Inquart stuurde deze brief van zijn vriendin door naar de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, die toen nog in functie was, A.M. Snouck Hurgronje. De Rijkscommissaris moet Snouck Hurgronje de vrije hand hebben gelaten of hem hebben geïnstrueerd in positieve zin te antwoorden. In ieder geval kon deze Jo van Ammers-Küller op 3 december 1940 via de Griffie van de Eerste Kamer melden⁴⁵⁹: 'Eenige dagen geleden kreeg ik namens den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied de verheugende opdracht ervoor zorg te dragen, dat de geïnterneerden te Buchenwald tegen Sinterklaasavond een extra pakket zouden

ontvangen. Er werd daaraan toegevoegd, dat Dr. Seyss-Inquart deze beslissing op voorspraak van U had genomen.

Aangezien de betrokkenen wellicht nimmer zullen hooren, dat U het initiatief voor deze goede daad heeft genomen, en zij U er dus niet voor kunnen danken, neem ik als waarnemend Hoofd van het Departement, dat zich speciaal met de bedoelde geïnterneerden bemoeit, de vrijheid U namens de geïnterneerden en namens allen, die in hen belang stellen, dank te zeggen voor hetgeen U in deze heeft gedaan.

Het zal zeer zeker voor allen, die buiten hun schuld ver van huis en haard den alouden Nederlandschen feestdag zullen beleven, tot aanmoediging en troost strekken, waar zij bemerken, dat iemand in het Vaderland deze hartelijke gedachte jegens hen heeft gehad en heeft weten gedaan te krijgen, dat er uitvoering aan kon worden gegeven.'

De gevangenen van Buchenwald kregen levensmiddelenpakketten met een gewicht van vijf kilo, in een concentratiekamp een aanzienlijke versterking van het dagelijkse rantsoen. Snouck Hurgronje kon Jo van Ammers-Küller ook nog meedelen, dat de ochtend dat hij de brief schreef de Duitsers al een vrachtwagen met de pakketten naar Duitsland hadden gestuurd, 'zoodat aangenomen kan worden, dat de gave hen op Sinterklaasavond zal bereiken'.

Voor concentratiekamp-gevangenen moet dat een geschenk uit de hemel zijn geweest en bij velen zou het oordeel over de schrijfster, indien ze zouden hebben geweten dat Jo van Ammers-Küller de initiatiefneemster van deze actie was, na de oorlog heel wat positiever zijn geweest ten aanzien van haar gedrag in de bezettingsjaren.

Er verschenen van Jo van Ammers-Küller twee romans tussen 1940 en 1945. In oktober 1940 verscheen *Elselina* en haar uitgever, *Meulenhoff*, gaf in 1943) nadat ze was toegetreden tot de Kultuurkamer, *Ma* uit, een roman die zich afspeelt in de jaren 1871-1901. Chris de Graaff was zo ongeveer de enige die haar roman besprak, maar erg positief was hij niet⁴⁶⁰: 'Het geheim van haar succes bij een grooten kring van lezers (en vooral lezeressen) moet, geloof ik, worden gezocht in het feit, dat haar romanfiguren meer algemeene typen zijn dan oorspronkelijke karakters. In zulke figuren herkent de lezer gemakkelijk bepaalde soorten menschen en menigeen vindt die dan al gauw "raak geteekend". Velen hindert het blijkbaar niet, dat die kenteekenen veelal slechts de uiterlijkheden zijn, die iedereen bij deze of gene categorie van personen het eerst kan opmerken. Waarlijk *levende* menschen, oorspronkelijke karakters laten zich niet zoo gemakkelijk rubriceeren.'

In de nationaal-socialistische pers werd haar *Ma* niet besproken; ze werd domweg genegeerd. Eigenlijk kreeg ze in het eerste oorlogsjaar de meeste aandacht, met een lang artikel van Lodewijk van Deyssel in *De Nieuwe Gids*⁴⁶¹,

waarin hij zeer bewonderend over haar schreef, en een recensie van Cees Kelk in *De Groene Amsterdammer* van *Elselina*. Ook hij was positief⁴⁶²: 'Jo van Ammers-Küller handhaaft ook in dit boek haar kwaliteiten, een groote helderheid, een mannelijk forschen toets! Zij maakt het relaas der lotgevallen dezer groote avonturiers ter, met haar hang naar levendige bewegelijkheid, actie, naar roem en aanbidding der menschen, tot een zeer boeiend boek. Zij spaart ons misschien te weinig bizonderheden, wellicht ook tracht zij te zelden compositorisch in den loop van haar verhaal in te grijpen, waardoor wij nieuwe, onvermoede effecten zouden winnen. In dezelfde volle lichtsterkte volgt tafereel op tafereel. De enkelvoudige aard van dit werk, zonder de hierboven geschetste tweespalt, is de zuiverheid van den stijl natuurlijk zeer ten goede gekomen.'

Het zal Jo van Ammers-Küller weinig uitgemaakt hebben, ze was al gewend geraakt aan het ontbreken van recensies of aan neerbuigende kritieken. Haar boeken bleven, ook in de oorlogsjaren, goed verkocht. *Mei* haalde in 1941 al de dertiende druk, *Vrouwenkruistocht* de zesde en *De appel en Eva* de zevende. In 1942 bereikte *Elselina* de achtste druk.

Veel van haar romans waren historische romans en de lezers van *Het Vaderland* kregen in 1940 te horen dat er wat Jo van Ammers-Küller betrof niets aan zou veranderen: in het schrijven van wat ze noemde 'moderne romans' had ze geen lust meer⁴⁶³: 'Op het oogenblik zou ik in dezen verscheurenden tijd, waarin wij het verbijsterende ondergaan, dat menschen, die aan weerszijden van goeden wille zijn, elkander volkomen misverstaan en een niet te overbruggen kloof tusschen elkaar slaan, geen modernen roman kunnen schrijven. Daarom verdiep ik mij voorloopig liever in het verleden. Dat het een leerschool voor de toekomst zij!'

We zagen al dat Jo van Ammers-Küller in de herfst van 1940 in *De Telegraaf* haar theorieën ontvouwde over een komende leeshonger in de eerste oorlogswinter, een theorie die door het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* werd bestreden. Twee jaar later zou ze in *Het Vaderland* haar gelijk alsnog halen⁴⁶⁴: 'Maar het lot wilde anders; zoodra de eerste oorlogswinter naderde, de avonden langer werden en de menschen tot thuisblijven gedwongen, begon de vraag naar boeken. De Hollanders avondmalen vroeg, vele uren moeten gevuld en tallooze menschen, die in vroegere jaren nooit iets anders lazen dan de courant of een detective-roman, grepen nu naar een roman, een biographie, ja zelfs naar een bundel verzen. Zij haalden het verzuimde van jaren in.'

Ze gaf in lange kolommen een overzicht van de eigentijdse Nederlandse literatuur die haar had gefraspeerd, waarbij het opviel dat ze weinig aandacht besteedde aan poëzie, maar veel meer aan proza. Een opsomming van de auteurs die ze behandelde, geeft aan dat haar voorkeur duidelijk bij de vertelkunst lag: Antoon Coolen, Anne de Vries, Theun de Vries, Jan Eekhout, Top Naeff, Willy

Corsari, E. Zernike, Kitty de Josselin de Jong, Marie van Zeggelen, Ina Boudier-Bakker, M. Szekely-Lulofs, C.J. Kelk, F. Bordewijk, Simon Vestdijk, Roothaert, Johan Fabricius, Jan de Hartog, Evert Zandstra, A. den Hertog, K. Norel, Johan van der Woude, Henriëtte van Eyk en Leonard Huizinga.

Hoewel Jo van Ammers-Küller na de oorlog niet meer bij *Meulenhoff* zou uitgeven, bleef haar relatie met haar uitgever tijdens de bezettingsjaren uitstekend. In augustus 1944 nog kreeg ze van *Meulenhoff* het bericht dat van *Elselina* een dundrukuitgave zou worden gemaakt met een oplage van maar liefst tienduizend exemplaren. Het DVK had hiervoor een speciale papiertoewijzing gegeven.⁴⁶⁵ Jo van Ammers-Küller wilde ook voor deze uitgave graag een royalty van vijftien procent. 'Ik had gehoopt den boekhandel met dit boek een behoorlijke korting te kunnen geven,' schreef *Meulenhoff* haar, 'opdat men er, nu toch de verkoop in den boekhandel reeds merkbaar achteruit gaat, goed zijn best voor zal doen. Deze boekhandelskorting zal ik dus wat moeten verminderen om aan het door U gevraagde honorarium te komen, in het vertrouwen, dat dit boek toch zeker, ondanks de mindere uitvoering, zijn oude aantrekkingskracht heeft behouden.'

De brief had net zo goed niet geschreven hoeven te worden, want nog geen maand later was het Dolle Dinsdag en stortte de gehele boekenmarkt ineen. De dundrukuitgave zou dan ook niet meer verschijnen. En na de oorlog hoefde het voor *Meulenhoff* niet meer: Jo van Ammers-Küller was een besmette schrijfster, die tot 1953 werd uitgesloten van publiceren. 'Voor haar financieel een groote tegenvaller,' schreef Van Oudshoorn in zijn dagboek⁴⁶⁶ toen hij in de *Nieuwe Nederlander* van de uitsluiting las.

Maar hiermee zijn we in het hoofdstuk 'Zuivering' aangeland en daarin zal Jo van Ammers-Küller ook een belangrijke rol gaan spelen.

Eindnoten:

- 161 'Mobilisatie van Nederlandsche schrijvers'. In: *De Waag*, 27-6-1940, p. 302.
- 162 *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 24-12-1940.
- 163 C.J. Kelk, *Ik keek alleen*, Brugge/Utrecht, 1968.
- 164 *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 31-12-1940.
- 165 *Idem*, 29-4-1943.
- 166 Jean de la Hire, *De misdaad der evacuatie. Tragische episoden uit de groote vlucht in Frankrijk*, Amsterdam, 1941.
- 167 *Idem*, p. 57.
- 168 *Idem*, p. 62.
- 169 *Idem*, p. 70.
- 170 *Idem*, p. 97.
- 171 *Idem*, p. 120.
- 172 *Idem*, p. 155.
- 173 Brief J. van Ham, dd. 30-7-1941.
- 174 Notulen Nederlandsche Kultuurkamer, dd. 5-6 1942.
- 175 Brief J. van Ham, dd. 31-1-1942.
- 176 Nota J. van Ham, dd. 14-11-1942.
- 177 Notulen Departementsraad, tweede helft 1942.
- 178 Besluit 24/1943 KB 4-2-3B.
- 179 Nota E. Roels, dd. 11-2-1943.
- 180 Brief S.M.S. de Ranitz, dd. 8-3-1943.
- 181 Brief J. van Ham, dd. 10-4-1943.
- 182 Brief J. van Dam, dd. 4-5-1943.
- 183 Brief J. van Ham, dd. 11-5-1943.

- 184 Brief J. van Ham, dd. 21-11-1941.
- 185 Brief Uitgeverij J.H. Gottmer & Co., dd. 17-12-1941.
- 186 Brief A.F. Mirande, dd. 22-12-1941.
- 187 Brief T.R.L. Oehmke, dd. 8-8-1941.
- 188 Brief G. Schlimme, dd. 7-8-1941.
- 189 Brief D. Zwikker, dd. 18-2-1942.
- 190 Brief J. van Ham, dd. 20-2-1942.
- 191 Georg Schlimme, 'Antoni Staring'. In: *De Waag*, 15-8-1940, p. 397.
- 192 Georg Schlimme, 'Het Tooneel in den nieuwen staat'. In: *De Waag*, 22-8-1940, p. 417.
- 193 Georg Schlimme, 'August Heyting, een nationaal dichter'. In: *De Waag*, 4-7-1940, p. 317.
- 194 Georg Schlimme, 'Nederlands volksaard, in het licht der rassenkunde'. In: *De Waag*, 7-11-1940, p. 587.
- 195 Georg Schlimme, 'Klassieke elementen in het Nieuwe Europa'. In: *De Waag*, 17-10-1940, p. 539.
- 196 Benito Mussolini, *Honderd dagen*, vertaling Georg Schlimme, manuscript zomer 1942 (ongepubliceerd), p. 54.
- 197 Brief G.N. Reeders, dd. 12-6-1943.
- 198 Brief G.N. Reeders, dd. 19-6-1942.
- 199 Brief G.N. Reeders, november 1944.
- 200 Theo van Vriesland, 't Wordt anders'. In: *Volk en Vaderland*, 17-7-1940.
- 201 Brief Ph. Maste, dd. 3-11-1942.
- 202 Brief Nico Rost, dd. 2 en 4-9-1940.
- 203 Brief George Kettmann jr., dd. 6-9-1940.
- 204 Brief P. Mulder, dd. 4-10-1941.
- 205 R. Tappel, *Roodbaard de Spotter*, Amsterdam, 1941, p. 42.
- 206 *Idem*, p. 112.
- 207 *Keurjaarboek*, Amsterdam, 1942, p. 319.
- 208 Brief M.J. Hartsen, dd. 27-11-1944.
- 209 *Keurjaarboek*, p. 369.
- 210 *Idem*, p. 454.
- 211 *Idem*, p. 457.
- 212 *Idem*, p. 459.
- 213 *Idem*, pp. 466-467.
- 214 *De Schouw*, jrg. 2, no. 7, juli 1943, p. 390.
- 215 *Idem*.
- 216 W.S. Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, Den Haag, 1987, p. 61.
- 217 *Idem*, p. 32.
- 218 *Keurjaarboek*, p. 562.
- 219 *Idem*, p. 563.
- 220 *Idem*, p. 568.
- 221 *Idem*, p. 573.
- 222 *Idem*, p. 572.
- 223 *Idem*, p. 560.
- 224 *Idem*, p. 576.
- 225 *Idem*, p. 534.
- 226 Brief DVK, dd. 22-10-1942.
- 227 Cornelis Thoen, 'Selo-Goro!' In: *Gelaat der dichters*, Amsterdam, 1944, pp. 32-33.
- 228 Schöffner, a.w., p. 114.
- 229 Jan de Haas, *Hel open vizier!* Utrecht, 1943, p. 10.
- 230 *Idem*, p. 91.
- 231 Brief DVK, dd. 7-8-1942.
- 232 Brief Dienst Perzaken NSB, dd. 3-9-1942.
- 233 De Haas, a.w., p. 3.
- 234 *De Telegraaf, het beleid in de oorlogsjaren*, Amsterdam, 1949, pp. 56-57.
- 235 De Haas, a.w., p. 11.
- 236 De Haas, a.w., p. 14.
- 237 Martin van Amerongen, 'Een alcoholische brulaap'. In: *NRC Handelsblad*, 6-8-1988.
- 238 'De Waarheid'. In: *De Residentiebode*, 22-4-1941.
- 239 'Hagenaars bij de neus genomen'. In: *De Tijd*, 25-4-1941.
- 240 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, Den Haag, 1974, pp. 1362-1363.
- 241 Verkijk, a.w., p. 711.
- 242 Verkijk, a.w., p. 713.
- 243 Rapport van 14-2-1941, overgenomen uit Schippers, a.w., p. 247.
- 244 Willem W. Waterman, *De kruistocht van Generaal Taillehaeck*, deel I, *Proloog*, Den Haag, 1941.
- 245 *Idem*, p. 235.

- 246 *Idem*, p. 9.
- 247 Willem W. Waterman, *De kruistocht van Generaal Taillehaeck*, deel II, *De strijd om Nederland*, Den Haag, 1943, pp. 34-35.
- 248 *Idem*, pp. 149-150.
- 249 *De Schouw*, jrg. 2, no. 2, februari 1943, p. 109.
- 250 Waterman, *a.w.*, pp. 229-230.
- 251 *Idem*, p. 272.
- 252 Brief J. van den Hout, dd.4-2-1943.
- 253 J.H. Speenhoff, *Daar komen de schutters!* Den Haag, 1943, p. 137.
- 254 *Idem*, p. 166.
- 255 *Idem*, p. 168.
- 256 *Idem*, p. 137.
- 257 Alex de Haas, *'t Was anders*, Den Haag, 1971, pp. 115-116.
- 258 'Jubileum J.H. Speenhoff', In: NRC, 3-4-1941.
- 259 'Eerste klopp van het hart van Rotterdam'. In: NRC, 31-8-1941.
- 260 'Het journalistenkamp op de Cannenburgh'. In: NRC, 14-7-1941.
- 261 De Haas, *a.w.*, p. 201.
- 262 *Idem*, pp. 201-202.
- 263 Verkijk, *a.w.*, p. 395.
- 264 *Idem*, p. 602.
- 265 'Ernstig'. In: *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 13-12-1941.
- 266 Informatie over deze kwestie in: Verkijk, *a.w.*, p.587.
- 267 De Haas, *a.w.*, pp. 255-256.
- 268 *De Groene Amsterdammer*, 20-7-1940.
- 269 *Idem*, 10-10-1940.
- 270 *Idem*, 21-9-1940.
- 271 J.H. Speenhoff, *Daar komen de schutters!* Den Haag, 1943, pp. 24-26.
- 272 Vos, *a.w.*, p. 329.
- 273 Speenhoff, *a.w.*, p. 26.
- 274 *Idem*, p. 128.
- 275 *Idem*, p. 34.
- 276 *Idem*, p. 164.
- 277 *Idem*, p. 189.
- 278 *Idem*, p. 49.
- 279 *Idem*, p. 176.
- 280 De Haas, *a.w.*, p. 256.
- 281 Speenhoff, *a.w.*, p. 170.
- 282 'Ik ben er niet, ik wil niet.'
- 283 'Ik ben er wel, ik wil wel.'
- 284 G.H. 's-Gravesande, *Al pratende met*, Den Haag, 1980, p. 50.
- 285 *Idem*, p. 51.
- 286 *Idem*.
- 287 *De Bezem*, 28-12-1928.
- 288 De Haas, *a.w.*, pp. 274-275.
- 289 C.J. Kelk, 'Roem, geestelijke overtuiging en levenssieraad'. In: *De Groene Amsterdammer*, 7-9-1940.
- 290 C.J. Kelk, 'Op vasten grond'. In: *De Groene Amsterdammer*, 21-5-1940.
- 291 Mulder, *a.w.*, p. 242.
- 292 Lewin, *a.w.*, p. 74.
- 293 C.J. Kelk, *Ik keek alleen*, Brugge/Utrecht, 1968, p. 78.
- 294 *Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse letterkunde*, Amsterdam/Brussel, 1986, pp. 214-215.
- 295 Menno ter Braak, *Verzameld werk*, deel VII, Amsterdam, 1950-1951, pp. 51-55.
- 296 *Idem*.
- 297 *Idem*, p. 54.
- 298 *Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse letterkunde*, p. 303.
- 299 *Idem*, p. 62.
- 300 *Idem*, p. 123.
- 301 *Idem*, p. 229.
- 302 Reprint *De Vrije Kunstenaar*, Amsterdam, 1970, p. 69.
- 303 Walter Brandligt, 'Laat Getij'. In: *De Kromme Voorzienigheid*, Utrecht, 1946, p. 85.
- 304 Brief J.M. Mijnders, dd. 15-1-1989.
- 305 Ida Gerhardt, 'Steen-inscriptie'. In: *Verzamelde gedichten*, p. 343.
- 306 Lewin, *a.w.*, p. 82.
- 307 C. Buddingh', *Tussen de bedrijven*, Nijmegen, 1989, pp. 23-24.
- 308 A. Roland Holst, 'De twee deuren'. In: *Criterium*, maart 1942, pp. 97-98.
- 309 Buddingh', *a.w.*, pp. 45-46.

- 310 In: *Columbus*, oktober 1945.
- 311 Hans van Straten, 'Over Buddingh', bezetting, stenen en rotjongens'. In: *Bzzlletin*, 158, pp. 5-10.
- 312 *Idem*, p. 5.
- 313 C. Buddingh', *Vier gorgelrijmen*, Utrecht, 1944.
- 314 Lewin, a.w., p. 82.
- 315 Hans Renders, 'Cees Buddingh' als pionier in het surrealistische land van herkomst'. In: *Ons Erfdeel*, november/december 1987, p. 684.
- 316 Mededeling Willem W. Waterman aan de schrijver, ca. 1978. Ook bij Dirk de Jong (*Het vrije boek in onvrije tijd*, p. 47) wordt de versie, zoals bij Lisette Lewin, gegeven. De Jong gebruikt het woord 'vermoedelijk'.
- 317 'Ballade van het gilde'. In: *Vrij Nederlandsch Liedboek*, Amsterdam, 1944, pp. 112-113.
- 318 P.J. Meertens, 'Zeeuwsche ondeugden'. In: *Sibbe*, 1942, pp. 221-223.
- 319 Kelk, a.w., p. 87.
- 320 Siem Bakker, *Literaire tijdschriften. Van 1885 tot heden*, Amsterdam, 1985, p. 237.
- 321 Kelk, a.w., p. 98.
- 322 In het augustusnummer van 1940.
- 323 *De Gids*, 1943, p. 66.
- 324 Jaap Meijer, 'Vijf jaar varia'. In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 2, no. 4, april 1985, p. 16.
- 325 M.W., 'Nine van der Schaaf, een eenzame figuur in de Nederlandsche letteren'. In: *De Waag*, 8-5-1942, p. 1082.
- 326 P. Hijmans, *W.F. Werumeus Buning, werk en leven*, Groningen, 1969, p. 297.
- 327 *Idem*, p. 298.
- 328 *De Gids sinds 1837, Schrijversprentenboek 27*, Den Haag/Amsterdam, 1987, p. 158.
- 329 *De Schouw*, jrg. 1, no. 5, 16-3-1942, p. 120.
- 330 *Schrijversprentenboek 27*, p. 145.
- 331 Menno ter Braak, 'Antisemitisme met excuus'. In: *Het Vaderland*, 14-3-1939.
- 332 A.F. Zwaardemaker, 'Asylverlening in Nederland', In: *De Gids*, 1938, iv, pp. 56-84.
- 333 A.F. Zwaardemaker, 'Holland en de Nederlanden'. In: *De Waag*, 20-2-1941, p. 118.
- 334 Schöffner, a.w., p. 185.
- 335 In: *Het Volk*, 20-10-1938.
- 336 Menno ter Braak, *Journal 1939*, Amsterdam, 1945, pp. 19-20.
- 337 Schöffner, a.w., p. 235.
- 338 Zie ook noot 346.
- 339 H. Krekel, 'Ante Portas'. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 10, oktober 1944, p. 505.
- 340 *Idem*, p. 506.
- 341 Schöffner, a.w., p. 326.
- 342 *Memoires van Martha Baan*, Santpoort, 1947, p. 12.
- 343 *Idem*, p. 11.
- 344 Menno ter Braak, *Journal 1939*, pp. 13-14.
- 345 Hier is in de uitgave van 1945 toegevoegd de noot: 'Toespeling op een Amerikaansch bericht over een proefneming om krekeltjes te lokken door middel van radiografisch overgebrachte geluiden van mannetjes-krekels.'
- 346 Voor meer informatie over deze affaire zie *Briefwisseling Ter Braak/Du Perron*, deel iv, pp. 542-543.
- 347 Menno ter Braak, 'Het rijk der kristallen'. In: *Het Vaderland*, 5-12-1937. In: *Verzameld werk*, deel vi, p. 523.
- 348 *Propria Cures*, 16-12-1923.
- 349 *Briefwisseling Ter Braak/Du Perron*, deel i, p. 102.
- 350 *Idem*, deel i, p. 130.
- 351 W. Pos, *De toneelkunstenaar August Defresne*, Amsterdam, 1971, pp. 112-113.
- 352 'Goebbels'. In: *Filmliga*, mei 1933, jrg. 6, no. 6, pp. 157-160.
- 353 Egbert Barten, 'Ik ben iemand die in dromen leeft'. In: *De Groene Amsterdammer*, 15-6-1988.
- 354 Reprint, Amsterdam, 1970, p. 6.
- 355 *Idem*, p. 146.
- 356 *Idem*.
- 357 *Idem*.
- 358 Annemarie Vermeer, *NSB-films, propaganda of vermaak?* Beetsterzwaag, 1988, p. 17.
- 359 Arnold Etman, 'De vrienden van de Sowjet-Unie'. In: *Volken Vaderland*, 30-10-1942.
- 360 Brief mr. H. Scholte, dd. 31-10-1942.
- 361 Henrik Scholte, 'De omroep herdenkt zijn stichtingsdag'. In: *Cinema en Theater*, 12-3-1943.
- 362 Peter Verberne, 'Mensen om de Nederland Film'. In: *De Waag*, 13-2-1942, p. 888.
- 363 Brief mr. J. van Proosdij, dd. 28-9-1942.
- 364 *Vrij Nederland*, 4-2-1967.
- 365 Thomas Leeftang, *De bioscoop in de oorlog*, Amsterdam, 1990, pp. 142-143.
- 366 *De Telegraaf*, 26-8-1941.
- 367 'Eerste klop van het hart van Rotterdam'. In: *NRC*, 31-8-1941.

- 368 Brief A. Koolhaas, dd. 25-2-1941.
- 369 *Idem*, dd. 3-3-1941.
- 370 Ongedateerde brief F. Primo.
- 371 'Een documentaire film gewijd aan het wereldprobleem'. In: *De Telegraaf*, 4-10-1941.
- 372 'Der Ewige Jude'. In: *Algemeen Handelsblad*, 4-10-1941.
- 373 'Stuka's'. In: NRC, 27-9-1941.
- 374 'Pantserkruiser Sebastopol'. In: NRC, 1-11-1941.
- 375 'Over de verdedigers van het Alcazar'. In: NRC, 24-1-1942.
- 376 'Terug naar het vaderland'. In: NRC, 31-1-1942.
- 377 'Henk J. Meier, Anton Koolhaas en "De Eeuwige Jood"'. In: *Nieuwsblad van het Noorden*, 25-11-1988.
- 378 Op 8 juli 1941. Zie: De Jong, *a.w.*, deel 5, p. 306.
- 379 Verkijk, *a.w.*, hoofdstuk 28.
- 380 *Idem*, p. 549.
- 381 *Idem*.
- 382 Yge Foppema, 'Propaganda'. In: *Spijkerschrift*, Amsterdam, 1945, p. 7.
- 383 Verkijk, *a.w.*, p. 548.
- 384 Johan van der Woude, 'Het boek voor de radio'. In: *De Waag*, 8-8-1940, p. 380.
- 385 Lewin, *a.w.*, p. 90.
- 386 'Naar eer en geweten'. In: *Volk en Vaderland*, 8-9-1944.
- 387 *Het Nederlands Dagblad*, 9-6-1982.
- 388 Brief Roel Houwink, dd. mei 1941.
- 389 Roel Houwink, 'Naar een Nieuwen Geest in Europa'. In: *De Waag*, 29-10-1938, p. 958.
- 390 Brief DVK, dd. 21-1-1942.
- 391 Roel Houwink, 'De lijdensweg der Russische schrijvers'. In: *Haagsch Maandblad*, januari 1943.
- 392 Roel Houwink, 'Landschap en volkskarakter'. In: *De Schouw*, jrg. 3, no. 5, mei 1944, p. 227.
- 393 *De Schouw*, jrg. 3, no. 3, maart 1944, p. 167.
- 394 Roel Houwink, 'De Jager'. In: *Arista*, augustus 1943, p. 148.
- 395 Brief H. Klomp, dd. 19-2-1942.
- 396 H. Scheps, *Voor of tegen?* Den Dolder, 1945, pp. 5-6.
- 397 397. *Idem*, p. 7.
- 398 *Idem*, p. 6.
- 399 *Idem*, p. 8.
- 400 Verkijk, *a.w.*, p. 94.
- 401 *Idem*, p. 299.
- 402 *Fotonieuws*, 1943, no. 7.
- 403 Verkijk, *a.w.*, p. 690.
- 404 *Idem*, p. 689.
- 405 *Idem*, p. 609.
- 406 *Radio voordracht-cursus van de Nederlandsche Omroep*, Amsterdam, 1942, p. 3.
- 407 *Idem*, p. 9.
- 408 *Idem*, p. 10.
- 409 *Idem*, p. 13.
- 410 *Idem*, p. 22.
- 411 Toespraak werd afgedrukt in *De Schouw*, jrg. 2, no. 5, mei 1943, pp. 249-251.
- 412 *Het Jonge Hart*, Den Haag, 1943, p. 2.
- 413 *Idem*, p. 3.
- 414 Gerard Wijdeveld, 'Dichtende Jeugd'. In: *Algemeen Handelsblad*, 23-11-1943.
- 415 Annie Altona, 'Afteldeun'. In: *Het Jonge Hart*, p. 5.
- 416 H.v.d. Berg, 'Lied van een smid'. In: *Het Jonge Hart*, p. 5.
- 417 H. Kramer, 'Met een kind voor een oud koopmanshuis'. In: *Het Jonge Hart*, p. 26.
- 418 H. Kramer, 'De Poolster'. In: *Het Jonge Hart*, p. 28.
- 419 H. Kramer, 'Columbus'. In: *Het Jonge Hart*, p. 30.
- 420 Jan H. Noppen, 'Heldenkerkhof'. In: *Het Jonge Hart*, p. 34.
- 421 J.A. van der Made, 'Spes patriae?' In: *De Waag*, 29-5-1944, p. 314.
- 422 *Idem*, p. 315.
- 423 Noot 411.
- 424 *Ad Interim*, 1945, p. 255.
- 425 Hans van Straten, *De omgevallen boekenkast*, Amsterdam, 1988, p. 143.
- 426 Marcus Bakker, 'Over offensieve en defensieve poëzie'. In: *Zaans Groen*, no. 3, april 1945, p. 3.
- 427 Ontleend aan Siem Bakker, *Het literaire tijdschrift Het Woord*, Amsterdam, 1987, pp. 148-149.
- 428 Jan Jacob Doeve, 'Vier gedichten'. In: *Het Woord*, no. 3, pp. 19-20. En 'Drie gedichten'. In: *Het Woord*, no. 5, pp. 56-57.
- 429 *Het Nederlands Dagblad*, 9-6-1982.
- 430 Is. Querido, 'De vrouwen die voor ons schrijven, Aflevering XIII'. In: *Het Leven*, 23-12-1919.

- 431 In: *Het Vaderland*, 13-7-1930.
- 432 Ludy Giebels, 'De opgewekte secretaresse van de geschiedenis'. In: *Bzzlletin* 134, p. 64.
- 433 *Idem*, p. 67.
- 434 *Idem*.
- 435 *Idem*, p. 64.
- 436 Gerard Vanter, 'Van Catarro tot zeven provinciën'. In: *Links Richten*, mei/juni 1933, p. 1.
- 437 Mulder, *a.w.*, p. 55.
- 438 Wutse, *Sluipend gif*, Den Haag, 1936, p. 42.
- 439 NRC, 31-5-1933.
- 440 *Briefwisseling Ter Braak/Du Perron*, deel II, p. 59.
- 441 W.M. Westermann, 'Gevraagd: een Propagandaministerie'. In: *Haagsch Maandblad*, jrg. 33, 1940, pp. 217-235.
- 442 *Briefwisseling Ter Braak/Du Perron*, deel II, p. 60.
- 443 Notulen jaarvergadering PEN, 17-6-1933.
- 444 'Dichtergäste aus dem Ausland, Jo van Ammers-Küller las in Berlin'. In: *Völkischer Beobachter*, 19-1-1940.
- 445 Brief Jo van Ammers-Küller, dd. 22-5-1940.
- 446 Brief Jo van Ammers-Küller, dd. 1-6-1940.
- 447 Jo van Ammers-Küller, 'Lichtpunten in de Duisternis'. In: *De Telegraaf*, 10-9-1940.
- 448 *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 18-9-1940.
- 449 *De Telegraaf*, 17-9-1940.
- 450 *Het Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 8-10-1942.
- 451 Aanmeldingsformulier, dd. 31-5-1941.
- 452 *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 27-7-1940.
- 453 Brief DVK, dd. 3-11-1941.
- 454 Brief Jo van Ammers-Küller, dd. 22-5-1940.
- 455 Brief T. Goedewaagen, dd. 23-5-1940.
- 456 Brief Jo van Ammers-Küller, dd. 1-11-1959.
- 457 Brief der Befehlshaber des Sicherheitsdienst und des SD, dd. 7-2-1942.
- 458 Brief Reichsleitung, Die Reichsfrauenführerin, dd. 16-12-1941.
- 459 Brief A.M. Snouck Hurgronje, dd. 12-11-1940.
- 460 Chris de Graaff, 'Deftigheid in het nauw'. In: *Algemeen Handelsblad*, 12-3-1943.
- 461 *De Nieuwe Gids*, 1940, II, pp. 321-325.
- 462 C.J. Kelk, 'Een historie uit Mémoires'. In: *De Groene Amsterdammer*, 12-10-1940, p. 3.
- 463 *Het Vaderland*, 10-11-1940.
- 464 *Idem*, 9-12-1942.
- 465 Brief DVK, dd. 20-7-1944.
- 466 Wam de Moor, J. van *Oudshoorn*, Amsterdam, 1982, p. 646.

3 De zuivering

Meer dan driehonderd schrijvers kregen met de zuivering te maken. Bekenden, maar ook onbekenden, schrijvers die zo onbelangrijk waren dat ze pas na 1945 in de belangstelling geraakten, omdat ze mee hadden gedaan met de Nieuwe Orde. Sommigen hadden zo weinig gecollaboreerd dat het in de bezettingsjaren niet eens was opgevallen. Pas toen de strenge normen van de naoorlogse zuivering werden toegepast werden ze als collaborateurs ontmaskerd.

In de bezettingsjaren werd over die norm niet duidelijk aanwijsbaar nagedacht. Het al dan niet toetreden tot de Kultuurkamer gaf wel een indicatie wie zich tegen de nationaal-socialistische cultuurpolitiek verweerde en wie niet. Verder was het een kwestie van een intuïtieve en emotionele reactie op de meelopers en collaborateurs. Binnen de illegale en clandestiene pers treffen we, zeker in de laatste bezettingsjaren, veelvuldig beschouwingen aan over de wijze waarop het culturele leven na de oorlog zou moeten worden geordend, maar een analyse van wat er in de bezettingsjaren zelf was misgegaan binnen die culturele wereld is niet terug te vinden. Men wist wel wie 'fout' was en wie niet en daar werd primair op gereageerd. In poëzievorm bijvoorbeeld. Wie de clandestiene en illegale uitgaven doorneemt zal merken dat de verzetspoëzie zich meer tegen de Duitsers richt dan tegen de Nederlandse collaborateurs. Zo de collaborateurs al eens in poëtici werden aangepakt, dan gebeurde dit vaak in algemene termen. Men richtte zich bijvoorbeeld tegen Mussert of tegen de anonieme NSB'er (zelden overigens tegen de SS). De gedichten die zich richtten tegen collaborerende kunstenaars of tegen ambtenaren van Kultuurkamer, Kultuurraad of DVK zijn schaars. Enkele daarvan zijn we al eerder tegengekomen, zoals de 'Ballade van het Gilde', waarin Hein de Bruin zo onterecht werd beschuldigd, de 'Ballade van den boer', waarin Werumeus Buning werd aangevallen en 'Propaganda' van Yge Foppema, waarvan Verkijk terecht vaststelde dat er bijna van een zelfportret gesproken kan worden.

Een duidelijk voorbeeld was 'Kort Parool', dat in 1942 werd gepubliceerd⁴⁶⁷:

Weet één ding goed: de Mof knecht ook de kunst,
Hij maakt haar slaafs, gewetenloos, ontoonbaar.
Wie kruipt en likt en knoeit verwerft zijn gunst.
Vecht daarom voort; Halfheid is onverschoonbaar

Sinds hier cultuur wordt tot Kultur verklunst.
 Vecht voort! En maak de wereld weer bewoonbaar
 Voor vrije kunstenaars en vrije kunst.

Op professor Snijder, voorzitter van de Nederlandsche Kultuurraad, heb ik één spotdicht kunnen vinden. Zijn naam werd overigens gespeld als Schneider, een persiflage op het feit dat hij cultuur wilde spellen als *kultuur*. Het gedicht telt vijftien strofen, waarvan de strofen elf tot en met veertien luiden⁴⁶⁸:

Zeg, Schneider, verrader,
 Jij, Jantje secuur,
 Verklaar ons toch nader
 Die Duitsche cultuur.

Jij mis'lijke kwijler
 Moet nimmer aan 't stuur.
 Jij deugt niet voor pijler,
 Van Hollands cultuur.

Vermolmd en versleten,
 On-Hollandsch en guur,
 Wie wil van jou weten
 En van jóuw cultuur!

Zeg, Hollandsche knapen,
 Gestaald door het vuur,
 Zeg volg je die apen
 Met hun volksche cultuur?

Op Tobi Goedewaagen is meer gedicht, zoals in 'Hallo!' waarin hij naast Mussert, Roskam en anderen figureert. In het gedicht belt Mussert doorlopend naar zijn getrouwen om te horen hoe de situatie is. Slecht dus. Aan het slot belt hij ook Goedewaagen, aan wie hij vraagt of 'de leer' er nogal ingaat. Deze antwoordt dan⁴⁶⁹:

Dat gaat heel goed, heel goed, meneer de leider.
 Dat gaat heel goed, dat gaat heel goed.
 Helaas, helaas, houzee meneer de leider,
 Het spijt me, dat ik het bekennen moet.
 Zij schelden mij alleen maar voor misleider,

Wij zijn voor Nederland te goed.
 Het volk hier, ik sta verstomd,
 Gelooft slechts wat uit Londen komt,
 En het verfoeit het hakenkruis,
 Is slechts voor democraten thuis.
 En ziet het Mussert op de straat,
 Dan schreeuwt het dadelijk 'landverraad'.
 Het gaat slechts met Oranje in zee,
 En het vervloekt de N.S.B.
 Maar los daarvan, houzee, meneer de leider,
 Gaat het heel goed, gaat het heel goed.

In *De Vrije Kunstenaar* is tweemaal aandacht aan Goedewaagen besteed. In 1942 met 'Aan den secretaris-generaal van volksvoorlichting en kunsten'⁴⁷⁰:

O GOEDEWAAGEN, Heer der scharen
 Van schrijvende en schilderende barbaren
 Fluit gij uw zoet en lokkend lied!
 Wij luist'ren niet naar vogelaren.

Wij zingen beter in de blaren
 Dan in uw welvergulde kooi,
 Gij kunt ons in den top ontwaren
 Maar vangen, neen, 't waar al te mooi!

En in 1943⁴⁷¹:

In Den Haag, daar woont een graaf
 En z'n zoon heet Jantje.
 Als je vraagt 'waar woont je pa?'
 Dan groet hij met z'n handje.

Met die joggie's gaat dat wel;
 Het zijn tenslotte blagen.
 Maar 'n volwassen kunstenaar
 Kotst van Goedewaagen!!

In deel I citeerde ik regels uit 'Daar en hier' van Gerard Wijdeveld⁴⁷² dat deze op 8 november 1941 in het *Algemeen Handelsblad* publiceerde. Drie jaar later

repliceerde in *Het Vrij Nederlandsch Liedboek* een onbekende dichter met 'Het waarlijk Nederlandsche antwoord', waarin het gedicht van Wijdeveld wordt geparafraseerd tot⁴⁷³:

DAAR vecht een volk op leven en op dood
In duizend wijde steppen zonder ende
Tegen de opgezweepte Hitler-bende
Tegen verraad en woedend vuur en lood.

Op een veel hoger plan, als we literaire maatstaven aanleggen, en ook dichter bij ons onderwerp zijn enkele gedichten van A. Marja, waarvan één gericht tegen een uitspraak van Pierre H. Dubois in *Criterium*, waarin deze stelt dat 'men' nu 'bezwaar [heeft] tegen auteurs als Ter Braak en Du Perron'. Onder de titel DE (S)MALLE MEN(S), refererend aan Du Perrons *De smalle mens*, fulmineert Marja⁴⁷⁴:

Wie zijn die 'men'? De Kettmanns, Beversluizen?
De Brunings in het gunstigste geval?
Of Hoornik? Ja, van hem wil ik niet eisen,
dat hij 'De smalle mens' ooit lezen zal.

Maar jij Dubois, als hij, vreemd aan 't gespuis en
toch nog geneigd te ankren aan hun wal,
ontziet je niet Jan Lubbes te bewijzen,
dat je hem ernstig neemt met zijn gebral?

Op 4 mei 1945 was het voorbij.

'We zijn vrij,' schreef *Trouw* in het bevrijdingsnummer. 'Waar we om gebeden hebben, waar we voor gestreden hebben, waar we op gehoopt hebben, maar waar we door alle duisternis en ellende heen toch steeds aan geloofd hebben, dat is werkelijkheid geworden.

We zijn vrij!

De Duitscher is weg.

De heerscher van gisteren is geworden wat beter bij hem past, wat beter voor hem is, de overwonnene van vandaag.

De spanning is weg.

De vrees is weg.

De terreur is weg.

Het onrecht wijkt.'

Trouw mocht terecht vaststellen dat spanning en vrees verdwenen waren;

maar voor sommige Nederlanders gold dat juist niet. De collaborateurs hadden reden genoeg om hun toekomst in angstige spanning tegemoet te zien. Ze voelden zich in een isolement gedrongen door landgenoten en in dat isolement zouden ze daarna ook blijven. Het was op déze 'terreur' dat Lindeman, hoofdredacteur van *Volk en Vaderland*, doelde toen hij schreef⁴⁷⁵: 'Niettegenstaande de onbelemmerde terreur, welke de regeering in de weinige oorlogsdagen in Mei 1940 op ons uitoefende en door onbeheerschte politieke heethoofden ongestraft ons liet aandoen, hebben wij erna 15 Mei 1940 van afgezien onze wraak te koelen op onze politieke tegenstanders, die hier gebleven waren. Voor een revolutionnair is dat volkomen logisch. Wij hadden een *idee*; personen interesseerden ons maar matig. Alleen kleine zielen zinnen op wraak. Wat wij wél deden was onze propaganda met kracht voortzetten, omdat wij ons volk van het kapitalisme, van het humanisme en van de verderfelijke marxistische en liberale invloeden wenschen te zuiveren en het wenschten te winnen voor de idealen van het nationaal-socialisme.'

Volk en Vaderland gaf nu een erg eenzijdig beeld van de werkelijke situatie. Inderdaad had Mussert na de capitulatie bevolen dat persoonlijke wraaknemingen verboden waren. Maar er kwamen wel degelijk processen, onder meer tegen de militairen die in de meidagen van 1940 de broer van Mussert, overste J.A. Mussert, op verdenking van verraad hadden neergeschoten. De daders, A.J.C. Bom en A.J. Kruithof, werden op 28 april 1942 door het Vredesgerechtshof tot lange gevangenisstraffen veroordeeld. De NSB stond doorgaans te trappelen om Nederlanders die in hun ogen de NSB beschimpten tijdens de bezettingsjaren, te berechten. Robert van Genechten, procureur-generaal bij het Gerechtshof in Den Haag, later ook bij het Vredesgerechtshof, maakte daar een officiële politiek van, zoals mr. Reina Friedman-van der Heide in haar *Drie processen* duidelijk maakt⁴⁷⁶: 'Als N.S.B.-ers met klachten bij hem komen, laat hij zijn "ondergeschikten" komen en beveelt: strafvervolgning. Als de wet zich daar tegen verzet, -jammer van die wet.' Van Genechten werd na de oorlog voor zijn collaboratie ter dood veroordeeld, maar hij onttrok zich aan zijn executie door zelfmoord, met achterlating van een schuldbekentenis.

Wellicht was het artikel in *Volk en Vaderland* van september 1944 een antwoord op de *Brandaris-brief*, in *De Vrije Kunstenaar* van dezelfde maand, waarin stond⁴⁷⁷: 'In ons allen leeft een behoefte aan een vergelding-in het beste en enige toelaatbare geval een wettige vergelding-in een komende tijd die voor tallozen van ons het einde van een eeuwigheid van dagen, maanden en jaren van ellende, angst en opgekropte haat betekent.' Maar, waarschuwde *De Vrije Kunstenaar* in september van 1944 al, de berechting moest rechtvaardig zijn, hoe moeilijk dat ook was: 'Wie kan de mens, die zich vrijwel weerloos moet laten trappen en pijnigen, die het liefste wat hij heeft-zijn familie, zijn werk, van zich

ziet scheuren of er van gerukt wordt, zonder zich op enigermate doeltreffende wijze te kunnen verzetten, wie kan deze mens beletten of euvel duiden dat er zich bij hem haatgevoelens van de allerhevigste en allerelementairste aard ontwikkelen? Niemand immers-maar het is aan de waarlijk redelijken onder ons, om die gevoelens van haat en wraak binnen de banen van het algemeen rechtsgevoel beantwoordende bepalingen te leiden, zodat niet straks de verdrukten van thans met de vinger nagewezen worden als redeloze woestelingen, die in blinde woede hen vernietigden, door wie zij meenden dat al hun leed over hen gebracht werd.'

Het waren wijze woorden, die wel in schril contrast stonden met de veel emotionelere, die jaren eerder door koningin Wilhelmina waren gesproken. Vanuit Londen liet ze weten, overtuigd als ze was van de eindoverwinning, dat ze had nagedacht over het lot der nationaal-socialisten na de bevrijding. Het was simpel, zoals ze op 10 mei 1941 vanuit Londen voor de radio zei: nationaal-socialisten waren elementen 'voor wie in een bevrijd Nederland geen plaats meer zou zijn'.

Deze emotie luwde en maakte in de daaropvolgende jaren plaats voor bezinning en in 1943 kwamen koningin en regering een aantal besluiten overeen, die op 22 december 1944 door de koningin werden getekend:

1. Het besluit Buitengewoon Strafrecht
2. Het besluit op de Bijzondere Gerechtshoven
3. Het besluit Buitengewone Rechtspleging
4. Het Bijzonder Gratie-besluit.

Het probleem bij het besluit Buitengewoon Strafrecht was dat men stuitte op artikel 1 van het Wetboek van Strafrecht dat inhoudt dat men niet gestraft kan worden volgens wetten die op het moment van het misdrijf nog niet bestonden. Geen straffen dus volgens wetten met terugwerkende kracht. Met name bleek het een moeilijk punt te zijn dat men met de doodstraf kon worden gestraft voor misdrijven waar geen doodstraf op stond. Als we ervan uitgaan dat een straf ook een afschrikwekkende werking moet hebben dan moet de dader de kans hebben afgeschrikt te worden door de straf die daar op staat. Wellicht had hij zich wel tweemaal bedacht als hij had geweten welke straf er werkelijk op zijn daad had gestaan, Zelfs als men uitging van de staat van beleg (en die was immers ingesteld op 19 april 1940) en van het na de bevrijding automatisch weer in werking treden daarvan, zou de doodstraf volgens die staat van beleg alleen geëist kunnen worden indien de veiligheid van de staat in gevaar werd gebracht. Er waren er in Londen die met dit idee speelden, maar al snel won de overtuiging veld dat men na de capitulatie van Duitsland moeilijk staande kon houden dat de veiligheid van de staat nog steeds in gevaar was.

De besluiten, door de Londense regering uitgevaardigd, hadden kracht van

van wet en zodoende kon artikel 1 van het Wetboek van Strafrecht door zo'n besluit terzijde worden gesteld. Dat gebeurde dan ook. 'Maar kan men het moreel verantwoorden om een beginsel, dat steeds algemeen aanvaard is geweest, als de grondslag van een rechtvaardig strafrecht, opzij te zetten?' vraagt Belinfante zich af⁴⁷⁸. Hij geeft zelf het antwoord: 'In bezet gebied werd snel en streng recht geëist, dat wil zeggen sneller en strenger recht dan wij in onze bestaande wetgeving ter beschikking hadden. In een illegale brochure uit 1944 wordt met zoveel woorden wetgeving met terugwerkende kracht gevraagd.⁴⁷⁹ Kan men werkelijk volhouden dat verraders, jodenjagers, mishandelaars, moordenaars van niets vermoedende burgers niet konden weten dat wat zij deden moreel abject en de zwaarste straf waardig is? Zouden zij er zich op kunnen beroepen, dat ons strafrecht misdrijven van een zwaarte als door hen gepleegd, eenvoudig nooit voorzien heeft?'

Belinfante haalt in dit kader de woorden aan van de strafrechtgeleerde Pompe⁴⁸⁰: 'Niet de wet, maar de schuld levert de diepste grondslag voor de straf, welke immers bestaat in vergelding van schuld. Het verbod van verraad ontleent zijn principiële kracht niet aan de geschreven wetten, maar aan het in de harten geschreven recht.'

Een dergelijke redenering was een man als Van Heuven Goedhart uit het hart gegrepen. Van Heuven Goedhart, die later naar Engeland zou oversteken, behoorde binnen de *Parool*-groep tot de hard-liners. In de zomer van 1943 eiste hij in *Het Parool* dat alle leidende figuren binnen de NSB ter dood zouden worden gebracht. Daarnaast dienden alle leden van de *Waffen* SS uitgewezen te worden, inclusief vrouwen en kinderen. Van Heuven Goedhart had al een land uitgezocht waar ze naar toe gebracht moesten worden: het dan verslagen Duitsland. NSB'ers die niet tot de leidende figuren behoorden moesten op z'n minst tot tien jaar dwangarbeid in Nieuw-Guinea of Suriname veroordeeld worden. Hun vermogen zou moeten worden geconfisqueerd.⁴⁸¹

Binnen het besluit Buitengewoon Strafrecht is voor ons onderwerp één element belangrijk: hulpverlening aan de vijand werd strafbaar gesteld en onder hulpverlening aan de vijand werd onder meer verstaan: 'het bevorderen of verspreiden van vijandelijke propaganda'. Toch zou het ondoenlijk zijn geweest om iedereen door de nog op te richten Bijzondere Gerechtshoven te laten veroordelen. Er waren tienduizenden 'lichte' gevallen; met betrekking tot hen werd op 17 september 1944 het zogenaamde Tribunaalbesluit afgekondigd.

Dat Tribunaalbesluit was overigens de oorzaak van een eerste strubbeling tussen de socialistische minister van Binnenlandse Zaken, mr. Jaap Burger en de rest van het kabinet. Burger had nogal wat bezwaren tegen het Tribunaalbesluit, maar zijn belangrijkste kritiek richtte zich op het feit dat iemand, eenmaal door zo'n Tribunaal (rechtspraak door een soort 'volksrechtbank'), veroor-

deeld, zich niet op een hogere rechterlijke instantie kon beroepen. En dat was in strijd met wat hij op 26 augustus 1944 voor *Radio Oranje* had gezegd: 'Bij wettelijke bepalingen, die terugwerkende kracht hebben, zijn ruime bevoegdheden verleend om hen, die zich tijdens de bezetting misdadig of onnationaal hebben gedragen, onmiddellijk te arresteren. Tevens is echter het grote beginsel gehandhaafd, dat degene die van zijn vrijlating is beroofd, zich op een rechterlijke instantie kan beroepen, waardoor fouten of vergissingen kunnen worden opgeheven. Ook tijdens de periode van deze bijzondere staat van beleg is het in laatste instantie de rechter en niet de uitvoerende macht die beslist of iemand terecht of ten onrechte is ingerekend!'

Burger moest zich ten slotte toch bij het Tribunaalbesluit neerleggen; we zullen nog zien dat hij niet lang daarna vanwege de naoorlogse rechtspleging opnieuw in botsing kwam met zijn collega's, wat tot zijn aftreden leidde. Die problemen ontstonden rond het zogenaamde Zuiveringsbesluit. Daaraan was al vanaf 1941 gewerkt door de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, H. van Boeyen, die de normen volgens welke iemand 'weggezuiverd' kon worden nogal vaag formuleerde. Het ging daarbij onder andere om mensen waarvan 'op grond van hun houding vóór of tijdens de bezetting (...) de getrouwe medewerking aan het herstel van het vaderland kan worden verwacht'.⁴⁸² In januari 1944 werd het Zuiveringsbesluit getekend en in september, het zuiden van Nederland was inmiddels bevrijd, wereldkundig gemaakt. Het betrof hierbij ambtenaren, maar belangrijk was dat de regering aangaf dat er een mogelijkheid moest zijn 'foute' elementen uit hun functie te ontsetten. Het gaf aan dat er nog andere mogelijkheden waren tot straffen dan via de rechtbanken en tribunaten. Vertegenwoordigers van de vrije beroepen bijvoorbeeld vielen buiten dit Zuiveringsbesluit, maar aan de andere kant kon men in het Zuiveringsbesluit lezen dat men gestraft kon worden enkel en alleen door uitsluiting uit het beroep. En, zo kon men toch redeneren, wat voor ambtenaren gold, zou ook kunnen gelden voor andere beroepsgroepen. Alleen voor de pers werd een Zuiveringsbesluit getekend omdat de regering ervan uitging dat de pers een publieke functie had.

Maar, zo kon men verdergaan, als de pers een publieke functie had, waarom dan niet de omroepen? En wat te zeggen van de vakbonden? Hadden die geen publieke functie? Het was duidelijk dat in de ogen van velen het Zuiveringsbesluit onvolledig was en dat was na de bevrijding dan ook de bron van veel misverstanden en ruzies.

Voor ons is wel relevant de eerder genoemde botsing tussen de minister-president van de regering in Londen, Gerbrandy, en de minister van Binnenlandse Zaken Burger. Burger stipte namelijk bij de in het bevrijdezuiden op gang gekomen zuiveringen een probleem aan waar ook de zuivering van kunstenaars mee

te maken zou krijgen. Op 14 januari 1945 hield hij voor *Radio Herrijzend Nederland* een toespraak (deze uitzending had plaats vanuit bevrijd grondgebied; Burger was vanuit Londen naar Nederland overgekomen in verband met de ziekte van zijn moeder), waarin hij over de zuiveringen onder meer het volgende zei⁴⁸³: ‘Het is een vraagstuk van recht, het vinden n.l. van de juiste maatregelen tegenover hen, die in tijden van nood het Nederlandsche volk in den steek gelaten hebben, ja zelfs zich tegen dit volk hebben gekeerd. De vraag, of iemand in zijn houding van verzet tegenover den vijand van meer of minder moed heeft blijk gegeven, van meer of minder tact, van meer of minder succes, is voor het vraagstuk van de zuivering van geen enkele beteekenis, want men kan weinig moedig zijn en toch nationaal betrouwbaar, of onhandig en tactloos en toch van goeden wil voor de vaderlandsche zaak. Nauwelijks is ook van beteekenis de vraag, of goedwillende en goedbedoelende Nederlanders van tijd tot tijd niet geslaagd zijn in het vinden van de juiste houding tegenover den vijand, en, mede door hen zelf betreurde, fouten hebben begaan. Een volk bestaat nu eenmaal niet uitsluitend uit helden, noch ook uitsluitend uit diplomaten, maar voor het overgrootste deel uit gewone menschen met gewone zorgen voor het dagelijksche bestaan van henzelf en de hunnen.’

Samenvattend en concluderend stelde Burger en juist deze woorden zouden hem politiek de das om doen: ‘Wanneer dan ook sommigen het zuiveringsvraagstuk tot stokpaardje kiezen en daarbij willen treffen en verwijderen die Nederlanders, die niet de meest volmaakte houding van moed en beleid hebben tentoongespreid, dan acht ik dit uitgangspunt ten eenen male onjuist. Want het gaat niet om het vinden van begane fouten, maar om het vinden van hen, die “fout” zijn geweest. Wanneer voor hen, die fout zijn geweest, het recht zijn loop heeft gehad, dan is het zuiveringsvraagstuk ten einde.’

Na deze omstreden toespraak reisde Burger terug naar Londen waar hem snel bleek dat er onoverbrugbare tegenstellingen waren ontstaan tussen hem en Gerbrandy. Hij werd op 24 januari bij de minister-president geroepen die hem verweet een radiorede te hebben gehouden terwijl hij had gemeld dat hij alleen maar naar Nederland was gegaan om zijn zieke moeder te bezoeken. Gerbrandy wees Burger erop dat hij hem bij zijn vertrek een briefje had geschreven waarin onder meer stond⁴⁸⁴: ‘Ook is het aanbevelenswaardig [...] Uw bezoek te beperken tot wat de toestand van Uw moeder noodig maakt.’ Kon dit nog beschouwd worden als een formele zaak, Gerbrandy had ook een principieel bezwaar tegen de toespraak en die woog voor hem heel zwaar. Hij stelde dat de bewuste passage volledig in strijd was met de politiek van absoluut verzet tegen de vijand, waarvan hij, Gerbrandy, vier jaar lang de personificatie was geweest. Burger moest dus ontslag nemen en indien hij dat niet deed, zou hij ontslagen worden.

Wie terugziet, kan niet anders dan vaststellen dat Gerbrandy het gelijk aan zijn zijde had. Het noorden van het land was nog niet bevrijd en niemand wist hoe lang en bitter de strijd nog zou zijn, die het verzet boven de rivieren tegen de bezetter moest voeren. Dat verzet had op dat moment geen enkele behoefte aan genuanceerde toespraken, vooral niet waar in de voorafgaande jaren vanuit Londen ten opzichte van de collaborateurs de onverzoenlijkheid was gepredikt. Burger verkondigde meningen die pas na de bevrijding, maar dan ook de bevrijding van het gehele land, konden worden geuit. Daarbij kwam dat Gerbrandy al enige tijd een slechte verhouding had met Burger en hij was dan ook blij dat hij een stok had gevonden om de hond te slaan. Tegen Van Heuven Goedhart had hij eens in een telefoongesprek gezegd: 'Je weet, deze man was een luis in mijn pels.'

De *Parlementaire Enquêtecommissie* zou na de oorlog oordelen het wel met de inhoud van de toespraak eens te zijn geweest, maar niet met het tijdstip waarop deze werd gehouden⁴⁸⁵: 'Oordelend over het ontslag van minister Burger, stelt de Commissie om te beginnen vast, dat tegen de inhoud van diens radiorede, op zichzelf gezien geen bezwaar te maken valt. Over het vraagstuk van de zuivering ontwikkelde de bewindsman daar een aantal gedachten, die niet alleen waardevol waren, maar later door de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk ook als juist zijn aanvaard. Niettemin is de Commissie van oordeel, dat het niet opportuun was om juist op dat ogenblik over het epineuze arrestatievraagstuk te gaan spreken. De heer Burger had zich beter dienen te realiseren, dat zijn rede niet alleen gehoord zou worden in het bevrijde zuiden, maar ook in de rest van Nederland, waar men nog volkomen leefde in de sfeer van de strijd op leven en dood tegen de bezetter en zijn handlangers en waar men ook nog niet had kunnen constateren, dat bij de zuivering gemakkelijk excessen konden ontstaan.'

Voor Van Randwijk zou vlak na de bevrijding die zuivering, inclusief de excessen, de graadmeter zijn van het nieuwe Nederland, zoals hij op 9 juni 1945 in *Vrij Nederland stelde*⁴⁸⁶: 'En toch is de zuivering een van die punten, waaraan ieder het karakter van het huidige Nederland meet. De man die boter op zijn hoofd heeft en de onderduiker, de profiteur en de illegale werker, de reactionair en de communist, degene, die steeds achterom kijkt en de politieke gevangene, die zijn visioenen van een beter Nederland nog niet geheel bij zijn thuiskomst verloren heeft. Bewust of onbewust hebben zij allen één van de nauwkeurigste graadmeters gekozen, die er zijn. Want in de zuivering sterft er een oud en rot Nederland en wordt een nieuw openbaar of het nieuwe wordt in de kiem gesmoord en het oude herleeft. Daarom meet de reactionair in de zuivering het zo "gevaarlijke" radicalisme en de radicaal de kracht van de reactie. Daartussen bewegen zich dan de juristen, die vijfjaar lang zo in hun gewichtige problemen

verward zaten, dat zij de strijd vergaten toen het recht op elke straat van Nederland werd verkracht. Zij zullen ook nu weer van de zuivering een opslagplaats van dossiers en archiefstukken maken, waarop men over 100 jaar nog promoveren kan met een dissertatie van 500 bladzijden.'

Van Randwijk-een groot man die zo vaak en zo lang is onderschat-schreef dit bijna twee maanden na de bevrijding. Hij schreef nog meer: 'Maar het gaat om meer! Indien wij schuldig verklaren, moeten wij weten op grond waarvan. Dat is onze moeilijkheid. In de oorlog is er een einde aan een tijdperk gekomen en een nieuwe maatschappelijke orde met een nieuwe maatschappelijke moraal is, naar wij hopen en vertrouwen, in bloed en tranen ontkiemd. Het eerste en schoonste bewijs daarvoor vormen de tienduizenden ambtenaren en arbeiders, werkgevers en intellectuelen, die ondanks de maatschappelijke woestijn van vóór 1940, waarin zij opgegroeid waren, toch de eis hoorden en gehoorzaamden. Daarom, niet allereerst om wat het was, hoe paradoxaal het klinken moge, om wat komen moet, niet om het recht dat geschreven werd, maar om de rechtsregels, die nog geschreven moeten worden (omdat wij, Gode zij dank, levend bleken in ons volk), zullen de profiteurs en collaborateurs veroordeeld moeten worden en ons volkslichaam gezuiverd.'

Die veroordeling diende te volgen nadat de arrestatie had plaatsgevonden. Die arrestaties kwamen, nadat de bevrijding een feit was, snel op gang, in het zuiden natuurlijk acht maanden eerder dan in het noorden. Niet minder dan 150000 Nederlanders werden in snel ingerichte kampen, met vaak de slechtst mogelijke accommodatie, geïnterneerd. Van deze 150 000 geïnterneerden werden er vrij snel enkele tienduizenden vrijgelaten, maar op 15 december 1945 bevonden zich in de verschillende kampen en gevangenissen nog 92 486 gevangenen, een aantal dat in augustus 1946 was geslonken tot 57 707. Er waren vijf Bijzondere Gerechtshoven ingesteld, te weten die van Amsterdam, Den Haag, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden en Arnhem. Daar zouden de zwaarste misdrijven worden berecht, misdrijven die maximaal de doodstraf konden opleveren. In totaal zijn voor de Bijzondere Gerechtshoven 14 562 mensen veroordeeld, waarvan meer dan 900 tot zware straffen, dat wil zeggen, straffen variërend van vijftien jaar gevangenisstraf tot de doodstraf.

Voor de Tribunalen verschenen ongeveer 55 000 mensen. In totaal waren er negentien Tribunalen, die tot 1 juni 1948 bleven bestaan. Daarna kwamen er nog een aantal zaken aan de orde, die door de kantonrechter werden afgedaan. De Tribunalen mochten gevangenisstraffen tot maximaal tien jaar opleggen. In 1 300 gevallen kwam men tot gevangenisstraffen van vijfjaar en meer; 28 000 mensen werden veroordeeld tot gevangenisstraffen tussen één en vijf jaar⁴⁸⁷

'Naarmate de tijd voortschreed, nam de belangstelling voor de "zuivering" af,' stelt Koos Groen.⁴⁸⁸ 'In mei 1946 noemde nog tien procent van de onder-

vraagden in een enquête de zuivering de belangrijkste taak van de regering, in januari 1947 was dat gedaald tot drie procent en in november van dat jaar was dat percentage nul. Na de bevrijding hielden, naast alle materiële problemen, twee kwesties de gemoederen al snel meer bezig dan de zuivering: de dreigende derde wereldoorlog en het Indische drama. Meer dan zeventig procent van de bevolking dacht in 1946 dat binnen afzienbare tijd de Russen het vrije Westen zouden binnenvallen. Het “redden” van “ons Indië” versnelde de opheffing van de kampen. De koloniale oorlog kostte namelijk veel geld en de NSB-kampen verslonden miljoenen. Wat het zwaarst was, moest in het verarmde Nederland het zwaarst wegen.’

Groen geeft de ontwikkeling duidelijk in kort bestek weer. Het woord ‘zuivering’ plaatste hij binnen zijn verhaal duidelijk tussen aanhalingstekens, daar het hier als een verzamelnaam wordt gebruikt, terwijl we weten dat de zuivering een afgezonderd deel was van de procedures die na de oorlog in werking traden om ‘foute’ elementen in allerlei gradaties te bestraffen. Deze neiging om de berechting steeds minder belangrijk te vinden en het probleem snel op te lossen kunnen we bijvoorbeeld in 1945 al aflezen uit een dagboekantekening van Ernst Heldring van 25 september⁴⁸⁹: ‘Overliet gehalte der ambtenaren was ook Schermerhorn [toen minister-president, AV] niet te spreken. Het is volgens hem zóó slecht geworden, dat het de regeertaak buitengewoon verzwaart, hetgeen vooral in de zuivering, die allerwege het land bezighoudt, onrust schept en toch niet gestaakt kan worden, te voorschijn komt. Ook de behandeling der gedetineerde N.S.B.-ers en collaborateurs is een hopeloze puzzle. De opsluiting van duizenden van deze lieden met ten deele slechte, ten deele slappe behandeling en voortdurend uitstel van berechting, kweekt een kern van gevaarlijk verzet. Ik gaf hem als mijn meening te kennen, dat er snel recht moest komen, dat ernstige gevallen zwaar treft, maar de massa met niet meer dan verlies van burgerrechten en vermogen. Ook dit was hij met mij eens, maar het volk reageert vijandig op de suggestie van zulk een clementie.’

Een jaar later, Groen stipte het aan, was de tijd rijp voor wat genoemd werd een ‘barmhartigheidsgolf’, Nu waren er ook vreemde dingen gebeurd. D. van Wijk uit Pijnacker bijvoorbeeld had als Landwachter een onderduiker neergeschoten. Hij kreeg voor het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag in augustus 1945 twintig jaar gevangenisstraf. Van Wijk ging in cassatie en hij werd door de Bijzondere Raad van Cassatie van rechtsvervolging ontslagen, omdat, naar de Raad stelde, in het vonnis stond vermeld dat hij in vreemde krijgsdienst was getreden, terwijl de Raad ervan uitging dat het toetreden tot de Landwacht inhield dat men tot een Nederlandse organisatie had behoord.

Deze uitspraak met name leidde tot veel woede en verbittering. Pieter 't Hoen, pseudoniem voor Frans Goedhart, was in *Het Parool* het duidelijkst⁴⁹⁰:

‘De Bijzondere Raad van Cassatie is blijkbaar een instituut dat ver van de realiteit staat. Hoe kan men anders verklaren dat hij behagen heeft kunnen scheppen in de juridische haarkloverij die het denkbaar maakte een Landwachter, ten wiens aanzien bewezen was dat hij een onderduiker in de rug schoot, van rechtsvervolging te ontslaan? Principieel is, dat de Raad en het Hof van twee onverzoenlijke standpunten zijn uitgegaan. Men kan de gehele berechting van de ergste NSB-schurken zien binnen het benepen kader van een ouderwetse strafrechtspraak, derhalve als een aangelegenheid, die de uiterste individualisering vergt. Dan wordt elke verdachte een “geval”, waarin tussen aanklager en verdediger een gevecht moet worden geleverd met alle wapens die de ouderwetse strafrechtspraak daar voor disponibel heeft. In zulk kader passen pogingen tot ontoerekeningsvatbaarheidsverklaringen, of verminderd toerekeningsvatbaarheidsverklaringen om fouten op te diepen. Men kan ook de andere weg inslaan en zeggen: het gaat om een categorie Nederlanders die al jaren geleden uit koninklijke mond vernomen kregen dat voor hen in verrezen Nederland geen plaats meer zou zijn. Hun schuldigheid en schurkerigheid staat bij voorbaat vast. Hen zonder vorm van proces neerschieten ware on-Nederlands. Goed, zij zullen terechtstaan. En ten processe zal alleen maar moeten worden vastgesteld: inderdaad hier staat één uit de rij van dat geboefte. Basta: de Kogel.’

Zo ging het dus niet en vanuit de regering (het kabinet Schermerhorn-Drees) kwamen steeds meer signalen dat men een snelle afhandeling wenste en ook niet ongevoelig was voor de gedachte, dat de ‘lichtste’ gevallen maar eens vrijgelaten moesten worden. Dat gebeurde ook, al was het dan mondjesmaat.

Pas in 1946 zou die vrijlating op veel grotere schaal plaatsvinden. Dat gebeurde toen in juli 1946 het kabinet Beel aantrad, met daarin als minister van Justitie mr. J.H. van Maarseveen. Zijn naam blijft aan de zogenaamde ‘barmhartigheidsgolf’ verbonden. Maar het is onrechtvaardig om dat beleid geheel op zijn conto te schuiven. De voorafgaande regering was daar, zij het heel voorzichtig, al mee begonnen en Van Maarseveen vertolkte ook, zoals we eerder zagen, een toenemend gevoel onder de Nederlandse bevolking dat aan de berechting maar eens een einde moest komen.

Aan de andere kant was er die eerder gememoreerde woede en verbittering, denk aan de woorden van Goedhart, en die mondden uiteindelijk uit in moedeloosheid: het zou toch niet gaan zoals in de bezettingsjaren vanuit Londen was beloofd. En die moedeloosheid leidde tot onverschilligheid.

Daarbij kwam dat Van Maarseveen het beleid niet alleen vanuit zijn eigen gevoelens uitzette. De *Katholieke Volkspartij* was in 1946 de verkiezingen ingegaan met een zogenaamd Urgentie-Program, waarvan punt 6 luidde⁴⁹¹: ‘Met kracht dienen alle publieke uitspraken en praktijken te worden tegengegaan, die, ingegeven door rechtmatige verafschuw van het ons aangedane kwaad,

in de overweldigers van ons volk geen medemenssen meer erkennen.’ Dat klonk fraai en ethisch, maar was een eufemisme voor: laten we er de spons overheen halen en overgaan tot de orde van de dag. Van Maarseveen kon dat natuurlijk niet zeggen, dus uitte hij zich in verheven termen, zoals op 22 augustus 1946 voor de radio⁴⁹²: ‘Indien wij al geen barmhartigheid zouden willen beoefenen omdat God dit van ons verlangt, omdat het in overeenstemming is met onze beste christelijke en volkstradities, dan zou nog het verstand ons daartoe dwingen.’

Drie maanden later zette hij voor de Tweede Kamer uiteen wat hem bewoog: ‘Wij zijn altijd een volk geweest dat niet opging in wreedheid; een volk met een beschaafde mentaliteit; een volk dat tot op zekere hoogte mild gezind is, dat niet alleen de tegenpartij, maar ook zichzelf weet te overwinnen. Willen wij in de toekomst fier blijven op ons volk, dan zullen wij thans een grote mate van zelfbezinging en vergevingsgezindheid moeten betonen. Daarom ben ik vóór barmhartigheid.’

Als resultaat van dat beleid zien we hoe het aantal geïnterneerden en gestraften snel daalde tot 13 027 eind 1947.

De woorden van Van Maarseveen klonken fraai en hij zal ze ook wel gemeend hebben. Aan de andere kant mogen we niet vergeten, dat, zoals ik in deel I reeds aanstipte en in deel II bij Albert Kuyle nog duidelijker aangaf, de barmhartigheid bij het katholieke volksdeel ook kwalijke kanten had: de aantoonbare neiging tot verdoezelen, onder het mom van diezelfde barmhartigheid. Het duidelijkst kunnen we dat aflezen bij dat deel van de naoorlogse rechtspleging waar een groot deel van de door mij behandelde schrijvers mee te maken kreeg: de zuivering. De nationaal-socialisten onder hen werden daarnaast geconfronteerd met een strafrechtelijke toetsing van hun daden. We hebben dat in deel II gezien.

Van de schrijvers die in dit deel zijn behandeld hebben de meesten alleen met de zuivering te maken gehad en velen van hen zullen het hartgrondig eens zijn geweest met het gedicht ‘Aan de Schuimers’, dat Anton Erwich in *Ten Beste* (Aristo onder schuilnaam) publiceerde⁴⁹³:

O zuiveraars die zelf onzuiver zoudt
bevonden worden, zoo men onderzocht
zonder zucht tot partijdig voorbehoud
de zuiverheid waar ge onverpoosd op pocht;

nóg kunt gij strafTeloos elkeen die stout
tot voorstand der volksche gedachte vocht
belasteren en onrecht menigvoud
berokkenen; nóg kunt gij 't onbekocht.

Maar naar gij valscher spel speelt, laffe bende
brengt ge onvermijdelijk al nader 't ende
van uw verachtelijke dictatuur.

Want wát terreur vermag, ze is nooit bij machte
te temmen 't hart, te dooden de gedachte:
storm blaast de vonk die hij niet dooft tot vuur.

Dezelfde Erwich zou zich nog op een andere wijze mengen in het naoorlogse debat over goed en fout in de literatuur. Het blad *Pen Gun* had een gedicht van Kettmann gepubliceerd. Wij weten nu hoeveel de poëzie van Kettmann waard was: niets. *Pen Gun* begreep dat ook. Het blad koppelde die ideeën van Kettmann aan zijn poëzie en kwam tot een vernietigend oordeel. Erwich maakte zich daar in *Ten Beste* oprecht boos over⁴⁹⁴: 'De heeren van *Pen Gun* zouden er werkelijk pienter aan doen zich niet op cultureel terrein te begeven. Laat het waar zijn dat Gorge Kettmann politiek gedwaald heeft en gefaald, dit vermindert in geen enkel opzicht zijn cultureele betekenis: en van cultureele betekenis is ieder dichter die sterke verzen schreef, onverschillig hoeveel. Wie onwillig is een in den besten zin van het woord volksch gedicht naar waarde te schatten, omdat de dichter te kwader ure verdoolde, moge meenen een voortreffelijk vaderlander te zijn; hij negeert een nationaal goed dat belangrijker is dan honderd weekblad-afleveringen, aan een vaak vulgaire actualiteit gebonden.'

Op zichzelf is Erwich niet belangrijk: hij staat voor een generatie hele en halve fascistten van katholieke snit. Het zijn de theorieën die hij verkondigt, die hem gevaarlijk maken. Niet als het gaat om een incidentele oprisping in 1946. Maar mensen als Erwich hebben zo hun navolgers. Zij behoren tot een klimaat dat natuurlijk na de oorlog niet meteen verdwenen was. Lees maar eens het *Limburgsch Dagblad* van 30 mei 1945: 'Boven de nevel zien we thans de schim van: een Joodsch gevaar. Dit behoeft ons geenszins tot principieele anti-semieten te maken, maar wel is het uiterst noodzakelijk dit groote gevaar te beseffen, en ons in pijnlijke verbazing af te vragen hoe een regeering het gebrek aan fijngevoeligheid kan hebben om een Volk, dat gedreven door nationale collegialiteit onze eigenjoden herbergde en koesterde thans te overstelpen met geprivilegeerde en op alle mogelijke hoge Militaire Gezag-posten en betrekkingen in het openbare leven opduikende lieden.'

We moeten bij dit schandelijke artikel wel aantekenen dat het verscheen onder hoofdredactionele verantwoordelijkheid van mr. L.H.J. Smits, die bij de Duitse inval in mei 1940 onmiddellijk ontslag nam omdat hij zich in de jaren dertig in zijn krant negatief had uitgelaten over de houding van de nationaal-so-

cialisten in Duitsland ten opzichte van de rooms-katholieke kerk. In september 1944 werd hij weer hoofdredacteur. Gezien het hierboven geciteerde artikel mogen we ervan uitgaan dat hij zich indertijd niet kritisch heeft uitgelaten over de houding van de Duitse nazi's ten opzichte van de joden.

Het *Limburgsch Dagblad* was een katholieke krant. Ook de *Leidsche Courant* was katholiek en het hoeft ons zo langzamerhand niet meer te verbazen dat juist uit deze hoek kritiek werd geuit op de zuivering. Denk verder alleen maar aan *Aristo* en *De Linie*, die zich in dit opzicht overduidelijk profileerden. De *Leidsche Courant* ging nog een stap verder, zoals we in het blad kunnen lezen op 27 juli 1946: 'De lieve Joodjes laten maar hotels in de lucht springen in Palestina, ontvoeren Engelse soldaten enz. Het Heilige Land staat in de belangstelling van velen en het maakt de zorg uit van nog meerderen. Alleen niet om de redenen waarom wij Palestina het Heilig Land noemen. Door al dit gedoe daar wordt de aandacht weer eens op de Joden gevestigd. Ze hebben het ontzettend hard te verduren gehad tijdens de oorlog, maar ze zijn weer bekomen van de schrik en zetten alweer een grote mond op en doen weer mazzel.'

Zodoende kan men hier en daar alweer het woord anti-semitisme horen en komt er weer een anti-Joodse geest. Niet helemaal onbegrijpelijk. Ook onder de Joden vindt U sujetten, die onuitstaanbaar zijn. Die D.v. niets vaderlandslievends hebben gepresteerd dan alleen onderduiken en die nu op een gunstig plaatsje hun gram halen op ieder, waarvan ze maar een aasje vermoeden zien schemeren, dat hij of zij misschien eens een sigaret van een mof heeft opgestoken of een gat in een kous heeft gestopt van een NSB.-er. Voorts moeten we niet vergeten als we ook maar met een vinger naar David wijzen, heel Israël een keel opzet! Geen anti-semitisme en geen pogroms, maar ze moeten het er ook niet naar maken.'

Dit soort uitingen, geloofhet of niet, zullen we nog jarenlang tegenkomen, en niet zelden minder verhuuld. Het zijn de uitingen van mensen die geteisterd worden door hun eigen angsten, die hen zo duidelijk drijven naar de besluiteloosheid. Ze reageren zich later af op de slachtoffers, de joden en de mensen die schade opliepen door hun verzetswerk. Op 8 februari 1964 schreef Van Randwijk in het *Algemeen Handelsblad* daarover kenmerkende regels⁴⁹⁵: 'Ik hou er niet van om nu, A.D. 1964 te beschuldigen. Ik denk, terwijl ik dit schrijf in het geheel niet aan de NSB-ers en verraders, ik denk zelfs niet aan de slappelingen, die hun dienstbaarheid uit angst voor de Duitsers en een moeilijk leven morrend en stilletjes hebben aanvaard. Evengoed als de duizenden naamlozen, die deze angstcn hebben gekend, ze bij anderen hebben helpen verzachten, denk ik hier aan de duizenden, die niets kwaads, maar ook niets goeds hebben gedaan. Zij, die dit alles zich lieten afspelen, buiten hun geïsoleerde bestaantje, waarin ze het zich zo gemakkelijk mogelijk maakten. Is het niet te begrijpen, dat

er, gewild of ongewild, een scheidslijn tussen ons volk werd getrokken, waar velen vandaag den dag nog niet geheel overheen zijn?

Ik snap het wel!

Ik heb geen enkele behoefte deze scheidslijn thans nog maatschappelijk of politiek te gebruiken, zolang er geen misdaad of landverraad in het spel is. Ik heb evenmin behoefte mijn diepste ervaringen te verraden en te vergeten, omdat de beboterde hoofden van vandaag alles liever blauw-blauw laten en daarmee *eenzelfde* karakterloze houding voortzetten als ze in de bezettingstijd reeds demonstreerden.

Het is geen politieke scheidslijn, geen maatschappelijke, het is een verschil in karakter, fatsoen en stijl. Minder zichtbaar maar dieper. En meer gehaat door de karakterlozen omdat men er minder gemakkelijk iets aan kan veranderen dan aan zijn politieke kleur of maatschappelijke positie.'

Die scheidslijn treft men al in de bezettingsjaren aan binnen de kolommen van de illegale pers. Lees bijvoorbeeld wat *De Vrije Kunstenaar* in januari 1944 schreef over 'Het probleem der na-oorlogse verstandhouding'.⁴⁹⁶ Het blad maakt een onderscheid in vier groepen kunstenaars, gebaseerd op hun houding tijdens de bezetting. Het uitgangspunt is daarbij de opstelling ten opzichte van de Kultuurkamer, een uitgangspunt dat we later ook zullen tegenkomen bij de Ereraad voor Letterkunde.

De eerste groep, aldus *De Vrije Kunstenaar*, is die der 'onverzoenlijken' (de term die Victor van Vriesland later in zijn bekende rede ook zou gebruiken), de mensen die 'alle bedreigingen en beloften ten spijt, weigerden zich aan te melden'. Het blad noemt deze groep 'betrekkelijk klein, doch door haar besliste houding is haar invloed op de verdere ontwikkeling zeer groot geweest'.

De tweede groep bestaat uit de kunstenaars die zich wel aanmeldde, maar daarna weigerden de zogenaamde Ariërverklaring te tekenen. 'Daarmede sneden zij zich de pas naar het lidmaatschap af.'

De derde groep is de groep waar ook Van Randwijk op doelde, de mensen 'die zich meldde én het jodenbriefje tekende en inzonden, doch overigens alles nalieten wat het werk en de bedoelingen van de Kultuurkamer actief zou kunnen steunen. *De Vrije Kunstenaar* geeft ook een oordeel over deze groep: "Het is de groep der passieven, passief naar de goede én naar de verkeerde kant; het is ook de groep der futlozen en slapen, der lauwen en onverschilligen; maar het is ook de groep der berekenenden, die zich in het heden geen kans willen laten ontglippen, doch zich ook voor de toekomst een veilig en winstgevend plaatsje in de schoot der vaderlandse kunst willen verzekeren."

Voor al dat laatste sprak veel lezers van *De Vrije Kunstenaar* aan. Men realiseerde zich maar al te goed hoe opportunistisch sommige kunstenaars zich hadden gedragen en ze mochten zich terecht afvragen of datzelfde opportunisme

die kunstenaars na de oorlog er niet toe zou brengen zich weer snel een veilig en winstgevend plaatsje te veroveren. Hun vrees werd helaas bewaarheid. Het was bitter voor de principiële kunstenaars om te zien hoe deze opportunisten met de mond zogenaamd meer “verzet” gepleegd bleken te hebben dan de werkelijke illegale werkers in stilte met de daad hadden gedaan. In deel I van deze studie heb ik een aantal van deze conjunctuurridders beschreven. Het geschreeuw van de betrokkenen, voor zover nog in leven, en/of van hun discipelen na de publikatie van dat deel, toont aan hoe diep zij in hun zwakte zijn getroffen. Het zij zo, maar toch kan niet duidelijk genoeg worden gezegd dat de emoties rond deze discussie *niet* zozeer hoort te gaan over de vraag wat de houding van de betrokkenen in de bezettingsjaren is geweest, maar *wel* wat het waarheidsgehalte was van hun dagboeken, memoranda en herschreven geschriften ná de bezettingstijd.

Belangrijk voor het onderwerp van dit hoofdstuk zijn de richtlijnen die *De Vrije Kunstenaar* gaf ten aanzien van de maatregelen tegen de vierde categorie, de collaborateurs, de nationaal-socialisten, de actieve meelopers.

“Groot is de verbittering welke t.a.z. van deze lieden in de kunstenaarswereld leeft,” aldus het blad. “Moet voor hen allen niet gelden Brandaris” altijd weer herhaald woord: “uit ons werk, uit ons land, uit onze samenleving”” *De Vrije Kunstenaar* gaf toe dat er ook binnen deze groep verschillen zijn: ‘Daarom achten we het noodzakelijk, dat onmiddellijk na de bevrijding de instantie welke regeringsgezag verkrijgt, dusdanige maatregelen treft, dat althans diegenen wier verradersrol zonder meer vaststaat, het optreden in het openbaar, hetzij als uitvoerend, hetzij als exposerend of docerend kunstenaar onmogelijk wordt gemaakt. Voorts dienen door de kunstenaars zelf, met medewerking van de regeringsinstantie, zo spoedig mogelijk een of meer ereraden te worden samengesteld om de houding der personen tegen wie een aanklacht wordt ingediend te onderzoeken.’

Het blad riep om deze Ereraden op een moment dat een deel van het land al was bevrijd en in dat bevrijde deel kwam voor het eerst, maar hoe primitief nog, de zuivering van kunstenaars op gang. Die zuivering was nog in handen van het Militair Gezag, dat onmiddellijk openbare optredens of publikaties verbood van kunstenaars waarvan men wist of vermoedde dat ze op enigerlei wijze hadden gecollaboreerd. Primitief, inderdaad, want bij het Militair Gezag ontbeerde men voldoende kennis over de wereld der kunsten en moest men meestal afgaan op reacties van de zijde van het publiek. Pas in maart 1945 kwam van hogerhand een eerste stelregel: wie zich had aangemeld voor de Kultuurkamer, werd voorlopig in de wachtkamer gezet. Er kwam een Sectie Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waaraan de beeldhouwer Leo Braat als luitenant werd verbonden, verantwoordelijk voor de sub-sectie Kunst. Hoofd van de gehele Sectie was kapitein C. Kok.

Braat was fel. 'Als de bevrijding komt,' was zijn stelling, 'laat ik een rij galgen maken van de Dam tot het Centraal Station.'⁴⁹⁷ Braat had een onderhoud gehad met koningin Wilhelmina die hem mededeelde dat zij in de zuivering geen onderscheid wenste te maken tussen 'de slappelingen' en degenen 'die zich kennelijk misdragen hebben'. Braat had wel overleg met zijn omgeving, maar hij beriep zich in hoofdzaak op zijn instructies van hogerhand, dus van de koningin. Het bleek, zo stelt N.K.C.A. in 't Veld in *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars*, 'dat niemand ronduit stelling durfde te nemen tegen de "grootste strengheid", die Braat, naar zijn zeggen door Hare Majesteit geruggesteund, bepleitte, maar ook, dat niemand het geheel en al met hem eens was. Zij, die "zich kennelijk misdragen" hadden: daar verstond men heel duidelijk de kunstenaars onder, die voor de Duitsers, voor nazi-organisaties als "Vreugde en Arbeid" of "Frontzorg" waren opgetreden, of dat onder auspiciën van het zéér "foute" departement van Volksvoorlichting en Kunsten hadden gedaan, prijzen van dat foute departement of andere foute instellingen hadden aangenomen, en dergelijke meer. De "slappelingen" waren kennelijk diegenen, die niets anders op hun geweten hadden dan het lidmaatschap van de Kultuurkamer.'⁴⁹⁸

Leo Braat werd korte tijd later vervangen door professor doctor N.A. Donkersloot (zijn dichtersnaam was Anthonie Donker). Donkersloot was op 18 maart 1942 door de Duitsers gevangengenomen wegens zijn vooraanstaande rol in het kunstenaarsprotest tegen de instelling van de Kultuurkamer. Hij was voorzitter van de Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars; voor de oorlog vervulde hij al verschillende bestuursfuncties, onder andere in de PEN. Het was in de vergaderingen van deze Federatie, dat aan het einde van de oorlog bleek dat van regeringszijde geen enkele maatregel was getroffen ten aanzien van de zuivering van kunstenaars. De Federatie kwam daarop met het plan tot het instellen van Ereraden, maar wenste wel dat de regering daarvoor de verantwoordelijkheid op zich nam.⁴⁹⁹ In april 1945 ontwierp men op een Federatie-vergadering al concrete plannen. Op 18 april werd een voorstel van Jac. Bot aangenomen, waarin een Ereraad van vijf personen werd voorgesteld, per discipline te vormen, waarin vier kunstenaars zitting namen, aangevuld met een jurist. Beroep op de uitspraak van zo'n Ereraad zou niet mogelijk zijn. 'De naam van ereraden zullen wij moeten aanhouden,' aldus is in de notulen te lezen, 'want op de uitspraak van een ereraad is geen hoger beroep: de uitspraken moeten door de Regering gesanctioneerd worden.'⁵⁰⁰

Het pakte anders uit: niet de regering, maar het Militair Gezag stelde de Ereraden in en Nico Donkersloot werd militair: hij werd hoofd van de Sectie van Militair Gezag belast met de zuivering van het kunstleven. Er kwamen vijf Ereraden, voor beeldende kunst, architectuur, toneel, muziek en literatuur. Op 8 juni 1945 werden ze geïnstalleerd. Algemeen voorzitter van de vijf raden was

prof. dr. M. Verzijl, hoogleraar in het volkenrecht aan de Amsterdamse universiteit. Hij zou dat voorzittersschap niet lang behouden. Volgens In 't Veld werd hij vóór de formele oprichting van de Eeraden op 15 juni 1945 opgevolgd door prof. mr. dr. H.R. Hoetink, hoogleraar Romeins recht aan dezelfde universiteit.⁵⁰¹ Deze informatie moet worden bijgesteld. De oprichting had plaats op 8 juni Zoals *Het Parool* al op 9 juni mededeelde⁵⁰², en toen *Het Parool* op 23 juni uitgebreider inging op het werk van de Eeraden werd opnieuw Verzijl als voorzitter genoemd.⁵⁰³

In het eerste bericht wordt al erkend dat er enige tijd overheen zou gaan voordat de Eeraden tot uitspraken zouden komen: 'Daar deze zuivering het weer-op-gang-brengen van het culturele leven remt, heeft het Militair Gezag besloten aan kunstenaars voorloopige werkvergunningen uit te reiken, die schriftelijk aangevraagd dienen te worden. Over het uitreiken van deze vergunningen beslist een adviescommissie, die daarbij vooruitloopt op de uitspraken der eereraden. Wie een werkvergunning aanvraagt, moet vier vragen beantwoorden, te weten of hij de ariërverklaring geteekend heeft, of hij nog na 1 April 1942 is opgetreden en of hij voor Duitse en soortgelijke instanties heeft gewerkt. Het antwoord op de laatste vraag is van het meeste belang.'

Op 23 juni kwam er een toevoeging. Ook zou worden gevraagd naar het blijven werken met goedkeuring van de Kultuurkamer. Want was er op 9 juni alleen nog sprake van het beantwoorden van vragen, nu gaf de Sectie 14, Kunstzaken van het Militair Gezag een verklaring uit, waarin stond wie voor de Eeraden zouden verschijnen: 'Voor de eereraden worden ter verantwoording geroepen zij, die volgens betrouwbare gegevens met de Duitsers in hun beroep zouden hebben samengewerkt, medewerking verleend aan Duitse propaganda of van Duitse en Duitsegezinde instellingen geprofiteerd hebben. Voorts zij die door exposeeren of publiceeren onder sanctie der Kultuurkamer hun beroep in het openbaar zijn blijven uitoefenen.'

Wie mocht denken dat voor wat het publiceren betreft, schrijvers alleen werden beoordeeld op publikaties in boekvorm, kwam bedrogen uit. Enkele weken later meldten de dagbladen dat vergunningen ook nodig waren voor het publiceren in dag-, week- of maandbladen. 'De redacties zijn met ingang van 1 Augustus verplicht geen andere medewerking op kunstgebied te aanvaarden, dan van houders(sters) van vergunningen,' aldus de verklaring.⁵⁰⁴ Ook voor het houden van lezingen was een vergunning vereist.

Overigens was het resultaat van dat vergunningensysteem dat sommige auteurs tweemaal werden getoetst, zowel voor het literaire als het journalistieke werk. De Perszuivering, die onder het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen viel, publiceerde in de *Staatscourant* lange lijsten van journalisten die voor korte of lange tijd waren uitgesloten en wie die lijsten naloop, komt

daar nogal wat namen tegen, die in deze studie over collaborerende schrijvers figureerden en die niet alleen als journalist waren 'gezuiverd', maar ook nog het oordeel van de Eereraad voor Letterkunde te wachten stond. N.H. den Hertog en Chris de Graaff kregen van de Commissie voor Perszuivering een uitsluiting tot 5 mei 1965, evenals Henri Bruning en Hendrik Lindt. M. Wakers werd mild beoordeeld, uitsluiting tot 29 november 1947. Albert Kuyle werd uitgesloten tot 28 april 1948, terwijl Krekel daarentegen weer de zware termijn kreeg tot 5 mei 1965, evenals Ernest Michel, J. Theunisz, Willem Haighton en P.E. Keuchenius. Hans Klomp kreeg van het stel de langste uitsluiting, tot 5 mei 1968, Martien Beversluis tot 5 mei 1955 en George Kettmann jr. tot 5 mei 1963. Opmerkelijk is dat Jan van Rheenen slechts een uitsluiting kreeg tot 25. juni 1954, terwijl de veel gematigder Frits Sampimon uitgesloten werd tot 5 mei 1957.⁵⁰⁵ Bijna alle gestraften gingen in beroep bij de Raad van Beroep voor de Perszuivering, die slechts twee straffen terugbracht. Die Van Sampimon tot 5 mei 1952 en die van Hans Klomp tot 5 mei 1955.⁵⁰⁶

Had de Perszuivering een wettelijke basis, de zuivering via de Eereraaden had dat niet. In het begin was dat nog geen probleem; het ging vooral om de publieke veroordeling van 'foute' collega's. Op 30 juni al kunnen we dat aflezen uit een verklaring van de 'vereenigde eereraaden der kunstenaarsberoepen', zoals *Het Parool* dat meldde.⁵⁰⁷ Wat wilden zij? 'Zij achten zich verplicht reeds thans over al deze handelingen in het openbaar hun afkeuring uit te spreken'. Het betrof hier de eerder door de Sectie 14 van het Militair Gezag op 23 juni genoemde handelingen waarop iemand voor de Eereraad diende te verschijnen. Het was een publieke veroordeling en ook een preventieve maatregel, zoals Sjoerd Leiker jaren later aan Wim Hazeu en Sam Mol zou uitleggen⁵⁰⁸: 'De Eereraad wilde voorkomen dat foute auteurs, de verraders, onmiddellijk weer de gelegenheid kregen deel te nemen aan de opinievorming. Wij hadden genoeg van de verderfelijke propaganda, van de woordenzwengel. Wij hadden er de afschuwelijke gevolgen van gezien. Daartegen paste een onverzoenlijke houding, meenden wij. Achteraf gezien lijkt dat intolerant. Moet je de tegenstander monddood maken? Moesten wij dezelfde methoden toepassen als de nazi's? Voor ons gold dat het woord wervende kracht bezit.'

Toch was het allemaal vaag en emotioneel en daarom besloot Nico Donkersloot aan het *Algemeen Handelsblad* een interview toe te staan dat op 22 september 1945 werd gepubliceerd.⁵⁰⁹ Men legde hem de stelling voor dat veel kunstenaars die waren togetreden tot de Kultuurkamer, niet 'fout' konden worden genoemd. 'Zeker niet,' antwoordde Donkersloot. 'Er is groot verschil tusschen fout zijn en fout handelen. Daartusschen is bij de uitspraken ook sterk onderscheid gemaakt. Maar men mag niet vergeten dat vooral de vooraanstaande kunstenaar een groote verantwoordelijkheid heeft. Er werd een aanval gedaan

op onze cultuur. Daar kan men niet gering over denken, Met toegeven vergemakkelijkte men dien toelag. Men hielp er den schijn van een nationaal-socialistisch stempel op onze cultuur mee bevorderen. En daar was het juist om te doen.'

Donkersloot kon er niet omheen dat vier maanden na de bevrijding de kritiek op de zuivering der kunsten groeide. De interviewer stelde dan ook: 'Er is veel misverstand over de zuivering.' Daarop antwoordde Donkersloot: 'Misverstand, geloof ik, eigenlijk minder dan het lijkt. Au fond weet men best waarover het gaat. Maar wel veel meningsverschil, want ieder tracht natuurlijk zijn handelwijze te verdedigen. En nu men, gelukkig, den mond weer open mag doen in ons land, doet ieder een duit in het zakje. Een van de dingen, die mij steeds weer frappeeren, is hoe gauw men weer met zijn oordeel klaar staat.'

De inkt van het *Algemeen Handelsblad* was nog niet droog of *Christoffor* schreef op 23 september over die toenemende onvrede met de gang van zaken rond de zuivering⁵¹⁰: 'Het stijgend gevoel van onbehagen en wrevel over de zuivering wordt voornamelijk veroorzaakt door de onverkwikkelijke toneelen, die zich op het gebied van het cultureele leven schijnen af te spelen. Op dat gebied heerscht bij de zuivering een volslagen willekeur en een volkomen disharmonie, die op zichzelf al voldoende zouden zijn om de doeltreffendheid van de zuivering twijfelachtig te maken.

Waarschijnlijk is erin heel Nederland geen groep menschen te vinden, waarin onderlinge naijver, jalouzie de métier, roddel en kwaadsprekerij zoo algemeen gecultiveerd zijn als bij de kunstenaars en hun aanhang het geval is.'

In deel I hebben we gezien dat Jan Prins zich noodgedwongen bij de Kultuurkamer aansloot. Aan de andere kant nam hij een adviseursfunctie bij het DVK aan om enkele door hem beheerde steunfondsen uit handen van de nationaalsocialisten te houden. Hij zal ambivalent tegenover de zuivering hebben gestaan. In ieder geval bracht de hele gang van zaken rond die zuivering hem ertoe in *De Gids* te dichten⁵¹¹:

Ook bij de dieren wilde men gaan zuivren.
Was daar geen reden toe? Hoe menig beest
Was bij een gildelid niet kind aan huis geweest?
Was dat niet iets om van te huivren?

Een hond had bij zoo een het erf bewaakt,
Om roof en inbraak te verhindren,
En deel genomen aan de spelen van de kindren.
Men riep hem voor. Hij is gestaakt.

Mijnheer Kanarie had uit volle borst
 Onder datzelfde dak zijn lied gezongen,
 Daar in het allerm minst niet toe gedwongen.
 Hij is verhoord. Hij is geschorst.

Voldoende fierheid had een paard ontbroken.
 Inste de, dat het onder was gedoken,
 Had het een fouten inboedel verhuisd.
 Die houding achtte men niet juist.
 Voor zeven maanden is het recht
 Te hinniken dat paard ontzegd.

Een zeehond-kunstenaar wilde men straffen,
 Omdat hij voortging, in de maat te blaffen,
 Nadat voor het gedierte in water, woud en veld
 Reeds een dressuurnummer was ingesteld,
 Terwijl de snoek, de schelvisch enzovoort
 Hadden gezwegen, zoo 't behoort.
 De zeehond sprak: 'Maar die hielden hun monden
 Omdat ze, al ging 't om goud, niet anders konden.
 Ten onrechte acht ik mij dan ook gestraft,
 Zoolang niet snoek of schelvisch blaft.'

Vanwaar die kritiek? In de eerste plaats omdat de kritiek vaak terecht was. 'Met individuele beoordelingen ging men vaak even, om het vriendelijk te zeggen: informeel, te werk,' aldus In 't Veld.⁵¹² 'In vele gevallen werd het "vonnis" uit de losse hand geveld, na een zeer oppervlakkige bespreking van het geval, waarbij noch de betrokkenen zelf noch getuigen waren gehoord-in een bepaald deel van deze gevallen waren deze lieden zelf schuld door weg te blijven. Maar ook wanneer zij wel gehoord werden, geven zij in meerdere gevallen de oordelen sterk de indruk van oppervlakkigheid.'

In 't Veld vervolgt dan met: 'Bedenkeli ker nog was het feit, dat de veroordeelden zeer vaak niet op de hoogte werden gesteld, ja, zelfs niet wisten, dat er tegen hen een onderzoek en een procedure gaande waren geweest.' En hij noemt nog een reden: 'Het lijkt mij, dat een deel van de oorzaken hiervan ook elders moet worden gezocht, en wel bij de pers. Reeds op 16 juli 1945, toen de ereraden nog maar kort bezig waren, merkte de adviescommissie op: "Het is onmogelijk gebleken om de uitspraken in dezelfde vorm waarin ze gedaan zijn, in de dagbladen gepubliceerd te krijgen... de provinciale bladen nemen de berichten van M.G. niet over, zodat herhaaldelijk blijkt, dat men in de

provincie niets weet van de kunstzuivering en de voorlopige vergunningen.” En later zou In 't Veld stellen⁵¹³: ‘Maar het zou [...] bepaald onjuist zijn streven en werken van de ereraden alleen maar negatief te beoordelen. Wat ik eerder als verdienste van het Militair Gezag heb genoemd, geldt ook voor de ereraden; zij hebben ieder voor zich hun sector van het kunstleven kort na de bevrijding op snelle wijze willen zuiveren. Die snelheid was met het oog op de hang van het publiek naar kunstbeleving en amusement geboden. Door een informele wijze van optreden dachten de ereraden die snelheid te bevorderen, maar schiepen of bevorderden daarmee reehtsonzekerheid.’ Waarna hij tot de volgende, door mij onderschreven conclusie kwam: ‘Toch was één van de diepere oorzaken van de weinig geslaagde gang van zaken bij de kunstzuivering, zo niet misschien wel de diepste oorzaak, gelegen in iets anders. In het feit namelijk [...] dat een waarlijke zuivering van de kunstwereld zich niet verdroeg met de eis van snelle herleving van het culturele leven in al zijn vormen.’

Die ‘weinig geslaagde gang van zaken bij de kunstzuivering’ was koren op de molen van hen, die door de zuivering waren getroffen. In september 1945 sloten deze ‘gezuiverden’ of zij die nog op een zuivering wachtten de handen ineen en richtten een *Vereeniging Actie Rechtsherstel der Nederlandsche Kunstenaars* op. Belangrijke initiatiefnemers waren de advocaat mr. H.M. van der Brugh en de schrijver Jan Gerhard Toonder.

De laatste was in 1914 geboren en hij debuteerde als literator in 1939 met de roman *Een man zet door*, nadat hij voordien al verscheidene jongensboeken had uitgegeven. In 1941 kwamen bij *Elsevier* twee boeken van hem uit, *De dag na Bethlehem* en *Vreemdeling in Babylon*.

Toen de Kultuurkamer werd ingesteld had de jonge auteur de smaak van het publiceren zo te pakken dat hij zich aanmeldde. Daardoor kon in april 1944 bij *De Nederlandsche Uitgeverij* zijn roman *Schippers naast God*, met illustraties van zijn broer Marten Toonder verschijnen. Bij *Strengholt* verscheen, ook in 1944, de antisemitische roman *Ivar Halling* van Bengt Berg, met de naam van Jan Gerhard Toonder op het titelblad als vertaler genoemd. Op deze kwestie kom ik nog terug. D-day 1944: de geallieerden vallen Normandië binnen, drie maanden later is het Bijltjesdag. Jan Gerhard Toonder beseft op het verkeerde paard gewed te hebben en ijlings voegt hij zich bij het snel wassende legioen van clandestiene auteurs. Een beproefd recept, men denke slechts aan Gabriel Smit en Albert Kuyle. In het najaar van 1944 verscheen bij de *Bezige Bij* zijn gedicht ‘Het Vuur’ met een tekening van alweer zijn broer Marten. Het was de eerste van een reeks prenten in de zogenaamde D.A.V.I.D-reeks. Jan Gerhard Toonder werd tot 5 mei 1946 van publikatie uitgesloten, de lichtste straf. Maar plaats van zich te schikken in deze uitspraak trad Toonder luidruchtig op voorgrond met zijn *Actie Rechtsherstel*.

De vereniging trad naar buiten met de uitgave van een brochure, geschreven door Toonder en Van der Brugh en alvorens de verdere daden van *Actie Rechtsherstel* en de reacties daarop te bezien, richten we ons eerst op de inhoud.

‘Voor het voetlicht, een verdediging’ was de titel van het artikel van Jan Gerhard Toonder. Allereerst kwam hij voor het imago van de kunstenaar zelf op⁵¹⁴: ‘Wij wenschen vast te stellen, dat op 14 Mei 1940, toen het gordijn opging voor de grootste tragedie die zich ooit in Nederland afspeelde, de kunstenaars in groote meerderheid hun positie al bepaald hadden als verbeterd vijanden van het nationaal-socialisme. Hiertoe behoorden ook verreweg de meesten van hen, die twee jaar later ingeschreven zouden worden in de Kultuurkamer.’

Toonder geeft daarvoor geen enkel bewijs; in ieder geval ben ik zijn naam in welke vooroorlogse protestactie van kunstenaars tegen nationaal-socialisme of fascisme dan ook niet tegengekomen. En op die ‘verbeterd’ vijandschap van verreweg de meeste Kultuurkamer-aanmelders kom ik later nog terug.

De oorlog brak uit en met veel pathos gaf Toonder weer wat in zijn visie de kunstenaar toen bezielde⁵¹⁵: ‘Vele kunstenaars voelden toen de noodzaak, zelfs de plicht, om de teneergeslagenen en stuurloozen een hart onder de riem te steken. Zij vatten den strijd op, zoowel tegen de zwakte, die op dat moment ons volk besloep, als tegen het regime dat met een geraffineerde geleidelijkheid aan ons werd opgedrongen. Ook nu streden zij met hun natuurlijk wapen-de kunst.’

En die groote, hernieuwde belangstelling voor de goede en gezonde Nederlandsche kunst, die sinds het najaar 1940 bij het Nederlandsche volk viel te constateeren, bewijst dat de kunstenaars de juiste snaar bespeelden. Zij brachten iets, dat fierdere sentimenten in het volk losmaakte. En het volk vroeg naar kunst, meer dan ooit, krachtiger dan ooit, omdat het er juist nu, in de steeds toenemende verdrukking, behoefte aan gevoelde, omdat het er kracht uit kon putten.

Wie dit ontkent, loochent de feiten.

Wie dit ontkent, beledigt ons volk in zijn kunst-gevoeligheid.

Wie dit ontkent, ontkent de kunst als bron van geestkracht en leven.’

Wie mocht denken dat Toonder een onderwerp aansneed waar niemand mee bezig was, omdat het met de zuivering niets van doen had, vergiste zich, want hiermee stevende hij recht op zijn belangrijkste stelling af. Om deze reden namelijk onderwierp de kunstenaar zich aan de regelgeving vanaf november 1940 van het DVK⁵¹⁶: ‘Ons inziens deden zij daarmee het eenige dat zij konden doen. Hun onderwerping hebben zij in vele gevallen als mensch weezinwekkend maar als kunstenaar onvermijdelijk bevonden.’

Toonder gaat dan een stap Verder: de Kultuurkamer was minder erg dan het DVK, dus wie ná november 1940 doorwerkte, was geen spat beter dan wie na april 1942, ná de instelling van het Letterengilde ook nog doorwerkte. Toonder

was daar heel precies in: 'De kultuurkamer was zeer nadrukkelijk géén instrument van de nazi-keuring en de Joden-uitsluiting, maar paste zich in haar stellingen slechts bij de reeds bestaande keuring en uitsluiting aan.' Waarom juist tegen de instelling van de Kultuurkamer vanuit kunstenaarskringen protest ontstond, vermeldt Toonder niet. Hij noemt de Kultuurkamer een instelling die alleen 'registreerde', meer niet. Dat de aanmelder een zogenaamde Ariërverklaring moest tekenen en dat hij stilzwijgend toestond dat joden en communisten zich niet bij de Kultuurkamer konden aanmelden en dus brodeloos werden, vermeldt hij ook niet. Bovendien aldus Toonder, was het de schuld van de Londense regering dat mensen als hij niet tot 'individuele weigering' kwamen⁵¹⁷: 'En nóg zouden de kunstenaars wellicht meer algemeen tot afwijzing gekomen zijn, indien hun afkeer van de kultuurkamer een versterking van buiten-af had gekregen. Maar de regering te Londen, op wier weg het lag om hier leiding te geven, zooals zij later deed met de reeds lang sluimerende stakingswens der spoorweglieden, zweeg. Zij heeft den kunstenaars niets gelast, niets geadviseerd. Zij verspeelde daarmee haar recht om thans te vonnissen.'

Wellicht is dit de grootste blunder in het geschrift van Toonder. Het was duidelijk dat de wens tot vonnissen nu juist niet van de Londense regering was gekomen, die ten aanzien van de kunstenaarszuivering geen enkele maatregel had voorbereid, maar juist van de zijde van het kunstenaarsverzet, dat geen bevel van Londen nodig had om aanmelding voor de Kultuurkamer te weigeren. De illegale pers was duidelijk geweest en daar hadden Toonder cum suis instructies, bevelen of adviezen kunnen halen en het was vanuit deze illegaliteit dat de wens tot het instellen van de Eeraden was gekomen. Het is overigens Curieus om te zien hoe de paladijn van Toonder, Martien de Jong, Toonders theorieën klakkeloos doorgeeft. Ruim veertigjaar na dato zegt hij in een VPRO- en HP-interview⁵¹⁸: 'Er wordt zo ontzettend getrokken aan dat lidmaatschap van de Kultuurkamer, maar had de wettige regering in Londen soms verboden lid te worden van de Kultuurkamer?'

Eén ding is zonneklaar: Toonder cum suis hadden er absoluut geen behoefte aan te laten merken dat ze begrepen waarom de niet-aangeslotenen de wél-aangeslotenen hun gedrag kwalijk namen. Wél toonden zij aan eigenlijk helemaal niets geleerd te hebben, zoals ook blijkt uit het slot van Toonders betoog⁵¹⁹: 'Men zegt ons thans: Trekt het boetkleed aan. Belijdt Uw schuld, en alles is vergeten en vergeven. Maakt verder geen drukte.'

Dit is een houding, die wij verwerpen. Wij kunnen niets als schuld belijden wat wij niet als schuld gevoelen. Vijf maanden hadden de Eere-raden reeds den tijd om ons het onjuiste van onze handelwijze te doen inzien, maar slechts bij weinigen onzer zal dit gelukt zijn. Wij gevoelens ons onrechtvaardig beoordeeld, onrechtvaardig gevonnis; wij gevoelen ons gekwetst in onze eer als Nederlanders en kunstenaars.'

Toonder mocht eigenlijk niet publiceren, dus werd aan de brochure een pseudo-illegaal tintje gegeven (let wel: een naoorlogs illegaal tintje) door te vermelden dat zij was gedrukt bij *De Algemeene Vrije Illegale Drukkerij*. Die drukkerij had inderdaad clandestien gewerkt tijdens de oorlog. Jo Pellicaan en Dick van Veen waren er begin 1944 de oprichters van, met behulp van Marten Toonder.

Bij D.A.V.I.D. kwam het eerste nummer van *Metro* uit, voornamelijk volgeschreven door Jan Gerhard Toonder en volgetekend door Marten Toonder. Het eerste nummer verscheen eind oktober, begin november 1944. De kunstenaars rond de gebroeders Toonder waren nogal in hun schik met deze clandestiene uitgave, die in een oplage van 10000 per nummer verscheen. Illegale bladen daarentegen, zoals *Vrij Nederland* en *Het Parool*, waren minder tevreden. Het blad leek wat uiterlijk en inhoud betrof soms verassend veel op *De Gil* en wat voor een blad dat was, weten we inmiddels. *Metro* had dezelfde lollige toon. Maar wat de illegale werkers van het eerste uur vooral stoorde was de kritiek die in de kolommen van *Metro* opdook aan het adres van illegale bladen en van de illegaliteit in haar geheel. Dat de verzetsmensen zich daaraan ergerden, kunnen we ons goed voorstellen. In deze fase van de bezetting, waarin de Duitse machthebbers overgingen tot het brutaalste geweld en waarin dagelijks de doodvonnissen vielen, had men slechts behoefte aan eenheid naar buiten toe. De wankel-moedigen en de tegenstanders konden alleen maar met alle gretigheid de onderlinge kritiek lezen, die hen in hun oordeel, c.q. vooroordeel zou staven.

Hans Mulder verdedigt *Metro* echter in zijn *Een groote laars, een plumpe voet*⁵²⁰ 'Met zijn vrijzinnig liberalisme was het zijn tijd vooruit. Niet alleen was men het soort ironische humor van het blad niet gewend, ook waren de steile verzetsmensen met hun gereformeerde of socialistische achtergrond beledigd door de hier en daar kritische toon ten opzichte van het "heilige" verzet. Maar liet was juist een feit, dat na september 1944 niet iedere nieuwe verzetsman zich uit edele motieven tegen de bezetter keerde.'

Dat laatste klopt en volgens de illegale werkers van het eerste uur zal Jan Gerhard Toonder zeker onder die categorie gevallen zijn, zodat de irritatie over zijn *Metro* een dubbele oorzaak had.

Wellicht was er ook irritatie over Marten Toonders aandeel. Toonder had zijn Tom Poes-strip jarenlang voor *De Telegraaf* getekend. Hij stopte daar november 1944 mee. Rijkelijk laat dus. Voor Hans Mulder waren die Tom Poesstrips eigenlijk verzetsdaden⁵²¹: 'Marten Toonder was een voor de bezetter onverdachte figuur, die de zo aardige, onschuldige Ollie B. Bommel en Tom Poesstrips voor *De Telegraaf* tekende. Erg goed hadden ze daar trouwens niet naar gekeken, want de wat intelligentere lezer begreep dat een verhaal als dat van *Het geheim der blauwe aarde* met een hinkende dwerg Pikkin en laarzenreuzen, die het land leegroofden, een zeer actuele betekenis had. Ook andere tijdens de

bezetting verschenen Tom Poes-verhalen zaten vol met dergelijke toespelingen. Bijvoorbeeld *De rare uitvinding* uit 1941-1942 met professor Sickbock die de bevolking hypnotiseert, zodat een bende dieven zijn slag kan slaan, of *Tom Poes ontmoet een oude bekende*, verschenen in 1943-1944, waarin Pikkin weer opduikt en een draak, die zich met zeven mensen per dag voedt.'

Kennelijk is *tijdens* de oorlogsjaren niemand op deze interpretatie gekomen, want anders zou Toonder de bezetter wel op de stoep hebben gehad. Wat een schavuit, die Toonder, wat een Gascogner, om mr. L.G. Kortenhorst aan te halen, die na de oorlog *De Telegraaf* verdedigde en daarbij ook graag met dergelijke verhalen aan kwam zetten. Over de *Telegraaf-mensen*, mensen als Marten Toonder dus, zei hij in een van zijn pleidooien⁵²²: 'U zult zien dat deze mensen allen betrokken zijn geweest in het ondergrondsche werk, dat De Telegraaf heeft gevoed, en stuk voor stuk hun bravourstukjes hebben uitgehaald. Wanneer de heer Fraenkel hier het tableau van zijn troep aan U had moeten voorstellen, dan had hij het kunnen doen met denzelfden trots, waarmee Cyrano de Bergerac van de zijnen gewaagt, toen hij zijn Gascogners voorstelde:

Ge sont les cadets de Gascogne
de Carbon de Castel-Jaloux,
Bretteurs et menteurs sans vergogne,
ce sont les cadets de Gascogne!

Echte Gascogners waren het. Wij hebben gesmuld van hun verhalen en boevenstreken, en ze zijn er heelhuids uitgekomen! Het waren als het ware stoute jongens in de klas die het er op aangelegd hadden, om den Duitschen meester het leven zoo moeilijk mogelijk te maken en de orde te verstoren.'

Marten Toonder heeft er alles aan gedaan om van zijn stripheld Tom Poes met terugwerkende kracht een illegale werker te maken. We hebben gezien dat Hans Mulder de strip *Het geheim van de blauwe aarde* een patriottische tendens toedicht. Maar daarvan blijkt ook bij herlezing niets. Er is in hét verhaal met de beste wil van de wereld nog niet een anti-Duitse mentaliteit te ontdekken. Wel heeft Marten Toonder in 1946 een slimme truc uitgehaald. Hij gaf toen *Tom Poes en de laarzenreuzen* uit en wat lezen we op het schutblad? 'Dit is de eerste opzet van een verhaal, dat onder de naam "Tom Poes en het geheim van de Blauwe Aarde" in 1941 in het dagblad DE TELEGRAAF verscheen.' Hef is het verhaal van de dwerg Pikkin en een fragment uit het verhaal onthult al snel waar de anti-Duitse clou ligt: 'Hij hinkte naar zijn echoput en hield een redevoering, een prachtige redevoering was het! De echoput praatte met hem mee en de reuzen herhaalden wat de echoput zei en zo was iedereen het met hem eens. En toen stuurde hij de reuzen naar Groen-Knollenland om daar te halen

wat ze konden vinden: Eten en drinken, goud en zilver juwelen en kleren en alles wat ze maar dragen konden. En de reuzen deden wat hun gezegd werd, hersens hadden ze niet. Ze waren immers uit laarzen gegroeid? Zo werd Pikkin een rijke dwerg, zo werd het land van de Zwarte Bergen een rijk land en de landen er omheen werden kaal en dor en arm. Groen-Knollenland en het land van den markies de la Champagne en du Cognac en alle andere landen die daar in de buurt lagen. En de mensen in die landen? Och, die konden niets beginnen tegen de Laarzenreuzen van Pikkin. Ze probeerden in het begin om ze met geweld te verdrijven; ze stuurden er de politie en het leger op af, maar de reuzen waren kogelvrij.'

Als de strip in 1941 ook maar een spoor van deze parabel bevat had, dan was de publikatie een moedige daad van Toonder geweest. Nu kregen de lezers in 1946 de indruk dat ze vijfjaar eerder, als ze *De Telegraaf* maar hadden gelezen, in hun verzet zouden zijn gesteund. Marten Toonder zou het verzet in 1946 tot een stripverhaal degraderen, zoals Kortenhorst er een bravaure-lied van Gyrano de Bergerac van maakte.

Was dat het misschien wat de serieuze illegaliteit hinderde? Dat Gascogners als Toonder het verzet als een grap voorstelden, als een onderwerp voor een humoristisch blad? En stoorden ze zich wellicht aan het gemak waarmee *Telegraaf-medewerker* Marten Toonder nog geen twee maanden na zijn vertrek bij de krant in *Metro* deze krant opportunistisch hekelde als berichtgever van de Duitsers?⁵²³

Hans Mulder heeft zich in zijn berichtgeving over de bezettingsjaren nogal laten leiden door Marten Toonder, zoals Martien de Jong zich liet leiden door Jan Gerhard. Toonder zou zelfs de inleiding voor *Een graote laars, een plompe voet* (waarin opvallend veel tekeningen uit *Metro*) mogen schrijven en daarin stak hij zijn wrok over de kritiek vanuit het verzet op zijn blad niet onder stoelen of banken⁵²⁴. 'Het waren vooral onafhankelijkheid en durf, die de uitgave van een blad als *Metro* mogelijk maakten. Onder enkele orthodoxe illegale bladen veroorzaakte die durf afkeuring en een gramschap, die tot ver na de oorlog duurde en ten slotte het einde van *Metro* veroorzaakte.'

Het klinkt als een gotspe. De 'duf' van *Metro* (dat pas een halfjaar voor de bevrijding begon te verschijnen) tegenover de durf van illegale bladen als *Vrij Nederland* en *Het Parool*, waarvoor tientallen het leven lieten. Marten Toonder koestert daarmee zo ongeveer dezelfde denkbeelden als zijn wrokkige broer. Hoezeer hij zich met zijn broer Jan Gerhard en diens *Actie Rechtsherstel* vereenzelvigde, moge blijken uit sommige van zijn tekeningen in *Metro*. In een cartoon uit oktober 1945⁵²⁵ zien we hoe Heer Bommel te paard een molen waarop het woord 'Eereraad' staat te lijf gaat. Bommel zegt dan: 'Het gedraai van deze reuzen gaat mij vervelen, jonge vriend! Ik ga er een eind aan maken!!!', waarop

Tom Poes antwoordde: 'Maar het zijn geen reuzen heer Bommel! Het zijn windmolens!'

Marten Toonder had medio 1944 zitting genomen in de zogenaamde Filmtaalcommissie van het DVK. 'Per abuis,' voegt Mulder er aan toe.⁵²⁶ Waar komt deze informatie vandaan? Van Marten Toonder natuurlijk, die volgens Mulder aan de ene kant heel geraffineerd de bezetter een rad voor ogen draaide en dus kennelijk drommels goed wist waar het in de bezettingsjaren om ging, maar aan de andere kant zo 'naïef' was dat hij op een verzoek van de journalist Lep Capitining om zitting te nemen in een 'club', waarin geprobeerd werd de Nederlandse taal van germanismen te ontdoen. Deze Capit was overigens medewerker van *Cinema en Theater* en Toonder had dus al kunnen weten uit welke hoek de wind waaide. Hij ging echter naar de vergadering, die op 1 augustus 1944 werd gehouden en waar ook de ons inmiddels bekende Jan van Ham aanwezig was, evenals de Nederlandsche Omroep-bons ir. G.H.J.J. Schuurmans Stekhoven. 'Nadat hij in de gaten had gekregen, dat het hier om een "NSB-gedoe" ging, liet de tekenaar zich niet meer zien,' besluit Mulder zijn verhaal.

Het moge waar zijn, maar het lot had al voor Toonder beslist; het was gelijk de laatste vergadering van de Filmtaal commissie. De daaropvolgende vergadering was geprogrammeerd voor de laatste week van september, maar Dolle Dinsdag liet het DVK uiteen spatten. En wat heeft Toonder op die vergadering 20 al gezegd? Dat kunnen we niet meer nagaan. Het dossier daarover is bij het RIOD, naar Plans Mulder al meedeelt, 'helaas intussen onvindbaar geworden'. Mulder heeft, en dat is een werkwijze die afwijkt van de mijne, voor het vergaren van zijn informatie veelvuldig gebruik gemaakt van interviews of van terloopse mondelinge mededelingen. Het geheugen van de gesprekspartner is vaak slecht, en wordt soms vertroebeld door bijbedoelingen. Daarnaast ontstaat een loyaliteitsband, zoals ik eerder constateerde bij Egbert Barten en Henrik Scholte.

De studie *Kunst in crisis en bezetting* van Hans Mulder heb ik ettelijke malen als bron gebruikt. Hij was de eerste die het hachelijke onderwerp van de collaboratie der kunstenaars, zij het als onderdeel van een uitvoeriger studie, zo duidelijk aan de orde stelde en daarom alleen al is zijn boek een standaardwerk. Zijn werkwijze heeft er echter ook voor gezorgd dat het nogal wat fouten telt. En waar ik eerder de studie van Hijmans over Werumeus Buning, die van Huberts over George Kettmann jr., die van Hans Visser over Simon Vestdijk, die van Dubois over zijn eigen belevenissen in bezettingstijd, om maar niet te spreken van egodocumenten als *Doortocht* van Bert Voeten, kritisch benaderde, is het niet meer dan logisch dat ook het boek van Mulder (bij ontstentenis van een tweede druk) bij dezen ontdaan wordt van fouten die betrekking hebben op de door mij behandelde periode. *Kunst in crisis en bezetting* is volgens de ondertitel

‘een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945’. Ik laat de eerste 152 pagina's daarom buiten beschouwing en richt me op het tweede deel van zijn studie (161 pagina's) waarin de periode 1940-1945 wordt behandeld.

1. Op pagina 153 lezen we dat op de avond van de negende mei 1940 tijdens een feestin het Rijksmuseum ter gelegenheid van een tentoonstelling van Belgische schilders Emile Langui, Belgisch kunsthistoricus ‘somber in een hoek’ zat. Reden? ‘Langui wist dat België aangevallen was.’ Dat was onmogelijk. België werd pas om drie uur in de nacht aangevallen, vrijwel gelijktijdig met de overval op Nederland.
2. Volgens Mulder (pagina 156) liet Seyss-Inquart na zijn benoeming tot Rijks commissaris Kajetan Mühlmann op 16 mei bij zich komen om te spreken over ‘in zekerheid’ stelling van Nederlandse kunstwerken. Dat gesprek had echter 20 of 21 mei plaats in Wenen.
3. Op dezelfde pagina staat te lezen dat Goering het, wat de kunstaankopen c.q. kunstroof betreft, het, na het bezoek van de Einsatzstab Rosenberg aan Nederland in september 1940, ‘met de overgebleven “kruimels” moest doen’. De werkelijkheid is anders: Goering had bij zijn eerste bezoek aan Nederland, in juni 1940, al voor miljoenen guldens gekocht en zich verzekerd van de aankoop van meer schilderijen in de daaropvolgende maanden. In de strijd tussen Goering en Hitler om de kunst in Nederland hebben beiden elkaar geen duimbreed toegegeven.
4. De collectie van E. Vita Israël is niet door Mensing & Zoon geveild, zoals Mulder op pagina 157 meldt, maar door Frederik Muller & Co. Mensing was wel directeur van het laatste veilinghuis, maar er was een apart veilinghuis Mensing & Zoon.
5. De veiling van de collectie van echtpaar May-Fuld had niet begin 1941 plaats, maar op 14 oktober en 2 december 1941 (pagina 158).
6. Mulder was bij het schrijven van zijn boek duidelijk niet op de hoogte van de niet onbelangrijke rol die Jan van der Made binnen de nationaal-socialistische letteren speelde. Op pagina 168 wordt hij weggezet met het zinnetje ‘een journalist, later bij de ss’.
7. Ten aanzien van de aanmelding bij de Kultuurkamer, stelt Mulder op pagina 174: ‘Wie toch artistieke arbeid verrichtte zonder aangesloten te zijn, kon tuchtrechtelijk gestraft worden met een boete van ten hoogste f 5000.-’ Dat is onjuist. Het ging om een zaak die niet door een tuchtcollege werd afgedaan, maar voor de rechter werd gebracht, zoals een bekend proces tegen een Groningse sigarenhandelaar die geen lid was van de Kultuurkamer, maar wel schilderijen verkocht.⁵²⁷
8. Op pagina 191 geeft Mulder een verslag van Jan van Gilse van een ont-

moeting tussen Willem Andriessen en een Duitse functionaris, van wie Van Gilse de naam niet noemde. Mulder voegt er aan toe: 'Bergfeld of Wehofsich vermoedelijk'. Na het citaat van Van Gilse gaat hij echter verder met: 'Een vreemd detail hierbij was de kennelijk vriendschappelijke relatie tussen Bergfeld en deze zelfde Andriessen.' Dat is een wonderlijke suggestie aan het adres van de volstrekt 'goede' Andriessen. Mulder weet opeens, dat het dus niet om Wehofsich gaat, maar om Bergfeld en wat die 'vriendschap' betreft, baseert hij zich op een mededeling van Bergfeld die Andriessen noemde 'als iemand, die wel wist dat hij het goede met de Nederlandse kunstenaars voorhad'. Bijzonder weinig dus, en dan nog uit de mond van een tegenstander, om een 'vriendschap' uit te distilleren.

9. Op pagina 196 laat hij de Duitsers eind 1942 bij Stalingrad verliezen. Von Paulus en zijn troepen gaven zich echter 31 januari 1943 over.
10. Opmerkelijk is dat volgens Mulder Jan de Vries, die wij kennen als vice-president van de Kultuurkamer, na de aanslag op secretaris-generaal Reydon, hem als plaatsvervangend secretaris-generaal opvolgde (op pagina 198). In werkelijkheid was S.M.S. de Ranitz de opvolger van Reydon.
11. Op pagina 199 meldt Mulder dat het tijdschrift *De Schouw* nooit meer dan veertig betalende abonnees heeft gehad. Het aantal abonnees lag echter tussen 1000 en 1500.⁵²⁸
12. Mulder noemt 'de jonge Ed Wingen' als iemand die 20 graag naar de Kunstacademie in Düsseldorf wilde en daartoe subsidie aanvraag (op pagina 201). In werkelijkheid gaat het om Edmond Wingen, die op het moment van de subsidie-aanvragen vijfendertig jaar was. Nu wordt de suggestie gewekt dat het hierbij handelt om de kunstrecensent Ed Wingen.
13. Op pagina 218 laat Mulder een toneelspeler aan het woord die uitlegt dat zijn beroepsgenoten de Ariërverklaring in godsnaam nog maar wel ondertekenden, maar dat ze een grens stelden bij de aanmelding bij de Kultuurkamer. In werkelijkheid was het tekenen van de Ariërverklaring geen zelfstandige actie, die door de Duitsers vóór de instelling van de Kultuurkamer werd geëist. Het ging om een logisch vervolg op het aanmelden bij de Kultuurkamer.
14. Volgens Hans Mulder trok Henri Bruning (pagina 228) zich in 1943 te rug uit de nazi-politiek. Wij hebben gezien dat hij vanaf 1943 juist radicaliseerde in de ss-richting en daarna ook ss-gedichten publiceerde in *De Waag en Storm* ss.
15. Roel Houwink (pagina 242) beperkte zich, volgens Hans Mulder, 'vrijwel uitsluitend tot het aanmelden' bij de Kultuurkamer. Wij weten beter: Houwink, hoewel geen NSB'er, was toch op vele fronten binnen de Nieuwe Orde actief.
16. Wat we ook op Werumeus Buning's gedrag tegen mogen hebben: hij pu-

- bliceerde niet, zoals Mulder op pagina 243 meldt, in *Groot Nederland* na de nationaal-socialistische machtsovername.
17. Op pagina 249 lezen we dat Karel Thole NSB-lid was. Dat was hij niet. Hij was wel fel antisemiet en had zich eerst bij *Zwart Front*, daarna bij *Nationaal Front* aangesloten.
 18. Op pagina 277 schrijft Mulder dat *Criterium* eind 1941 werd opgeheven. Dat moet echter voorjaar 1942 zijn.
 19. Bij de naoorlogse zuivering waren een aantal 'heren', zoals Mulder ze op pagina 310 noemt, 'bijzonder verongelijkt'. Hij noemt dan mensen als Van der Lugt Melsert, Koch, Werumeus Buning, Hannema en Glastra van Loon (Jan Gerhard Toonder noemt hij overigens niet). Tussen haakjes voegt hij er aan toe 'dames zijn ons niet bekend'. Hij wordt verderop in dit hoofdstuk daarover geïnformeerd als we het geruchtmakende proces rond Jo van Ammers-Küller behandelen.
 20. Mulder is slordig met namen. Een kunstschilder heet de ene keer Hein sius, dan Heynsius, Campendonk, dan weer Campendonck. Pijnlijk is het als hij personen gaat verwisselen, pijnlijk vooral voor de betrokkenen. Arthur Lehning bijvoorbeeld. In Mulders boek wordt een aantal malen Arthur Lehning opgevoerd als Arthur Müller-Lehning. Dat mag, want zo noemde Lehning zich toen nog. Pas toen zijn broer, H.W. Müller-Lehning, voor het nationaal-socialisme koos, knipte Arthur 'Müller' van zijn achternaam. Het mocht niet baten, Op pagina 244 komt opnieuw Müller-Lehning voor. De broer was nog nimmer genoemd, Arthur wel enkele malen, zodat de achternaam zonder voornaam erbij suggereert dat het om dezelfde Müller-Lehning gaat. Wie in het naam register opzoekt wie op pagina 244 bedoeld wordt, merkt dat het inderdaad Arthur Müller-Lehning is. Wij weten echter dat het echt om zijn foute broering.
 21. Op pagina 320, in de Bijlagen, lezen we dat V.P.S. Esser op 29 december 1941 een beurs van het DVK kreeg, groot f200. Dat mag dan kloppen, maar Esser wilde de beurs niet hebben en bedankte voor de eer. Dat had erbij moeten worden vermeld.
 22. Op pagina 344 (in de noten) vermeldt Mulder dat na de oorlog 'particuliere verzamelingen waarvan de eigenaars noch de familie meer leefden' op veilingen werden verkocht. Hij geeft een voorbeeld: de Mannheimer-collectie. Dat is nu juist het verkeerde voorbeeld. De weduwe van Mannheimer leefde nog, maar het ging bij de Mannheimer-collectie om een faillissementskwestie, die daarom totaal verschilde van de andere geveilde collecties.⁵²⁹
 23. Op pagina 199 meldt Mulder dat Bruning 'na een controverser' in juli 1942 uit de redactie van *De Schouw* verdween. Op pagina 352 meldt hij dat de aanleiding een aanval van Nico de Haas op Bruning was naar aanleiding van

diens gunstige recensie van *Volkskunst in de Nederlanden* van Wiegersma. Deze polemieken had echter in februari en maart plaats. Bruning diende te verdwijnen door een reeks conflicten, waarbij zijn verdediging van het 'individualisme' en van Vestdijk centraal stond.

24. Op pagina 302-303 verhaalt Mulder van de onwetendheid van kapitein C. Kok van de Sectie 14 van Militair Gezag. In de daarbijhorende noot op pagina 364 komt de volgende suggestieve beschuldiging uit de lucht vallen: 'Kok werd later een hoog ambtenaar op O.K. & W. Wellicht wist hij wat meer van O.W.? [afkorting voor Oorlogswinsten, AV]'

Als Hans Mulder zich al eens distantieerde van zijn zegslieden, gaat het nog met het grootst mogelijke voorbehoud, bijvoorbeeld wanneer hij het over de *Metro*-medewerkers heeft in een noot in zijn *Kunst in crisis en bezetting*⁵³⁰: 'Het is opvallend, dat het om dezelfde mensen ging [...] die na de oorlog een populair blaadje, *Jeep*, voor de bevrijders gingen uitgeven én zich keerden tegen de kunstzuiveringen. Zij waren actief in de *Actie Rechtsherstel*. Hun relativerende houding ten opzichte van de ernst van de illegale pers gold evenzeer die van de zuivering. Dat werd niet in dank aanvaard, wat wel enigszins begrijpelijk is, ook gezien de lollige humor van *Jeep*, welke niet bepaald van enig begrip voor de tragische kant van de bezetting getuigde.'

Er zat aan de *Actie Rechtsherstel* overigens een kant, die absoluut geen enkele lolligheid verdroeg, te weten de juridische, die door mr. Van der Brugh werd verzorgd. In zijn artikel 'Een jurist aan het woord' poneerde hij op de eerste pagina direct al een onwaarheid⁵³¹: 'Nimmer werden bij verordening of besluit gepubliceerd de normen waarop en richtlijnen volgens welke de Eereraden hun werkzaamheden hebben te verrichten.'

Dat was onjuist en Van der Brugh kon het weten. We hebben zelf gezien dat in verschillende artikelen in de landelijke pers de normen bekend werden gemaakt.

Hij had wel gelijk toen hij bepaalde uitlatingen van Donkersloot in het bekende *Handelsblad*-interview aanviel, waarbij hij zich in het bijzonder stoorde aan het gebruik door Donkersloot van het woord 'berechting'.⁵³² Van der Brugh stelde dat voor een 'berechting' een wettelijke basis diende te bestaan en dat hij deze niet aantrof. 'Nu zat er ongetwijfeld een element van berechting in de hele zuivering,' stelt In 't Veld⁵³³, 'maar de termen ["rechtspraak" en "berechting", AV] waren desalniettemin onjuist en in ieder geval zeer ongelukkig gekozen. Van der Brugh ging er met gretigheid op in. Hij vergeleek het werk van de ereraden met de regelingen in het zojuist tot stand gekomen besluit inzake de bedrijfszuivering-nu, het viel niet te ontkennen, dat daarin de rechtswaARBorgen voor de verdachte aanzienlijk uitgebreider en van beter gehalte waren. Dit afge-

scheiden van het feit dat het werk van de ereraden op geen enkel regeringsbesluit berustte.'

Van der Brugh ging in zijn artikel vooral in op de dagelijkse praktijk bij de Ereraden, die hij gispte. Hij vroeg daarom aan het slot van zijn betoog om 'alle gedane uitspraken openlijk ongeldig te verklaren'.⁵³⁴

De reacties op de *Actie Rechtsherstel* waren niet onverdeeld gunstig. Braat had het over het 'infame pamflet van Rechtsherstel' van de hand van Jan Gerhard Toonder, die 'minstens een ton boter op zijn hoofd' zou hebben⁵³⁵ en *De Vrije Kunstenaar* was al weinig vriendelijker over de heren⁵³⁶: 'Zij zijn, al of niet achter de schermen, de drijvende krachten van de Actie en proberen met alle middelen, welke een verkeerd begrepen democratie hun verleent en ook met middelen welke zelfs zulk een democratie moreel veroordeelt (de anonimiteit en de vuilspuiterij) de kunstenaars, het publiek en de autoriteiten te intimideren.'

'Slapjanussen', zo kenschetste *Het Parool* de actievoerders.⁵³⁷ *Het, Parool* begreep van de actie in ieder geval niets: We zullen het wel allemaal verkeerd begrijpen, maar we voelen ons toch werkelijk of we plotseling tusschen maanbewoners zijn geraakt als we lezen, dat deze lieden 'waardeering kunnen hebben voor hen, die liever hun arbeid staakten, dan bij de Kultuurkamer te gaan, hoewel verreweg de meesten van dezen door het feit van hun niet-inschrijven geen grooter daad verrichtten dan zij die in de branding bleven staan en alle daaraan verbonden risico's aanvaardden.'

En weer komt onweerstaanbaar het beeld op dat het Witboek van *De Telegraaf* ons schetst van deze 'verzetsmensen die verkozen bovengronds te werken'⁵³⁸: 'Als U ze nog eens voor U neemt, stuk voor stuk, oud en jong, met al hun eigenaardigheden, hun branie, hun bluf, hun avontuurlijken aard, hun artisticeit..., dan ben ik overtuigd, dat U met mij zult zeggen:

Hier was Holland op z'n best!

(Applaus).'

Het felst was misschien nog wel Max Nord in *De Baanbreker*. We mogen er overigens van uitgaan dat hij, werkzaam bij *Hut Parool*, ook achter de berichtgeving in deze krant stond. Hij was genuanceerd als het ging om de isolering van kunstenaars uit het culturele leven; onbuigzaam echter als het ging om de methoden van de *Actie Rechtsherstel*⁵³⁹: 'Ziet men de zuivering als de actualiteit, dan begrijpt men de korzeligheid waarmee de kunstenaars dit onderwerp ter sprake brengen. En men is er niet mee klaar wanneer men beweert dat dit een maatschappelijk probleem is, dat op maatschappelijk terrein wordt uitgevochten. Zeker, door het in het daglicht stellen van de kunst-tentoon stellen, concerten geven, publiceren-verlaat de kunstenaar zijn terrein en treedt hij in de maatschappij en ook hiervoor dient hij verantwoordelijkheid te aanvaarden. Het componeren van Voormolen geschiedde in de isolering, die hij behoeft, het

in dienst treden met die composities van de Kultuurkamer is een maatschappelijke daad, die een maatschappelijke veroordeling niet mag ontgaan, wanneer de daad uit vrije verkiezing is geschied. Tot zover accoord, en hiervoor baten geen uitvluchten of lafhartige spitsvonderijen van een “Actie Rechtsherstel der Nederlandse Kunstenaars” zoals die te onzaliger ure in Amsterdam is ingezet onder aanvoering van een aantal twijfeloos gecompromitteerde figuren.

Toch mag men zich niet ontveinzen dat de uitschakeling van een aantal voor het Nederlandse kunstleven belangrijke figuren voor een bepaalde tijd (de actualiteit!) verdere consequenties met zich meedraagt, dan maatschappelijke alleen. Het ontbreken van prominente schilders op de tentoonstelling “Kunst in Vrijheid” in het Rijksmuseum doet zich onmiskenbaar gevoelen en drukt het gemiddelde van het peil der inzendingen onbetwifelbaar omlaag. Wat wint men hierbij op de eeuwigheid? vraagt de onbevooroordeelde toeschouwer zich af, en het verwijt, dat het hier slechts een negatieve zuivering geldt, heeft het goed recht van den welmenenden en bezorgden kunstminnaar. Men mag zich deze vragen niet verhelen en er niet aan voorbijgaan, al behoort men tot degenen die zich de figuurlijke boter van het hoofd hebben weten te houden.’

Nord noemt de *Actie Rechtsherstel* met name; voor hetzelfde geld echter had hij nog andere actiegroepen kunnen noemen, die op demagogische wijze in de weer waren om ‘geleden onrecht’ goed te maken, zoals de *Studenten-Tekenaars*, het *Landelijk Comité voor Rechtszekerheid*, opgericht door de ‘Gascogner’ Kortenhorst en de *Kring van oud-ambtenaren* F 221. De *Actie Rechtsherstel* was echter de luidruchtigste te noemen.

Was de ontvangst van de *Actie Rechtsherstel* binnen de oud-illegaliteit bepaald negatief te noemen, bij de autoriteiten viel de actie heel wat beter. Daar was men zich in toenemende mate gaan ergeren aan de Ereraden en toen Van der Brugh zich bij het hoofd van Militair Gezag, generaal Kruis, meldde, vond hij een tamelijk welwillend oor. Kruis bemiddelde daarna tussen de actievoerders en de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Van der Leeuw. Er volgde een publieke verklaring, waarin werd aangekondigd dat er zogenaamde toetsingscommissies door de minister zouden worden ingesteld, waarin de uitspraken van de Ereraden zouden worden bekeken. In grote haast werd daartoe een wetsontwerp ingediend, de zogenaamde Wet Zuivering Kunstenaars, die op 1 mei 1946 in werking trad. Daarin was sprake van een Centrale Ereraad.

Als we ons tot de schrijvers beperken, zien we nu de volgende constructie. Er was een Ereraad voor Letterkunde, bestaande uit mr. F. Bordewijk, A. Defresne, dr. W.G. Hellinga, mr. M. Nijhoff, prof. dr. J.B. Tielrooy. Bordewijk bekleedde het voorzitterschap.

De uitspraken werden getoetst door de Centrale Ereraad, indien de betrokke-

nen beroep aantekenden tegen de uitspraak. Deze Centrale Ereraad bestond uit mr. A.W.J. van Vrijberghe de Coningh (voorzitter), mr. S.N.B. Halbertsma, mr. G.J. van Heuven Goedhart, mr. F.J. de Jong, mr. L. van Lookeren Campagne, mr. F.P.Th. Rohling, mr. J.F.I.M. Tielens, mr. dr. P.J. Witteman en mr. C.R.C. Wijckerheld Bisdom.

Op het werk van de Centrale Ereraad kom ik nog terug, maar in ieder geval kunnen we stellen dat met de Wet Zuivering Kunstenaars één groot probleem was weggewerkt: tot dan was het niet mogelijk om door de Centrale Ereraad opgelegde uitsluitingen na te leven. We hebben dat al in deel II bij Albert Kuyle kunnen constateren. Het was deze situatie die R.J. Valkhoff inspireerde tot een gedicht, opgenomen in zijn bundel *1940-1945, oorlogssonnetten met-een-staart*⁵⁴⁰:

Hij zei: hij kon niet anders om 't gezin'.
Een booze tong beweerde: om 't gewin'.
Ze leefden altijd een vrij grooten staat.
Was teekenen voor 't Gilde dan zoo kwaad?

Toen d'Ariërverklaring werd gevraagd,
heeft hij zich niet te lang daarmee geplaagd:
wat woorden ingevuld, was dat nu laf?
Je was tenminste van veel soesah af!

't Ging haast vanzelf, hij stond er van vermeld.
(hij wist heel goed: 't ging alles om het geld!)
Toen heeft hij ook maar doorgepubliceerd.

Hij vroeg zich niet meer af: doe ik verkeerd?...
De eereraad berispt' in 't openbaar.
Nu werkt hij door: de Staat maakt geen bezwaar!
Zoo is het leven!
maar wat heeft Petrus in zijn Boek geschreven?

Maar vanaf mei 1946 maakte de staat dus wel bezwaar. Hoewel? Eigenlijk gebeurde dat maar eenmaal en dat betrof Jo van Ammers-Küller, die we verlieten op het moment dat Van Oudshoorn constateerde dat haar uitsluiting tot 1953 een financiële tegenvaller moest zijn.

Bij Wam de Moor lezen we meer over de reactie van Van Oudshoorn op het oordeel van de Ereraad over Jo van Ammers-Küller⁵⁴¹: 'De zinsnede: "Te ernstiger acht de raad deze houding, omdat mevr. Van Ammers-Küller een in wij-

den kring populaire figuur was en draagster van een koninklijke onderscheiding” kon Feijlbrief voor wat het tweede gedeelte ervan op zichzelf toepassen, vandaar ook zijn verontwaardigde uitroep: “Dat zij geridderd was wordt haar verzwarend aangerekend!”.’

Die koninklijke onderscheiding werd haar in 1950 afgenomen⁵⁴², een lot dat ze deelde met onder anderen Dirk Hannema, de voormalige directeur van het Rotterdamse museum Boymans en met dirigent Willem Mengelberg.

Van Oudshoorn had het gewraakte bericht gelezen in de *Nieuwe Nederlander* van 5 september 1945. Nog geen drie maanden eerder had *Het Parool* als eerste de kat de bel aangebonden door in een artikeltje de houding van Jo van Ammers-Küller in bezettingstijd te schetsen. Er was een aanleiding voor. *Het Parool*⁵⁴³: ‘Een Amsterdamsen boekhandelaar heeft in zijn winket-een aantal Nederlandsche romans liggen, die (volgens opgave van den uitgever) herdrukt zullen worden en waarop belangstellenden nu reeds kunnen inteekenen. Daarbij ligt ook heel schuldeloos “DeTavelincks”, de trilogie van mevrouw Jo van Ammers-Küller, van dezelfde mevrouw Van Ammers-Küller, die niet wist hoeveel lezingen ze wel in Duitsland moest houden, wier boeken ijlings in het Duitsch werden vertaald en in Duilsche kranten als feuilleton gepubliceerd, die zoo ontzettend veel begrip toonde voor de Duitsche cultuur. Het komt ons voor, dat de uitgever een verkeerde haast toont: “cultuurdraagsters” van de kracht van mevr. Van Ammers-Küller kunnen voorloopig gemist worden.’

Het waren zo ongeveer de vergrijpen die Jo van Ammers-Küller door de Eeraad ook werden aangewreven. Zij verscheen wel voor de Eeraad die eind augustus 1945 haar zaak behandelde en op 3 september uitspraak deed.⁵⁴⁴ De Sectie Voorlichting van het Militair Gezag vaardigde een communiqué uit, waaruit duidelijk bleek dat Jo van Ammers-Küller zich had kunnen verdedigen (een duidelijk antwoord op de groeiende kritiek dat schrijvers veelal niet werden gehoord): ‘Mede naar aanleiding hiervan is de Raad van meening, dat mevr. Van Ammers-Küller door vrijwillig te voldoen aan de voor het lidmaatschap van de Kultuurkamer gestelde vereischten en hiervan gebruik te maken om te publiceeren, voorts door haar lidmaatschap van de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap, alsmede in het algemeen door haar houding tegenover den bezetter en zijn handlangers hier te lande (men denke b.v. aan haar brief d.d. 1 Juni 1940 aan Rost van Tonningen), op onverantwoordelijke wijze de Duitsche en nationaal-socialistische propaganda zooal niet rechtstreeks heeft gevoerd, dan toch in zeer bezwarende mate heeft bevorderd en daardoor het nationale verzet tegen 's vijands verfoeilijke dwangmethodes heeft verzwakt.

Te ernstiger acht de raad deze houding, omdat mevr. Van Ammers-Küller een in wijde kring populaire figuur was en draagster van een koninklijke onderscheiding, te ernstiger ook, omdat zij beter dan anderen bekend moest zijn met

het streven van Duitschland naar gewelddadige machtsuitbreiding, gepaard gaande met een geestelijke vrijheidsbeperking, die een betreuenswaardige aantasting vormde van een der eerste voorwaarden voor iedere literaire werkzaamheid in het bijzonder en daardoor een niet te onderschatten gevaar beteekende voor de Nederlandsche beschaving en haar tradities in het algemeen. Bezwarend acht de Raad het voorts, dat mevr. Van Ammers-Küller van haar volgens eigen zeggen in en door den oorlog gewijzigd standpunt in geen enkel opzicht heeft blijk gegeven.'

Dat alles betekende uitsluiting tot 1 januari 1953.

Twee maanden later werd Jo van Ammers-Küller de PEN uitgezet.

Jo van Ammers-Küller behoorde tot de schrijvers die in beroep gingen tegen de uitspraak bij de Centrale Ereraad en die deed op 3 juli 1946 uitspraak. Er ging anderhalfjaar van haar uitsluiting af. Dat was niet veel, maar de Centrale Ereraad had dan ook weinig te maken met de verdediging van de schrijfster. De Centrale Ereraad kwam zelfs met een nieuw bezwarend feit. Op 6 juli 1941 was in *Das Reich* een artikel verschenen, 'Zeugnisse ausländischer Schriftstellerinnen', van ene Frieda Radel, waarin een portret was geschetst van Jo van Ammers-Küller. Zij had aan Frieda Radel inlichtingen verstrekt voor dit artikel zodat de Centrale Ereraad tot de conclusie kwam, 'dat appellante door deze inlichtingen over haar doen en laten als schrijfster aan een medewerkster van "Das Reich", een bekend, in Duitschland verschijnend nationaal-socialistisch weekblad, te verstrekken, als kunstenaress de vijandelijke propaganda bevorderde en den vijand als kunstenaress hulp verleende, daar het streven van den vijand erop gericht was in het eigen land en in de andere bezette gebieden propaganda te maken met de medewerking, ook op cultureel gebied, van bekende kunstenaars uit de bezette gebieden, terwijl het moreel van het Duitsche publiek en van hen, die in de bezette gebieden met de Duitschers medewerkten, verhoogd werd door de lezing van dergelijke artikelen die moesten aantoonen, dat kunstenaars uit de bezette gebieden vriendschappelijk tegenover Duitschland stonden, hetgeen den vijand tot voordeel strekte.'

De Centrale Ereraad vond overigens wel dat haar brief aan Rost van Tonningen niet zo zwaar in het oordeel mocht meetellen, omdat het een brief met een 'particulier karakter' was. Opmerkelijk was overigens dat de Raad vond dat haar beroep op de hulp die ze aan landgenoten had gegeven met gebruikmaking van haar contacten met de bezetter, niet opging, aangezien ze, als ze bedankt had voor de verschillende lidmaatschappen van Duits-vriendelijke verenigingen, 'ook daarna hare in nood verkeerende landgenooten op vele andere wijzen, zij het dan niet door het inroepen van de tusschenkomst van den bezetter, hulp had kunnen verleen⁵⁴⁵en'.

Daar kon Jo van Ammers-Küller het mee doen en om de zaak nog erger voor

haar te maken kreeg ze er bovenop nog een boete van f 2000. Haar advocaat, mr. A.J.M. van Dal, heeft nog geprobeerd het een en ander aan deze uitspraak te doen. Zijn brief geeft een duidelijk inzicht in de ideeën die Jo van Ammers-Küller over haar gedragingen had, zoals we die ook terug kunnen vinden in haar roman *De Liga van de goede wil*, die we nog zullen behandelen. Van Dal overhandigde de Centrale Ereraad allereerst een lijst van auteurs die, net zoals Jo van Ammers-Küller, in de bezettingsjaren in Duitsland vertalingen het licht hadden doen zien. Van Dal koppelde deze lijst aan de lidmaatschappen van Van Ammers-Küller van Kultuurkamer en c!c *Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap*, 'waardoor zij zou hebben meegeholpen de nationaal-socialistische beginselen ingang te doen vinden'.⁵⁴⁶ Die lidmaatschappen moeten volgens Van Dal in een ander licht worden gezien, 'nu blijkt, dat zovele Nederlandse auteurs, en zelfs de principieelste, zich tot een min of meer actieve samenwerking met den bezetter op cultureel gebied hebben laten verleiden door vertalingen van hun werken gedurende de oorlog in Duitsland te doen publiceren en daarvan inkomsten te genieten. Eerder zulk een actieve samenwerking met een Rijk, waarmee Nederland in oorlog was, dan een passief lidmaatschap van een door de bezetter voorgeschreven organisatie, verschaft de vijand, zoals het in de uitspraak van de Centrale Ereraad wordt uitgedrukt, de gelegenheid op deze medewerking te wijzen, hetgeen hen tot voordeel zou hebben kunnen strekken.'

Jo van Ammers-Küller was dus niet beter en niet slechter dan de anderen, aldus haar raadsman: 'Zou voor de op bijgaande lijst voorkomende auteurs als verontschuldiging worden aangevoerd hun onjuiste inzicht wat tijdens een bezetting kan en mag, dan meen ik het volste recht te hebben ook voor Mevr van Ammers-Küller op deze dīsculperende grond een beroep te doen.'

Overigens is het aardig om te zien welke positie binnen de in het Duits vertaalde Nederlandstalige literatuur Jo van Ammers-Küller innam. In *Juni*, het tweemaandelijks Duitse tijdschrift voor literatuur heeft H. van Uffelen in een artikel over vertaalde Vlaamse literatuur wat cijfers gegeven. Binnen de Nederlandstalige literatuur neemt Jo van Ammers-Küller een vooraanstaande plaats in, na de Vlamingen Conscience en Timmermans. Van *Der Löwe von Flandern* van Conscience werden tussen 1920 en 1943 negenentwintig drukken in Duitsland uitgegeven, van *Pallieter* van Timmermans negentien en Jo van Ammers-Küller was een goede derde met twaalf drukken van *Die Frauen der Coorn-velts*.⁵⁴⁷

De Centrale Ereraad reageerde overigens niet op de brief van Van Dal. De schrijfster kreeg in datzelfde jaar 1947 nog meer te venverken toen de procureur-fiscaal bij het Bijzondere Gerechtshof besloot om een onderzoek in te stellen naar eventuele strafrechtelijke handelingen van de schrijfster. Rechercheur D. Vos van de Politieke Opsporings Dienst in Hilversum werd met het onder-

zoek belast. Hij kwam niet veel verder dan de feiten zoals die door de Centrale Eerraad waren vastgelegd. Hij had alleen nog gevonden dat ze honderd gulden aan Winterhulp had gegeven en dat, toen in 1942 in Bussum sabotage was gepleegd en de bevolking een gezamenlijke boete van f 15000 moest betalen, Jo van Ammers-Küller wegens 'Deutsch-freundlichkeit' van betaling was vrijgesteld. En het allerergste: ze had haar fiets de hele oorlog door mogen behouden.

De procureur-fiscaal besliste daarop dat ze voorwaardelijk buiten vervolging werd gesteld met een proeftijd van driejaar. De schrijfster was over deze beslissing heel gebelgd, omdat deze haar het recht ontnam om zich te verdedigen.

Toch zou haar nog een proces wachten. In de naoorlogse jaren was Jo van Ammers-Küller een aantal maanden naar Curaçao geweest voor familiebezoek. Niet lang daarna, in 1949, verscheen de roman *Dorstig paradijs*, een Curaçaose roman ter verbetering van de verhouding tussen Nederland en Curaçao, zoals de ondertitel luidde. De schrijver van het bij *Strengholt* verschenen boek heette Adriaan Hulshoff.

Vanaf het begin gingen er geruchten dat de auteur Adriaan Hulshoff in werkelijkheid Jo van Ammers-Küller was en deze werden versterkt door een brief vanuit Willemstad, Curaçao, van boekhandel *Salas*, waarin duidelijk werd gesteld dat Adriaan Hulshoff en Jo van Ammers-Küller één en dezelfde persoon waren. *Salas* kwam met geen enkel bewijs, maar wellicht had de eigenaar contact met Jo van Ammers-Küller gehad tijdens haar verblijf op het eiland en had hij uitlatingen van haar gehoord die hem deze zekerheid gaven.

De brief van *Salas* werd in Nederland vermenigvuldigd en kwam ook bij de Vereniging van Letterkundigen terecht. De vvl verzocht daarop de officier van justitie de zaak te laten onderzoeken. Dat kon, omdat sinds de aanneming van de Wet Zuivering Kunstenaars, de overtreding van een door de Eerraad opgelegd publikatieverbod strafbaar was. Er startte een vooronderzoek, en daarop volgde een huiszoeking. Zelfs haar telefoongesprekken werden afgeluisterd. Het is nu bijna onvoorstelbaar als men ziet hoeveel werk men van de zaak maakte terwijl andere, veel grotere collaborateurs ongemoeid werden gelaten. In januari 1950 kwam de zaak in de publiciteit toen bijvoorbeeld de NRC melding maakte van het vermoeden dat de schrijver van *Dorstig paradijs* volgens Justitie Jo van Ammers-Küller was.⁵⁴⁸ 'De heer Strengholt heeft nu alle stukken, welke op deze zaak betrekking hebben, aan de rechter-commissaris ter hand gesteld,' aldus de NRC.

De zaak kwam meer dan een jaar later, op 5 maart 1951, voor. Jo van Ammers-Küller voerde aan dat de roman was geschreven door ene Annie Koster, een vrouw die ze persoonlijk niet kende en die een vriendin van haar schoondochter was. Deze had haar de roman gestuurd met het verzoek te zien of er een uitgever voor gevonden kon worden. Niemand geloofde haar verhaal. Als getui-

ge-deskundige werd de *Algemeen Handelsblad*-redacteur H. de Wit opgeroepen. 'Hij zei ervan overtuigd te zijn, dat verdachte de schrijfster van de roman is,' aldus de NRC⁵⁴⁹, 'het is in zekere zin een familieroman en het woordgebruik, de indeling en de werkwijze wijzen op het oeuvre van de verdachte. Ook meende hij aan het boek te kunnen constateren, dat de schrijver in de oorlog niet geheel de zaak van Nederland en de Geallieerden toegedaan is geweest. Het boek zou verder niet ter plaatse kunnen zijn geschreven, getuige het niet goed doorwerkt zijn van de couleur locale, welke verdachte in korte tijd wel kan hebben ervaren, hetgeen echter nog niet wil zeggen, dat deze goed is uitgewerkt.'

De rechtbank had ook grafologen op het manuscript gezet, maar die kwamen tot tegengestelde bevindingen.

Jo van Ammers-Küller gaf toe dat ze wel veel aan het manuscript had veranderd omdat ze het persklaar had gemaakt voor *Strengholt*, maar ze was niet van redactioneel werk uitgesloten. De officier van justitie eiste duizend gulden boete, voor hem was de zaak duidelijk. Voor de rechtbank kennelijk ook, maar toch werd ze vrijgesproken: 'niet omdat de rechtbank aannam dat ze het boek niet geschreven had,' aldus Koos Groen⁵⁵⁰, 'maar omdat gebleken was dat ze er geen geld aan had verdiend en dat was het criterium.'

Jo van Ammers-Küller bleef zich onrechtvaardig behandeld voelen en daarvan gaf ze uiting in haar in 1953 verschenen *De Liga van de goede wil*, een roman die in de eerste jaren na de oorlog speelde. Het verhaal is opmerkelijk. Het gaat om een aantal idealisten, verenigd in de 'Liga van de goede wil', die in een Zwitsers hotel samenkomen. Daar was ook als gast de dirigent Homburg, die door de Eeraad voor de rest van zijn leven was uitgesloten. De deelnemers aan de Liga, veelal afkomstig uit landen die in de oorlog niet door de Duitsers bezet waren, tonen onbegrip over de uitsluiting van deze wereldberoemde dirigent. Het is duidelijk dat Jo van Ammers-Küller hierbij Willem Mengelberg op het oog heeft gehad. 'Er schijnen veel van zulke trieste gevallen te zijn,' laat zij een van haar hoofdpersonen, een Engelsman, zeggen,⁵⁵¹ 'Wij Engelsen kunnen ons moeilijk een indruk vormen van de heftige ressentimenten tegen collaborateurs en dergelijke lieden in de landen die bezet waren. Ik voor mij ben overtuigd dat men nu de oorlog voorbij is elkaar de hand moet reiken en een streep zetten onder het verleden.'

Jo van Ammers-Küller komt ook voor de collaborerende uitgevers op. Ze heeft daar een theorie over⁵⁵²: 'Een uitgever is als een fabrieksdirecteur. Een fabriek werkt om haar opdrachtgevers tevreden te stellen, haar arbeiders te kunnen betalen en winst voor de aandeelhouders te maken. Een directeur van een fabriek kan niet aansprakelijk worden geacht, wanneer de kleur of de vorm van het product niet aan alle kopers bevalt.' En verderop: 'Ieder die in de oorlogsjaren was blijven doorwerken, werd alleen al voor dit feit schuldig geacht

aan collaboratie; van de persoonlijke inzichten en gevoelens der “Ererechters” hing het af of en hoe zwaar men hem daarvoor straffe.’

Het zat Jo van Ammers-Küller, zoveel jaar na dato, nog steeds heel hoog. In een emotionele uitbarsting van dirigent Paul Homburg herkennen we haar wrok⁵⁵³: ‘Precies als een veemgericht veroordeelde het zonder de beschuldigde bijstand van een advocaat te geven en op aantijgingen van willekeurige mensen wier namen geheim bleven. En als een veemgericht straffen die zogenaamde rechters, niet naar vaste wetten, maar naar hun eigen lust. Straften met de dood... o, niet de dood door een kogel of een strop, maar een morele dood, door de slachtoffers hun eer, hun goede naam en daarenboven nog hun werk te ontnemen.’

Van Ammers-Küller heeft zichzelf in de roman beschreven als de zangeres Anna, die tot 1953 werd uitgesloten. Ze liet duidelijk merken hoe ze haar verhoor bij de Eerraad had ervaren⁵⁵⁴: ‘Het “Verhoor” kwam Anna weer voor de geest, maar thans zag ze het zo als ze het nog nooit had kunnen zien: “Het was een armzalige vertoning,” zei ze schamper, “belachelijk van kleinzieligheid.” In haar herinnering zag ze weer de strenge, gewichtige gezichten en in de ogen achter de brillenglazen, de boosaardigheid en het nauwelijks verholde leedvermaak. “Ik werd ontboden in de studeerkamer van een hunner. Het was een warme dag en de heren ererechters zaten in hemdsmouwen, met kopjes koffie voor zich en het rook er heerlijk naar Amerikaanse sigaretten, die voor gewone stervelingen onbereikbaar waren. Slechts van een paar wist ik wie ze waren. Rechters stellen zich niet voor aan het geboefte dat terecht staat. Ik had verwacht dat ze mij mijn optreden bij de Opera zouden verwijten, maar zij vielen mij aan over mijn werk in Duitsland vóór de oorlog.” “U bent in München opgetreden terwijl Hitler in de zaal zat!”, snauwde een violist, een klein mannetje met een kaal hoofd en een wijkende kin, die in café's en bioscopen speelde. Een ander riep pathetisch: “Geen fatsoenlijk mens wou iets met Nazi-Duitsland te maken hebben!” Ik hoorde later dat hij de voorzitter was en de muzikrecensent van een onzer grote bladen, die nooit een gelegenheid had verzuimd om mijn prestaties af te breken en te beweren dat ik geen stem, geen techniek en geen voordracht had. [...] Ik zweeg op die beschuldigingen, wat voor zin zou het hebben gehad er op te antwoorden? Maar midden in het vuur van hun aanvallen kwam opeens de gedachte in mij op: “Wat zijn jullie helemaal met je gewichtigdoenerij? Allemaal met elkaar hebben jullie nog niet de helft bereikt van wat ik kon bereiken, maar nu hebben jullie de macht om je op mijn succes te wreken”.’

Na deze roman publiceerde ze nog maar weinig en de laatste jaren van haar leven verbrak ze bijna alle contacten met mensen uit het verleden. Ze stierf op 22 januari 1966.

Jo van Ammers-Küllcr heeft het niet getroffen met de uitspraak van de Centrale Ereraad. Over het algemeen vielen de vonnissen van die Raad heel wat gunstiger uit dan die van de Ereraden. De Centrale Ereraad legde namelijk geheel andere normen aan dan de Ereraden. De Centrale Ereraad werd door juristen gevormd en die wensten bewijsmateriaal op tafel te zien, terwijl de leden van de Ereraden veel informeler te werk waren gegaan. De voorzitter van de Centrale Ereraad, Vrijberghe de Coningh, kon dan ook niet anders dan vaststellen: 'de wel zeer informeele behandeling der zaken door de Eereraden brengt mee dat ons ieder bewijsmateriaal ten bezware van den Kunstenaar ontbreekt.'⁵⁵⁵ Om toch vaste grond onder de voeten te hebben besloot de Centrale Ereraad daarop om leden van de Ereraden onder ede als getuige te horen, wat de leden van die Ereraden op hun beurt weigerden. Het resultaat was dat de Centrale Ereraad op grote schaal vrijspraken verleende.

Conflicten tussen de Centrale Ereraad en de Ereraden konden zo natuurlijk niet uitblijven. Een werkelijk groot conflict onstond rond de pianist Cor de Groot. Deze had tijdens de oorlog in hoge mate gecollaboreerd. Seyss-Inquart was zeer op de pianist gesteld en vroeg hem vaak te komen spelen. Bergfeld zou aan de Nederlandsche Omroep schrijven dat De Groot zoveel mogelijk aan uitzendingen diende deel te nemen. 'Unter den hervorragenden niederl. Künstlern ist der Pianist Cor de Groot fast der Einzige, der mit uns zusammen arbeitet,' aldus Bergfeld.⁵⁵⁶ Hij schreef ook dat Cor de Groot zijn baan als leraar aan het Rijksconservatorium in Den Haag had moeten opgeven omdat hij te 'deutschfreundlich' was. Cor de Groot reisde de gehele oorlog door de bezette gebieden om daar op te treden. Alles bij elkaar reden genoeg om hem voor tien jaar uit te sluiten. De Groot ging in beroep bij de Centrale Ereraad. 'Zijn verklaring luidde dat zijn stiefvader voor de Engelsen werkte,' aldus Koos Groen.⁵⁵⁷ 'Om de aandacht van deze af te leiden, gaf De Groot concerten in Duitsland. De Centrale Ereraad nam de juistheid van deze verklaring aan, hoewel het minstens opmerkelijk was, dat toen de zaak-De Groot voor de Ereraad werd behandeld, van een dergelijk motief niels was gebleken.'

Terecht wijst Groen op het absurde van dit soort uitspraken door de violist Herman Krebbers ten tonele te voeren die in hoger beroep ook werd vrijgesproken. Hij had ten huize van Seyss-Inquart gespeeld in opdracht van de illegaliteit. Het huis van Seyss-Inquart zou door de Engelsen worden gebombardeerd en nu moest hij, Krebbers, van binnen poolshoogte nemen. Alsof dat bij een bombardement relevant was. Toch slikte de Centrale Ereraad dit soort verhalen.

In 't Veld noteerde uit de mond van G.J.L. Ebbinge een fraaie anekdote over de waarnemend voorzitter van de Centrale Ereraad die aantoonde dat de laatste nauwelijks wist wat de zaak Cor de Groot precies behelsde. Hij was 'een of an-

dere stokoude jurist met een mummelende oude mond, die aan mij vroeg: “En wat staat er vandaag op de rol?” “Cor de Groot.” “Is dat niet een of andere beeldhouwer of schilder of zo?” En daar ging Cor de Groot naar binnen, en kwam er na twintig minuten juichend uit: vrijgesproken!⁵⁵⁸

Er waren meer van zulke gevallen en op een gegeven ogenblik legden de Ereraden voor Muziek, Architectuur en Letterkunde het bijltje er bij neer. Ze voelden zich in hun hemd gezet. De ministervan O.K. & W. probeerde de Ereraden en de Centrale Ereraad met elkaar te verzoenen, maar deze bijeenkomst had enkel tot gevolg dat het besluit van de Ereraden definitief werd. Daarna gebeurde er lange tijd niets. De Centrale Ereraad deed weinig anders dan straffen sterk verminderen of vrijspreken. Begin 1948 bleken de Ereraden door de minister te zijn opgeheven, zonder dat de leden er ook maar bericht van hadden gekregen. De publieke opinie vond het wel goed zo; de zuivering was geen gespreksonderwerp meer, men wilde overgaan tot de orde van de dag. De slotsom van In 't Veld luidt⁵⁵⁹: ‘De ereraden hadden de Centrale Ereraad van allerlei verweten: formalisme, juristerij, een totaal verkeerde interpretatie van de wet, onbegrip vooral voor het doel van de zuivering. Het beroepscollege, zo meende men, produceerde alleen maar vrijspraken of legde belachelijk lage straffen op; wat de voorzitter van de Centrale Ereraad over dit onderwerp zei, was alleen maar geschikt om die mening te versterken.

Helemaal onopgemerkt door het parlement bleef dit niet. In de Tweede Kamer hadden de uitspraken van de Centrale Ereraad bij een aantal leden “pijnlijke verbazing” gewekt; dit college, vond men, hanteerde een interpretatie van foutieve gedragingen “waaraan zelfs notoire nationaal-socialisten maar nauwelijks schijnen te voldoen”.

Een reflectie van het conflict tussen de Ereraden en de Centrale Ereraad kunnen we bijvoorbeeld terugvinden in een brief uit 1950 van de Centrale Ereraad aan Bordewijk en Nijhoff, waarin Willy Corsari, ter sprake kwam⁵⁶⁰: ‘Voor zooverre ik heb kunnen zien zou haar uitsluitend ten laste te leggen zijn haar aansluiting bij de Kultuurkamer.

Het is U beiden bekend, dat destijds de Centrale Ereraad bij veelvuldige herhaling heeft beslist dat die gedraging niet valt onder de norm van art. 1 der Wet van 5 april 1946 Stbk. G. 84 welke de Centrale Ereraad had en thans heeft toe te passen. Dit is een der punten welke destijds aanleiding gaf tot het betreurenswaardige conflict tussen de Ereraden en de Centrale Ereraad, een conflict dat ik thans niet wens op te rakelen.’ De schrijver van de brief was M.A. van den Ent.

Nadat In 't Veld met cijfers aantoont dat een overgroot deel van de uitsluitingen door de Ereraden sterk werd verminderd of opgeheven, stelt hij⁵⁶¹: ‘Het was echter niet alleen een kwestie van kwantiteit. De gronden, waarop de Centrale

Ereraad tot zijn beslissingen kwam waren voor de ereraden en voor talloze buitenstaanders vaak zeer onbegrijpelijk.' Voor wat die cijfers betreft, zien we dat de schrijvers verreweg het minst gemakkelijk de weg naar de Centrale Ereraad zochten. Ruim driehonderd schrijvers kregen een publikatieverbod Lot 5 mei 1946. Slechts twee van hen gingen in beroep bij de Centrale Ereraad. En de anderen? Ach, waarom zouden ze. Wellicht waren ze tevreden dat ze er zo gemakkelijk van af waren gekomen? Wellicht ook hadden ze nooit vernomen dat ze voor een jaar waren uitgesloten, veel schrijvers hadden neveninkomsten en door de papierschaarste kwam men in de eerste naoorlogse jaren niet zo snel tot publiceren. En dan waren er natuurlijk ook die wel in beroep hadden willen gaan, maar die zich realiseerden dat op het moment dat de Centrale Ereraad werd ingesteld hun termijn toch al was verlopen, zodat het niet eens de moeite loonde in beroep te gaan.

Daarnaast waren er tweeëntachtig schrijvers die voor een langere termijn werden uitgesloten. Van hen gingen er drieëntwintig in beroep. Maar we hebben de Centrale Ereraad nu leren kennen als een instelling met formalistische juristen die geen of weinig weet hadden van de normen die in de bezettingsjaren in de wereld van de kunsten waren gegroeid ten aanzien van de hele en halve collaboratie. Als we deze normen overnemen (en waarom niet, er is hard genoeg voor gevochten) heeft het weinig zin om de uitspraken van de Centrale Ereraad verder in dit verslag op te nemen, inclusief de verhalen over te bombarderen villa's, naar Engeland seinende schoonvaders en welk fraais men nog meer voor zoete koek had aangenomen. Daarnaast was er de toenemende weersin tegen de zuivering die de uitspraken in hoger beroep beïnvloedden. 'In grote lijnen was ook bij de zuivering van de kunstenaars het eindresultaat dat degenen die hetzij collaboreerden, hetzij van twee wallen aten, er met een betrekkelijk geringe of helemaal geen straf afkwamen,' concludeerde Koos Groen.⁵⁶² 'Zij konden-met welke smoezen dan ook - een beroep doen op de clausule dat ze met hun activiteiten tijdens de bezettingsperiode uiteindelijk het Nederlandse belang wilden dienen. NSB'ers, leden van de Germaanse SS en andere landsverraderlijke organisaties konden uit de aard der zaak een dergelijke verdediging niet voeren. Zij werden het langst uitgezuiverd en zagen in hoger beroep hun straf niet verminderd. Naar objectieve maatstaven gemeten was dat lang niet altijd redelijk. De collaboratie onder niet-partij led en was in een aantal gevallen aanmerkelijk groter geweest.'

Ook Groen heeft zo zijn bezwaren tegen de wijze waarop de Centrale Ereraad is opgetreden. Hij schetst de afloop van de hele kunstzuivering aldus⁵⁶³: 'Op 20 november 1951 werden alle nog resterende zaken met seponering afgehandeld. Een goede maand later, op 9 januari, werd de Centrale Ereraad in alle stilte opgeheven. Al in 1950 had koningin Juliana om strafvermindering gevraagd voor

hen die door de Ereraden veroordeeld waren. Aan die wens kon niet voldaan worden, omdat de uitspraken van de Ereraden tuchtrecht waren, zodat geen gratie of amnestie kon worden verleend.'

Al met al reden genoeg om de Centrale Ereraad te laten voor wat die is en ons te richten op de wijze waarop de bijna vierhonderd letterkundigen van allerlei pluimage door de Ereraad voor Letterkunde zijn behandeld.

Een aantal gevallen die de Ereraad behandelde zijn we al eerder tegengekomen, met name in deel II. Hiertoe behoorden voornamelijk schrijvers die ook op andere wijze werden vervolgd, door de Tribunalen en de Gerechtshoven, behalve als ze, zoals Nico de Haas en Steven Barends, naar Duitsland waren gevlucht en zich op geen enkele wijze wensten te verdedigen.

Van de Ereraad zijn deels notulen bewaard gebleven en daarin zien we dat juist deze auteurs in de beraadslagingen niet of nauwelijks aan bod kwamen. Waarom ook? Hun zaak lag duidelijk. Bij de anderen, grofweg gezegd de auteurs die we in deel I en II tegenkwamen, lag de beslissing vaak moeilijker zoals ook wij in een beoordeling vaak een zekere terughoudendheid betrachten.

Professor G. van der Leeuw, op dat moment minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en zoals we in deel I zagen een man die zelf ook wat boter op zijn hoofd had, benaderde Nijhoff omdat hij een herdruk wilde zien van een door hem geredigeerd boek over wereldgodsdiensten 'en waarin een beschouwing van Prof. Jan de Vries voorkomt over den oud-Germaanschen godsdienst, die op zichzelf uitstekend is'. Jan de Vries zou tot 1 augustus 1955 uitgesloten worden. Dat was pech voor Van der Leeuw: het boek zou toch niet herdrukt worden.

Een week later merkte Donkersloot op dat 'hem van verschillende uitgevers de vraag heeft bereikt of spoedig een uitspraak van den Raad is te verwachten tav. auteurs die "lid" van de K K zijn geweest en na de instelling daarvan hebben uitgegeven'.⁵⁶⁴ De secretaris van de Ereraad gaf Donkersloot als antwoord dat hij al een lijst van 340 personen klaar had klaar liggen.⁵⁶⁵ Dat was september 1945 en enkele weken later was de gehele lijst gereed. (Zie voor een opgave van de door de Ereraad voor Letterkunde opgelegde uitsluitingen Bijlage VI.) De lijst bevatte toen 374 namen. Het overgrote deel, 309 in totaal, betrof uitsluitingen van een jaar, tot 5 mei 1946. Dat waren de op één na lichtste gevallen. De lichtste gevallen kwamen er met een berisping van af. Van deze berispingen is geen overzicht bewaard gebleven. Het betrof veelal schrijvers die zich wel hadden aangemeld bij de Kultuurkamer, maar daarvan geen gebruik maakten om te publiceren, of schrijvers, die nog wel hadden gepubliceerd, maar dan betrof het volstrekt onschuldige publikaties en konden de schrijvers in kwestie wijzen op klemmende redenen of beslissingen buiten hen om door uitgevers genomen.

Doordat een aantal jaren geleden een groot deel van het Zuiveringsarchief,

ondergebracht bij het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen is verbrand, is materiaal daarover verloren gegaan, hetgeen ook geldt voor dat deel van de uitspraken van de Ereraad die niet zijn opgenomen in de in Bijlage VI weergegeven opgave.

De Ereraad zag zelf ook wel in dat de lijst incompleet was, want aan het slot staat te lezen: 'De Ereraad voor de Letterkunde wil met deze lijst geenszins een volledige opsomming geven van alle auteurs, die onder zijn uitspraak vallen, en wijst er dus op, dat zij niet limitatief bedoeld is.'

In de notulen van 18 september 1945 komen we gelijk een van de uitgesloten tegen die niet op de lijst voorkomt, Ben van Eysselsteijn (hij werd tot 5 mei 1946 uitgesloten)⁵⁶⁶: 'Opeen mededeeling dat er vandaag in de Stadsschouwburg te 's Gravenhage een stuk van Ben van Eysselsteijn zou worden gespeeld stelt de Raad voor, door het Militair Gezag een telegram te doen uitgaan, dat de voorstelling is gestaakt.'

Ook komt de dichter Jan Prins (pseudoniem voor C.L. Schepp) op de lijst niet voor. Prins zijn we al eerder tegengekomen als adviseur bij het DVK, een functie die hij aannam, zoals hij na de oorlog mededeelde, om de door hem beheerde steun fondsen niet in handen te laten vallen van nationaal-socialisten.⁵⁶⁷ Welk verhaal hij voor de Ereraad ophing over zijn aanmelding bij de Kultuurkamer, welen we niet, maar we kunnen een zekere irritatie bij de leden van de Raad bespeuren wanneer we in de notulen lezen⁵⁶⁸: 'De vergadering is van oordeel dat de Heer Schepp geen volledige opgave heeft gedaan van de motieven welke bij hem voor zijn aanmelding bij de Kultuurkamer hebben voorgezeten. Dat dit in de eerste plaats is gebeurd, omdat de Heer Schepp meende zich als oud-militair niet te mogen onttrekken aan de door de overheid gestelde wettelijke verplichtingen heeft de Raad van meer dan een zijde bevestigd gevonden.'

Ook A.H. van der Feen, die we zijn tegengekomen bij *Groot Nederland* en *De Nieuwe Gids*, staat niet op de lijst terwijl in de notulen te lezen is, dat diens uitsluiting teruggebracht is tot 1 januari 1946.⁵⁶⁹ En dan is er Fred Thomas die zo onbekend was, ook al in zijn dagen, dat het niemand zal zijn opgevallen dat bij Uitgeverij D.A. Daamen in Den Haag in het voorjaar van 1943 zijn roman *Een liefde in Staphorst* was verschenen. Op het moment dat het boek van Thomas uitkwam, ging de uitgeverij dicht omdat men moest evacueren zodat de verspreiding nogal in het honderd liep.

Jan Willem Hofstra publiceerde eveneens na 1 april 1942. Hij had zich dus aangemeld bij de Kultuurkamer, maar figureert niet op de lijst. Hoe over hem werd gedacht kunnen we na de oorlog, september 1946, in *Het Parool* lezen.⁵⁷⁰ Daarin wordt bericht dat de schrijfster Jo Boer ontslagen was bij de Radio Diffusion Francaise, nadat de onderlinge verhoudingen sterk waren verslechterd. De schrijver van het artikel, Hans Gomperts, voegde er aan toe: 'Wij kun-

nen hierom trent nog meededen, dat eenige maanden op deze afdeeling de schrijver-musicus J.W. Hofstra is benoemd, welke benoeming in Nederlandsche Kunstenaarskringen een slechten indruk heeft gemaakt. Hofstra, die lid van de Kultuurkamer is geweest, had zich een slechten naam bezorgd in ons land.'

Hofstra kan zich de hele affaire naar zijn zeggen nog goed herinneren en stelt dat Gomperts, 'die tijdens de oorlog in Amerika zat', van niets wist.⁵⁷¹

Over Jo Boer is Hafstra heel duidelijk: 'J.B. maakte het door haar flessentrekkerij zo bont, dat zij een poos het land niet meer in mocht. Zij lichtte iedereen op. De (toen nog) jonge Meulenhoff met vrouw kwam bij mij om zich te beklagen, ik heb hem toen de deur gewezen. G. Knuvelde kwam ook, die had zij bedrogen net als Stols, Boucher e.t.q. Door en door perfide, deze juffrouw, die in een door Joden verlaten flat in de Rue Francois woonde met haar vriendin, daar waren zij gewoon ingetrokken, betaalden nooit iets, deden iedere dag boodschappen op de pof in een ander quartier, zij sjoemelden natuurlijk ook met deviezen. Enfin, bar en boos.' Vanwaar de publikatie van deze reactie? Ze toont aan dat de felheid van toon en de wrok waarmee na de oorlog vanuit het katholieke kamp op de zuivering is gereageerd, we mogen zeggen, in de beste *Aristo*-tradities, tientallen jaren later in het geheel niet is verdwenen.

Er is nog een ander door de Ereraad genomen besluit in de notulen vastgelegd dat niet geheel strookt met de door de Raad opgestelde lijst⁵⁷²: 'Op voorstel van Mr. Nijhoff besluit de vergadering unaniem de prijswinnaars van vóór de instelling van de Kultuurkamer te straffen met een uitsluiting van 1 jaar, de prijswinnaars van na de instelling van de Kultuurkamer met een uitsluiting van 3 jaar.' Op de lijst zien we echter dat Rein Brolsma, die in 1941 de Harmen Sytstra-prijs kreeg, een uitsluiting van anderhalf jaar kreeg; Jacques Sinnighe, die in 1941 de Folkloristische prijs ontving, komt in het geheel niet op de lijst voor; Rein Brouwer, die in 1941 de Aanmoedigingsprijs kreeg, evenals Rein Brolsma, werd anderhalfjaar uitgesloten.

De schrijvers die ná 1 april 1942 een prijs van het DVK kregen, zouden blij zijn geweest als ze er van af waren gekomen met slechts drie jaar uitsluiting. De meesten werden echter geconfronteerd met zwaardere uitsluitingen. Ze hadden het op andere terreinen dan ook wel erg bont gemaakt, zoals Nico de Haas die tot 1 januari 1951 werd uitgesloten (in 1943 prijswinnaar) en J.J. Uilenburg die in 1942 de Streckprijs kreeg maar werd uitgesloten tot 1 januari 1951. Jan Eekhout, de winnaar van de Meesterschapsprijs over 1941, zag zich geplaatst voor een uitsluiting tot 1 april 1953, terwijl August Heyting, in 1942 winnaar van de Breeroo-prijs, tot 1 januari 1951 niet mocht publiceren. Er waren zoals gezegd auteurs die in beroep gingen bij de Centrale Ereraad, anderen beklagden zich tijdens de behandeling door de Ereraad rechtstreeks bij de Ereraad zelf, zoals Matthias Kemp, die protesteerde tegen zijn berisping. De Raad besloot⁵⁷³:

‘Op de brief van Matthias Kemp dd. 8 Oct. '45 die protesteert tegen de hem gezonden berisping, besluit de vergadering, gezien zijn toelichting, te antwoorden, dat de berisping hem inderdaad ten onrechte is gestuurd en dat hem verzocht wordt deze als niet gezonden te beschouwen.’

Ook Amy Groskamp-ten Have maakte bezwaar tegen de berisping die zij ontving. Tielrooy ging met haar praten⁵⁷⁴: ‘Prof. Tielrooy deelt mede dat hij een onderhoud heeft gehad met Mevrouw A. Groskamp-ten Have, die diep verontwaardigd was, dat zij die zooveel geld gederfd had (f 16.000) door haar “goed gedrag”, een dergelijke berisping gestuurd kreeg; zij kwam hem dan ook terug brengen. Dank zij de tegenargumenten van Prof. Tielrooy heeft zij tenslotte de juistheid van de berisping ingezien en is na deze ter harte genomen te hebben aanzienlijk gekalmeerd vertrokken.’

A.H. van der Feen stuurde, nadat zijn uitsluiting was teruggebracht tot één jaar, de Raad een brief waarin hij hem bedankte voor de milde beoordeling. Een unicum.⁵⁷⁵

Niet dankbaar was Gabriël Smit. Hij stuurde een brief met bezwaren tegen zijn uitsluiting voor een jaar, maar de Raad besloot de uitsluiting desondanks te handhaven.⁵⁷⁶ Smit stuurde opnieuw een brief, zoals uit de notulen blijkt⁵⁷⁷: ‘Mr. Nijhoff leest voor een aan hem gericht brief van Gabriël Smit. diespeciaal de clementie van den Raad verzoekt m.b.t. de publicatie van zijn veroordeeling, omdat deze hem in grote ongelegenheid zou brengen.’

Het vonnis werd dan ook nergens gepubliceerd, wat Gabriël Smit, zoals we in deel I zagen, ertoe bracht zichzelf als verzetsman op te voeren in naoorlogse interviews. Sjoerd Leiker, voormalig secretaris van de Eerraad voor Letterkunde, zou zich jaren later nog goed herinneren welke indruk Gabriël Smit maakte⁵⁷⁸: ‘Maar Smit deed lacherig, ontwijkend, zo van: “Ach, heb *ik* dat gezegd?” En: “Ja, ik was wat lichtzinnig, zo is nu eenmaal mijn karakter, U beschuldigt mij daar nu wel van, maar...” Enfin, we vonden er maar één woord voor: karakterloosheid.’

De collega-correspondent van Smit was Bert Voeten. Over hem is ook het een en ander terug te vinden in het archief van de Eerraad. De Raad was niet erg tevreden met de verdediging van Voeten⁵⁷⁹: ‘Voor het verhoor van den heer Bert Voeten wordt verwezen naar het betreffende resumé. De Raad is van meening voor een zeer vreemd geval te staan. Hij is in het bezit van uit het Kultuurkamer-archief afkomstige gegevens, die alle met nadruk door den Heer Voeten worden ontkend. Mr. Nijhoff stelt voor om aan den heer G.M. de Bok te Breda te schrijven. De Heer De Bok is hem goed bekend. Hij is een onverdacht integer mensch en illegaal werker van gezag, algemeen bedrijfsleider van de Kwatta-fabriek. Spreker staat voor hem in. De vergadering vereenigt zich hiermede en zal eerst het antwoord van den Heer de Bok afwachten, alvorens de zaak Voeten in nadere behandeling te nemen.’

De Raad is van opinie, dat zoo mocht blijken dat de Heer Voeten in èen of ander opzicht heeft gelogen, een extra zware straf op zijn plaats is.'

Het genoemde resumé is verloren gegaan. Wat de gegevens uit het Kuituurkamerarchief betreft, kunnen we ervan uitgaan dat dit dezelfde gegevens zijn die in deel I zijn behandeld en die betrekking hebben op het correspondentschap van Voeten. Heeft hij die geloofend? Dat moet haast wel en hij kon op dat moment menen sterk te staan, want de man die hem had aangeworven en die zijn rapporten behandelde, Ad. Sassen, was overleden, gesneuveld aan het Oostfront. Wij weten nu dat de gegevens in het Kultuurkamerarchief juist zijn. Maar de Raad moest afgaan op een chaotisch archief en mondelinge mededelingen.

Voor Bert Voeten was de zaak urgent. Zijn oorlogsdagboek *Doortocht* was al bij *Uitgeverij Contact* ingeleverd en een publikatieverbod zou een catastrofe zijn. Enkele weken later schreef zijn vrouw, Marga Minco, een brief aan de Raad. De notulen maken wel melding van deze brief, maar zeggen niets over de inhoud. Ook deze brief is verloren gegaan. Ze zal de waarheid hebben geschreven: zonder Bert Voeten had ze wellicht de bezetting niet overleefd.

En De Bok? 'De heer Nijhoff leest voor een brief van den heer De Bok over Bert Voeten, waarvan de vergadering niet veel wijzer wordt,' melden de notulen.⁵⁸⁰ Daarom besloot de Raad het oor te luisteren te leggen bij Pieter van der Meer de Walcheren, door Bert Voeten als referentie naar voren geschoven. Dat was handig, want Van der Meer de Walcheren had een grote reputatie binnen katholieke kring. De Raad wist blijkbaar niet dat dezelfde Pieter van der Meer de Walcheren behoorlijk had geflirt met Nationaal Front en dat hij ook na de Duitse inval Meijer en zijn fascisme niet had losgelaten, zoals uit een artikel in het *Nederlandsch Dagblad* van 1 september 1940 blijkt. Voorts had hij in *Roeping* Pétain geroemd om diens overeenkomst met Duitsland en de naar Londen gevluchte regering van Frankrijk beschimpt, daarmee ook de naar Londen uitgeweken Nederlandse regering bekritiserend.⁵⁸¹ Ook wist de Raad vermoedelijk niet dat Voeten in 1943 nog in *Roeping* een gedicht aan Pieter van der Meer de Walcheren opdroeg.⁵⁸² Van der Meer de Walcheren, die het ha de oorlog ook opnam voor Ernest Michel en Albert Kuyle, zal over Voeten wel een aardige brief hebben geschreven. Het is niet meer te traceren, de brand in het Zuiveringsarchief heeft verdere sporen van de beraadslagingen over Bert Voeten vernietigd.

In het Zuiveringsarchief is ook niets meer terug te vinden van de zitting van de Eerraad van 15 januari 1946, waarin prof. G. Gerretson zich moest verantwoorden voor zijn aanmelding bij de Kultuurkamer. Toch is Gerretson, in de letterkunde bekend als de dichter Geerten Gossaert, gehoord, zij het dat hij geen publikatieverbod kreeg, omdat men zijn geval te 'licht' vond. Het verhoor van Gerretson is interessant, omdat we kunnen zien hoe Gerretson probeerde

het belang van de Kultuurkamer te relativiseren, de verantwoordelijkheid voor publikaties in bezettingstijd overhevelde van de auteur naar de uitgever en hoe hij in het verhoor, zoals we dat bij Van Oudshoorn hebben gezien, een duidelijke scheiding maakt tussen de privé-persoon Gerretson en de dichter Gossaert.

Gerretson was tussen 1940 en 1945 wankelmoedig. Dat bleek al snel na de Duitse inval.⁵⁸³ Op 12 juli 1940 al schreef de vroegere gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië B.C. de Jonge aan de Utrechtse hoogleraar staatsrecht en de fractievoorzitter van de CHU in de Eerste Kamer, B.C. de Savornin Lohman over Gerretson: 'Gerrit, zoals wij hem van ouds noemen, is thans op ander terrein aan het jagen! Hij staat in nauw contact met de Duitse legatie en is bezig aan staatkundige opbouw. Hij heeft mij daarover lang gesproken. Wie trouwens spreekt of denkt daarover niet.'

Gerretson schreef Seyss-Inquart een brief (een kopie daarvan zond hij op 28 juni aan De Jonge), waarin hij Seyss-Inquart voorstelde om te komen tot een samenwerking tussen het Duitse en Nederlandse volk. Hij stelde wel als voorwaarde dat Nederland dan zijn koloniën diende te behouden en dat in die nieuwe constellatie De Jonge een belangrijke rol zou spelen. De Jonge, een rechtsautoritaire man die voor de oorlog opzien baarde toen hij als gouverneur-generaal Anton Mussert met veel egards had ontvangen, werd door Gerretson bij Seyss-Inquart geïntroduceerd als 'Unterkönig der Asiatische Besitzungen der durch seine einsichtsvolle Verwaltung seinen Ruf gefestigt' had.

Het hoeft geen betoog dat Seyss-Inquart met dit diletantisme weinig op had. Alleen al de voorwaarde dat Nederlandsch-Indië binnen het Nederlandse staatsverband zou blijven (Gerretson stelde zelfs een herstel van de monarchie met prins Bernhard als regent voor) kon de Rijks commissaris niet vervullen: over het lot van de Nederlandse koloniën werd nu eenmaal niet door Duitsland beslist, maar door de geallieerden, en vanaf 1942 door Japan.

Dit warhoofd kwam dus in januari voor de Eereraad, waar hij door Bordewijk, Defresne, Hellinga, Nijhoffen Tielrooy werd verhoord.

'De voorzitter deelt mede, dat de Raad een kaart van de boekhouding van de Kultuurkamer heeft gevonden', lezen we in de notulen van dat verhoor, 'waaruit is gebleken, dat Prof. Gerretson zich voor de K.K. heeft gemeld, en vraagt of dit zoo is.

Prof. Gerretson zegt vernomen te hebben, dat de Eereraaden door het M.G. zijn benoemd en vraagt wat de opdracht van de Raden is.

De voorzitter: Deze kunt U weten, want zij heeft duidelijk in de kranten gestaan. O.m. behoort daartoe het beoordeelen van de verhouding der betrokkenen tot de K.K.

Prof. Gerretson: Hoe beschouwt de Eereraad dit aanmelden? Welke is zijn norm daarbij? In hoeverre gaat dit de eer van den letterkundige aan?

De voorzitter: Die normen zijn er, daar kunt U gerust op zijn. De verhouding tot de K.K. is er in elk geval een waarvoor een bepaalde norm in acht wordt genomen.

Prof. Gerretson: Dus indien geen verhouding tot de K.K. bestaat dan vervalt Uw norm?

De voorzitter: Ik kan niet met U in discussie treden over de algemeene normen waaraan de Eereraad zich meent te moeten houden.

Prof. Gerretson: Dus als kunstenaar gaat men vrij uit indien geen verband met de K.K. bestaat.

De voorzitter: Heeft u zich aangemeld voor de K.K.?

Prof. Gerretson: Neen. Ik publiceer niet, mijn uitgever publiceert. Ik heb er niets mee te maken gehad.

De voorzitter: Het gaat in Uw geval om de met zooveel verzen vermeerderden druk, den 8sten, van Uw bundel "Experimenten". Hoe is die onder het régime van de K.K. tot publicatie gekomen?

Prof. Gerretson: Van Ham was een verbazend vereerder van Gössaert en heeft de uitgave buiten alles om doorgelaten. Van Dishoeck heeft hierover met van Ham gesproken, geheel buiten mij om. Ik heb alleen tegen Van Dishoeck gezegd, toen hij me het resultaat vertelde, dat ik dan geen bezwaar tegen de uitgave had. Van Dishoeck had de aangevulde bundel overigens al lang liggen.

De voorzitter: Van wanneer?

Prof. Gerretson: Dat weet ik niet precies meer. Ik meen mij in alle opzichten volkomen clean te hebben gedragen, en voorts dat de bovengrondsche publicaties, die buiten alles om zijn ontstaan, minstens evenveel, zoo niet meer waard zijn dan de ondergrondsche, en soms zelfs gevaarlijker. Ik kan mij thans ook wel voorstellen hoe mijn aanmelding kan zijn geschied, en wel n.a.v. een gesprek met Prof. Jan de Vries, aan wie ik eens heb gezegd, dat het mij volkomen onverschillig liet of hij mij aanmeldde of niet.'

Gerretson werd verweten dat hij meewerkte aan een herdruk van zijn bundel *Experimenten* waar hij 'zijn medewerking had toegezegd aan de door een groep letterkundigen gemaakte afspraak om niets meer te publiceren.

Prof. Gerretson geeft dit laatste toe, maar merkt op, dat hij over de bedoelde uitgave niets te zeggen heeft gehad tengevolge van het betreffende contract met den uitgever.'

Gerretson vertelde wat dat betreft de waarheid. Op 2 april 1924 droeg Gerretson alle rechten van zijn bundel over aan Van Dishoeck en in paragraaf xl van dit contract staat duidelijk te lezen dat: 'De auteur, event. de executeur zal *uiterlijk een half jaar*, nadat de uitgever zijn voornemen hem kenbaar heeft gemaakt den herdruk ter perse te willen leggen, gewenschte wijzigingen daarin moeten aanbrengen en aan den uitgever toezenden.

Na 't verschijnen van dezen termijn is de uitgever gerechtigd onveranderd te herdrukken.'

Gerretson maakte gebruik van deze paragraaf om de herdruk te wijzigen. Als hij dat niet had gedaan, had Van Dishoeck *Experimenten* ongewijzigd kunnen herdrukken. De Eereraad nam het Gerretson juist kwalijk dat hij actief aan deze herdruk had meegewerkt, maar ook daarop had Gerretson een verweer: 'Het leek mij anderzijds uitermate belangrijk om den bundel wel te laten verschijnen, speciaal i.v.m. één der daarin opgenomen nieuwe gedichten.'

Daarmee suggereerde Gerretson dat hij een gedicht had geplaatst met een duidelijke politieke, en in dit geval anti-Duitse strekking. Blufte hij of sprak hij de waarheid?

De Eereraad heeft waarschijnlijk in *Experimenten* gekeken en geconcludeerd dat Gerretson de waarheid sprak, wat een reden zou kunnen zijn voor het feit dat hij geen publikatieverbod heeft gekregen. Het gedicht onder de titel *Dedit Fructus Eorum Locustae*, wat vrij vertaald betekent: God geeft hun vruchten aan de sprinkhanen, was duidelijk anti-Duits, voor de goede verstaander in de titel al:⁵⁸⁴

[...] Ons staan van koorn de velden uit ...
 Neemt Gij, in Uwen toorn al dit?
 Nog blijft ons, vrij en vol bezit,
 Van Uwe min 't zielseigend pand,
 Dit erfdomein, ons Nederland!

Geheng, o, Heer! die 't Al regeert;
 Die uit Uw wolk onze oogst verteert,
 Dat ik mijn Volk in pijn en nood
 Getrouw mag zijn tot in den dood!

Overigens blijft staan, dat Gerretson, daarvan getuigt al de brief aan Seyss-Inquart, gelonkt heeft met de anti-democratische staat.

In 1925 al was Gerretson betrokken bij een van de eerste fascistische bewegingen in Nederland, de *Nationale Unie*, waar we ook Brinkgreve en Groeninx van Zoelen tegenkomen, twee namen die we al hebben behandeld in deel I van deze studie.

In 1933 vond zijn groepje onderdak in de *Corporatieve Concentratie* waarin ook fascistenvoer Jan Baars en Wouter Lutkie, de hoofdredacteur van *Aristo*, een plaats vonden. Gerretson zou in *Aristo* ook artikelen publiceren. Was het daarom een wonder dat in 1958, toen Gerretson overleed, het juist *Aristo* was dat met een aantal artikelen hem uitluidde? Schrijvers waren dezelfde

Groeninx van Zoelen en Wouter Lutkie, terwijl de anti-semiet Anton Erwich onder de titel *In obitum Geerten Cossaert-Gerretson* een gedicht aan hem wijdde dat in toon nauw aansloot bij de fascistische scheldgedichten van Erwich van voor en vlak na de oorlog.⁵⁸⁵

Als de Dreesjes en de Beeltjes
lang vergeten zijn, met al
wat er uit hun pratte keeltjes
kwam gekakkeld aan gebral;

als van 't krielen der pygmeeën,
wier parlage nu verpest
heel ons staats erf met zijn weeën
walm, geen spoortje zelfs maar rest;

als hun aller, aller naampjes
sinds onheuglijken tijd
zijn verwaaid, gelijk hun aempjes,
in den wind der eeuwigheid:

dan-en der gewis, rouwt lichter
't hart-dan zal nog onverdoofd
de aura stralen om den dichter
dien dit volkje spoog naar 't hoofd!

Wie zich mocht afvragen welke de redactie van een tijdschrift was die in 1958 het nog fatsoenlijk vond om een man van formaat als Gerretson op deze wijze te moeten uitluiden in de beste fascistische tradities, die zal niet verbaasd zijn als hij leest dat naast Wouter Lutkie en een paar anderen we ook de namen aantreffen van Wim Zaal en Henk Jansen met tussen haakjes zijn pseudoniem Henk van Gelre.

Nu wordt opeens veel duidelijker waarom Wim Zaal meent in *Elsevier* elke keer opnieuw deze studie heftig aan te moeten vallen, met name als *Aristo* en Wouter Lutkie in discussie zijn. Het gaat om loyaliteit aan oude vrienden uit een grijs (we zouden bijna zeggen zwart) verleden, zodat Wim Zaal (die we in deel I al hebben leren kennen als een talentvolle verdoezelaar van fascistische verledens) het in een kritiek op mijn publikatie *Aristo Revisited* waarin ik dit fascistische blad, dat vertakkingen heeft naar het verleden, behandel, niet opbrengt om van de ss-er en anti-semiet Henri Bruning meer te melden dan dat hij 'verdwaasd' was, een van de 'zondebokken' van de naoorlogse zuivering. We kun-

nen vaststellen dat de denkbeelden van de Zwart Fronters Lutkie en Erwich in *Aristo* over deze zuivering bij hun compaan Zaal behoorlijk wortel hebben geschoten.

En Van Gelre? Die heeft zijn denkbeelden in verschillende organen kunnen spuien met als hoogtepunt zijn uitlatingen over Jan Campert. Zijn ernstigste beschuldiging aan het adres van Campert was afkomstig van een anonieme bron, een man die hem enkele brieven overlegde 'waaruit naar voren kwam dat dezelve Campert in de oorlog, tegen betaling van z-gulden (het bedrag durf ik niet te noemen, omdat ik niet weet in hoeverre ik in dit opzicht op mijn geheugen mag vertrouwen), joodse mensen naar België had helpen ontvluchten, terwijl hij geweten zou hebben dat deze bij aankomst gearresteerd werden'.⁵⁸⁶

Maakte Zaal melding van deze laster, die in *Aristo Revisited* aantoonbaar als leugen kon worden weggezet? Nee, oude vrienden vallen elkaar niet af.

En wie was dan wel deze anonieme bron die brieven had welke het verraad van Campert (want hoe zouden we anders diens gedrag moeten noemen?) moesten bewijzen. Een achteraf-brief uit 1961 van de vroege fascist-leider Jan Baars, die boos was op een uitzending van *De Bezetting* van De Jong. Dat zijn zo de werkmethode van oud-*Aristo*-redacteuren.

Ook over de Friese letterkundigen is, zij het heel weinig, gesproken. We weten niet tot welke straffen Sybesma en Douwe Kalma oorspronkelijk werden veroordeeld. Kennelijk is Kalma naar verhouding zwaarder gestraft dan Sybesma. Dat kunnen we aflezen uit het onderhoud dat Fedde Schurer op 6 november 1945 met de Eeraad aanvroeg en waarin hij stelde, 'dat hij de verhouding van de straffen der Friezen niet juist vindt, daar volgens hem Sybesma veel erger is dan Dr. Kalma. De heer Hellinga merkt op, dat Dr. Kalma's invloed over de Friesche grenzen heen werkt, terwijl de heer Sybesma een locale figuur is. De voorzitter zegt, dat de Raad bovendien een opportunistische houding als van Dr. Kalma nog meer te laken acht dan het fanatisme van Sybesma'.⁵⁸⁷

Wie de lijst van uitgesloten bezielt, zal merken dat daar een eindeloze stoet van dwergen op figureert. Veel namen zeggen ons thans niets meer. Hilda Bon-gertman bijvoorbeeld. Eens, in 1943, gaf ze bij NENASU haar roman *Jeugd in de branding* uit, zoals Augusta van Slooten in 1944 bij dezelfde uitgeverij *De broer van mevrouw* publiceerde. De laatste kennen we in ieder geval nog als medewerkster aan het Lectoraat van de Afdeling Boekwezen en bovendien ontving ze subsidies van het DVK. Beide schrijfsters werden voor een jaar uitgesloten, evenals de hoorspelschrijver Tom Bouws. Cor Bruijn had een literaire prijs geweigerd, maar aan de andere kant toch doorgewerkt: één jaar uitsluiting.

Dezelfde straf trof C.C.S. Crone, van wie in 1943 en 1944 vertalingen bij

Bruna verschenen. Bij deze uitgeverij was hij in 1941 in dienst getreden als adviseur. In 1944 werd hij ontslagen en hij trad daarop in dienst bij *Uitgeverij Strengholt*, een uitgeverij die collaboreerde, zoals we in deel IV zullen zien. Dat Crone bij *Strengholt* was gaan werken zal bij de beoordeling door de Ereraad zeker een rol hebben gespeeld.

Onder de uitgesloten was een aantal bekende kinder- en jeugdboekenschrijvers, zoals A.D. Hildebrand, Anthony van Kampen en An Rutgers van der Loeff-Basenau. Piet Worm boort daar ook bij, al was hij allereerst bekend als illustrator.

Ondanks het feit dat Jan Mens als populair verteller niet binnen de 'volkse' literatuur verzeild raakte, had hij wel onder bescherming van de Kultuurkamer doorgepubliceerd, wat hem op eenjaar uitsluiting kwam te staan. Dick Ouwendijk had in 1943 nog zijn roman *Het geschonden gelaat*, gepubliceerd, nota bene met tekeningen van de beruchte Karel Thole. *Paul Brand* gaf de roman uit en Ouwendijk zag zich tot 5 mei 1946 uitgesloten. Ook J.C. van Schagen, die ooit nog met het fascisme had geflirt, werd een jaar uitgesloten omdat hij doorpubliceerde. Van het echtpaar Scharren wisten we al dat ze nogal wegliepen met Mussolini, zodat we ons over hun uitsluiting niet hoeven te verbazen. Ook de uitsluiting van Henrik Scholte verbaast ons niet. Bijna al deze voor een jaar uitgesloten legden zich, desnoods morrend, neer bij het vonnis. Wat zouden ze ook klagen bij de Centrale Ereraad? Als die tot een uitspraak kwam, was het jaar al om. Van deze groep tekende alleen Jan Gerhard Toonder, zoals we zagen, beroep aan.

In totaal zestien letterkundigen zouden beroep aantekenen, een heel klein percentage van het totaal. Het waren Jo van Ammers-Küller, Henk Bakker, Rein Brouwer, Henri Bruning, August Heyting, Hans Klomp, Albert Kuyle, A.F. Mirande, S.J. van der Molen, Jef Popelier, dr. K.H. de Raaf, Klaas Smelik, W.H. Stroink, Jan Gerhard Toonder, J.W.F. Werumeus Buning en M. Wolters. Enkelen zagen hun straf teruggebracht, anderen zagen hun straf gehandhaafd. Een van de langste uitsluitingen trof Jan van Rheenen die tot 1 april 1953 niet mocht publiceren. Om hem hing, zoals we in deel I zagen, een geur van verraad. Misschien was dat een sein voor Van Rheenen om zich koest te houden. Hij ging niet in beroep, de zinspreuk 'Het is maar beter stille dingen stil te laten' indachtig. Van Sjoerd Leiker is nog wel een brief bewaard gebleven waarin hij bitter vaststelde dat Van Rheenen zijn gerechte straf ontliiep⁵⁸⁸: 'Uit de verklaringen van Mr. J.C. Bloem en Mejuffrouw Visser heb ik de indruk gekregen, dat Jan van Rheenen, die ik persoonlijk niet ken, een ploertig heerschap moet zijn en dat hij juridisch gezien moeilijk te vangen is, omdat het bewijs dat hij de Heer Ernst Visser verraden heeft nog steeds niet geleverd is, omdat hij zich altijd goed heeft weten te dekken, zelfs de indruk wekte dat hij goed was en omdat de getuigen, die hem het ernstigst zouden kunnen bezwaren,

nl. de Heeren Campert, Visser en Nitzowitsch de oorlog niet overleefd hebben.'

Op de lijst van uitgestorvenen lezen we de naam van Jo Ypma. In 1943 publiceerde ze bij *Bosch & Keuning* *Hel water was veel te diep*. Daarentegen staat Gerrit Mulder niet op de lijst. Hij publiceerde in 1942 de roman *Jalma* en in 1943 *Gansterlanders*, beide bij *Zomer & Keuning* in Wageningen, en in 1944 *Er kraait een haan!* bij *Kok* in Kampen. Volgens Dingeman van der Stoep 'heeft niemand hem na de oorlog vanwege zijn lidmaatschap van de K.K. boos aangezien'.⁵⁸⁹ Dat moge zo zijn, maar het vervolg van de tekst is opmerkelijk: 'Dat heeft ook niemand Jo van Dorp-Ypma. Maar zij was natuurlijk wel een zwaarder geval. Zij heeft van haar lidmaatschap van de K.K. ook profijt getrokken.'

Drie boeken tegen één: wie is een zwaarder geval? Dingeman van der Stoep was vanaf 1942 redacteur bij *Uitgeverij Bosch & Kuunig*, dus heeft hij wellicht het uitgeven bij deze uitgeverij van één roman zwaarder laten tellen dan drie romans bij een andere uitgeverij.

Gerrit Mulder was administrateur bij de Centrale Bond van Militaire Tehuizen en daarnaast had hij een klein inkomen uit zijn literaire arbeid. Tekenend voor het dilemma waarin auteurs als hij bij het naderen van de eerste april 1942 (de datum waarop auteurs zich dienden aan te melden voor de Kultuurkamer) kwamen te staan is de brief die hij aan Van der Stoep schreef⁵⁹⁰: 'Vriend van der Stoep, geef me een raad wat ik doen moet, alstjeblijft. En je begrijpt misschien al waar het over gaat. De datum van 1 april nadert. Dat is de datum tot er gelegenheid is e aan te melden voor het gilde. Ik een te weten dat wie zich niet opgeeft ook niet zal mogen publiceren. Is dat juist? [...] Daar komt voor mij nog iets bij. Zoals je weet worden alle niet-economische verenigingen enz. opgeheven of iets van dien aard, en dat zal misschien het lot van mijn werk zijn en kom ik inkomenloos te staan. Dan is er nog de plicht van aangifte van mensen zonder werk. Ik zie mij al op transport naar Mofrika [...]. Wat moet ik doen? Ik hoop dat je mij naar beste weten wilt raden. Je kent mijn grote gezin en weet nu de omstandigheden [...]. Van steun of iets van dien aard verwacht ik niets. Weetje ook hoe anderen doen?'

Dingeman van der Stoep heeft gemakkelijk praten als hij jaren na de oorlog stelt dat Jo Ypma 'een zwaarder geval is' en dat ze van haar lidmaatschap van de Kultuurkamer 'profijt heeft getrokken'. Zelf heeft hij als redacteur van *Bosch & Keuning* keer op keer bij Van Ham op de stoep gestaan om voor auteurs uit zijn fonds papier toewijzingen te verkrijgen, waarbij, zoals hij zelf in zijn aantekeningen van de gesprekken met Van Ham stelt, de aanmelding bij de Kultuurkamer van diezelfde auteurs een dwingende eis is.

In de herfst van 1945 kwam de door Jan Gerhard Toonder geschreven brochure van de *Actie Rechtsherstel* uit. Binnen de Eerraad voor Letterkunde leidde

dat tot enige discussie⁵⁹¹: 'De secretaris deelt mede, dat er een boekje van Gerhard Toonder is uitgekomen en vraagt Prof. Donkersloot of hier geen maatregelen tegen genomen kunnen worden. Prof. Donkersloot antwoordt, dat dit voor alsnog onmogelijk is, daar de door de Eereraden gevelde vonnissen geen rechtskracht hebben, maar dat zoodra het bewuste KB er is tegen dergelijke figuren als Cor de Groot, Van der Lugt Melsert en Gerhard Toonder maatregelen genomen kunnen worden.' De Eereraad was wellicht niet alleen geërgerd door de *Actie Rechtsherstel* die nogal arrogant genoemd kan worden, maar ook door de handelwijze van Jan Gerhard Toonder zelf. Hij nam vanaf het begin de houding aan van de man die zichzelf niets wenste te verwijten, zoals mag blijken uit de toelichting die hij gaf op zijn formulier tot een voorlopige vergunning, die hij bij het Militair Gezag indiende⁵⁹²: 'In bezettingstijd schreef ik enige werken, die ten dele van anti-Duitse strekking zijn, ten dele de herstel-problemen of andere thans actuele vraagstukken ten onderwerp hebben. Indien de bevrijding langer op zich had doen wachten, zouden twee dezer werken ondergronds uitgegeven zijn.'

Het klonk flink: ondergronds en ook de anti-Duitse strekking had indruk kunnen maken, maar het Militair Gezag gaf geen voorlopige vergunning. Men wist al te veel van Jan Gerhard Toonder. Toonder had binnen de letterkunde een imago opgebouwd, dat NENASU er begin 1944 toe had gebracht contact te zoeken met de auteur. 'Volksgenoot' was de aanhef van de brief die het hoofd van de uitgeverij, J.G. Bartels, aan Toonder stuurde⁵⁹³ en waarin Toonder voor een gesprek werd uitgenodigd. Na wat heen en weer geschrijf werd op 1 maart een afspraak gemaakt, een gesprek dat gevolgd werd door een brief van dezelfde Bartels⁵⁹⁴: 'Hiermede bevestigen wij het aangename onderhoud, dat wij met U mochten hebben op woensdag 1 Maart j.l.

Alhoewel wij nog niet tot directe resultaten zijn gekomen, vinden wij het toch prettig met U kennis gemaakt te hebben. Evenals U spreken wij de hoop uit, dat in de toekomst onze wegen elkaar nog eens zullen kruisen.'

Wij weten nu dat niet lang hierna Toonder, met de invasie in zicht, besloot zich af te wenden van dit soort contacten en voortaan alleen nog maar clandestien te publiceren.

Toonder werd na de oorlog door de Eereraad onder meer ondervraagd over een vertaling van een roman van de Zweed Bengt Berg waarin enkele antisemitische passages voorkwamen. In het resumé van het verhoor staat hierover⁵⁹⁵: 'Op een vraag uit de Raad wie de vertaler van het bewuste Zweedsche boek is, noemt Toonder schoorvoetend den naam van Han Hoekstra, hetgeen reeds vermoed werd maar toch niet verwacht. Op een vraag of hem niet bekend was dat de firma Strengholt een slechte naam had, deelt Toonder mede dat hij steeds zeer teruggetrokken leefde en wel het een en ander over den onderdirecteur

Koning had vernomen maar toch niets ten kwade van de firma als zoodanig.'

Bijna ironisch is de daarop volgende zinsnede: 'De raad kan zijn vasthoudendheid waardeeren, maar had toch liever gezien dat Toonder erkend had te hebben gefaald.'

Dat een vertaler op het titelblad van een boek prijkt terwijl een ander de vertaling had gemaakt, was bij *Strengholt* overigens geen uitzondering. Ook Maurits Mok en dr. S. Sturkop werkten voor Strengholt als vertaler: in het eerste geval leende A.M. de Jong zijn naam, in het tweede geval directeur F. Koning zelf.

Voor Martien de Jong, die Jan Gerhard Toonder als belangrijke bron voor zijn boekje heeft gebruikt, is het duidelijk⁵⁹⁶: 'Om zo'n vertaling te kunnen uitgeven, had Strengholt de naam nodig van een vertaler die zich wél had laten inschrijven. Hij wendde zich daarom tot betrouwbare schrijvers uit zijn omgeving die bereid waren hun naam te lenen ten bate van het goede doel. Op die manier werd Jan Gerhard Toonder pseudo-vertaler van Bengt Berg: het leverde Han Hoekstra een broodwinning op tijdens de bezetting en hen beiden een berisping door de Ereraad na de bevrijding.'

Martien de Jong heeft de versie van Toonder opgetekend. Han Hoekstra was al te ziek om hem te woord te staan en niet lang daarna overleed hij. Dat is voor de geschiedschrijving volgens de methode De Jong jammer, of wellicht niet jammer. Had Hoekstra zijn verhaal kunnen vertellen, dan was zijn versie anders geweest en in ieder geval had hij er op kunnen wijzen, dat hij, Han Hoekstra, níét door de Ereraad is berispt, zoals uit de notulen blijkt⁵⁹⁷: 'Prof. Donkersloot leest voor een passage uit een rapport van de Commissie Rechtsherstel, waarin o.m. gezegd wordt dat Han Hoekstra niet berecht resp. te zacht beoordeeld zou zijn.'

Het is duidelijk: Toonder had toen al besloten, en nu niet meer schoorvoetend, om Hoekstra te betrekken bij zijn eigen activiteiten, zoals hij jaren later ook in zijn verhaal aan Martien de Jong zou doen. In de vergadering las daarop de secretaris het resumé-verhoor van Han Hoekstra voor, 'waaruit blijkt, dat deze beschuldiging *van alle grond ontbloot is* [cursivering van mij, AV]. De vergadering licht een en ander nog nader toe. Prof. Donkersloot is hier zeer dankbaar voor.'

Wat hield het verhoor van Hoekstra in? Het bleek dat deze inderdaad het boek van Berg heeft vertaald (uit het Duits overigens, niet uit het Zweeds). De antisemitische passages liet hij weg. Zo leverde hij het in en hij zag het boek pas na verschijnen terug. 'Hij ontdekte toen dat de bewuste passages er toch in voorkwamen,' aldus het resumé. 'Desgevraagd ontkent Hoekstra pertinent dat Toonder een vriend van hem is of was, eerder het tegendeel,' gaat het resumé verder, waarin Hoekstra vertelt dat Toonder de drukproeven heeft gezien, dus

ook de antisemitische passages. 'Hij vindt, vriend of vijand, dat Toonder als hij zijn naam aan een vertaling leent, zelf de volle verantwoordelijkheid voor den inhoud heeft te dragen,' gaat het verslag verder, en ook: 'Desgevraagd deelt Hoekstra mede, dat hij voor de vertaling geen afzonderlijk honorarium buiten zijn salaris heeft gehad, maar dat Toonder, die een echte geldhaai is, daar zeker aan heeft verdiend.'

Ook uitgever Strengtholt werd gehoord. Hij antwoordde per brief dat hij het boek van Berg, evenals Toonder, pas ná verschijnen voor de eerste maal zag.⁵⁹⁸ 'Redelijkerwijs namen wij aan, dat de persoonlijke houding en het illegaal werk van vertaler voldoende waarborg vormden voor een vertaling die aan alle eischen voldeed,' aldus Strengtholt. Dit nu was precies wat Hoekstra wilde beweren. Juist om zijn persoonlijke houding had hij de passages geschraapt.

In 1946 zou Hoekstra een brochure publiceren over Jan Campert. Daarin schrijft hij een alinea, die in wezen over hemzelf ging⁵⁹⁹: 'Wie toen en hier trachtte te leven, moest leven tegen de stroom in. Hij was telkens en telkens weer gedwongen compromissen te sluiten. Het was niet mogelijk meer van oogenblik tot oogenblik principieel te zijn sedert ook in dit land de theorie over een regiem had plaats gemaakt voor de praktijken van dat regiem. En wie er prijs op stelde onder dit bewind te blijven leven, omdat hij er prijs op stelde het te overleven, was onvermijdelijk genoopt water in de wijn te doen.'

De werkelijke gang van zaken is niet meer te reconstrueren, maar het verhaalkende twee hoofdpersonen, waar Martien de jong er één gebruikte. In de eerste naoorlogse jaren werd de andere hoofdpersoon geloofd, maar die had zich ook niet bij de Kultuurkamer aangemeld en gold dus als betrouwbaarder. Het was deze stemming tegen Toonder die we kunnen proeven uit een brief van Sjoerd Leiker aan de Eerraad. Hierin stelt hij er prijs op 'te verklaren dat hij zich er steeds, tegen gekant heeft dat het Kultuurkamerlid J.G. Toonder illegaal zou publiceeren bij "De Bezige Bij".' Mensen als Leiker ergerden zich vooral aan de arrogantie van de auteur die in de oorlog had gebogen voor de Nieuwe Orde en na de oorlog probeerde zo snel mogelijk opnieuw een positie binnen de literaire wereld in te nemen. Toonder is van hetzelfde laken een pak als Hoornik, Dubois, Smit en Voeten. Maar niet alleen zijn arrogantie stak, ook zijn volslagen onbegrip voor de werkelijkheid in de jaren '40-'45 en de normen die toen werden gesteld was een steen des aanstoots: Toonder lijkt bijna een woordvoerder hiervan. En nogmaals, Leiker stond heus niet alleen in zijn afkeer van Toonder. Zo publiceerde Theun de Vries in 1945 in *De Vrije Kunstenaar* het navolgende gedicht, dat er niet om liegt⁶⁰⁰:

Wanneer de ruggraatloze bukker,
de tekenaar en Moffenknecht,
zich meldt als kampioen voor 't recht
schande vergetend en verdrukker,
dan dient de waarheid scherp gezegd:
dan staat het slecht.

Wanneer hier kleine gladde gluipers
met Judaskus en Judasloon
vader en moeder; broer en zoon
verrieden om als onderkruipers
de kunst te schoppen van haar troon:
dan grijnst de hoon.

Wanneer thans heren intendanten
(plotseling vol van hoge moed),
't Septembervee, 't Kulturgebroed,
met koelies van verkochte kranten
het smaden, dat hier kostbaar bloed
stierf voor 't gemene goed.

Dan wijkt de Geus voor N.S.B.'ers,
dan keren Goedewagens weer,
dan heeft de kunst geen toevlucht meer,
clan triumfeert de farizeeër,
dan laat de leeuw aan honden de'eer,
dan speelt de fielt voor heer.

ENVOI

Lafaard, lakei en droeve zot,
gij weet niet waar het recht te halen?
Aanfluiting van den patriot,
vraag aan ons volk om tribunalen:
daar kunt gij 't bitter brok vermalen
en pleiten voor uw strot!

Waarna Jan Gerhard Toonder in *Metro* als Toon de Groninger antwoordde⁶⁰¹:

Wanneer een klein, verwaten kliekje
door zelf-belang aaneengehecht,
de kunst gaat zuiv'ren met een recht
zo rekbaar als een elastiekje,
dan dient de waarheid niét gezegd:
dat staat zo slecht.

Wanneer hier grote schreeuwe-bekken,
zichzelffluid-roemend, heel gewoon
de kunstenaars door nijd en hoon
proberen van hun plaats te trekken,
dan stelt hùn voosheid zich ten toon;
dat is niet schoon.

Wanneer een klusje halve zachten
met weinig wijsheid welgemoed
een rechtspraak hebben uitgebroid
waarmee zij 't ware recht verkrachten,
dan smaden zij het kostbaar bloed
dat stierf voor 't hoogste goed.

Dan wijken wetten voor een praatje
en Duitsche willekeur keert weer,
dan laat de kunst opnieuw een veer,
dan triumfeert het middelmaatje,
dan heet de Dwaasheid: Raad van Eer,
dan wordt het prul meneer.

ENVOI

Lachwekkend zuiverings-complot,
gij doet een poging recht te spreken?
Gij maakt het rechtspaleis tot kot,
gij toont ons volk slechts ùw gebreken:
nu laat die grote woorden steken,
die stinken in uw strot!

Hoofdthema in de achter ons liggende drie delen van deze studie was de collaboratie-in verschillende gradaties-van de Nederlandse auteurs in de bezettingsjaren, en de wijze waarop zij na de oorlog de waarheid omtrent hun collaboratie geweld aandeden. De meest onthutsende brief van een goedprater achteraf is van de hand van Toonder. Hij schreef in september aan minister-president Schermerhorn⁶⁰²: 'Waarom hebt gij nog nooit een woord van lof gehad voor hen, die zelfs de vernedering van de Kultuurkamer verdroegen om hun taak te volbrengen om ons volk niet verstoken te doen zijn van die bron van geestelijke kracht, de kunst?'

En zo staat de wereld op zijn kop.

Bij alle informatie over de naoorlogse zuivering ontbreekt consequent de naam van een belangrijke, misschien wel de belangrijkste auteur die Nederland kende: Simon Vestdijk. Mogen we daaruit concluderen dat Vestdijk van alle collaboratiesmetten vrij was?

Dat mogen we niet en zijn wederwaardigheden worden omstandig uit de doeken gedaan in het afzonderlijk aan hem gewijde deel III b van deze studie.

Eindnoten:

- 467 In: *De Vrije Kunstenaar*, no. 4, november 1942.
- 468 In: *Geuzenliedboek, 1940-1945*, Amsterdam, 1945, pp. 232-233.
- 469 *Idem*, pp. 220-221.
- 470 In: *De Vrije Kunstenaar*, no. 3, 1942.
- 471 *Idem*, no. I, januari 1943.
- 472 Pag. 272.
- 473 In: *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*, Amsterdam, 1944, p. 63.
- 474 In: *Waar ik ook ga*, Bussum, 1945, p. 13.
- 475 'Worden wij "bestraft"'. In: *Volk en Vaderland*, 29-9-1944.
- 476 Reina Friedman-van der Heide, *Drie processen*, Amsterdam, 1946, p. 39.
- 477 Facsimile-uitgave, p. 127.
- 478 A.D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*. Assen, 1978, pp. 22-23.
- 479 Te weten in: *De Dag der vergelding! De C.P.N. en de bestrafing van oorlogsmisdadigers*, no. 71, uitgave *De Waarheid*, voorjaar 1944.
- 480 W.P.J. Pompe, *Enige aspecten van het politieke strafrecht*, diesrede, Utrecht, 1947, geciteerd in: *Eindhovens Dagblad*, 28-3-1947.
- 481 Het Parool, 25-6-1943.
- 482 Parlementaire Enquête, deel v, pp. 98-100.
- 483 *Idem*, deel va, p. 568.
- 484 *Idem*, p. 567.
- 485 H.C. Posthumus Meyes, *De Enquêtecommissie is van oordeel*, Arnhem/Amsterdam, 1958, p. 301.
- 486 In: H.M. van Randwijk, *Heet van de naald*, Den Haag/Baarn/Amsterdam, 1968.
- 487 Cijfers ontleend aan: Koos Groen, *Landverraad, De berechting van collaborateurs in Nederland*, Weesp, 1984.
- 488 *Idem*, p. 79.
- 489 *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954*, Utrecht, 1970, deel II, p. 1462.
- 490 *Het. Parool*, 20-11-1945.
- 491 Ontleend aan Jaap Hoek, *Herstel en vernieuwing, De Nederlandse politiek in de jaren 1945-1955*, Alphen aan de Rijn, 1979, p. 164.
- 492 Belinfante, a.w., p. 154.
- 493 *Ten Beste*, september 1946.
- 494 Anton Erwich, 'Langs den Neus weg'. In: *Ten Beste*, februari 1946.
- 495 In: H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, Amsterdam/Baarn/Den Haag, 1970, p. 256.

- 496 Facsimile-uitgave, pp. 88-90.
- 497 N.K.C.A. in 't Veld, *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars*, Den Haag, 1981, p. 25.
- 498 *Idem*, p. 26.
- 499 Voor meer informatie over de relatie tussen de Federatie en de Ereraden zie Fenna van den Burg/Jan Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, Amsterdam, 1987.
- 500 *Idem*, p. 52.
- 501 In 't Veld, *a.w.*, p. 31.
- 502 'Eereren voor de Kunst te Amsterdam'. In: *Het Parool*, 9-6-1945.
- 503 'De Zuivering van de Kunst'. In: *Het Parool*, 23-6-1945.
- 504 'Wie komen voor Eereraad'. In: *Het Parool*, 3-7-1945.
- 505 *Staatscourant*, 4-10-1950, no. 193.
- 506 *Idem*, 13-10-1950, no. 200.
- 507 'Collectieve afkeuring uitgesproken'. In: *Het Parool*, 30-6-1945.
- 508 *Kentering*, 1970, no. 2, p. 36.
- 509 'Prof. Donkersloot: Regering der kunstzaken in overgangstijd'. In: *Algemeen Handelsblad*, 22-9-1945.
- 510 Ontleend aan Michel van der Plas, *Mooie vrede*, Utrecht, 1966, pp. 296-297.
- 511 Jan Prins, 'De Zuivering'. In: *De Gids*, februari 1946 (ontleend aan Van der Plas, *a.w.*, p. 309-310).
- 512 In 't Veld, *a.w.*, p. 88.
- 513 In 't Veld, *a.w.*, p. 89-90.
- 514 J. Gerhard Toonder, 'Voor het voetlicht, een verdediging'. In: *Rechtsherstel*, p. 2.
- 515 *Idem*, p. 3.
- 516 *Idem*, p. 5.
- 517 *Idem*, p. 6.
- 518 Op 4 en 1 oktober 1988.
- 519 Toonder, *a.w.*, p. 10.
- 520 Hans Mulder, *Een groote laars, een plumpe voet*, Amsterdam/Brussel, 1985, p. 127.
- 521 *Idem*, p. 124.
- 522 *Het beleid in de oorlogsjaren, witboek*, Amsterdam, 1947, p. 40.
- 523 *Metro*, 19-1-1945.
- 524 Marten Toonder, voorwoord, p. 12.
- 525 *Metro*, 26-10-1945.
- 526 Mulder, *a.w.*, p. 243.
- 527 Adriaan Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*, Amsterdam, 1986, pp. 438-439.
- 528 Zie voor deze gegevens deel I van deze studie, pp. 248-249.
- 529 Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*, pp. 172-185 en 489-493.
- 530 Mulder, *a.w.*, 362.
- 531 H.M. van der Brugh, 'Een jurist aan het woord'. In: *Rechtsherstel*, p. 11.
- 532 *Idem*, p. 12.
- 533 In 't Veld, *a.w.*, p. 96.
- 534 Van der Brugh, *a.w.*, p. 16.
- 535 Martien de Jong, *De dichter en zijn rechters*, Baarn, 1988, p. 132.
- 536 *De Vrije Kunstenaar*, 15-12-1945.
- 537 'Slapjanus krijgt moed'. In: *Het Parool*, 19-9-1945.
- 538 Noot 522, p. 41.
- 539 Max Nord, 'Is de zuivering van het kunstleven een verarming?' In: *De Baanbreker*, 6-10-1945, p. 27.
- 540 R.J. Valkhoff, *1940-1945, oorlogssonnetten met-een-staart*, Bussum, 1945, p. 25.
- 541 De Moor, *a.w.*, p. 646.
- 542 *Staatscourant*, 10-5-1950.
- 543 'Kort Kunst Nieuws'. In: *Het Parool*, 16-6-1945.
- 544 'J.v. Ammers-Küller uitgesloten'. In: *Het Parool*, 4-9-1945.
- 545 Schriftelijke uitspraak Centrale Ereraad, 3-7-1946.
- 546 Brief mr. A.J.M. van Dal, dd. 12-12-1947.
- 547 H. van Uffelen, 'Flämische Literatur und Nationalsozialismus'. In: *Juni*, jrg. 2, no. 1 (1988).
- 548 'De Kwestie van het "Dorstig Paradijs"'. In: *NRC*, 16-1-1950.
- 549 'Wie was de schrijver van "Dorstig Paradijs"'. In: *NRC*, 6-3-1951.
- 550 Koos Groen, *Landverraad, da berechting van collaborateurs in Nederland*, Weesp, 1984, p. 229.
- 551 Jo van Ammers-Küller, *De Liga van de goede wil*, Amsterdam, 1953, p. 30.
- 552 *Idem*, p. 48.
- 553 *Idem*, p. 69.
- 554 *Idem*, p. 141.
- 555 Brief mr. A.W.J. Vrijberghe de Coningh, dd. november 1946.
- 556 Verkijk, *a.w.*, p. 675.
- 557 Groen, *a.w.*, p. 224.

- 558 In 't Veld, *a.w.*, p. 109.
- 559 *Idem*, p. 111.
- 560 Brief Centrale Ereraad, dd. 4-9-1950.
- 561 In 't Veld, *a.w.*, p. 122.
- 562 Groen, *a.w.*, p. 222.
- 563 *Idem*.
- 564 Notulen Ereraad voor de Letterkunde, dd. 11-9-1945.
- 565 Kenmerk lijst S-H-XIV-4261 (30/1) 100.
- 566 *Idem*, dd. 18-9-1945.
- 567 Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, p. 240.
- 568 Notulen Ereraad voor de Letterkunde, 11-9-1945.
- 569 Notulen, dd. 23-10-1945.
- 570 *Het Parool*, 30-9-1946.
- 571 Brief J.W. Hofstra, dd. 22-1-1989.
- 572 Notulen, dd. 23-10-1945.
- 573 *Idem*, dd. 6-11-1945.
- 574 *Idem*, dd. 13-11-1945.
- 575 *Idem*, dd. 6-11-1945.
- 576 *Idem*, dd. 20-11-1945.
- 577 *Idem*, dd. 27-11-1945.
- 578 Wam de Moor, 'Kultuurkamer streefde mee naar Nieuwe Orde'. In: *NRC Handelsblad*, 11-2-1988.
- 579 Notulen, dd. 31-8-1945.
- 580 *Idem*, dd. 18-9-1945.
- 581 Pieter van der Meer de Walcheren, 'Godsgericht'. In: *Roeping*, jrg. 18, no. 7, juli 1940.
- 582 Bert Voeten, 'Kennismaking'. In: *Roeping*, jrg. 21, no. 8, augustus 1943.
- 583 Deze en de hierna volgende informatie heb ik ontleend aan materiaal dat mij welwillend ter beschikking is gesteld door Emile Henssen, die op zijn beurt het verhoor van de Ereraad voor Letterkunde heeft gekregen van Sjoerd Leiker.
- 584 In: *Experimenten*, Bussum, 1954, 12c druk, p. 171.
- 585 In: *Aristo*, november 1958, p. 285.
- 586 Henk van Gelre, 'Adriaan Venema over collaborerende schrijvers'. In: *Sic*, winter 1989, pp. 66-83.
- 587 Notulen, dd. 6-11-1945.
- 588 Brief Sjoerd Leiker, dd. 13-12-1947.
- 589 'Dingeman van der Stoep, "De Zondaars"'. In: *Woordwerk*, jrg. 7, maart 1989, p. 8.
- 590 *Idem*, pp. 7-8.
- 591 Notulen, dd. 6-11-1945.
- 592 Toelichting, dd. 14-7-1945.
- 593 Brief J.G. Bartels, dd. 12-1-1944.
- 594 *Idem*, dd. 2-3-1944.
- 595 Resumé-verhoor, dd. 1-8-1945.
- 596 Martien de Jong, *a.w.*, p. 67.
- 597 Notulen, dd. 23-10-1945.
- 598 Brief A.G. Strenght, dd. 8-1-1948.
- 599 Han G. Hoekstra, *Over Jan Campert*, Amsterdam, 1946, p. 9.
- 600 *De Vrije Kunstenaar*, 6 oktober 1945.
- 601 'Twee balladen van de verontwaardiging'. In: *Metro*, 26 oktober 1945.
- 602 Brief J.G. Toonder, dd. 4-9-1945.

Bijlage I

Beknopt overzicht van literaire uitgaven bij nationaal-socialistische uitgeverijen tussen mei 1940 en mei 1945

<i>Schrijver</i>	<i>Titel</i>	<i>Uitgever</i>
1940		
N. Cramers	<i>De 'blunder' van Jimmie</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
H. Fallada	<i>Kleine man, groote man-het kan verkeeren</i> (vertaler A.E.C. Vuerhard-Berkhout)	De Amsterdamsche Keurkamer
L. Storm	<i>Engeltje van 't schip</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
1941		
N. Cramers	<i>De onbekende</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
R. van Genechten	<i>Van den vos Reynaerde, Ruwaard, Boudewijn en Jodocus</i>	De Delta
A.A. Haighton	<i>Dukdalf der persoonlijkheidsidee, Lodewijk van Deyssel als wijsgeer</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
J. Ponteyne	<i>Tegen de decadenten, een drietal beschouwingen over de Nederlandse letterkunde</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
W.W. Waterman	<i>De kruistocht van generaal Taillehaeck</i>	De Residentiebode
1942		
R. Ahlers	<i>Het eenzame land</i> (vertaler G. van Eysden)	Roskam
G.L. Barthel	<i>De eeuwige wet</i> (vertaler J.H.E. Ubbelohde)	Roskam

M. Beversluis	<i>De ballade van het dagelijksch brood</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
H.F. Blunck	<i>De groote tocht, een roman van zeevarenden, ontdekkers, boeren en mannen Gods</i> (vertaler K. Frits)	Roskam
H.F. Blunck	<i>De jageres</i> (vertaler J.A. van der Made)	Roskam
F.R. Boschvogel	<i>Willem van Loos, Historische roman</i>	De Residentiebode
P.C. Boutens	<i>Gegeven keur, Een bloemlezing uit de Verzen</i>	Oceanus

Schrijver	Titel	Uitgever
V. Bürkle	<i>Terugkeer in den zomer</i> (vertaler J.A. van der Made)	Roskam
J.W. van Gittert	<i>Witte van Haemstede, Holladsch drama in 3 bedrijven</i>	Opbouw
R.H. Daumnnn	<i>Einde van het woud</i> (vertaler J.P. Schade)	Roskam
H. Dominik	<i>Dollarvlucht</i> (vertaler H. van Duinkerken)	Roskam
H. van Duinkerken	<i>De witte hel, Soldatenverhalen over den veldslag in het Oosten</i>	Roskam
H. Eckmann	<i>De steen in den akker</i> (vertaler G. van Eysden)	Roskam
H. Fallada	<i>De man die niet geliefd is</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
C.E. Ganter	<i>De roode lotusbloesems, Roman van den Indischen opstand onder Nana Sahib</i> (vertaler J.A. Boreel de Mauregnault)	De Amsterdamsche Keurkamer
H.W. Geissler	<i>De derde wensch</i> (vertaler H. Overbeek)	Roskam
J.P. Heye	<i>Een nationaal volksdichter</i>	Oceanus
H. Jung	<i>De rood-witte sfinx, de roman van een verraadster</i>	Westland
G. Kettmann jr.	<i>Jong groen om den helm, oorlagsgedichten</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
P.E. Keuchenius	<i>Oostland als lotsbestemming</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
-	<i>Keurjaarboek 1932-1942</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
A. Knyphausen	<i>Sebastiaan maakt rare sprongen</i> (vertaler F.F.J. Wahlen)	Roskam
H. Künkel	<i>Een dokter zoekt zijn weg</i> (vertaler A. Kolkman)	Roskam
S. Mackenzie	<i>Jeugd wil leven</i> (vertaler Theun de Vries)	Boot
A.J. Pflëghar	<i>De IJslandtuitar</i> (vertaler J.H.E. Ubbelohde)	Roskam

F. de Prez	<i>Het kan verkeeren... Eens pel rond Bredero in 6 tafereelen</i>	Opbouw
K.E. Schensinger	<i>Aniline</i> (vertaler M. Vierhout)	Oceanus
H. Sellschopp	<i>Arbeidsmeisje's Zomertijd</i> (vertaler J.A. van der Made)	Hamer
G. de Sévooy	<i>Beloken land</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
G. de Sévooy	<i>Criterium voorbij</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
G. de Sévooy	<i>Ster en blazen</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
L. Tügel	<i>Een zoon verliest en wint</i> (vertaler S. Vestdijk)	Boot

Schrijver	Titel	Uitgever
H. Ullrich	<i>Seebald, de strijder, Een roman uit den tijd van de Vitaliënbroeders</i> (vertaler J. Verbeek)	Westland
1943		
M.J.A. Artz	<i>De besten uit het nest</i>	Roskam
M.J.A. Artz	<i>Krik, een wandeling door speelgoedland</i>	Roskam
M.J.A. Artz	<i>Professor Babbit zoekt het hogerop</i>	Roskam
A. Baalde	<i>Het leven roept U, Roman van een generatie</i>	Roskam
S. Bartstra	<i>Heer Janco Douwamavan Oldeboom, Historische roman uit Friesland omstreeks 1500</i>	De Schouw
H.W. Behm	<i>Het wereldraadsel ontsluierd, Hörbiger's wereldijlsleer</i> (vertaler K. Frits)	Roskam
H.F. Blunck	<i>Van onderaardsche en bovenaardsche geesten, Twaalf sprookjes</i> (vertaler Eduard Wormer)	Holle & Co.
H.F. Blunck	<i>De saga der oervaderen</i> (vertaler A.J. Hassoldt)	Roskam
G. Britting	<i>Levensloop van een dikke man die Hamlet heette</i> (vertaler M. van Deyck)	Roskam
H. Bruning	<i>Nieuwe verten</i>	Roskam
H. Bruning	<i>Nieuw levensbewuslzijn</i>	De Schouw
W. Busch	<i>Avonturen van een vrijgezel</i> (vertaler onbekend)	Westland
W. Busch	<i>De heer en mevrouw Knopp</i> (vertaler onbekend)	Westland
W. Busch	<i>Juultje</i> (vertaler onbekend)	Westland
A. van Cauwelaert	<i>Fantaisie zei meneerke</i>	Roskam
A. van Cauwelaert	<i>Harry</i>	Roskam

E. Claes	<i>Herodes</i>	Roskam
M.J. Delbnere-Prins	<i>Het geluk is overal, Drie sprookjes</i>	De Schouw
L. van Deyssel	<i>Proza, Een bloemlezing uit het werk</i>	Oceanus
H. Dominik	<i>Een ster viel uit den hemel</i> (vertaler onbekend)	Roskam
A. Dumas	<i>De drie musketiers</i> (vertaler Jago)	Roskam
H. Eckmann	<i>Het bloeiende leven</i> (vertaler Steven Barends)	Hamer
J.W. Eekhof	<i>Het onbewoonde eiland</i>	Roskam

Schrijver	Titel	Uitgever
J. Eekhout	<i>Noordlicht</i>	De Schouw
H. Franck	<i>Het eiland in de Zuidzee</i> (vertaler Henri Bruning)	Holle & Co.
O. Gmelin	<i>Romes glorie en verval,</i> <i>Roman uit den tijd der</i> <i>volksverhuizing</i> (vertaler Roel Houwink)	Boot
J.W. von Goethe	<i>Ifigeneia in Tauris</i> (vertaler P.C. Boutens)	Oceanus
K. Götz	<i>Terug naar het vaderland</i> (vertaler A.E.C. Vuerhard-Berkhout)	Hamer
G. Grabenhorst	<i>Avontuur in Luzern</i> (vertaler C.J. Revier)	Roskam
J. Gregor	<i>Pericles</i> (vertaler K. Frits)	Roskam
F. Griese	<i>De vlucht</i> (vertaler Steven Barends)	Holle & Co.
F. Gunnarssan	<i>Koningszoon</i> (vertaler Greta Baars-Jelgersma)	Holle & Co.
H. Herse	<i>Het Vaneke Rauk, Roman</i> <i>van een gezin</i> (vertaler J.A. van der Made)	Storm
H. van Hoof en K. Smelik	<i>Twee luisterspelen</i>	Opbouw
R. Huch	<i>De zaak Deruga</i> (vertaler D.M. Govaerts)	Roskam
M. Jelusich	<i>Don Juan</i> (vertaler W.H. Stroink)	Roskam
H. Johst	<i>Een dwaze liefde</i> (vertaler G.J. ter Steege)	Roskam
A. Karrasch	<i>De heer Kramer thuis!</i> (vertaler J. Peppinck)	Roskam
E.G. Kolbenheyer	<i>Ontmoeling op het</i> <i>Reuzengebergte</i> (vertaler Roel Houwink)	Holle & Co.
H. Löns	<i>De huizen van Ohlenlof</i> (vertaler J. van Wageningen)	Westland
H. Löns	<i>De laatste Hansboer,</i> <i>roman van de</i> <i>Lüneburgerheide</i> (vertaler R. de Stoppelaer)	Westland

H. Löns	<i>De weerwolf, een boerenkroniek</i> (vertaler R. de Stoppelaer)	Westland
H. Löns	<i>De wereld staat in bloei</i> (vertaler J. van Wageningen)	Westland
E. Paul	<i>Het gebeurde in Lautenthal</i> (vertaler A.W. van Nes)	Boot
A. Peters	<i>Een vrouw ging voorbij...</i>	Opbouw
A. van Slooten	<i>Leutewolkje en de boer</i>	Roskam
G.P. Smis	<i>De smederij bij den Westertoren Roman uit de Jordaan</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
G.P. Smis	<i>Wande plekken, Roman uit de Jordaan</i>	De Amsterdamsche Keurkamer

Schrijver	Titel	Uitgever
J. Soquet	<i>De groote stilte</i>	Roskam
H. Spoerl	<i>De gasman</i> (vertaler K. Frits)	Roskam
H. Spoerl	<i>We zijn nu eenmaal geen engelen</i> (vertaler K. Frits)	Roskam
O. Steghers	<i>Mon uit 't Leen, Volksche roman van drie liefden: Vader, meisje, volk</i>	Roskam
R.A. Stemmler	<i>Meesterdetective</i> (vertaler onbekend)	Roskam
E. Strauss	<i>Niet te vroegsluilen!</i> (vertaler K. Frits)	Roskam
H. Teirlinck	<i>Griseldis, de vrouwenpeirle</i>	Roskam
H.P. Uhlenbusch	<i>Leonidas de overwinnaar</i> (vertaler J. van Oudshoorn)	De Schouw
H.P. Uhlenbusch	<i>Parijs is wel een mis waard</i> (vertaler Jan van Rheenen)	De Schouw
A. de Versan	<i>Lily</i>	Roskam
R. van Weert	<i>De zeetrekt, Een verhaal van menschen bij de zee</i>	Nenasu
J. Winckler	<i>De snaaksche lotgevallen van Baron Bomberg, Een Westfaalsche schelmenroman</i> (vertaler C. Tepe)	Westland
E. Wittstock	<i>Maio's begrafenis</i> (vertaler U. Schuyler)	Holle & Co.
H. Zillich	<i>De zigeuner</i> (vertaler Eduard Wormer)	Holle & Co.
1944		
M.J.A. Artz	<i>Een bontewarreling</i>	Roskam
M.J.A. Artz	<i>Politie-bericht no. 567</i>	Roskam
M.J.A. Artz	<i>Wat gebeurter in Manbutt?</i>	Roskam
W. Bade	<i>Thielevindt zijn vader</i> (vertaler Clémence Kromwijk)	De Amsterdamsche Keurkamer

E. Bertram	<i>Over de vrijheid van het woord</i> (vertaler Roel Houwink)	De Schouw
W. Beumelberg	<i>Drie novellen</i> (vertaler G.N. Reeders)	Westland
B. Brehm	<i>Tot ziens, Suzanne!</i> (vertaler J.A. van der Made)	Roskam
H. Bruning	<i>Ezechiël, en andere misdadigers</i>	Roskam
H. Bruning	<i>Gelaatder dichters, Een keuze uit de hedendaagsche revolutionaire poëzie in Noord- en Zuid-Nederland</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
W. Busch	<i>De vrome Helena</i> (vertaler onbekend)	Westland
W. Busch	<i>Katerzangen</i> (vertaler W. van 't Woudt)	Westland

Schrijver	Titel	Uitgever
W. Busch	<i>Pater Filicius</i> (vertaler W. van 't Woudt)	Westland
W. Busch	<i>Pluim en Pluis</i> (vertaler W. van 't Woudt)	Westland
T. Colliander	<i>Kruisvaart</i> (vertalers Jef de Leau en G. Klaass)	Boot
C. Colmjon	<i>Conrad Busken Huet, Een groot Nederlander</i>	Oceanus
E.D. Dwinger	<i>De laatste huzaren</i> (vertaler J.A. van der Made)	Hamer
E. Ebermayer	<i>Onder anderen hemel</i> (vertaler A. Kolkman)	Roskam
G.G. Engelkes	<i>Hidde tom Brook</i> (vertaler M. van Nierop)	Westland
G.G. Engelkes	<i>Maike, Erzählung aus Friesland</i>	Westland
O. Erler	<i>Thor's gast</i> (vertaler J.S. de Groot)	Hamer
M. Fleischhack	<i>Moederlevens</i> (vertaler J. Tersteeg)	Boot
G. Freytag	<i>Die verlorene Handschrift, Roman in 5 Büchern</i>	Westland
G. Freytag	<i>Soll und Haben, Roman in 6 Büchern</i>	Westland
A. Girardi	<i>Aan het noodlot is niet te ontkomen</i> (vertaler J. Tersteeg)	Boot
N. Gorjanowa	<i>Het roode drama, studente, ingenieur en vrouw in den rooden 'opbouw'</i> (vertaler J. Lammertse Lzn.)	Westland
M. Grengg	<i>De notepit</i> (vertaler L.G. Lonis)	De Schouw
M. Grengg	<i>Verloren duel</i> (vertaler L.G. Lonis)	De Schouw
F. Hebbel	<i>Cyges en zijn ring</i> (vertaler K.H. de Raaf)	Oceanus
H. Herse	<i>Rood was het schild in top geheschen...</i> (vertaler J.A. van der Made)	Storm

J. Hoffmann	<i>Grenslandboeren, Roman uit het Rijnland uit den tijd tusschen 1841 en 1874</i> (vertaler Jo Peppinck)	Volk en Bodem
H. van Hoof	<i>Duivels melt dubbele tongen, De Nederlandsche tragedie van 1921/1941 in romanvorm verteld</i>	Westland
R. Houwink	<i>Goethe's Faust, Een inleiding tot den zin van het werk</i>	Opbouw
F.W. Hymnen	<i>Brieven aan een treurende vrouw, De zin van den soldatendood</i> (vertaler onbekend)	Storm
M. Jahn	<i>Volk aan het buitenwater</i> (vertaler Will. Kortekaas)	Hamer

Schrijver	Titel	Uitgever
W. Jansen	<i>Gieren boven den Mariënborg</i> (vertaler M. Broekman)	Westland
W. Jansen	<i>Hendrik de Leeuw</i> (vertaler M. Broekman)	Westland
W. Jansen	<i>Het eiland Heldendom</i> (vertaler A. Kolkman)	Westland
W. Jansen	<i>Robert de duivel</i> (vertaler H. Broekman)	Westland
G. Kettmann jr.	<i>Bloed in de sneeuw</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
H. Kindermann	<i>Deroepmg van den Duitschen dichter in dezen tijd</i> (vertalers J. de Boer en M.J. Hartsen)	De Amsterdamsche Keurkamer
H. Leip	<i>De Kinkhoren, De Geschiedenis van het geslacht Abdena</i> (vertaler Casper de Jong)	Boot
H. Marschall	<i>De koffer uit Peking</i> (vertaler H. van Hoenderlo)	De Amsterdamsche Keurkamer
J. Oberkofler	<i>Een geslacht leeft voort</i> (vertaler A. Boin)	Volk en Bodem
Piet Paaltjens	<i>Snikken en grimlachjes, Nieuwe uitgave van den eersten druk</i>	Oceanus
K.H. de Raaf	<i>Hoffmann van Fallersleben, Voortrekker in het oude land der Dietsche letteren</i>	Oceanus
M. Raschke	<i>De erfgenaam</i> (vertaler P.A.J. Brons)	Boot
J. van Rheenen	<i>Hart zonder schild</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
J. van Rheenen	<i>Late vaart</i>	De Schouw
K. Smelik	<i>Achter den boeg</i>	Opbouw
W. Sörensen	<i>Vriend Hein</i> (vertaler F.C. Geitel)	Storm
G. von Stotzingen	<i>De weg door het veld</i> (vertaler J.W. van Cittert)	Opbouw

J. Theunisz	<i>Het ontoegankelijk hart, deroman van Bernardus Paludanus</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
J. Theunisz	<i>Wikingstorm, Een gedicht</i>	De Amsterdamsche Keurkamer
L. Tügel	<i>Paardemuziek</i> (vertaler Steven Barends)	De Amsterdamsche Keurkamer
L. Tügel	<i>Ware vriendschap</i> (vertaler Casper de Jong)	Boot
W. Utermann	<i>Rumoer in een kleine stad</i> (vertaler J. de Leau)	Roskam
K. Veenboer	<i>Ai van Dirreke</i>	De Schouw
F. Zedtwitz	<i>Kloosterschool</i> (vertaler J.A. van der Made)	Storm

Bijlage II

Uitgaven in de Friese taal, verschenen tussen mei 1940 en mei 1945, heruitgaven uitgezonderd

Schrijver	Titel	Uitgever
1940		
M. Apperloo en D. Runia	<i>De memmetael yn it heitelân</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
J. Bolke	<i>Midwintergrien</i>	Brandenburg & Co., Sneek
R. Brolsma	<i>Groun en minsken</i>	Brandenburg & Co., Sneek
R. Brolsma	<i>Byläns de wei. Sketsen ut it swalkerslibben</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
-	<i>Fryslan-kalendir 1941. Mei spreuken ut it wirk fen Harmen Sytstra</i>	Eisma, Leeuwarden
J. Nyckle Haisma	<i>Paed nei eigen hoanleger</i>	A.J. Osinga, Bolsward
-	<i>Heitelan-kalender 1941</i>	Brandenburg & Co., Sneek
J.J. Hof	<i>Fjirtich jier taelstriid</i>	J. Kamminga, Dokkum,
A. Jousma	<i>Kimelud. In bondel fersen</i>	Brandenburg & Co., Sneek
D. Kalma	<i>De Fryske skriftekennisse fen 1876/1897. Ynljeding en harlêzing</i>	J. Kamminga, Dokkum,
D. Kalma	<i>Harmen Sytstra en de soasiale frage. Lêzing for de jiergearkomste 1939 fen de Fryske akademy</i>	Van Gorcum & Camp., Assen
D. Kalma	<i>1940. Wird aan de Friezen</i>	J. Kamminga, Dokkum,
S. Kloosterman	<i>De Hoara's fen Hastings</i>	Brandenburg & Co., Sneek
A. Komter-Kuipers	<i>Trije stimmingsbylden ut Gaesterlân</i>	A.J. Osinga, Bolsward
Y. Poortinga	<i>It Fryske folkstoaniel (1860-1930)</i>	Van Gorcum & Camp., Assen
F. Schurer	<i>Fen twa wallen</i>	Brandenburg & Co., Sneek
K. Sierksma	<i>De foarsizzinge fen de Wolwa. Oerset üt it âldiislansk</i>	J. Kamminga, Dokkum,
J. Spanninga-Posthuma	<i>Bouwers fen it libben! Toanielstik yn fjouwer utkomsten Studinte-almenak,</i>	Brandenburg & Co., Sneek

-	<i>1940. Utjefte fen de
Federaesje fen Fryske
studintefoerienings</i>	Brandenburg & Co., Sneek
R.P. Sybesma, J. Kalma,
E.B. Folkertsma	<i>Fryslan ropt! De findels
foar! De wurden fen it
trijemanskip ut de Fryske
biweging</i>	Brandenburg & Co., Sneek

Schrijver	Titel	Uitgever
1941		
P. Akkerman	<i>De erven fen Freark Japiks</i>	Brandenburg & Co., Sneek
J. Botke	<i>Yn en om de Reidwal</i>	Brandenburg & Co., Sneek
L. Brolsma	<i>Tjitte Winia</i>	Brandenburg & Co., Sneek
R. Brolsma	<i>Mame en de greate boer</i>	Brandenburg & Co., Sneek
A. Brouwer	<i>De gouden swipe</i>	A.J. Osinga, Bolsward
J. Brouwer	<i>Thet autentica riocht</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
J.H. Brouwer en P. Sipma	<i>De sprekwarden fen Burnania (1614)</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
W. Cuperus	<i>De gouden tried</i>	Brandenburg & Co., Sneek
-	<i>Frysk Jierboek, 1941. Under bistjur fen de Fryske akademy</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
I. de Jong	<i>Jonges fen Gaesterlan</i>	Brandenburg & Co., Sneek
B. de Jong	<i>De master skroar. Learboek for de moderne fakman nei anatamysk-geomatryske prinsipes</i>	Brandenburg & Co., Sneek
D. Kalma	<i>Leafwyn. Toanielstik yn trije utkomsten yn fersen</i>	Brandenburg & Co., Sneek
D. Kalma	<i>Wy roppe de libbenen. In harlêzing for de jongeren</i>	J. Kamminga, Dokkum
J. Kalma	<i>By us âlde tsjerken lâns</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
S. Kloosterman	<i>Lisck fen Eysinga</i>	A.J. Osinga, Bolsward
S. Meinesz	<i>It rike jier. Fersen</i>	Brandenburg & Co., Sneek
S.J. van der Molen Molen	<i>Frysk sêgeboek</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
O. Postma	<i>It Fryske doarp als tsjelike en wraldske ienheid foar 1795</i>	Brandenburg & Co., Sneek
O. Postma, J. Kalma en F.B. Folkertsma	<i>Doarpsmienskip</i>	J. Kamminga, Dokkum
Sj. van der Schaaf	<i>It geheim fen de Greate Wielen</i>	Brandenburg & Co., Sneek
P. Sipma	<i>De saun Fryske sêlannen. Taspraek op de</i>	Van Gorcum & Comp., Assen

*twadde jiergearkomste fen
de Fryske Akademy*

P. Sipma, J. Kapteyn en J. Brouwer	<i>De twadde jiergearkomste fen de Fryske Akademy</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
J. Slofstra	<i>Trije geastelike lieten</i>	J. Kamminga, Dokkum
G. Stellingwerf-Jentink	<i>Hwerom Rinkje nei de thé gjin slokje ha woe</i>	A.J. Osinga, Bolsward
-	<i>Studinte-almenak, 1941. Lustrumutjefte fen de Federaesje fen Fryske studinte forienings</i>	Brandenburg & Co., Sneek
H. Teakema	<i>Pultrom</i>	Brandenburg & Co., Sneek
J. Visser-Bakker	<i>Anneke Tanneke en de kabouters. Frysk sjon spil yn trije bidriuwen</i>	Van Gorcum & Comp., Assen

Schrijver	Titel	Uitgever
J. Visser-Bakker	<i>As de dagen koarte</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
J. Visser-Bakker	<i>De Pôllebern. In forhael for de jongens en famkes</i>	Arbeiderspers, Amsterdam
1942		
-	<i>It fryske Boek. Gading for elk. In karsamling ut de bêste Fryske boeken</i>	Brandenburg & Co., Sneek
R. Brolsma	<i>Ypeus</i>	Brandenburg & Co., Sneek
J. Botke	<i>Fen Fryslan's groun. Geologyske sketsen</i>	Brandenburg & Co., Sneek
A. Brouwer	<i>Klinkerts. Fersen</i>	A.J. Osinga, Bolsward
G. Burgy	<i>Biritsen fjûr-Forhael ut 'e Fryske walden</i>	Brandenburg & Co., Sneek
Th. Mollinga	<i>De wylde houn fen 'e boskpleats</i>	Brandenburg & Co., Sneek
Y. Poortinga	<i>Sinneblink. Fersen</i>	Brandenburg & Co., Sneek
D. Tamminga	<i>Balladen en lieten Studinte-almenak</i>	J. Kamminga, Dokkum,
	<i>1942. Utjefte fen de Federacsje fen Fryshe studinteforienings</i>	Brandenburg & Co., Sneek
B. van der Veen	<i>Wytwjukje. Hjar reis nei de Gouden poarte</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
G. Wumkes	<i>Paden fen Fryslan. Samle teksten</i>	A.J. Osinga, Bolsward
1943		
A. Bergsma	<i>Winleruile</i>	Brandenburg & Co., Sneek
A. Brouwer	<i>Marijke. De roman fen in mem</i>	Arbeiderspers, Amsterdam
A. Brouwer	<i>Siderius de Granaet. In forhael for jonges boppe de toalf jier</i>	A.J. Osinga, Bolsward
W. Cuperus	<i>Oarreheite erfskip</i>	A.J. Osinga, Bolsward
Y. fen der Fear	<i>Utskot</i>	Brandenburg & Co., Sneek

-	<i>Frysk jierboek, 1943.</i> <i>Under bistjur fen de Fryske</i> <i>akademy</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
P. de Jong	<i>De roverspolle</i>	Brandenburg & Co., Sneek
P. de Jong	<i>Jelmeri út it Reidshúske</i>	A.J. Osinga, Bolsward
C. Kramer	<i>Gysbert japiex as oersetter</i> <i>en biwirker. De</i> <i>muwzebooste-Gysbert</i> <i>Japicx en Ovidius Paris en</i> <i>Ebone-Dorilis en Cleonice.</i> <i>De suwnerlinge forjanlinge</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
D. Kalma	<i>Freegje mar flerder! In</i> <i>ynlieding ta it Fryske</i> <i>taeleigen</i>	A.J. Osinga, Bolsward
A. Meester-de Vries	<i>Joukheit</i>	A.J. Osinga, Bolsward
A. Meester-de Vries	<i>Róljende weagen</i>	A.J. Osinga, Bolsward
F. Schurer	<i>Fiif en tweintich Fryske</i> <i>dichters</i>	Bigot & van Rossum, Amsterdam

Schrijver	Titel	Uitgever
J. Visscher	<i>Sytske. Oerset fen E.S. de Jong</i>	A.J. Osinga, Bolsward
1944		
R. Brolsma	<i>It widdou's bern</i>	Brandenburg & Co., Sneek
J. Dijkstra en B.v.d. Veen	<i>In twirre yn it hof. Blomlezing for bern</i>	J. Kamminga, Dokkum
J. de Jager	<i>It lijen yn de leijen</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
D. Kalma	<i>De lytze mienskip. Fersen fen aantiken</i>	J. Kamminga, Dokkum
B. van der Veen	<i>Masinist</i>	A.J. Osinga, Bolsward
1945		
P. Folkertsma	<i>Dû earst en den ikke. 30 kanons en ien der op ta for 2, 3, 4 en mear stimmen</i>	Van Gorcum & Comp., Assen
B. Halbertsma	<i>Rimen en teltsjes</i>	R. van der Velde, Leeuwarden
D. Kalma	<i>Skiednis fen Fryslan</i>	J. Kamminga, Dokkum

Bijlage III

Radioprogramma's, boeken betreffende, vanarmaart 1941, het tijdstip waarop de omroepverenigingen werden vervangen door de genazificeerde 'De Nederlandsche Omroep' (declamaties en hoorspel-bewerkingen uitgezonderd)

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
13-3-1941	15.05-15.25	Hilv. II	Gabriël Smit	De verzamelde werken van Slauerhoff
21-3-1941	18.00-18.15	Hilv. II	Jac Poort	J.H. Gunning J Hzn., <i>Herinneringen uit mijn leven</i>
22-3-1941	14.00-14.15	Hilv. I	Max Wolters	Knut Hamsun, <i>De cirkel gesloten</i>
29-3-1941	14.00-14.20	Hilv. I	Marcel van de Velde	Rafael Verhulst, <i>De moordzaak Wed. Dubois</i>
29-3-1941	15.40-16.00	Hilv. II	J. Fransen	Constantijn Huijgens
4-4-1941	18.00-18.15	Hilv. II	C.W.J. Teeuwen	H.V. Morton, <i>Langs bijbelse paden</i>
5-4-1941	19.45-20.00	Hilv. I	-	Dichter en boer: Anne de Vries op bezoek
18-4-1941	18.00-18.15	Hilv. II	C.W.J. Teeuwen	M. van Rhijn, <i>Gemeenschap en vereenzaming</i>
2-5-1941	18.00-18.15	Hilv. II	Jac. Poort	Texeira de Pascoaes, <i>Hiermymus, de dichter der vriendschap</i>
16-5-1941	18.00-18.15	Hilv. II	Jac. Poort	A.G. Barkey Wolf, O. Norel en A.K. Straatsma, <i>Eens Christens reis in dezen lijd</i>

30-5-1941	18.00-18.15	Hilv. II	C.W.J. Teeuwen	Sjoerd Leiker, <i>Zwarte Jan</i>
5-6-1941	18.15-18.30	Hilv. I	Marcel van de Velde	Raf van Hulse, <i>Poldervolk</i>
13-6-1941	18.00-18.15	Hilv. II	Jac. Poort	O. Hallesby, <i>Het gebed</i>
13-6-1941	21.00-21.20	Hilv. II	G. Edelman	Juliette Pary, <i>Vuurdoop in schoffiesland</i>
18-6-1941	19.30-19.45	Hilv. II	Henri Bruning	A. Maija, <i>Snippers opderivier</i>
22-6-1941	18.00- 18.20	Hilv. I	Adriaan van Hees	Herdenking 51sten sterfdag Albrecht Rodenbach
27-6-1941	18.00-18.15	Hilv. I	C.W.J. Teeuwen	De verborgenheid der Gelukzaligheid
27-6-1941	19.30-19.45	Hilv. I	Jef Popelier	Evert Zandstra, <i>Dewijdestilte</i>
2-7-1941	20.50-21.10	Hilv. II	Jefd Popelier	Cor Bruyn, <i>Sil de strandjutter</i>

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
8-7-1941	18.15-18.30	Hilv. II	Henri Bruning	J. Gerhard Toonder, <i>Vreemdeling in Babylon</i>
9-7-1941	15.00-15.20	Hilv. I	Ellen Russe	Marie van Zeggelen, <i>Grand seigneur</i>
11-7-1941	18.00-18.15	Hilv. II	Jac. Poort	O. Hallesby, <i>Waarom ik een Christen ben</i>
16-7-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Emile Buysse	1914-1918 in de Vlaamsche letterkunde
18-7-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Jef de Nobel	A. Roothaert, <i>Dr. Vlimmen</i>
23-7-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Emile Buysse	Het Vlaamscheboek van dezen tijd
25-7-1941	20.45-21.00	Hilv. II	Henri Bruning	H. Krekel, <i>Politik und Seele Hollands</i>
30-7-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Henri Bruning	Ernst Wiechert, <i>Het simpele leven</i>
1-8-1941	15.00-15.20	Hilv. II	Ellen Russe	Sigrid Undset, <i>Madame Dortha</i>
1-8-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Henri van Hoof	Hans Nesna, <i>En het leven begon opnieuw</i>
8-8-1941	18.00-18.15	Hilv. II	-	Ester Stahlberg, <i>Het leven van een Finsche vrouw</i>
8-8-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Jef Popelier	W.F. van Heemskerck Düker en H.J. van Houten <i>Zinnebeelden in Nederland</i>
13-8-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Henri van Hoof	Piet Bakker, <i>Branding</i>
20-8-1941	21.00-21.15	Hilv. II	M.G. Stokvis	Heinz Steguweit,

				<i>Herzbruder und Lumpenhund</i>
22-8-1941	18.00-18.15	Hilv. II	-	H.J. de Groot, <i>Op den rand van het kerkelijk jaar</i>
24-8-1941	14.00-14.15	Hilv. II	Jef Popelier	W.G. Hellinga, <i>Honderd en één brieven van Nederlanders uit de laatste vier eeuwen</i>
26-8-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Henri van Hoof	Arnold Krieger, <i>Tusschen twee volken</i>
29-8-1941	15.00-15.20	Hilv. II	G. Edelman	J. Riemens-Reurslag, <i>Kinderen spelen, en Jo Kalmijn-Spienburg, Moeder, spréék!</i>
5-9-1941	18.00-18.15	Hilv. II	-	Ina Seidel, <i>Twaalfnachten</i>
10-9-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Jef de Nobel	Johan van der Woude, <i>Derk Waterman, de Hollander</i>
16-9-1941	18.15-18.30	Hilv. II	K.D. Koning	Maria Kraft, <i>In der Gewalt der Bolschewisten</i> , en Georg Krawetz, <i>5 Jahre Sowjelflieger</i>
17-9-1941	21.30-21.45	Hilv. II	Henri van Hoof	Werner Kahl, <i>Arbeiders op reis</i>

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
19-9-1941	15.15-15.30	Hilv. II	C. Leesberg	<i>Richtlijnen voor de hedendaagsche voeding, uitgegeven door den Voedingsraad</i>
19-9-1941	18.00-18.15	Hilv. II	-	R.R. Post, <i>De modernedevotie</i>
21-9-1941	14.00-14.15	Hilv. II	Marcel van de Velde	Lode Zielens, <i>Te laat voor muziek</i>
22-9-1941	15.30-15.45	Hilv. I	G. Edelman	Jo Ypma, <i>Oogst 1940</i>
22-9-1941	18.00-18.15	Hilv. II	D.v.d. Bospoort	Rein Brouwer, <i>Dauwover dorstig land</i>
25-9-1941	20.45-21.00	Hilv. I	Jef de Nobel	Ernst Ertl, <i>Werkmeister im - Paradies</i>
28-9-1941	14.00-14.15	Hilv. II	Chr. de Graaf	H.Th. de Booy, <i>Van strandroovers tot redders</i>
29-9-1941	15-30-15.45	Hilv. I	Cecil van der Schaaf-Corsten	Jkvr. C.H. de Jonge, <i>Een eeuw Nederlandsche mode</i>
30-9-1941	18.15-18.30	Hilv. II	Joh. Theunisz	Marie Koenen, <i>Breiz-Isel</i>
2-10-1941	20.45-21.00	Hilv. I	Frans de Prez	I.L. Uyterschout, <i>Onze gedenkteekenen een nationaal bezit</i>
3-10-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Henri Bruning	Joh. Kirschweg, <i>Trast der Dinge</i>
5-10-1941	14.00-14.15	Hilv. II	J. van Ham	Geertje Maerssens-de Meent <i>Vera Fontaine</i>

7-10-1941	18.15-18.30	Hilv. II	J.H. Schuurman Stekhoven jr.	C.H.W. van Leeuwen, B. Schilder en D. Veltman, <i>Ontdekkers en Ontdekkingen</i>
10-10-1941	18.30-18.45	Hilv. II	Karel Nort	Jan Blanken, <i>Athletiek</i>
10-10-1941	21.10-21.15	Hilv. II	J. de Monyé	K.W. Boekholt, <i>Nederlandin gevaar en Der Jude als als Verbrecher</i>
12-10-1941	14.00-14.15	Hilv. II	J. de Monyé	Theodor R. Eggert, <i>Der Tyrann der Welt</i> , Erik Spiesser, <i>Das Konzentrationslager</i> , en Giselker Wirsing, <i>Familien bekerrschen das Empire</i>
14-10-1941	18.15-18.30	Hilv. II	Henri Bruning	Andrea Majocchi, <i>Chirurg</i>
17-10-1941	18.00-18.15	Hilv. II	-	D.J. Baarslag, <i>De gelijhenissen des Heeren</i>
19-10-1941	13.00-13.15	Hilv. I	C. Pama	J.F. van Bemmelen, <i>De achtergrond van de persoonskaart, 32 kwartieren van...; Kwartierstaat van...; Nederlandsche wapens van het Rijk</i>

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
20-10-1941	15.30-15.45	Hilv. I	Suze Proot	Fritz Penzoldi, <i>Sigrid Onegin</i>
21-10-1941	18.15-18.30	Hilv. II	A. Kagerling	Klaas Smelik, <i>Een vloot geeft zich over</i>
24-10-1941	21.00-21.15	Hilv. II	Ad. Sassen	Alfred Haighton, <i>Dukdalf der Persoonlijkheden</i>
26-10-1941	14.00-14.15	Hilv. II	W. Retera	Van Tijen, Maaskant, Brinkman en v.d. Broek, <i>Waaromogeligheden in het nieuwe Rotterdam</i>
28-10-1941	18.15-18.30	Hilv. II	Henri van Hoof	Willem Waterman, <i>De kruistocht van Generaal Taillehaeck</i>
30-10-1941	22.00-22.15	Hilv. I	J.H.R.v.d. Pas	M.J. Sirks en G.W. Kastein, <i>Geneeskunde en erfelijkheid</i>
31-10-1941	21.00-21.15	Hilv. II	P.E. Keuchenius	W.J. van Balen, <i>Veertig eeuwen levensdrang</i>
2-11-1941	14.00-14.15	Hilv. II	J. Hoekstra	Joh. Theunisz, <i>Korte geschiedenis van ons Saksenland</i>
4-11-1941	18.15-18.30	Hilv. II	Frans de Prez	H. Wiegersma, <i>Volkskunst in Nederland</i>
7-11-1941	18.30-18.45	Hilv. II	Karel Nort	Joris van den Bergh en Karel Lotsy, <i>Mysterieuze krachten in de Sport</i>
7-11-1941	21.00-21.15	Hilv. II	J.P.A. de Monyé	Rud. Kommoss,

				<i>Juden hinter Stalin</i>
9-11-1941	14.00-14.15	Hilv. II	J. Hoekstra	P. Aldag, <i>Juden beherrschen England</i>
11-11-1941	18.15-18.30	Hilv. II	M.A. Cageling	Klaas Smelik, <i>Een vloot geeft zich over</i>
14-11-1941	21.00-21.15	Hilv. II	M.G. Stokvis	Hermann E. Busse, <i>Bauernadel</i>
16-11-1941	14.00-14.15	Hilv. II	C. Schneider	Ludwig Tügel, <i>Peerdemuziek</i>
18-11-1941	7.15-7.30	Hilv. I	W.J. Eelssema	Jant Nienhuis, <i>Waarmensch en koren rijpen</i>
18-11-1941	16.45-17.00	Hilv. I	Karel Nort	Joris van den Bergh en Karel Lotsy, <i>Mysterieuze krachten in desport</i>
18-11-1941	18.15-18.30	Hilv. II	G.J. Teunissen	W. Waterman, <i>Amerika filmt</i>
21-11-1941	21.00-21.15	Hilv. II	W.F. Koch	Welke boeken kopen wij de a.s. feestdagen voor onze kinderen van 3 - 12 jaar?
23-11-1941	14.00-14.15	Hilv. II	Henri van Hoof	Waldemar Hammenhög, <i>Petterson en Bendel</i>
24-11-1941	18.15-18.30	Hilv. II	J. van Ham	Jan E. Eekhout, <i>Pastoor Poncke</i>

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
28-11-1941	21.00-21.15	Hilv. II	L. Moolhuizen	Welke boeken koopen wij de a.s. feestdagen voor onze kinderen van 12 - 18 jaar?
30-11-1941	14.00-14.15	Hilv. II	M.J. Hartsen	Hans Grimm, <i>Volkohne Raum</i>
30-11-1941	20.00-20.15	Hilv. I	Henri van Hoof	Het bock als geschenk
1-12-1941	15-30-15.45	Hilv. I	Ellen Russe	Collodi, <i>Pinoccio</i>
7-12-1941	14.00-14.15	Hilv. II	W.J.J. Noordijk	Josef Ponten, <i>Volkauf dem Wege</i>
8-12-1941	15.30-15.45	Hilv. I	J.H.R.v.d. Pas	Hellmuth Unger, <i>Redder der kinderen</i>
14-12-1941	14,00-14.15	Hilv. II	Will. C. Gilbert	De Symphonia-reeks I
19-12-1941	21.00-21.15	Hilv. II	E.M. Valeton	Cruys Voorberg, <i>Erfernisder eeuwen</i>
21-12-1941	13.05-13.20	Hilv. II	-	P.J. Meertens, <i>De beteekenis der Nederlandsch e familienamen</i>
21-12-1941	14.00-14.15	Hilv. II	Will. C. Gilbert	De Symphonia-reeks II
23-12-1941	18.00-18.15	Hilv. II	J.M. Hartsen	R.P. Oszwald, ~~Dutch~~ <i>Nedlandsche Symphonie</i>
28-12-1941	14.00-14.15	Hilv, II	W.J.J. Noordijk	Friedrich Griese
29-12-1941	15.30-15.45	Hilv. I	C.v.d. Schaaf-Corsten	Grada Plug, <i>Viereeuwen kleeding in Nederland</i>

30-12-1941	7.15-7.30	Hilv. I	J. Tolner	Joh. Theunisz, <i>Korte geschiedenis van ons Saksenland</i>
1-1-1942	14.00-14.15	Hilv. II	J.H. Schuurmans Stekhoven jr.	J.H. Post, <i>De wieg der menschheid</i>
2-1-1942	10.40-11.00	Hilv. II	-	J.G. van Dillen, <i>Het kohier der kapitale impositiën van 1585</i>
2-1-1942	21.00-21.15	Hilv. II	Anno Teenstra	K. van der Geest, <i>'t Sal waarachtig wel gaan</i>
13-1-1942	13.00-13.15	Hilv. I	K.D. Koning	J.W. Ooms
13-1-1942	18.00-18.15	Hilv. I	W.J. Eelssema	De vrouwen in den boerenroman
17-1-1942	14.45-15.00	Hilv. II	J. van Ham	Jan H. Eekhout, <i>De eeuwige droom</i>
19-1-1942	15.45-16.00	Hilv. II	A. Haman	J.H. Reydon, <i>Heemkunde</i>
20-1-1942	18.15-18.30	Hilv. II	J.H. Schuurmans	P.H.v.d. Hoog, <i>Paracelsus</i>
23-1-1942	21.00-21.15	Hilv. II	J.P.A. de Monyé	P.E. Keuchenius, <i>Uit den Talmoed, en Willem van Santen, Dr. Nathan Oppenheim's Medicinale baden</i>
25-1-1942	17.30-17.45	Hilv. II	Andreas Glotzbach	Nederlandsche dichters
25-1-1942	14.00-14.20	Hilv. II	R. Brolsma	Over eigen werk

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
26-1-1942	15.30-15.45	Hilv. I	Suze Proot	A. van Anvooy, <i>Impromptu</i>
27-1-1942	18.15-18.30	Hilv. II	D. van Roon	Josef Winschuh, <i>Geen angst voor het nieuwe Europa</i>
27-1-1942	13.00-13.15	Hilv. I	W.J. Eelssema	Sien Jensema, <i>Edema's</i>
29-1-1942	13.45-14.00	Hilv. II	-	Jan van den Dom, samenstelling G.A. Evers
30-1-1942	21.00-21.15	Hilv. II	Jef de Nobel	H.A. Lunshof, <i>De stuurman van den groenen leeuw</i>
1-2-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Henrik Scholten	Over eigen werk
1-2-1942	17.30-17.45	Hilv. II	Jacques de Haas	Karel Vertommen
8-2-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Leo Boekraad	Over eigen werk
9-2-1942	15.00-15.15	Hilv. I	Ellen Russe	Anni Nuoli-Waara, <i>Katri</i>
10-2-1942	18.15-18.30	Hilv. II	Anno Teensira	Will Vesper, <i>Het harde geslacht</i>
13-2-1942	21.00-21.15	Hilv. II	K.D. Koning	D.J.v.d. Ven, <i>Het carnavalsboek van Nederland</i>
15-2-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Roel Houwink	Over eigen werk
17-2-1942	18.15-18.30	Hilv. II	W.J.J. Noordijk	G. Hylkema, <i>Ras en Toekomst</i>
20-2-1942	20.45-21.00	Hilv. I	Steven Barends	<i>Das Deutschlandbuch</i>
22-2-1942	14.00-14.20	Hilv. II	D.Th. Jaarsma	Over eigen werk

24-2-1942	18.15-18.30	Hilv. II	J.S. Postma	J. Theunisz, <i>Naar Oostland</i>
27-2-1942	21.00-21.19	Hilv. II	Bruno Weikamp	J.W.F. Werumeus Buning, <i>Verzamelde gedichten</i>
1-3-1942	14.00-14.20	Hilv. II	J.J. van Geuns	Over eigen werk
3-3-1942	18.15-18.30	Hilv. II	Steven Barends	Margaret Mitchell, <i>Gejaagd door de wind</i>
6-3-1942	21.00-21.15	Hilv. II	J.H. Schuurmans Stekhoven	Olga Pöhlmann, <i>Naturforscher und Arzt</i>
10-3-1942	18.15-18.30	Hilv. II	D. van Roon	A. Hollenberg, <i>Organisatie van het sociaal-economisch leven in Duitschland</i>
13-3-1942	21.00-21.45	Hilv. II	Anno Teenstra	Ger Griever, <i>Zorg om den jongen</i>
27-3-1942	21.00-21.15	Hilv. II	George de Sévooy	T. Bouws, <i>Voorspel</i>
29-3-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Chris de Graaff	Over eigen werk
7-4-1942	18.15-18.30	Hilv. II	C. Schneider	Rinke Kanter, <i>Het andere geslacht</i>
12-4-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Mark Arnet	Over eigen werk
14-4-1942	18.15-18.30	Hilv. II	H.Th. de Goey	Ashiliei Hino, <i>Korten en Soldaten</i>
17-4-1942	21.00-21.15	Hilv. II	Gabriël Smit	Maria van Gogh, <i>Melodie in de schemering</i>
21-4-1942	18.15-18.30	Hilv. II	Marcel van de Velde	Omer K. de Laey, <i>Verzameld werken</i>

26-4-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Ger Griever	Over eigen werk
-----------	-------------	----------	-------------	--------------------

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
28-4-1942	18.15-18.30	Hilv. II	M.J. Hartsen	J. Barhausen, <i>Ohm Krüger</i>
3-5-1943	14.00-14.20	Hilv. II	Klaas Smelik	Over eigen werk
5-5-1942	18.15-18.30	Hilv. II	-	H. Zillich, <i>Een bosje tarwchalmen</i>
8-5-1942	21.00-21.15	Hilv. II	Anno Teenstra	D.J. vander Ven, <i>De heemliefde van het Nederlandsche volk</i>
10-5-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Henri van Hoof	Over eigen werk
12-5-1942	18.15-18.30	Hilv. II	Jef de Nobel	K.W. van Meerbeke, <i>Ik zal 't zijn</i>
15-5-1942	21.00-21.15	Hilv. II	J.P.A. de Monyé	A. Oestcrheld, <i>Het goud</i>
17-5-1942	14.00-14.20	Hilv. II	D.J. van der Ven	Over eigen werk
19-5-1942	18.15-18.30	Hilv. II	Miep v.d. Velde	<i>Stormmeeuw</i>
24-5-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Ger Griever	Over eigen werk
26-5-1942	18.15-18.30	Hilv. II	Steven Barends	Bernard Nordholm, <i>Rendiervolk in leven en dood</i>
29-5-1942	21.05-21.20	Hilv. II	D. van Roon	E. Wagemann, <i>Komt er inflatie?</i>
31-5-1942	18.15-18.30	Hilv. II	Gabriël Smit	Over eigen werk
2-6-1942	18.15-18.30	Hilv. II	Jef de Nobel	K. Norel, <i>Anthonie van Diemen</i>
5-6-1942	21.00-21.15	Hilv. II	George de Sévooy	Arthur van Schendel, <i>De wedergeboorte van bedelman</i>
7-6-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Emile Buysse	Over eigen werk

8-6-1942	15.30-15.45	Hilv. II	C.v.d. Schaaf-Corsten	M.B. Picken, <i>Modemaken zonder moeite, deel I</i>
14-6-1942	14.00-14.20	Hilv. I	George de Sévooy	Over eigen werk
21-6-1942	14.00-14.20	Hilv. I	J.A. van der Made	Over eigen werk
21-6-1942	16.00-16.15	Hilv. I	J. Kortebein	Karl Richard Gahzer, <i>Das Reich als europäische Ordnungsmacht</i>
28-6-1942	14.00-14.20	Hilv. I	J. Sinnighe	Over eigen werk
5-7-1942	14.00-14.20	Hilv. II	Hermann Matteesen	Over eigen werk
5-7-1942	16.00-16.15	Hilv. I	D.Th. Jaarsma	Hans Nesna, <i>De betere wereld</i>
6-7-1942	15.30- 15.45	Hilv. II	C.v.d. Schaaf-Corsten	Mevr. Van Eijdsen-Vink, <i>Mijn tooneelleven</i>
12-7-1942	14.00-14.20	Hilv. I	August Heyting	Over eigen werk
12-7-1942	16.00-16.15	Hilv. II	Henrik Scholte	Halldor Laxness, <i>Het licht der wereld</i>
13-7-1942	15.30-15.45	Hilv. I	Ellen Russe	Vrouwen in leven en verlichtsel
14-7-1942	13.00-13.15	Hilv. II	J. Tolner	Evert Zandstra, <i>De vlammende heide, Het klotsende meer, De wijze stilte</i>
19-7-1942	14.00-14.20	Hilv. I	Joh. Theunisz	Over eigen werk

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
19-7-1942	16.00-16.15	Hilv. II	George de Seévooy	August Mölk, <i>Het lied van den golfslag</i>
20-7-1942	15.30-15.45	Hilv. I	G. Edelman	Het nieuwe boek van de jeugd
26-7-1942	14.00-14.20	Hilv. I	J. van Oudshoorn	Over eigen werk
2-8-1942	14.00-14.20	Hilv. I	Willem Waterman	Over eigen werk
2-8-1942	16.00-16.15	Hilv. II	Jacques de Haas	Hans Merx, <i>Johann Sebastian Bach, zijn leven en zijn werk</i>
16-8-1942	13.05-13.20	Hilv. II	C. Pama	<i>Wie en wat waren onze voorouders?</i>
16-8-1942	14.00-14.20	Hilv. I	J.A. van Kersbergen	Over eigen werk
17-8-1942	15.30-15.45	Hilv. I	J. Hoekstra	M.C. Blöte, <i>De geurende kruidhof</i>
23-8-1942	16.00-16.15	Hilv. II	Johan Perey	Wouter Paap, <i>Mensch en melodie</i>
25-8-1942	13.00-13.15	Hilv. II	J. Breedvelt	Herbert Backe, <i>Um die Nahrungsfreiheit Europas</i>
6-9-1942	17.00-17.20	Hilv. II	D.Th. Jaarsma	Kathinka Lannoy, <i>Het geslacht Trigland, Het hol van den wind, Die vrije Haghe</i>
8-9-1942	13.00-13.15	Hilv. II	J. Tolner	Emile Buysse, <i>Miele keert terug</i>
13-9-1942	17.00-17.20	Hilv. II	Henrik Scholte	A.J. Pfléghar, <i>De IJslandruiter</i>
14-9-1942	15.00-15.15	Hilv. I	R.J. Eenhoorn	Poëten en scribenten

14-9-1942	15.30-15.45	Hilv. II	George de Sévooy	Age Scheffer, <i>Kruistocht om het eiland</i>
20-9-1942	14.40-15.00	Hilv. I	F. Sampimon	Paul Mousset, <i>Quandle temps travaillait pour nous</i>
20-9-1942	17.00-17.20	Hilv. II	J.A. van der Made	F. Boschvogel, <i>Willem van Loo</i>
27-9-1942	17.00-17.20	Hilv. II	Roel Houwink	Ph. Exel, <i>Meester Mathi's kruisgang</i>
28-9-1942	15.30-15.45	Hilv. II	G. Edelman	Wouter van Riesen, <i>Albarta ten Oever</i>
4-10-1942	15.05-15.20	Hilv. I	F. Sampimon	Johannes Oehquist, <i>Reich des Führers</i>
11-10-1942	14.55-15.10	Hilv. I	F. Sampimon	William Joyce, <i>Twilight over England</i>
11-10-1942	17.00-17.20	Hilv. II	Roel Houwink	Felix Timmermans
18-10-1942	15.00-15.20	Hilv. I	F. Sampimon	Bruno Brehm
18-10-1942	17.00-17.20	Hilv. II	J.A. van der Made	Rein Brouwer, <i>Maar de zon overwon</i>
25-10-1942	17.00-17.20	Hilv. II	Roel Houwink	Filip de Pillecijn, <i>Hans van Malmedy</i>

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
26-10-1942	10.30-10.45	Hilv. II	George de Sévooy	Karin Larsen, <i>Tusschen de starren</i>
1-11-1942	15.00-15.20	Hilv. I	F. Sampimon	Bruno Brehm
1-11-1942	17.00-17.20	Hilv. II	J.A. van der Made	R. Blijstra, <i>Gericht tot zelfbehoud</i> , en Max Dendermonde, <i>Bruin, rood en groen</i>
8-11-1942	15.00-15.20	Hilv. I	F. Sampimon	J.H. Eekhout, <i>Groot-Duitsche dichtkunst</i>
8-11-1942	17.00-17.20	Hilv. II	Henrik Scholte	Bas Bouman, <i>Zwervende houtvoeters</i>
15-11-1942	15.00-15.20	Hilv. I	F. Sampimon	Gerhardt Hauptmann
15-11-1942	17.00-17.20	Hilv. II	Roel Houwink	Het echtpaar Scharten-Antink
22-11-1942	15.00-15.20	Hilv. I	F. Sampimon	Anton Zischka
22-11-1942	17.00-17.20	Hilv. II	Roel Houwink	H.de Weerd, <i>Waddenlegende</i>
20-12-1942	15.00-15.20	Hilv. I	J.A. van der Made	Paul Mausset, <i>Quand le temps travaillait pour nous</i>
20-12-1942	16.45-17.00	Hilv. II	Roel Houwink	Ben van Eijsselsteyn, <i>Dorre grond</i>
27-12-1942	17.00-17.20	Hilv. II	Roel Houwink	A. Roothaert, <i>De vlam in de pan</i>
3-1-1943	15.00-15.20	Hilv. I	J.A. van der Made	Karl Pagel, <i>Die Hanse</i>
3-1-1943	17.00-17.15	Hilv. II	Roel Houwink	Filip de Pillecijn, <i>De soldaat Johan</i>
10-1-1943	15.00-15.20	Hilv. I	F. Sampimon	Adriaen Valerius,

				<i>Nederlandsche gedenckclanck</i>
10-1-1943	17.00-17.15	Hilv. II	Roel Houwink	K. Norel, <i>De Eenhoorn</i>
17-1-1943	15.00-15.20	Hilv. I	J.A. van der Made	A. von Freytag-Loringhoven, <i>Deutschlands Auszenpolitik, 1933/1941</i>
17-1-1943	17.00-17.15	Hilv. II	Roel Houwink	J.K. van Eerbeek, <i>Pontus en de dieren</i>
24-1-1943	15.00-15.20	Hilv. I	F. Sampimon	E.G. Kolbenheyer, <i>Das Gottgelobte Herz</i>
24-1-1943	17.00-17.15	Hilv. II	Roel Houwink	Jan. H. Eekhout, <i>De waarachtige historie van Tijl Uitenspiegel in Vlaanderen</i>
31-1-1943	17.00-17.15	Hilv. II	Roel Houwink	P.C. Boutens, <i>Gegeven keur</i>
21-2-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Aart van der Leeuw, <i>Opvluchten, Het aardsche paradijs</i>
7-3-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Lodewijk van Deyssel, Proza

Datum	Tijdstip	Zender	Spreker	Onderwerp
14-3-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	André Demedts, <i>Geen tweede maal</i>
21-3-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Ben van Eijsselsteyn, <i>Van Zuiderkruis tot Poolster</i>
28-3-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	U.G. Dorhout, <i>De Hornstra's</i>
11-4-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Jovan Ammers-Küller, <i>Ma</i>
18-4-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Ernest Claes <i>Jeugd</i>
2-5-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Dignate Robbertz, <i>Noordwester</i>
9-5-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Aart van der Leeuw, <i>De kleine Rudolf</i>
16-5-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	<i>Vijftig Nederlandsche sprookjes</i> , verzameld door J. Sinnighe
30-5-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Evert Zandstra, <i>Twaalf mannen van vrouwe Jacoba</i>
6-6-1943	15.00-15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Maurice Roelants, <i>Alles komt terecht</i>
13-6-1943	15.00- 15.20	Hilv. I	Roel Houwink	Marcellus Emants
20-6-1943	15.00-15.20	Hilv. I	B.J. Eenhoorn	Horst Slesina, <i>Soldaten tegen dood en duivel</i>
19-2-1944	20.15-20.30	Hilv. II	Roel Houwink	Peter van Andel, <i>Frans Eltkom, een dwaas</i>

16-3-1944	21.15-21.30	Hilv. I	Roel Houwink	Kurt Kluge, <i>Meneer Korlüm</i>
18-3-1944	20.15-20.30	Hilv. II	Roel Houwink	<i>Bloei, een en twintig verhalen van Vlaamsche schrijvers</i>
13-4-1944	21.15-21.30	Hilv. I	Roel Houwink	Cor Bruyn, <i>Kinderen van het eiland</i>
25-5-1944	21.15-21.30	Hilv. I	Roel Houwink	E.C. Conti, <i>Pompeï en Hereulaneum</i>
8-6-1944	21.15-21.30	Hilv. I	Roel Houwink	A.A.L. Graumans, <i>Dré III en Compagnons</i>
6-7-1944	21.15-21.30	Hilv. I	Roel Houwink	Carl Rothe, <i>Olivia</i>
20-7-1944	21.15-21.30	Hilv. I	Roel Houwink	E.E. Dwinger, <i>De laatste huzaren</i>
3-8-1944	21.15-21.30	Hilv. I	Roel Houwink	J. Gerhard Toonder, <i>Schipper naast God</i>
17-8-1944	21.15-21.30	Hilv. I	Roel Houwink	J.W.F. Werumeus Buning, <i>De Roos van Vigo</i>
11-9-1944	21.15-21.30	Hilv. I	Roel Houwink	G.A. Brederode, <i>Groot Liedboek</i>

Bijlage IV

Vertalingen door Roel Houwink tussen mei 1940 en mei 1945

Schrijver	Nederlandse titel	Uitgever
1940		
H. Hanselmann	<i>Hij en zij problemen</i>	Ploegsma
H.F. Kohlbrügge	<i>Uit genade zijt gij zalig geworden</i>	Bosch & Keuning
D. de Rougemont	<i>Persoonlijkheid als roeping in dezen lijd</i>	U.M. Holland
L. Weatherhead	<i>Psychologie ten dienste van de ziel</i>	Erven J. Bijleveld
1942		
J.W. von Goethe	<i>Reis naar Italië</i>	Contact
S. Kierkegaard	<i>De leerschool van het lijden</i>	J.N. Voorhoeve
P. Schutz	<i>Waarom ik nog Christen ben</i>	U.M. Holland
1943		
O. Gmelin	<i>Romes glorie en verval</i>	Boot
E.G. Kolbenheyer	<i>Ontmoeting op het Reuzengebergte</i>	Holle & Co
1944		
E. Bertram	<i>Over de vrijheid van het woord</i>	De Schouw
F. Hölderlin	<i>Een portret van den dichter uit zijn leven en werken</i> (Poëzie vertaald door George de Sévooy)	Wereldbibliotheek

Bijlage V

Bekroonde inzendingen van de dichterswedstrijd 'Het Jonge Hart', door de Nederlandsche Omroep in 1943 uitgeschreven

Annie Altona	- Afteldeun
-	- L'Inconnue
Eb.v.d. Beld	- En familie
-	- Bij het graf
-	- Studeerkamer
-	- Ziek meisje
H.v.d. Berg	- Lied van een smid
Riet Beukman	- Blociende kastanje
Jan v.d. Doef	- Driekoningen
Joh. Eskens	- Lente 1941
A. Gravekamp	- Oude man
Bram van den Have	- Uit m'n stenoblok
-	- Hij en ik
Henny Hemmes	- Dageraad
-	- Impressie
J.R. Hommes	- Rshew
-	- Toespraak tot mijn beddelaken
Joh. J. Joosen	- Contrasten
H. Kramer	- Met een kind voor een oud koopmanshuis
-	- Eenzaam
-	- De Poolster
-	- De schutting
-	- Columbus
-	- Volksliedje
W.A.H. Kerkhoff	- Marpessa, Idas, Apollo
Jan Lens	- Rubensengeltje
J.H. Noppen	- Heldenkerkhof
Freek van Ommen	- Herinnering
A. Oosterhuis	- De Meidoorn
Paul Philips	- Orpheus' klaaglied
W.F. de Regt	- Papieren zwaluw

-

G.F.M. Rensman

Jelly van Tilburg

-

- Kampen

- Jong kastanjeboomke

- Seringenboompje

- Zomeravond

Bijlage VI

Opgave van de door de Eerraad voor Letterkunde opgelegde uitsluitingen

Tot 5 mei 1946

N. Aartsma
 Tjeerd Adema
 P. Akkerman
 S.P. Akkerman (pseudoniem S. van der Daes)
 J.C. Alders
 M.K.A. Artz
 Greta Baars-Jelgersma
 Alex Baelde
 M.J. Bakker
 H. Bal
 S. Bartstra
 N. Basenau-Goemans
 Piet Begeer
 M. Bekkers-Zürcher
 E.v.d. Berg-Boldingh
 A. Bergsma
 J. van Beveland
 J.B. Beversluis-Verstraete (pseudoniem Dignate Robbertz)
 E. Blinxma
 H. Blom (pseudoniem Herman Boubert)
 C.A. Boeg (pseudoniem Lettie van Bree)
 N. Boelen-Ranneft
 L. Boelens
 J. de Boer
 Johanna de Boer
 J.H. uit den Bogaard
 Theo Bogaerts
 A. Boin
 T. Bokma
 Hilda Bongertman
 W.J. de Boone
 J.A. Boreel de Mauregnault (pseudoniem J.J. Bodens)
 Ans M. Bos
 F.R. Boschvogel
 Tom Bouws
 Dirk L. Broeder
 H.J. van den Broek

Martin van den Broek
 Henri Broekman
 Marinus Broekman
 P. Brons
 Piet Broos
 Abe Brouwer
 Cor Bruyn
 Jeanne de Bruyn
 G. Burgy
 Robert Cassane
 J.W. van Cittert
 Gerben Colmjon
 D.A. Cramer-Schaap
 Nico Cramers
 H. Crans
 J.W. Crom
 C.S. Crone
 W. Cuperus
 L.J.A.M. Daalhuysen
 Rob Delsing
 F. Demers
 Marie van Dessel-Poot
 H.J. van Deursen
 Mea van Deyck
 P.A. Dick
 Nellie Donker
 H.J. van Doornik
 U.G. Dorhout
 G.K. Dreyer
 J. Dijkstra
 W.J. Eelsssem
 Elisabeth Eenhoorn
 J.H.M. van der Eerden
 C. Egelie
 F. Engels
 F.W.B. Engler
 E. Engler-van Bergen
 J. van Essen
 G. van Eysden
 Philip Exel
 Ypke van der Fear
 A.Sj. Feenstra
 J.M. Feylbrief (pseudoniem J. van Oudshoorn)
 Bob Fleischauer
 D. Fortin
 Theo Frank
 T. Frankenmolen
 W. Fijn van Draat (W. Roelant)

Lea de Gamond
J. Geesink
K. van der Geest
M. de Gelder-Jansen
Marcel van Gestel
Jan Goeverneur
H. Gorter
Dick M. Govaerts
W. Graadt van Roggen
B.W.J. de Graaf
Barend de Graaf
F. de Graaf
A.A.L. Graumans
Ger Griever
H.J. de Groot
E.R. Gummarus
Elisabeth Gutteling
Siebren Haakma
Lauri Haarla
H.J. Haarman
Jaap Habold
G. Ham
M.J. Hartsen
A.J. Hassoldt
Adriaan van Hees
W. Herpers
Anna Hers
N.H. den Hertog
Marian Hesper
J.J.W. van den Heuvel (pseudoniem Joost van Almero)
Miep van der Heyden
A.D. Hildebrand
M.Th. Hillen
A. Hingst
A.J. van der Hoeven
W.A.F.X. Hoffmann
Henri van Hoof
Henriette van Hoorn
W.H.M. van den Hout (pseudoniem Willem Waterman)
L.J.A. Hoyack
Willem Huivenaar
W.G. van der Hulst
Martin Jäckel
Hans Jannasch
A.C. de Jong
Casper de Jong
D. de Jong jr.
P. de Jong

J.C.F. de Jong-Lückerath
 C.Th. Jongejan-de Groot
 Anthony van Kampen
 Co Kars
 J. Kasander
 Molly Keizer
 J.J.F. Kemming (pseudoniem Hans Verhoeven)
 Jaap van Kersbergen
 Margot Kettmann-Warnsinck
 Johan van Keulen
 Wytze Keuning
 J.M.A. Kiggen
 G. Klaas
 J.C. Klatten
 B. Kok
 Aja Kolkman
 Johan Koning
 U. Koning-Bernau (pseudoniem U. Schuyler)
 Joke van Kuipers
 W. van der Kulk (pseudoniem Willem van Iependaal)
 W. Laatsman
 J. Lammertse Lzn.
 René Land
 L.M. de Lange
 H.J. Lanooy
 Paul Lebeau
 Rona Lentinck
 Piet van Lieshout
 Jos van Limbergen
 Catharina van der Linden
 D. van der Linden
 Henriette Lindt
 Johan Löbler
 W.F. Loman
 Han de Long
 Minus van Looi
 H.J. Looman
 J.F.C. Lückerath
 L.G. Luis
 Cor Marée
 Piet Marée
 S.W.F. Margadant
 F. van der Meer
 A. Meester-de Vries (pseudoniem Anke)
 Jacques Melis
 J. van Melle
 Jan Mens
 Margaretha Meyer

Ank van der Moer
 M.J. Molanus-Stamperius
 D.G. Montagne
 Piet J. Mossinkhof
 Pierre Mulder
 R.H.G. Nahuys
 Gerda Nefkens
 A.W. van Nes (pseudoniem Anny van Apeldoorn)
 Maarten van Nierop
 J. Nowee
 Francine Onstein
 A. Oosthoek
 Dick Ouwendijk
 H. Overbeck
 Johan M. Palm
 L. Palm-Boelens (pseudoniem Lotte v.d. Eyckhoff)
 J.H. Penning
 Jo Peppinck
 Maria Peremans-Verhuyck
 André Peters
 El Pintor
 A. Plenter
 Jaap van der Pool
 Jan Post
 Hein de Raay
 G.N. Reeders
 R. Reinsum
 Renée Renewa
 G. Remmert-Oberink
 G.J. Revier
 G.A. van Riemsdijk
 J.H. Rinkema (pseudoniem Rinke Kanter)
 Jac. Roelofs
 I. Roelfsema
 Herman Roelvink
 Philip Roest
 Paul Rogghé
 A. Roothaert
 H. Roskam (pseudoniem H. van Duinkerken)
 P.A. de Rover
 A. Rutgers van der Loeff-Basenau
 D. Ruting
 D.J. Ruyter
 H.W. van Rijk
 Frits Sampimon
 C.G.S. Sandberg
 W. van Santen
 C. Schaake-Verkozen

J.P. Schade
 J.A. van Schagen
 C. Scharren
 M. Scharren-Antink
 Jos van Schaveren
 W. Schermelé
 M.J. Schlüter
 Henrik Scholte
 A.F. Schop
 Henk Schragel
 Y.C. Schuitemaker
 N. Schuttevaer-Veldhuis
 J.M. Selleger-Elout
 Emile Sepgens
 J.R.W. Sinnighe (pseudoniem Jacques Dekker)
 Augusta van Slooten
 Jac J.J. Smechuizen (pseudoniem Jac.Hojems)
 Johanna Smelik
 G.P. Smis
 Gabriël Smit
 N.J.P. Smith
 F.W. Smulders (Paul Vlemminx)
 Juliaan Socquet
 Sandor M. Somogyi
 Kees Spierings
 Ed. Startz
 G.J. ter Steege
 Oktaaf Steghers
 Elisabeth Stelli
 Jac. van der Ster
 Lize Steutel
 G.J. te Stuge
 L. Swaneveld (pseudoniem Jef de Leau)
 J.A.J. Temmink (pseudoniem J. Oerbelt)
 Cor Tepe
 J. Tersteeg
 Gerrit van Teylingen
 M. Theunisz-van Neck
 Dick Ph. Toonder (pseudoniem Phiny Dick)
 Jan Gerhard Toonder
 J.H.E. Ubbelohde
 Jan Ubink
 Leo Uittenboogaard
 J.P. Valkema-Blouw
 Joh. Veeken-Bakker
 Job Verbeek
 W.Verbeek
 Eduard Vermeulen

Armande de Versan
 M. Vierhout
 J.A. Visser
 E.A. Voogd-Pull
 J.A.E. Voogt-van Kleeff
 Ad. Vorstman
 M.H. de Vries-Vogel
 Th. Vrijdag
 A.E.C. Vuerhard-Berkhout
 H.F.J. Wahlen
 A.C.B. Walther
 H.A.S. Wanting
 A.J. Weber (pseudoniem Werda)
 Ernst J.F. Weber
 Johann Weber
 Reinier van Weert
 J.B. Wemmerslager van Sparwoude (pseudoniem Olaf J. de Landell)
 Nico Went
 G. Wiedermeyer Hzn.
 F. de Witt Huberts
 E. van Witteloostuyn (pseudoniem Lode v.d. Schelde)
 H. Wolffenbuttel-van Royen
 Piet Worm
 Eduard Wormer
 Wilhelmina van 't Woud
 Jo Ypma
 H. IJzerman
 Hugo Zimmerman
 A.J. Zoetmulder
 P.J.S. Zwart
 Erik de Zweth

Tot 1 november 1946

Rein Brolsma
 Rein Brouwer

Tot 5 mei 1947

Henk Bakker

Tot 1 september 1947

J.W.F. Werumcus Buning

Tot 1 november 1948

H. van Amsterdam

Peter van Andel
 A. Blauw (pseudoniem Max van Amstel)
 Willem Capel
 Wytze Elskamp
 J.M.A. Emmen-Post
 Emiel van Hemeldonk
 J.H. Holm
 J.T. Jager
 G.H.J.W. Janssen
 J. de Jong-Snijder van Wissenkerke (pseudoniem Janneke van Beveland)
 Jaap Kolkman
 A.P. Krul (pseudoniem Arend Tael)
 Kees van Reysen
 L. de Ridder
 A. Zuidervliet (pseudoniem Klaas Veenboer)

Tot 1 januari 1949

L.M.A. Kuitenbrouwer (pseudoniem Albert Kuyle)

Tot 1 september 1950

Roel Houwink
 Klaas Smelik

Tot 1 januari 1951

M.O. Albers
 Jan de Haas
 Nico de Haas
 A.M. Hepkema
 A. Heyting (pseudoniem Gust van Elring)
 D.Th. Jaarsma
 D.J. Kiestra
 S.J. van der Molen
 Jef Popelier
 K.H. de Raaf
 R.P. Sybesma
 J.J. Uilenburg
 U.D. Wouters

Tot 1 januari 1953

Jo van Ammers-Küller

Tot 1 april 1953

Jan H. Eekhout

Chris de Graaff
J. Huyts
Douwe Kalma
J.C. Nachenius
Jan van Rheenen
Johan Theunisz
A.H.H.A. Wensink (pseudoniem George de Sévooy)

Tot 1 november 1953

E. Koning-Manuel (pseudoniemen Martha Brouwer, G. van Eysden en F.M. van der Mass)
W. Könneker
Wilhelmina Kortekaas
Clémence Kromwijk

Tot 1 augustus 1955

Martien Beversluis
Henri Bruning
Tobi Goedewaagen
J. van Ham
George Kettmann jr.
Hans Klomp (pseudoniem Mien Proost)
J.A. van der Made
Ernest Michel
W.H. Stroink
Jan de Vries
M. Wolters
Gerard Wijdeveld

Tot 1 september 1955

A.F. Mirande

Tot 1 november 1955

Steven Barends

Tot 1 januari 1956

Mea Kater
P.E. Keuchenius

Register

- Aardweg, H.P. van den: 73
 Aardweg-Blinxma, M. van den: 73
 Aartsma, N.: 51, 52
 Acda, J.W.: 16
 Achterberg, Gerrit: 159
Ad Interim: 136-138, 170
Algemeen Handelsblad: 19, 56, 60, 61, 63, 155, 167, 203, 216, 221, 222, 234, 242
 Almere, J. van: 72
 Altona, Annie: 167
 Amerongen, Martin van: 110, 112, 118, 119
 Ammers-Küller, Johanna (Jo) van: 100, 172-176, 193-200, 233, 237-244, 257
 Amsterdamsche Boek- en Couranten-maatschappij: 27
 Amsterdamsche Keurkamer, De: 76, 79, 80, 99, 100, 102-106
Amusementsbedrijf: 121
 Andel, Peter van: 23, 24, 60
 Andriessen, Willem: 232
 Ankersmit, J.F.: 173, 174
 Ansdonck, Margot van: *zie* Warnsinck
 Arbeiderspers, De: 17, 23, 25, 31, 64
 Argenson, Marquis d': 9
Aristo: 161, 214, 216, 254, 255
 Armstrong, Louis: 113
 Asselbergs, W.J.M.A.: *zie* Duinkerken
- Baan, Martha: *zie* Krekel
Baanbreker, De: 235
 Baaren, Theo van: 133
 Baars, Jan: 254, 256
 Bakker, Henk: 257
 Bakker, Marcus: 171
 Bakker, Piet: 129
 Bakker, Siem: 137
 Bal, M.: 72
 Bankman, Frans: *zie* Willems
 Barends, Steven: 72, 247
 Bartels, J.G.: 259
 Barten, Egbert: 147-152, 156, 230
 Barth, Karl: 160
 Bayer, J.J.M. (pseud. Jacques Benoit): 135
 Beel, Louis J. Maria: 213
 Beernink, Willem: 39
 Beld, Egbert van de (pseud. Carel Corte, Robert Damman): 167, 170, 171
 Belinfante, A.D.: 207
 Benoit, Jacques: *zie* Bayer
 Berg, Bengt: 224, 299, 260
 Berg, H.v.d.: 167
 Bergfeld, Joachim: 129, 232, 244
 Berndt, A.I.: 79

Bernhard, prins: 159
Beukman, Riet: 166, 167, 170, 171
Beverluis, Martien: 15, 25, 30, 72, 105, 137, 164, 204, 221
Bezige Bij, De: 139, 224, 261
Bierens de Haan, J.D.: 176
Bigot en Van Rossum: 45
Bloem, J.C.: 257
Blokzijl, Max: 103
Boddaert, Marie: 166
Boekenvrienden Solidariteit: 25
Boekman, E.: 173
Boer, Jo: 248, 249
Boeyen, H. van: 208
Bogaard, Frank van den: 13
Boin, A.: 73
Bok, G.M. de: 250, 251
Bolhuis, E.G. van: 99
Bom, A.J.C.: 205
Bom, Emmanuel: 139
Bongertman, Hilda: 256
Boot, Uitgeverij: 17
Bordewijk, F.: 23, 200, 236, 245, 252
Boreel de Mauregnault, J.A.: 18, 72, 108
Borel, Henri: 172
Borgers, H.P.: 72
Born: 170
Borrebach, Hans: 103
Bosch & Keuning, Uitgeverij: 258

- Bosman, Anthony: 134, 136
 Bossu: 133
 Bot, Jac.: 219
 Boucher, L.J.C.: 249
 Boudier-Bakker, Ina: 200
 Boutens, P.C.: 136, 197
 Bouwman, Bas: 27
 Bouws, Tom: 256
 Braak, Menno ter: 23, 130, 133, 142, 143, 145-147, 153, 174-176, 204
 Braat, Leo: 218, 219, 235
 Brand, Paul: 257
Brandaris: 205, 218
 Brandenburgh & Co: 58, 59
 Brandligt, Walter: 130, 132
 Brinkgreve, M.R.J.: 254
 Broecke, S.J.v.d.: 72
 Broekman, H.: 72
 Brolsma, Lieuwe: 56, 57, 63, 67
 Brolsma, Reinder: 32, 40, 42, 50, 51, 54-64, 249
 Brons, P.A.J.: 73
 Brouwer, Abe: 31, 57, 63, 64, 66
 Brouwer, Rein: 59, 249, 257
 Brugh, H.M. van der: 224, 225, 234-236
 Bruin, E. de: 72
 Bruin, Hein de: 201
 Bruna & Zoon: 27, 113, 257
 Bruning, Henri: 40, 47, 51, 106, 204, 221, 232-234, 253
 Bruijn, Cor: 21, 22, 195, 256
 Buddingh', Cees: 132-136
 Buissonjé, W. de: 72
Buitenlandsch Overzicht: 143
 Bülow, Paul: 195
 Burger, H.: 141
 Burger, Jaap: 207-210
Bzzlletin: 134
- Cageling, M.A.: 156
 Campendonk, M.H.E.: 233
 Campert, Jan: 70, 256, 258, 261
 Capel, Willem: 28
 Capellen, Willem van: 15
 Capit, Leo: 230
 Chaplin, Charlie: 125, 126
 Charivarius: zie Trenité
 Charles, J.B.: 32
Christofoor: 222
Cinema en Theater: 112, 148-150, 230
 Cittert, J.W. van: 73
 Colijn, H.: 63
Columbus: 135
 Combinatie, De: 27

Conscience, Hendrik: 240
Contact, Uitgeverij: 130, 251
Coolen, Anton: 15, 23, 100, 199
Corsari, Willy: 199, 200, 245
Corte, Carel: zie Van de Beld
Cramer, J.: 72
Cramers, Nico: 72, 105
Crans, B.: 72
Crans, H.: 72
Criterium: 134, 204, 233
Cron, J.W.: 73
Cronc, C.C.S.: 23, 256, 257
Cuperus, W.: 57

Daad, De: 108
Daamen, Uitgeverij D.A.: 248
Dal, A.J.M. van: 240
Dalsum, Albert van: 174
Dam, J. van: 75, 76
Damman, Robert: zie Van de Beld
Davids, Louis: 121
Debrot, Cola: 136
Defresne, August: 236, 252
Delftsche Courant: 170
Delsing, J.: 72
Dendermonde, Max: 134
Dessel-Poot, M.: 27
Deursen, H.J.: 73
Deutsche Wachenzeitung für die Niederlande: 142
Deutsche Zeitung in den Niederlanden: 20, 195
Deyssel, Lodewijk van: 130, 198
Diepgrond, K.: 72
Dietbrand: 44
Dietsche gedachte, De: 44
Dingeman van der Stoep: 258
Dishoeck, C.A.J. van: 253
Ditmar's Boekenimport, Uitgave N.V. van: 70
Doef, Jan van der (pseud. Jan Jacob Doeve, A. Groot Antink): 167, 171
Doeve, J.F.: 16
Doeve, Jan Jacob: zie Van der Doef

Domela Nieuwenhuis, Ferdinand: 37
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D.: 36-39
 Donker, Anthonie: *zie* Donkersloot
 Donkersloot, N.A. (pseud. Anthonie Donker): 219, 221, 222, 234, 247, 259, 260
 Doolaard, A. den: 175
 Doornik, H.J. van: 73
 Dorp-Ypma, Jo van: 258
 Dorhout, U.G.: 62
 Dorval, Marie: 8
 Drees, Willem: 213
 Drion, F.W.J.: 143
 Dros-de Jong, J.: 72
 Dubois, Pierre H.: 51, 130, 204, 230, 261
 Duinkerken, Anton van (= W.J.M.A. Asselbergs): 136, 138, 140, 141, 173, 174
 Dumas, Alexandre: 8
 Duval, Paul: 121
 Dijksterhuis, E.J.: 138, 140, 141
 Dijkstra, Johan: 33
 Dijkstra, S.G.: 56

Ebbinge, G.J.L.: 244
 Eekhout, Jan H.: 159, 160, 199, 249
 Eerden, J.H.M. van der: 72
 Eggers, Kurt: 11
 Eisenstein, Sergei Mikailovitsj: 173
 Elsevier: 20, 130, 224
Elseviers Weekblad: 9, 255
En Passant: 170
 Engelman, Jan: 136
 Enske, Fred. van: *zie* Oosterhuis
 Ent, M.A. van den: 245
 Epstein, Jacob: 126
 Erk, Van: 121
 Erwich, Anton: 9, 136, 214, 215, 255, 256
 Es, B. van: *zie* Schuitmaker
 Eskens, Joh.: 167
 Essen, Hein von: 20
 Essen, J. van: 72
 Esser, V.P.S.: 233
 Etman, Arnold: 150
 Exel, Philip: 103
 Eyk, Henriëtte van: 200
 Eysden, G. van: 72
 Eysselsteijn, Ben van: 20, 21, 248

Faber, H.: 46
 Fabricius, Johan: 175, 200
 Fallada, Hans: 22, 97
 Feen, A.H. van der: 139, 248, 250
 Feldmeyer, J.H.: 13, 41, 100

Felix, P.: 46
Fens, Kees: 15
Feijlbrief, J.K.: zie Van Oudshoorn
Filmliga: 146, 147, 149
Folkers, E.: 46
Foppema, Yge: 157, 158, 201
Fotonieuws: 163
Fraenkel, J.C.: 108, 109, 228
Franco y Bahamonde, Francisco: 156
Frauen der Gegenwart: 195
Friedl, Franz R.: 155
Friedman-van der Heide, Reina: 205
Frits, K.: 72
Fryske Folk, It: 40, 41, 43, 54, 65

Galsworthy, John: 175
Geest, K. van der: 59
Geitel, F.C.: 73
Genechten, Robert van: 153, 205
Gerbrandy, Pieter Sjoerds: 208-210
Gerhardt, Ida: 132
Gerretson, Prof. C. (pseud. Geerten Gossaert): 251, 252, 253, 254, 255
Geugjes, Siep: 171
Geuze, W.: 135
Geyl, P.: 173
Gids, De: 138-142, 222
Giebels, Ludy: 172, 173
Gil, De: 110-112, 118, 135, 136, 149, 227
Gilse, Jan van: 232
Gimberg, Louis: 124
Glastra van Loon, Otto: 233
Goebbels, Joseph: 11, 42, 98, 110, 147, 149, 150, 158
Goedewaagen, Tobit: 32, 33, 53, 54, 74, 75, 97, 98, 120, 151, 193, 196, 202, 203, 262
Goedhart, Frans (pseud. Pieter 't Hoen): 212, 213
Goedhuys, W.: 72
Goedkoop Dzn, D.: 125
Goering, Hermann: 231
Goethe, Johann Wolfgang von: 43, 97, 161
Gokkel, H.C.W.: 72

- Gomperts, Hans: 248, 249
 Goot, Jan Melles van der: 40, 47
 Gorcum & Comp, Van: 58
 Gorter, Herman: 13, 160
 Gottmer & Co., J.H.: 28, 76, 77
 Goudriaan, G.J.D.: 134, 135
 Govaerts, D.M.: 72
 Graadt van Roggen, W.: 27
 Graaff, Chris de: 19, 20, 41, 61-63, 198, 221
 Gravekamp, A.: 167
 Gravesande, G.H. 's-: 127, 128, 133
 Grenze und Ausland, Verlag: 48
 Griever, Ger: 18, 19
 Grimm, Hans: 100
 Grob, Ben: 171
Groei: 170, 171
 Groen, Koos: 211, 212, 242, 244, 246
 Groen van Prinsterer, Guillaume: 38
Groene Amsterdammer, De: 7, 8, 124, 129, 146, 147, 199
 Groenendijk, H.L.: 72
 Groeneveld, Ben: 173
 Groeninx van Zoelen, R.: 254, 255
 Groningen, B.A. van: 138
 Groninger, Toon de: *zie* Toonder, Jan Gerhard
 Groot, Cor de: 244, 245, 259
 Groot, Jan H. de: 136
 Groot, J.S. de: 73
 Groot Antink, A.: *zie* Van der Doef
Groot Nederland: 11, 17, 44, 46, 134, 139, 140, 149, 233, 248
 Groskamp-ten Have, Amy: 250
 Guéhonne, Jean: 9
 Gulden Winckel: 133

Haagsch Maandblad: 160, 176
Haagsche Post: 127
 Haakma, S.: 72
 Haaritjes Dekker, R.W.: 118
Haarlemsch Dagblad: 124
 Haas, Alex de: 119, 129
 Haas, Jan de: 108-110
 Haas, Nico de: 13, 14, 17, 22, 23, 46, 233, 247, 249
 Haighton, Alfred: 128, 174
 Haighton, Willem: 221
 Halbertsma, Joost: 66
 Halbertsma, S.N.B.: 237
 Ham, Jan van: 11, 24, 26, 52, 73-77, 97, 100, 107, 108, 159, 160, 162, 164, 166, 167, 230, 258
Hamer: 13-15, 44
Hamer, Uitgeverij: 46
 Hamilton, Guy: *zie* Santen
 Hannema, Dirk: 238

Hannema, Frans: 148, 233
Harinxma thoe Slooten, P.A.V. van: 53
Harsanyi: 195
Hartog, Jan de: 195, 200
Hartsen, M.J.: 99, 100
Hassoldt, A.J.: 72
Have, Bram van den: 167
Hazeu, Wim: 221
Hebel, L.: 44
Heemskerek Düker, W.F. van: 31, 46
Hees, Adriaan van: 164, 166, 168
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: 143
Heide, Willy van der: *zie* Van den Hout
Heldring, Ernst: 212
Hellinga, W.G.: 236, 252, 256
Helman, Albert: 136
Helsdingen: 195
Hemmes, Henny: 167
Hepp, Johan: 106
Hermans Kiestra, Douwe: 32
Hertog, A. den: 200
Hertog, N.H. den: 12, 23, 72, 221
Hetteema jr., H.: 27
Hetzler, J.H.M.: 111
Heukels, H.: 46
Heusden, K. van: 149
Heuven Goedhart, G.J. van: 207, 210, 237
Heyden, C. van der: 108, 171
Heynsius, C.E.: 233
Heyting, August: 77, 249, 257
Hichtum, Nynke van: 22
Hildebrand, A.D.: 257
Hillesum, Etty: 26
Hillen, M.Th.: 72
Hippler, Fritz: 154, 155
Hire, Jean de la: 70-72
Hitler, Adolf: 43, 72, 77, 100, 145, 156, 195, 231, 243
Hoekstra, Han: 133, 259-261
Hoen, Pieter 't: *zie* Goedhart

Hoeve, Uitgeverij W. van: 27
 Hofstra, Jan Willem: 248, 249
Holder, De: 47
 Holdert, F.H.J.: 108, 109
 Holdert, H.M.C.: 108
 Holdert, Hakkie: 108, 109
 Holkema & Warendorf, Van: 103
 Hollander, Jan: 159
Hollandsche Past, De: 48
 Hölzermann, C.: 72
 Homan, H.J.: 27
 Hommes, Jan Rudolf: 165, 167-169
 Hoornik, Ed.: 60, 61, 126, 161, 204, 261
 Hout, J.J. van der: 165
 Hout, W.H.M. van den (pseud. Willy van der Heide, Sylvia Sillevius, Willem W. Waterman): 110-119, 135, 136, 149
 Houten, Reinier van: 140
 Houten, Ulbe van: 57
 Houwink, Roel: 73, 158-164, 166, 167, 169-172, 176, 232
 Huberts, W.S.: 104, 230
 Huizinga, Leonard: 139, 200
 Huizinga, S.M.: 113
 Hulshoff, Adriaan: 241
 Hussen, Willem: 133
 Hijmans, P.: 230

Icart, Louis: 71
 Indenhaeck, Willem: 135
 Iperen, Arie van: 128

Janke, Willi: 111
 Jansen, Henk (pseud.: Henk van Gelre): 255, 256
 Jansen, J.M.W.C.: 157
 Janssen, G.H.J.W.: 28
Je Maintiendrai: 156
Jeep: 234
 Jong, A.M. de: 73, 260
 Jong, C. de: 73
 Jong, F.J. de: 237
 Jong, J.D. de: 42
 Jong, Joh. de: 45
 Jong, Martien de: 226, 229, 260, 261
 Jong-Lückcrath, J.C.F. de: 72
 Jonge, B.C. de: 252
Jonge Stem: 171
 Jonker, L.: 18
 Joosen, Joh. J.: 167
 Josselin de Jong, Kitty de: 200
 Juliana, koningin: 246
Juni: 240
 Jurgens, W.: 73

Kaal, Jaap: 171
Kalma, Douwe: 42, 55, 61-66, 256
Kampen, Anthony van: 257
Kanter, Rinke: 61, 62
Kapteyn, J.N.M.: 40, 46, 66
Kater, M.: 72
Kelk, C.J. (Cees): 69, 129, 130, 132, 137, 138, 199, 200
Kemp, Matthias: 249, 250
Kerkhoff, W.A.H.: 167, 171
Kersbergen, Jaap van: 164, 165, 168
Kettmann jr., George: 79, 97, 99-103, 105, 106, 204, 215, 221, 230
Kettmann-Warnsinck, Margot: *zie* Warnsinck
Keuchenius, P.E.: 49, 72, 137, 221
Kiestra, Douwe (pseud. D. van Wieren): 40-42, 52, 66
Kindermann, Heinz: 100
King, Percy: *zie* Santen
Klaass, G.: 73
Klaassen, Wim: 153
Klomp, Hans: 22, 23, 74, 159, 162, 221, 257
Kloos, Willem: 160
Kloosterman, S.: 57
Klopper, P.: 155
Kluitman, Gebr.: 103, 104
Knap, Ger H.: 15, 16, 147, 149
Knuvelde, G.: 249
Koch, George: 22, 233
Kohn, Heinz: 25
Kok: 258
Kok, C.: 218, 234
Kolkman Jaap: 28
Koning, F.: 73, 260
Koning-Manuel, E.: 73
Koolhaas, Anton: 120, 152-157
Kooy, N.: 72
Kortekaas, W.: 73
Kortenhorst, L.G.: 228, 229, 236

Kosmos, Uitgeverij: 25
 Koster, Annie: 241
 Koster, F.: 73
 Kramer, Herman (pseud. Wybe de Vries): 122, 167, 168
 Krebbers, Herman: 244
 Krekel, Hendrik (pseud. Martha Baan): 142-146, 221
 Krogmann, Willy: 47, 48
 Kromwijk, C.: 72
 Kruithof, A.J.: 205
 Kruithof, Jacques: 130, 131
 Krul, A. (pseud. Arend Tael): 22
 Kruis, H.J.: 236
 Küller, Antonie: 172
 Küpfer, C.C.: 39
 Kuulkers, A.: 72
 Kuyle, Albert: 23, 136, 174, 214, 221, 224, 237, 251, 257
 Kuyper, Abraham: 37
 Kuypers, K.: 138

Laban, H.: 72
 Lagerkvist, Pär.: 174
 Lammertse, J.: 72
 Lang, Arend: 34, 35
 Lang, E.A.L.: 146
 Lange, L.M. de: 72
 Langen, Ferdinand: 138
 Langui, Emile: 231
 Lanooy, H.J.: 72, 76
 Laurillard, E. de: 166
 Leau, J. de: 72
 Leeden, Jan van der: 171
 Leenen, G.A.H.: 72, 102
 Leeuw, G. van der: 139, 236, 247
 Lehmann, Louis: 135
 Lehning, Arthur: 233
Leidsche Courant: 216
 Leiker, Sjoerd: 221, 250, 257, 261
 Lens, Jan: 167
 Leopold's Uitgevers Maatschappij, H.P.: 58, 59
 Lewin, Lisette: 21, 129, 130, 135, 159
Lexicon van de Nederlandse Letterkunde: 20, 21
 Liebaert: 137
Limburgsch Dagblad: 215, 216
 Lindeman, L.: 72, 159, 205
 Lindin, E.: 195
 Lindt, Hendrik: 72, 221
Linie, De: 216
Links Richten: 174
 Lohse, H.: 74, 75
 Lokhorst, Emmy van: 138
 Loman, W.F.: 14, 72

Longfellow, Henry Wadsworth: 135
 Lookeren Campagne, L. van: 237
 Looy, S. van: 134
 Lugt Melsert, Cor van der: 233, 259
 Lugtenburg, Ger: 164
Luistergids, De: 15-17, 112, 149, 164
 Lunshof, H.A.: 195
 Lutkie, Wouter: 254, 255, 256

Maarseveen, J.H. van: 213, 214
 Maartens, Erica J.W.: zie Warnsinck
 Maas, F.M. van der: 72
 Made, J.A. (Jan) van der: 11-14, 20, 23, 72, 149, 169, 231
 Madlener-de Vos, C.J.: 72
Maecenas: 170
 Mahler, Gustav: 125, 126
 Man, Herman de: 61
 Mannheimer, F.: 233
 Manus, Rosa: 197
 Marchband, Leo: 134
 Margadant, S.W.F.: 72
 Marja, A.: 204
 Marsman, Hendrik: 13, 23, 159-161, 174
 Maste, Gerda: 80, 97
 Maste, Philip: 80, 97
Matin, Le: 71, 72
 May-Fuld, R.: 231
 Meer, van der: 195
 Meer de Walcheren, Pieter van der: 251
 Meertens, P.J.: 137, 139, 170
 Mees, Ph.: 124
 Mees, Uitgeverij v/h C.A.: 145
 Meier, Henk J.: 156
 Melis, J.: 72
 Mengelberg, Willem: 238, 242
 Mens, Jan (pseud. J. Rebel): 24, 25, 257
 Mensing, B.: 231
Metro: 227, 229, 234, 263
 Meulenhoff: 198, 200
 Meulenhoff, J.: 249

- Meuringe, Johanna Maria van: 172
 Meijer, Arnold: 36-38, 111, 113-117, 156, 251
 Meijer, Jaap: 43, 139
 Meyer, M.: 73
 Meyer, René: 149
 Meyer Schwencke, A.: 120
 Michel, Ernest: 51, 221, 251
 Minco, Marga: 251
 Mirande, A.F.: 76, 257
 Modderman, S.B.: 149
 Moens, Wies: 44
 Mok, Maurits: 260
 Mol, Sam: 221
 Molen, Sytze Jan van der: 13, 31, 32, 41-48, 50, 59, 64-66, 257
 Molenaar, A.N.: 138, 140
 Mont, Pol de: 165
 Montyn: 193
 Moor, Wam de: 237
 Mühlmann, Kajetan: 231
 Mulder, Ans: 174
 Mulder, Gerrit: 258
 Mulder, Hans: 32, 129, 174, 227-234
 Mulder, P.: 97, 98
 Müller-Lehning, Arthur: 233
 Müller-Lehning, H.W.: 233
 Musch, Jan: 124, 153
 Mussert, A.A.: 109, 165, 176, 201-203, 205, 252
 Mussert, J.A.: 205
 Mussolini, Benito: 78, 257
- Naarding, J.: 18
 Naeff, Top: 173, 199
Nationaal-Socialist, De: 106
Nationale Dagblad, Het: 12, 16
Nederlandsch Boekhuis: 112, 113
Nederlandsch Dagblad: 111, 251
Nederlandsche Journalist, De: 139
Nederlandsche Uitgeverij, De: 25, 224
 Nenasu: 27, 107, 165, 256, 259
 Nes, A.W. van: 73
 Nienhuis, J.: 18
 Nierop, M. van: 72
Nieuwe Gids, De: 25, 49, 198, 248
Nieuwe Lente, De: 171
Nieuwe Nederlander: 200, 238
Nieuwe Volk, Het: 40, 106
Nieuwsblad voor den Boekhandel, Het: 56, 57, 69, 70, 73, 193-195, 199
 Nitzowitsch: 258
Noorderland, Het: 43
 Noppen, Jan.: 167, 168
 Nord, Max: 235

Norel, K.: 200
Nota, Durk: 42
NRC: 120, 146, 153, 175, 241, 242
NRC *Handelsblad*: 110
Nijhoff, Martinus: 140, 236, 245, 247, 249, 250, 252
Nijland, D.V. (pseud. G. van Walcheren): 144
Nijland-Verwey, Mea: 139, 145
Nijssen, J. van: 72

Oceanus, Uitgeverij: 77
Odink, Hendrik: 18
Oehmke, T.R.L.: 76, 77
Oldenbarnevelt, Johan van: 38
Ommen, Freek van: 167
Ons Erfdeel: 136
Oosterhuis, Anton (pseud. Fred. van Enske): 167, 171
Op Korte Golf, Uitgeversbureau: 162
Opbouw, Uitgeverij: 25, 149, 161
Opdenberg, H.: 72
Oprechte Haarlemsche Courant: 124
Opwaartsche wegen: 160
Otto, E.: 74
Oudshoorn, J. van (= J.K. Feijlbrief): 73, 200, 237, 238, 252
Ould, Herman: 175
Ouwendijk, Dick: 257

Panhuysen, Jos: 130
Parade der Profeten: 137
Parool, Het: 207, 212, 220, 221, 227, 229, 235, 238, 248
Paulus, Friedrich von: 232
Pellicaan, Jo: 227
Pen Gun: 215
Peppinck, J.: 72
Perey, J.: 73
Perron, E. du: 23, 133, 146, 147, 175, 176, 204

Pétain, H.P.: 71, 251
 Philips, Paul: 167
 Picard, L.: 72
 Piebenga, J.: 57
 Pieck, Anton: 21
 Pisuise, Jean-Louis: 125
 Plaizier, Henk: 159
 Plate, L.: 46
Podium: 137
 Pompe, W.P.J.: 207
 Poort, Herman: 19
 Popelier, Jef: 149, 257
 Popping, H.J.: 27
 Postma, Obe: 32, 64, 65
 Prachthäuser, Alfred: 113
 Primo, Frans: 124, 125, 153, 154
 Prins, Jan (= C.L. Schepp): 138, 139, 222
 Proosdij, J. van: 151
Propria Cures: 146
 Putten, Egbert van: 148, 149

 Querido: 140
 Querido, Israël: 172

 Raad, Chr.H.J.: 72
 Raad, R.H.J. de: 72
 Raaf, K.H. de: 73, 257
 Radel, Frieda: 239
 Rademaker, L.A.: 73
Radiobode: 16, 17
 Ragache, Gilles: 9
 Ragache, Jean-Robert: 9
 Randwijk, Hendrik Mattheus van: 23, 136, 210, 211, 216, 217
 Ranitz, S.M.S. de: 75, 76, 232
 Rappard, E.H. van: 106
 Rauter, Hanns Albin: 35, 195
 Rebel, J.: zie Mens
 Reeders, G.N.: 72, 79, 80
 Regt, W.F. de: 167
Reich, Das: 239
 Renders, Hans: 136
 Rensman, G.F.M.: 167
Residentiebode, De: 110, 111, 113
 Residentiebode-Uitgeverij, De: 27, 114
 Reuter, Fritz: 130
 Reve sr., Gerard van het (pseud. Gerard Vanter): 174
 Revier, C.J.: 72
 Reydon, H.: 75, 232
 Rheenen, Jan van: 73, 221, 257
 Ridder, L. de: 28
 Riemersma, Trinus: 43

Riemkasten, Felix: 76
 Rienks, Piet: 121
 Rilke, Rainer Maria: 64
 Ritter jr., P.H.: 101, 158, 163
 Rodenbach, Alfred: 166
 Roelfsema, I.: 72
 Roels, A.B.: 117, 118, 161
 Roels, E.: 74, 75
Roeping: 251
 Roetink, H.R.: 220
 Rohling, F.P.Th.: 237
 Roland Holst, A.: 134, 136
 Roland Holst, Henriëtte: 13
 Rollema, H.A.: 46
 Romme, Carl Paul Maria: 173
 Romijn, Jaap: 135-138
 Roothaert, A.: 22, 115, 195, 200
 Rosenberg, Alfred: 63, 78
 Roskam, E.J.: 202
 Rost, Nico: 97
 Rost van Tonningen, M.M.: 176, 193, 196, 238, 239
Rotterdamsch Nieuwsblad: 122, 123, 126
 Rutgers van der Loeff-Basenau, An: 257
 Ruyter, Michiel de: 51, 114
 Rijdes, Barend: 21

Saja, Boekan: 27
 Salomé: 151
 Sampimon, Frits: 70, 72, 73, 221
 Santen, W.J.C. (Willem) van (pseud. Guy Hamilton, Percy King, Arthur Edward Stratton): 28-30
 Sassen, Ad.: 19, 251
 Sassen, Wim: 112
 Savornin Lohman, B.C. de: 252
 Schaaf, Nine (Trijntje) van der: 139, 140
 Schaaf, Sj. van der: 33, 34, 55-58, 66, 67
 Schade, J.P.: 73
 Schaetzler, Fritz: 79
 Schagen, J.C. van: 13-15, 139, 257
 Scharren, Carel: 257
 Scharren-Antink, Margo: 257

Schenzinger, Karl Aloys: 76, 77
 Schepp, C.L.: *zie* Prins
 Scheps, J.H.: 162-164
 Schermerhorn, Willem: 212, 213, 264
 Schilt, C.M.: 146
 Schippers, Hans: 37
 Schlimme, Georg: 77-79
 Schlüter, M.J.: 72
 Schmidt, F.: 114
 Schöffers, I.: 36, 37, 42, 106, 142, 144
 Scholte, Henrik: 146-152, 157, 230, 257
 Scholte, J.H.: 151
 Scholten: 45
 Schönemann, Friedrich: 79
 Schotman, Johann Wilhelm: 69, 129
Schouw, De: 18, 19, 25, 32, 40, 41, 44, 50, 51, 59, 64, 70, 79, 80, 102, 117, 141, 144, 161, 232, 233
Schouw, Uitgeverij De: 60, 79, 159, 166
Schouwvenster, Het: 170
 Schröder, J.C.: 97-99
 Schröders, Con: 134
 Schuitmaker, Yme (pseud. B. van Es): 65, 66
 Schumann, Gerhard: 50
 Schurer, Fedde: 45, 50, 57, 63, 256
 Schuttevaer-Velthuys: 28
 Schuur, Koos: 170
 Schuurmans Stekhoven, G.H.J.J.: 230
 Schuyler, U.: 73
 Schwietert-Vaal, I.: 72
 Severen, Joris van: 51
 Sévooy, George de: 25, 103
 Seyss-Inquart, A.: 35, 149, 197, 198, 231, 244, 252
Sibbe: 50, 137
 Sierksma, Klaas: 50
 Sillevius, Sylvia: *zie* Van den Hout
 Simons, Joop: 164
 Sinclair de Rochemont, Hugo: 128
 Sinnighe, Jacques: 249
 Slauerhoff, Jan Jacob: 23, 160
 Sleutelpers, De: 134
 Slooten, Augusta van: 256
 Smelik, Johanna: 26
 Smelik, Klaas: 25, 26, 257
 Smis, G.P.: 101-103
 Smit, Gabriël: 9, 36, 42, 135-138, 157, 159, 224, 250, 261
 Smits, L.H.J.: 215
 Snouck Hurgronje, A.M.: 197, 198
 Snijder, G.A.S.: 193, 196, 202
 Soet-de Groot, J. de: 73
 Somerset-Maugham, W.: 73
 Spaan, F.P.M.: 72

Spaan, J.: 155
 Speenhoff, Cecsje: 121-123
 Speenhoff, Goos: 121-123
 Speenhoff, J.H. (Koos): 119-129
 Speenhoff-Prinz, Caesarina: 119, 120, 122, 123, 128
 Spruyt, Jo: 194
Staalscourant. 2, 20
 Stalin, Jozef: 145
 Staring, Antony Christiaan Winand: 77
 Steege, G.J. ter: 72
 Stockum & Zoon, W.P. van: 27
 Stoke, Melis: 38
 Stols, A.A.M.: 126, 249
 Stols, Uitgeverij A.A.M.: 124
 Stoppelaar, R.J. de: 72
 Storm, Liesbet: *zie* Warnsinck
 Storm, Uitgeverij: 27
Storm ss: 232
Stormmeeuw: 108
 Straten, Hans van: 134, 135, 170
 Stratton, Arthur Edward: *zie* Van Santen
 Strengholt, Uitgeverij A.J.G.: 26, 27, 73, 98, 224, 241, 242, 257, 259-261
 Streuvels, S.: 55, 73
 Stroink, W.H.: 76, 257
 Stroman, B.: 120
 Sturkop, S.: 260
 Surie, Agnes: 26, 27
 Swart, P.C.: 146
 Sybesma, Rintsje Piter: 32, 42, 46-49, 51, 52, 66, 256
 Sybesma, Sybe: 50
 Sijthoff's Uitg. Mij., A.W.: 134
 Sytstra, Harmen: 50, 54, 55, 59, 61
 Szekely-Lulofs, M.: 200

 Tael, Arend: *zie* Krul
 Taubert, E.: 26, 154
 Telders, B.M.: 138, 140, 141
Telegraaf, De: 98, 108, 109, 145, 155, 193, 194, 199, 227-229, 235

- Tempel, R.: 98
Ten Beste: 214, 215
 Tepe, C.: 72
 Terggast, Nes: 133
 Terpstra, Tjalling: 35, 36, 38-40
 Tersteeg, J.: 73
 Teulings' Uitgevers Mij: 74
 Theunisz, Johan: 50, 73, 221
 Thoen, Cornelis: 105, 106
 Thole, Karel: 21, 116, 233, 257
 Thomas, Fred: 248
 Thorbecke, Johan Rudolf: 38
 Thijssen, L.M.H.: 110, 111
 Tielens, J.F.I.M.: 237
 Tielrooy, J.B.: 236, 250, 252
 Tilburg, Jelly van: 167
 Timmermans, Felix: 15, 240
 Tjalma, F.L.: 48
 Tjapkema, Taido: 65
 Tol, Jacques van: 121
 Toller, Ernst: 175
 Tonge-Koster, C.v.d.: 72
 Toonder, Jan Gerhard (pseud. Toon de Groninger): 224-227, 229, 233, 235, 257-261, 263, 264
 Toonder, Marlen: 224, 227-230
 Trenité, Nolst (pseud. Charivarius): 124
Tribune, De: 25
 Troelstra, Pieter Jelles: 48
 Tromp, Maarten Harpertsz.: 38, 114
Trouw: 31, 32, 204
Tijd, De: 111, 156
 Tijdstroom, De: 18
- Ubbelohde, J.H.E.: 72
 Ubink, Jan: 28
 Uffelen, H. van: 240
 Uilenburg, J.J.: 18, 249
 Uilkema, Klaas: 66
 Ulfers, S.: 18
Us Striid: 63
 Uyldert, Maurits: 61, 62
- Vaderland, Het*: 127, 133, 142, 143, 146, 172, 199
 Valckenier Kips, J.H.: 37
 Valeton-Wiggelendam, D.A.H.: 72
 Valkhoff, R.J.: 237
 Vanter, Gerard: zie *Van het Reve*
 Veen, Dick van: 227
 Veen, Gerrit van der: 148
 Veen, L.J.: 61
 Veld, N.K.C.A. in 't: 219, 220, 223, 224, 234, 244, 245

Velde, Marcel van de: 16, 72
Verbeek, J.: 72
Verberne, Peter: 150
Verkijk, Dick: 112, 113, 121, 157, 158, 163, 164, 201
Vermeer, Annemarie: 149
Vermeulen, J.: 196
Versteeg, Koos: 135
Verwey, Albert: 13, 139, 140
Verzijl, M.: 220
Vestdijk, Simon: 7, 15, 50, 73, 100, 139, 140, 153, 200, 230, 234, 264
Veste, Uitgeverij De: 118
Vierhout, M.: 73, 77
Visser, Ernst: 258
Visser, Hans: 230
Visser, T.: 257
Vita Israël, E.: 231
Vlugt, W. de: 174
Voeten, Bert: 42, 137, 138, 230, 250, 251, 261
Volk, Het: 17, 63
Volk en Bodem: 13, 44
Volk en Vaderland: 53, 150, 159, 205
Völkischer Beobachter: 176
Volksche Werkgemeenschap: 46
Volksche Wacht: 13
Volksdagblad, Het: 16
Vondel, Joost van den: 166
Voogd-van Kleeff, J.A.E.: 72
Voogs-Pull, E.A.: 72
Voormolen, A.: 235
Vos, D.: 240
Vriend des Huizes, De: 170
Vries, Akke de: 35
Vries, Anne de: 199
Vries, J.B. de: 40
Vries, Jan de: 11, 12, 17, 55, 162, 232, 247
Vries, Theun de: 15-17, 199, 261
Vries, Wybe de: *zie* Kramer
Vriesland, Theo van: 80
Vriesland, Victor van: 217

Vroman, Leo: 153
Vrij Nederland: 9, 151, 210, 227, 229
 Vrijberghe de Coningh, A.W.J. van: 237, 244
Vrije Bladen, De: 160
Vrije Kunstenaar, De: 131, 148, 149, 203, 205, 217, 218, 235, 261
Vrije Volk, Het: 171
 Vuerhard-Berkhout, A.E.C.: 72, 97
 Vuyk, Beb: 23

Waag, De: 12, 20, 23, 38, 39, 44, 50, 51, 68, 73, 77, 78, 140, 141, 150, 158, 160, 169, 193, 232
 Waals, Jacqueline van der: 159
 Waard, Romke de: 151
 Waasdijk, A. van: 120
 Wagener, W.A.: 120
 Wageningen, J. van: 72
 Wagner, Winnifred: 195
 Wahlen, H.F.J.: 72
 Walcheren, G. van: *zie* D.V. Nijland
 Warnsinck, Margot (pseud. Margot van Ansdonck, Erica J. Maartens, Liesbet Storm): 79, 103-105
 Waterman, Willem W.: *zie* Van den Hout
 Weber, J.: 72
 Weert, Reinier van: 27
Weg, De: 36, 37, 39, 111
 Wehofsich: 197, 232
 Wells, H.G.: 175
 Welsloot, Maarten: 171
 Wereldbibliotheek: 101
Werkend Volk: 46, 108
 Werner, F.: 105
 Werther, M.H.: 29, 30
 Werumeus Buning, J.W.F.: 42, 138-141, 174, 201, 230, 232, 233, 257
 Wessem, van: 23, 114
 Westendorp, Fiep: 130
 Westermann, W.M.: 175, 176
 West-Friesland: 63
Westland: 44
 Westland, Uitgeverij: 28-30, 79, 80
 Wibaut, F.M.: 174
 Wichmann, Erich: 128
 Wiegersma, H.: 234
 Wielink, Kees: 171
 Wieren, D. van: *zie* Kiestra
 Wilhelmina, koningin: 104, 206, 219
 Willems, Frans (pseud. Frans Bankman): 106, 107
 Wingen, Ed: 232
 Wingen, Edmond: 232
 Wit, H. de: 242
 Witt, Johan de: 38
 Witte, Aldert: 170

Witte-man, P.J.: 237
Wolf, Friedrich: 173
Wolters, Max: 17, 18, 20, 21, 24, 31, 221, 257
Worm, Piet: 257
Worner, E.: 73
Woud, W. van 't: 72
Woude, Johan van der: 158, 200
Woudt, Klaas: 171
Wutse: 174
Wijckerheld Bisdorp, C.R.C.: 237
Wijdeveld, Gerard: 73, 148, 167, 203, 204
Wijk, D. van: 212

Ypma, Jo: *zie* Van Dorp-Ypma

Zaans Groen: 171
Zaal, Wim: 255, 256
Zalsman, G.: 120
Zandstra, Evert: 24, 59, 60, 200
Zee, S. van der: 50
Zeggelen, Marie van: 200
Zernike, E.: 200
Zimmerman, H.: 72
Zomer & Keuning: 258
Zondergeld, G.R. (Gjalt): 33-35, 42, 49, 54, 63, 66
Zuiderdorp, P.: 135
Zwaardemaker, A.F.: 141, 142
Zwikker, D.: 77